

TIP
TEORIJA IN
PRAKSA
LET. XXVI
1989

11
12

TEORIJA IN PRAKSA LETNIK XXVI 1989

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA, LET. XXVI, ŠT. 11-12, STR. 1385-1632,
NOVEMBER-DECEMBER 1989, UDK 3, YU ISSN 0040-3598

USTANOVITELJ IN IZDAJATELJ:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja
v Ljubljani; revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne
skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Božidar Debenjak, Mladen Dolar, Alfred Golavšek, Sonja Lokar, Boris
Majer, Franc Pernek, Ciril Ribičič, Marija Švajncer, Maks Tajnikar, Mara Žlebnik
(delegati univerz in širše družbene skupnosti); Anton Bebler, Adolf Bibič, Stane
Južnič, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Boštjan Markič, Ernest
Petrič, Niko Toš, Mirjana Ule, France Vreg, Marko Vrhunec

PREDSEDNIK UREDNIŠKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Miroslav Glas, Ivan Hvala, Albin Igljučar, Maca Jogan, Stane Južnič, Andrej
Kirn, Peter Klinar, Bogomir Kovač, Lev Kreft, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Slavko
Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Boštjan Markič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJI:

Alenka Božič, Majda Tome, Sonja Cestnik-Zadnek

SEKRETAR REDAKCIJE:

Irma Vidmar-Vozelj

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA

za drugo polletje 1989: za študente in dijake 200.000 din, za druge individualne
naročnike 300.000 din, za delovne organizacije in ustanove 600.000 din, za tujino
1.000.000 din

Cena tega zvezka v prosti prodaji je 100.000 din

ŽIRO RAČUN:

50102-603-48090 – Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana,
za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka – Gospodarska banka
Ljubljana (ključ) 3189/5

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

ČLANKI, RAZPRAVE

JOSIP ŽUPANOV: Samoupravni socializem – konec neke utopije	1387
VLADIMIR GOATI: Politični pluralizem in volitve	1400
KÁLMÁN KULCZÁR: Vladavina pravne države, konstitucionalizem in človekove pravice	1409
WALTER B. WRISTON: Tehnologija in suverenost	1422

SOCIOLOGIJA OKOLJA

DRAGO KOS: »Zeleni internacionalizem«	1429
ZDRAVKO MLINAR: Sociološki odzivi na probleme okolja	1433
LESTER W. MILBRATH: Svetovno ekološko gibanje v nastajanju	1438

NAŠ INTERVJU

MAJDA ŠLAJMER-JAPELJ: Bivanje in zdravje v (kritični) optiki sociologa	1444
--	------

USTAVNE SPREMEMBE

ZDRAVKO TOMAC: Socializem po meri človeka	1455
---	------

POLITIČNI PLURALIZEM

JOVAN TEOKAREVIČ: Madžarska med demokracijo in demokracijo	1463
BORUT ŠUKLJE: Osvajanje oblasti	1476
VESNA V. GODINA: Dogma pluralizma in pluralizem dogme	1480

KAR NARAVNOST

SLAVKO SPLICHAL: Demokratična načela v praksi	1483
DRAGO ZAJC: Demokratična skupnost državljanov	1485

POLITIČNI DIALOG

VLADIMIR ŠTAMBUK: Pluralizem v ZKJ	1487
BORUT PAHOR: Replika pluralizmu dr. Štambuka	1494

DOKUMENTI ČASA

BOŽO REPE: Utrinki iz bližnjega leta 1962 (1)	1498
---	------

POGLEDI, KOMENTARJI

MARKO KOS: Temeljne značilnosti inovativnih majhnih podjetij	1512
NADA SFILIGOJ: Analiza poglavitnih vzrokov in možnih izhodov iz ekonomske krize	1519
MIHA BREJC: Informacijska tehnologija, organizacijske znanosti in javna (državna) uprava	1530

DRUŽBOSLOVNA RAZISKOVANJA

IVAN ŠIBER: Socialna struktura in struktura zavesti	1536
RUDI KOCJANČIČ: Marxovo pojmovanje dela med preteklostjo in sedanjostjo	1545

ŠOLA, ZNANOST IN VREDNOTE

- MARKO KERŠEVAN: Država in religija: marksizmi in religije
v jugoslovanskih šolah 1552
- JANEZ JUSTIN: Alternative v koncepciji družboslovnega izobraževanja
in problem mednarodnih standardov 1560

RAZPRAVE O PODJETNIŠTVU

- ALENKA ŽNIDARŠIČ-KRANJC: Razdruževanje podjetij v teoriji in
praksi – v svetu in pri nas 1569

ŠTUDENTJE PREUČUJEJO

- MELITA POLER: Medijska konstrukcija realnosti 1578

REFORMA ŠTUDIJA NA FSPN

- Redakcijski zapis 1584
- STANE JUŽNIČ: Priglassek k razpravi 1585
- BOGDAN KAVČIČ: Čemu prenova študija na FSPN? 1587
- NADA SFILIGOJ: Nekaj pogledov na reformo študija na FSPN 1591
- SMILJA AMON: Obrnjena piramida novinarskega izobraževanja 1595

FILOZOFSKI ESEJI

- LEO ŠEŠERKO: Drastična metaforika v strukturalizmu 1599

DEMOKRACIJA IN SVOBODA: KONVERGENCA V TEORIJ

- MARJAN BREZOVŠEK: Premiki v pojmovanju demokracije 1608

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

- ANTON GRIZOLD: Znanstvena dejavnost in obramba 1613

PRIKAZI, RECENZIJE

- BOŠTJAN MARKIČ, DRAGO ZAJC, FRANC GRAD: Politični
referendumi – sredstvo manipulacije ali demokracije? (Igor Lukšič) 1617
- MILAN PODUNAVAC: Politična legitimnost (Braco Kovačević) 1618
- ADAM SCHAFF: Kam vodi ta pot? (Bogomir Novak) 1621
- Centralizing and Decentralizing Trends in Federal States (Marjan
Brezovšek) 1623

IZ DOMAČIH REVIJ

- 1624

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV

- 1626

AVTORSKI SINOPSIS

- 1629

TEORIJA IN PRAKSA

revija za družbena vprašanja
letnik XXVI, št. 11–12, str. 1385–1632
Ljubljana, november–december 1989

Samoupravni socializem – konec neke utopije

Po izstopu oziroma, točneje, po izključitvi iz socialističnega tabora, je Jugoslavija poskušala najti nekakšno tretjo rešitev: poskušala je izkrciti tretjo pot družbenega razvoja in zgraditi nekakšen tretji model družbenega razvoja, ki ne bi bil ne kapitalističen in ne državno-socialističen. Imenovali so ga samoupravni socializem.

V prvih dveh desetletjih delavskega samoupravljanja je Jugoslavija brez uspeha poskušala rekonstruirati podedovani državno-socialistični model in je vanj vnašala nekatere elemente tržnega gospodarstva, v času velike gospodarske reforme v letih 1965–1971 pa je poskušala celo resneje kreniti k tržnemu gospodarstvu, na katerem temelji kapitalistični družbenoekonomski model. Ta poskus so hitro opustili in tedaj se je začela vročična dejavnost pri izgradnji samoupravnega socializma kot tretjega modela. Izdelan in zapisan je v ustavi iz leta 1974 in v Zakonu o združenem delu – veličastnem ideološko-institucionalnem projektu dogovorne ekonomije, združenega dela, sisov in delegatskega sistema.

Sedmo desetletje tega stoletja je bilo – ali pa se je tako samo zdelo – zlata doba samoupravnega socializma. Toda v začetku osmega desetletja, ko je ekonomska kriza močneje potrkala na vrata, se je projekt samoupravnega socializma znašel v krizi, proti izteku tega desetletja pa je doživel pravi bankrot. Globoka kriza, ki pretresa ves socialistični svet, je pokazala, da Jugoslavija ni nikoli prenehala biti del tega sveta, da ima njen ekonomski, družbeni in politični sistem vse pglavitne značilnosti realnega socializma. Če gledamo retrospektivno, se nam samoupravni socializem, kakor je zarisani v ustavi iz leta 1974 in v ZZD, kaže kot »vrnitev v Kastilijo po novi poti« (Krlježa), kot ogromna kulisa državnega socializma. Zato se je v zadnjem času močno zmanjšala raba sintagme samoupravni socializem, pojavila pa se je nova – »novi socializem«, ki je ni nihče natančno opredelil.¹

Ko govorimo o koncu samoupravnega socializma, bi bilo pošteno, ko bi najprej opravili obračun njegovih rezultatov, če lahko tako imenujemo njegove zablode. Če bi se to srečanje ne dogajalo v Ljubljani, bi tako najbrž tudi storil. Ker pa je ta obračun jugoslovanskim znanstvenikom dobro znan, bi na tem mestu utegnil izzvati samo dolgčas. Namesto, da bi našteval težke zablode tega domnevno tretjega modela, bom raje poskušal odgovoriti na vprašanje, zakaj je samoupravni socializem propadel.

* Dr. Josip Županov, redni profesor Fakultete za politične vede v Zagrebu; prispevek je pripravil za študijske dneve FSPN, november 1989.

¹ O definiciji »novega socializma« glej D. Vojnić, *Ekonomska kriza i reforma socijalizma*, Zagreb, 1989, Globus, str. 225–241.

1. Napačna teorija družbene spremembe

Na ravni zdravega razuma in vsakdanjega pogovarjanja se je pogosto razmišljalo tako: samoupravni socializem kot projekt je dober, celo popoln, ni pa še zaživel, v praksi se ne uresničuje. A zakaj se projekt ne uresničuje? Če v projektu ni napake, sta možna dva odgovora:

1. Projekt je dober – ljudstvo ni v redu. Ljudje se preprosto ne znajo obnašati v skladu s projektom. A zakaj se ljudje ne obnašajo v skladu s projektom? Zato pač, ker projekt ni prilagojen realnim ljudem (ki niso ne angeli ne heroji), ker ni prilagojen njihovim potrebam, stališčem in motivacijam. Če pa projekt ni prilagojen realnim ljudem, potem ni dober – je utopija;

2. Projekt je dober, toda njegovo uresničevanje ovira, da ne rečemo sabotira, politična birokracija in njena sestra tehnobirokracija. Tako smo prišli do teorije zarote. Ostane še vprašanje, zakaj je birokracija sploh izdelala takšen projekt, da ga mora potlej sama sabotirati? Zakaj ni inavgurirala projekta, ki bi bil takoj v skladu z njenimi interesi?

Teorija zarote očitno ni sociološko utemeljena. Bolj utemeljena je teza, da je pri konstruiranju samoupravnega projekta politična elita izhajala iz sociološko napačne teorije družbenega spreminjanja. Poglavitne točke te bolj implicitne kot eksplicitne teorije pa so:

1. Družbena sprememba je oster prelom z obstoječo stvarnostjo – sprememba pomeni izključno diskontinuiteto;

2. Sprememba ne nastaja iz obstoječe stvarnosti – vsili, oktroira jo od zgoraj revolucionarna avantgarda;

3. Spremembo vsilijo nove institucije, kar pomeni, da je proces spreminjanja močno institucionaliziran;

4. Ker pa nove institucije opredeljujejo pravne norme, pomeni, da so le-te glavni mehanizem družbenega spreminjanja. Ali, drugače rečeno, proces spreminjanja dobi značilno obliko: projekt – realizacija.

Predložil bom dve kritiki takšnega razumevanja družbenega spreminjanja: historično-sociološko in pravno-sociološko kritiko.

Historično-sociološka kritika: Nobena velika družbena sprememba v zgodovini, posebno pa v novejši zgodovini – na primer nastanek in razvoj kapitalizma in industrializacije – se ni zgodila po shemi projekt-realizacija. Razvoj kapitalizma od začetkov v 12. stoletju naprej je bil, na primer, kontinuiran, naraven proces, ki je samo kulminiral v buržoazni revoluciji. Ko je izbruhnila revolucija, je bil kapitalizem že izoblikovan, tako da so nove pravne norme samo sankcionirale že obstoječe stanje. Da je bil razvoj novih produkcijskih odnosov postopen, dokazuje dejstvo – ki ga navaja Maurice Dobb – da je bilo v angleškem rudarstvu potrebnih tristo let, da so nastali mezdni odnosi.² Posebno presenetljiv pa je primer industrializacije Japonske: ta proces ni porušil kontinuitete obstoječih fevdalnih družbenih odnosov.³ Elemente teh odnosov so vgradili v nov industrijski sistem in mu jih prilagodili.

Pravno-sociološka kritika: Vsak pravni teoretik vam lahko pove, da funkcija pravnih norm ni v tem, da predpisujejo družbene odnose, marveč v tem, da legalizirajo, sistematizirajo in sankcionirajo obstoječe stanje, do katerega so se

² M. Dobb, *Studije o razviku kapitalizma*, Zagreb, 1961, Naprijed, str. 288–297.

³ J. Abegglen, *The Japanese Factory*, cit. po C.R. Walker, ur., *Moderna tehnologija i civilizacija*, Zagreb, 1968, Naprijed, str. 348–350.

družbeni odnosi avtonomno razvili.⁴ Pri nas je to ravno narobe: pravne norme naj bi ustvarjale družbene odnose, zaradi česar le-te sploh niso norme v pravno-tehničnem smislu, ampak ideološke deklaracije. Pogosto so neuporabne. Če pa pravne norme ne korespondirajo z resničnostjo, se pač ne uresničujejo.

Naj sklenemo: samoupravni projekt, ki ne vznikne iz družbene prakse in iz realnih družbenih odnosov, se ne more »realizirati«. Za to nista kriva ne ljudstvo, ne politična birokracija, kajti »realizacija« projekta je že teoretsko neutemeljena in nemožna. Namesto nesmiselne tавтоloške trditve, da se samoupravljanje zato ne uresničuje, ker se samoupravni institucionalni projekt ne »realizira«, kaže postaviti dve ključni vprašanji:

1. Ali ni v samem projektu »konstrukcijska napaka«, se pravi, ali niso že v njem napačne ideje in predpostavke;

2. Ali je sploh ustrezno »okolje«, v katerem naj bi se samoupravljanje uresničevalo.

V nadaljevanju tega prispevka bomo poskušali odgovoriti na ti dve vprašanji.

2. »Konstrukcijska napaka« v projektu samoupravnega socializma

Najprej bomo obravnavali »konstrukcijsko napako« glede na organizacijsko raven, na katero je samoupravljanje osredotočeno. Samoupravljanje je lahko teoretsko naravnano na tri organizacijske ravni: 1. Raven delovne skupine – mikro raven; 2. Raven podjetja (delovne organizacije – mezo raven; 3. Raven globalne družbe – makro raven ali societalna raven.

Kako izbrati organizacijsko raven? Za to sta dva kriterija: 1. Informiranost in védenje o proizvodnem in poslovnem procesu – centrirati samoupravljanje na tisto raven, kjer je informiranost delavcev največja; 2. Motivacija za sodelovanje v samoupravnem procesu – centrirati samoupravljanje na tisto organizacijo raven, kjer je motivacija največja.

V izboru organizacijske ravni je jugoslovanski projekt popolnoma zanemaril raven delovne skupine. Samoupravljanje je naravnano na raven delovne organizacije samo z namenom, da se ga naravnano na globalno raven (delegatski sistem). To je povsem v nasprotju s sociološkimi kriteriji, po katerih bi bilo treba samoupravljanje naravnati na tisto raven, kjer sta motivacija in informiranost največji.

V zahodnih, zlasti v skandinavskih deželah, je participacija naravnana na delovno raven. Ustanavljajo samostojne delovne skupine, ki so povsem avtonomne pri opravljanju delovnih nalog in je v njih povsem uresničeno neposredno samoupravljanje.⁵ Delovne skupine omogočajo tehnološke inovacije delavcev (na primer TVA) in sodelovanje v delitvi tistega dela dohodka, ki je rezultat delavskih prihrankov (na primer Scanlonov plan).⁶

Pri nas se je zastavilo vprašanje o samoupravljanju na ravni delovnih skupin koncem petdesetih in v začetku šestdesetih let, ko so nastale ekonomske (pozneje delovne) enote. O tem se je tedaj veliko govorilo in pisalo,⁷ vendar pa niso bili

⁴ Izvrsten primerek take kritike poda V. Pusič, *Uloga kolektivnog odlučivanja u realizaciji radničkih interesa*, doktorska disertacija, Zagreb, 1984, Fakultet političkih nauka, str. 84–112.

⁵ Glej V. Rus in V. Arzenšek, *Rad kao sudbina i kao sloboda*, Zagreb, 1984, Liber, str. 131–132.

⁶ V C.R. Walker, ur., *Moderna tehnologija i civilizacija*, Zagreb, 1968, Naprijed, str. 242–265.

⁷ J. Županov in I. Marjanović, *Ekonomske jedinice kao socialne grupe*, Zagreb, 1960, Savezni centar za izobrazbu rukovodnih kadrova u privredi, 95 str.

doseženi bogve kakšni rezultati, ker so bile ekonomske enote zamišljene bolj kot majhna podjetja v podjetju in ne kot avtonomne delovne skupine.

Edini poskus, da bi organizirali avtonomne delovne skupine – toda brez institucionalne opore – je bil v sedemdesetih letih v Sloveniji.⁸ Poskus je propadel – in sicer zaradi velikega odpora delavcev. Od kod odpor – od kod to, da so se delavci v Sloveniji obnašali čisto drugače kot delavci na Švedskem – s tem se tu ne bomo ukvarjali. Toda, če se delavci upirajo samoupravljanju delovnih skupin, se zastavlja vprašanje o tem, koliko je delavski razred sploh zrel za samoupravljanje.

Prenos samoupravljanja oziroma njegovega težišča na globalno raven (»da bodo delavci obvladovali razširjeno reprodukcijo« in podobne parole) ima še manj možnosti za uspeh, kot pa samoupravljanje na ravni podjetja. To se kaže v popolnem neuspehu delegatskega sistema, v neuspehu delegacij, da bi usmerjale delo izvoljenih delegatov.⁹ Delegatski sistem je dobil regresivni značaj, ker je nadomestil demokracijo v družbi, zaustavil razvoj demokratičnega političnega sistema in izvzel politično elito demokratičnemu političnemu nadzoru. Podjetja kot visoko specializirane institucije tržnega gospodarstva ne morejo biti politični subjekti in tudi ne podlaga demokraciji v družbi. Delavci lahko vplivajo na globalne ekonomske procese samo preko demokratičnega političnega sistema – potemtakem kot državljani. Kot posebna družbena skupina pa lahko delujejo samo preko sindikata. V tem smislu postane vprašljiv tudi sam pojem samoupravni socializem.

Naj sklenemo: samoupravljanje, ki ni zakoreninjeno v avtonomnih delovnih skupinah, ne more »zaživeti«. Razširjanje samoupravljanja na globalno raven je čista utopija.

Druga raven samoupravljanja je podjetje (delovna organizacija). Tudi v tem je »konstrukcijska napaka«, ki jo bomo odkrili skozi tri vprašanja: 1. Definicija podjetja; 2. Definicija managementa in 3. Urejanje industrijskega konflikta.

1. Definiranje podjetja. V času uvajanja delavskega samoupravljanja je veljala definicija podjetja kot državnega gospodarskega podjetja, kakršno obstaja v drugih socialističnih državah. Državno gospodarsko podjetje pravzaprav ni podjetje v ekonomskem smislu besede (dopuščena mu je samo proizvodna funkcija, medtem ko so vse druge – komercialna, investicijska, kadrovska in druge – v rokah posebnega državnega organa). V začetku delavsko samoupravljanje ni spremenilo te definicije, kar sledi tudi iz samega imena zakona, s katerim je samoupravljanje uvedeno (Zakon o upravljanju z državnimi gospodarskimi podjetji in višjimi gospodarskimi združenji...¹⁰).

V nadaljnjem razvoju se je uveljavila težnja, da bi podjetje opredelili kot ekonomski subjekt, zlasti v času gospodarske reforme v letih 1965–1971. Toda te težnje niso nikoli do konca izpeljali. V istem času se je uveljavljala še ena močna težnja, da bi namreč podjetje – ki bi naj bilo celota premoženja in premoženjskih pravic ter tržna institucija – obravnavali kot družbeno skupino (delovni kolektiv).¹¹

Potem ko je bila gospodarska reforma opuščena, je ta težnja prevladala in bila tudi institucionalno sankcionirana. Tako smo opustili koncept podjetja in podjet-

⁸ V. Rus, *Eksperimenti u demokratizaciji radnih odnosa*, Zagreb, 1978, Odjelenje za sociologiju Filozofskog fakulteta, Biblioteka »Čovjek i sistem«, 272 str.

⁹ Dober kritičen pogled na volitve v delegatskem sistemu podaja M. Kasapović, *Delegatski izbori 1978–1986*, Zagreb, 1986, Institut za političke znanosti FPN.

¹⁰ O razvoju jugoslovanskega podjetja v povojnem obdobju glej J. Jerovšek, V. Pertot, V. Rus, L. Sočan, J. Županov, *Integracije v gospodarstvu*, Ljubljana, 1984, Delavska enotnost, str. 203–208.

¹¹ O problemih samoupravnega podjetja in samoupravne delovne oranzacije glej J. Županov, *Sociologija i samoupravljanje*, druga izdaja, Zagreb, 1987, Školska knjiga, str. 159–177. Glej tudi J. Jerovšek, V. Rus in J. Županov, *Kriza, blokade i perspektive*, Zagreb, 1986, Globus, str. 157–163.

ništva in sprejeli koncept združenega dela: podjetje je bilo definirano kot organizacija združenega dela. To pa pomeni, da je bila opuščena ekonomska in sprejeta socialna definicija. TOZD nima nujno, praviloma pa sploh nima nikakršnega premoženja (premoženje je v družbeni lasti), na podlagi katerega bi lahko delovala kot TOZD. Pojavlja se podjetje, ki nima lastnega obratnega kapitala, ki živi na račun posojil. Takšno podjetje je Branko Horvat imenoval ekonomski monstrum.¹²

Definicija podjetja kot TOZD-a je prva »konstrukcijska napaka« na ravni podjetja.

2. Druga napaka je definiranje managementa kot amaterske, neprofesionalne dejavnosti, ki jo opravljajo vsi delavci brez razlik, bodisi neposredno (referendumi, zbori) bodisi posredno prek delavskega sveta. Delavski svet je opredeljen kot organ upravljanja, torej kot organ managementa. To je v nasprotju s prevladujočimi tokovi v sodobnem svetu, kjer se management vse bolj profesionalizira. Namesto profesionalnega smo dobili politični management.¹³ Politični management se nanaša na izbiranje (imenovanje) managerjev in na upravljalno prakso. Kot je znano, imajo odločilno vlogo pri imenovanju direktorjev politični organi zunaj podjetja ali pa v njem. Temeljni kriterij takšnega imenovanja je moralno-politična neoporečnost, kar pomeni politično lojalnost do lokalne birokracije, strokovna sposobnost pa je drugotnega pomena. V procesu upravljanja imajo veliko, včasih celo odločilno vlogo družbenopolitične organizacije v podjetju in zunaj njega, predvsem partija. Za takšno upravljanje so politični razlogi pomembnejši od poslovnih.

Neizogibna posledica političnega managementa je seveda popolna neučinkovitost podjetja.¹⁴ Glavni razlogi zanj so:

a) Politični management ni usmerjen k dobičku in razvoju, marveč k ohranjanju socialnega miru in preživetju za vsako ceno. Najpomembnejše je zagotoviti izplačilo mesečnih plač;

b) Managerski proces ne temelji na strokovnosti, temveč na političnih in socialnih presoajah;

c) V zunanjetrgovinskem poslovanju, ko se mora amaterizem jugoslovanskega upravljanja soočiti z visoko profesionalnim managementom, potegne jugoslovansko podjetje krajši konec (škodljivi dogovori itn.);

d) Zaradi političnega managementa je proces sprejemanja odločitev do skrajnosti zapleten, mučen in dolgotrajen, podjetje pa ne more hitro reagirati na spremembe v zunanjem okolju.¹⁵

Toda politični management ni samo poslovno, ampak tudi politično neučinkovit – ne uresničuje namreč demokracije v podjetju. To je sistem popolne neodgo-

¹² Ostro kritiko ozda in ozdiranja je podal B. Horvat v svoji najnovejši knjigi *ABC jugoslovanskega socializma*, Zagreb, 1989, Globus, str. 31–35.

¹³ O problemih profesionalizacije managementa v Jugoslaviji glej J. Županov, *Samoupravljanje i društvena moč*, druga izdaja, Zagreb, 1985, str. 291–323. O problemih upravljanja in vodenja glej J. Županov, *Sociologija i samoupravljanje*, druga dopolnjena izdaja, Zagreb, 1987, Školska knjiga, str. 244–260.

¹⁴ B. Horvat je mnenja, da ima samoupravno podjetje celo neke prednosti v primerjavi s kapitalistično korporacijo – *ABC jugoslovanskega socializma*, Zagreb, 1989, Globus, str. 41–42. Za A. Bajta pa je samoupravno podjetje, zasnovano na družbeni lastnini, le »second best choice« v primerjavi z zasebnim gospodarstvom – *Samoupravni oblik društvene svojine*, Zagreb, 1988, Globus, str. 10–12. Zahodni ekonomisti, začenši z B. Wardo, pa tudi mnogi jugoslovanski ekonomisti (npr. J. Mencinger) pa menijo, da je jugoslovansko samoupravno podjetje dokončno neučinkovito.

¹⁵ Na pretirano zapletenost procesa odločanja v jugoslovanskih delovnih organizacijah je med prvimi opozoril – na podlagi lastnega empiričnega raziskovanja – I. Adizes, *Industrial Democracy: Yugoslav Style*, New York, 1971, The Free Press, poglavja 4–6.

vornosti managementa. Profesionalna uprava grobo manipulira z delavci in samoupravljanjem in se pri tem pogosto avtoritarno obnaša (obstaja velik razkorak med legalnostjo delavskega sveta in dejansko močjo managerjev).

To je pravzaprav najhujša »konstrukcijska napaka«, saj je zaradi nje ves managerski proces na napačnih temeljih.

3. Tretja »konstrukcijska napaka« na ravni podjetja zadeva urejanje industrijskega konflikta. Socialna napetost med tistimi, ki upravljajo, in tistimi, katerim se upravlja, je inherentna gospodarskemu podjetju – v končni posledici je to konflikt med podjetjem kot tržno institucijo in delovnim kolektivom kot družbeno skupino. Konflikta ni mogoče ukiniti, mogoče pa ga je regulirati. Kaj to pomeni? To pomeni, predpisati pravila igre med prizadetimi strankami in sankcionirati ta pravila.

Delavsko samopravljanje oziroma, točneje, jugoslovanski institucionalni sistem samoupravljanja, izhaja iz predpostavke, da obstaja enotnost in skladnost interesov in da konflikt ni normalen, ampak patološki pojav. Stavke, ki so se začele pred tridesetimi leti in se vse bolj širijo, so prepričljivo demantirale to predpostavko. Toda ta predpostavka – sama po sebi še ena »konstrukcijska napaka« v sistemu – ni omogočila, da bi se v samoupravljanje vgradil mehanizem za reševanje konfliktov na manifestni ravni (kakor je to v kapitalizmu »collective bargaining«). Konflikt se »rešuje« na ravni latentnih funkcij, dejansko pa temelji na delegitimizaciji managementa s strani delavcev, kar resno ogroža učinkovitost managementa.¹⁶

Sistematično urejanje konfliktov terja avtonomni sindikat. To pa zahteva spet drugačno opredelitev funkcije sindikata: to ne more biti »šola samoupravljanja« po zgledu leninske »šole komunizma«, temveč je vloga sindikata revendikativna. Danes, ko nas je preplaval val stavk, dovolj dobro vidimo, kaj se godi, če ostaja industrijski konflikt nereguliran.¹⁷

Omenili smo že, da temelji obstoječi institucionalni sistem samoupravljanja na napačnih predpostavkah o motivaciji ljudi za samoupravljanje. Kakšne so te predpostavke? Arhitekti samoupravnega projekta niso izoblikovali nobene teorije o motiviranosti za samoupravljanje, vendar pa so izhajali iz nekaterih bolj implicitnih kot eksplicitnih domnev. Katere so in v kolikšni meri so utemeljene v teoriji motivacije in potrjene v praksi? Gre za naslednje predpostavke:

1. – da so ljudje predmotivirani (se pravi vnaprej motivirani), kar pomeni, da je sodelovanje v upravljanju kot ustvarjalna dejavnost prirojena človekova potreba. Potrebno jim je samo priskrbeti institucionalne pogoje, kar pomeni dovolj organizacijskih oblik, in že bodo sodelovali. Odtod izhaja veliko poudarjanje razdelave »samoupravnega mehanizma« (centralni in obratni – pozneje tozgodovski delavski sveti, upravni odbori, komisije delavskega sveta, ekonomske enote, zbori, referendumski in podobno);

2. – da so vsi ljudje enako, se pravi maksimalno motivirani za samoupravljanje;

3. – da so vsi ljudje zainteresirani za sprejemanje odločitev o vseh problemih podjetja in tudi širše (vsi odločajo o vsem);

¹⁶ Teze o regulaciji industrijskega konflikta na ravni latentnih funkcij je prvi formuliral J. Županov v članku »Two Patterns of Conflict Management in Industry«, W.N. Dunn in J. Obradović, eds., *Workers' Selfmanagement and Organizational Power in Yugoslavia*, Pittsburgh, 1978, UCIS, str. 390–415. Članek je uvrščen v drugo izdajo knjige *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb, 1987, Školska knjiga, str. 261–272.

¹⁷ Glej nek novejši pogled na te probleme pri M. de Felice, »Yougoslavie: crise économique, mouvement de grève et syndicats«, *Revue d'études comparatives est-ouest*, Vol. 20, No. 1, 1989, str. 55–84.

4. – da so ljudje najbolj zainteresirani za tisto fazo procesa odločanja, v kateri se sprejemajo odločitve;

5. – da lahko sodelovanje v samoupravljanju temelji na zunanjih motivacijah, oziroma zgolj na eni takšni zunanji motivaciji: na dohodku oziroma osebnem dohodku. To je tudi najmanj utemeljena predpostavka.

Preučimo zdaj na kratko te motivacijske predpostavke.

Čeprav za prvo predpostavko – predmotiviranost – lahko najdemo nekaj opore v psihološki in sociološki literaturi,¹⁸ ker te teze zastopajo – ob pomoči optimistične filozofije o človekovi naravi – pristaši participativnega modela motivacije (model »človeških resursov«), pa vendarle ne zdrži kritike niti s stališča teorije in niti s stališča praktične izkušnje. Če začnemo pri teoriji Maslowa o hierarhiji potreb, potem sledi, da so ljudje predmotivirani, da zadovoljijo svoje eksistencialne potrebe, ne pa potrebe višje vrste. Potrebe višje vrste se aktivirajo šele tedaj, ko je zadoščeno potrebam nižje vrste. Mi pa smo uvedli delavsko samoupravljanje v razmerah, ko eksistencialne potrebe večjega dela zaposlenih niso bile zadovoljene. Zato moramo predpostavko o predmotiviranosti zavrniti.

Tudi predpostavka, da so vsi ljudje enako, se pravi maksimalno zainteresirani za sodelovanje v samoupravljanju, ne zdrži. Predvsem niso vsi ljudje enako zainteresirani za vsa vprašanja,¹⁹ o katerih se odloča, po drugi strani pa tudi niso vsi visoko ustvarjalni. Fourastie ima prav, ko pravi, da večina ljudi ni ustvarjalnih – takšna je vedno samo manjšina.²⁰ Tako je vsaj bilo v vsem dosedanem družbenem razvoju. Pri večini ljudi so razvojne potrebe, kot jih imenuje Maslow, potlačene zaradi nezadovoljenih ekonomskih potreb.

V zvezi s tem pa se ne more obdržati niti naslednja predpostavka, ki meni, da so vsi ljudje maksimalno zainteresirani za vsa vprašanja, o katerih teče razprava. Je namreč v nasprotju s teoretskimi spoznanji o neskončni spremenljivosti človekove narave (ki pogojuje velike razlike v individualnih motivacijah), pa tudi s praktičnimi izkušnjami. Kot vsak praktik ve, se o nekaterih vprašanjih (na primer, o osebnem dohodku) na sejah delavskega sveta razpravlja strastno in dolgo, prek nekaterih vprašanj, ki se tičejo milijard in celo obstoja podjetja, pa preidejo brez razprave.

Predpostavka, da so ljudje najbolj zainteresirani za tisti del procesa odločanja, kjer se sprejema končna odločitev, se v socioloških in psiholoških raziskovanjih ni potrdila. Stane Možina je že davno opozoril, da so delavci bolj zainteresirani za to, da bi bili informirani o predmetu odločanja, kot pa za to, da bi sami odločali.²¹ To pomeni, da jih bolj zanima posvetovalni postopek (v pripravi odloka ali sklepa) in pa nadzor nad izvajanjem sklepa, kot pa za sam akt odločanja.

Najtežja zabloda v uradni teoriji motivacije je predpostavka, da je samouprav-

¹⁸ V zahodni literaturi se govori o predmotiviranosti delavcev v pogledu performance delovnih nalog – na primer v znani »Teoriji Y« D. Mc Gregorja (*The Human Side of Enterprise*, New York, 1960, Mc Graw-Hill). Tako kot se delovna performance pojmuje kot kreativna dejavnost, bi se moglo pri nas temu analogno govoriti o predmotiviranosti za samopravljanje. Sicer pa participativni model motivacije, ali kakor ga Steers in Porter poimenujeta – »model človeških resursov«, predpostavlja sodelovanje delavcev pri odločanju. V R.M. Steers in L.W. Porter, *Motivation and Work Behavior*, New York, 1975, McGraw-Hill, str. 19–20.

¹⁹ V M. Vujević, »Motivacija u delegatskom odlučivanju«, Zagreb, 1984, Institut za političke znanosti FPN. Glavni rezultati raziskovanja so strnjeno prikazani v dveh člankih: »Motivacija, javnost i kvorum u delegatskom odlučivanju«, *Sociologija*, 1987, let. XXIX, št. 1–2, str. 175–182; in »Motivacija i aktivnost u delegatskom odlučivanju«, *Primijenjena psihologija*, 1986, št. 7, str. 249–252.

²⁰ J. Fourastie, *Civilizacija sutrašnjice*, Zagreb, 1968, Naprijed, str. 103–104.

²¹ S. Možina, »Zainteresiranost samoupravljača za odlučivanje, kontrolu davanje prijedloga in dobivanje informacija«, *Sociologija*, št. 3, str. 27–34, 1968.

ljanje mogoče utemeljiti na eni sami zunanji motivaciji: to je denar (dohodek, osebni dohodek). To je motivacijska podlaga taylorizma in meznega odnosa; vsa dosedanja teoretska spoznanja industrijske sociologije in socialne psihologije industrije, opozarjajo na to, da se mora samoupravljanje kot emancipacijski projekt utemeljevati na intrinzičnih, notranjih motivacijah.²² Bilo bi prav zanimivo ugotoviti, odkod prihaja misel o tem, da mora motivacija za samoupravljanje temeljiti na ekonomski motivaciji (osebnem dohodku). Verjetno sta za to dva izvora: 1. mistika dohodka kot temeljnega kamna samoupravljanja (kar pomeni pretvarjanje čisto ekonomske kategorije v ideološko), in 2. transfer ekonomske motivacije, ki je globoko zasidrana v fizičnem in siromašnem delavskem razredu in vsiljevanje te motivacije kot najvišjega načela vsej zaposleni populaciji.²³ To je potemtakem del paketa »velike koalicije«: gre za prevzemanje teorije o motivaciji od delavcev in njeno vsiljevanje vsej družbi.

Naj sklenemo: jugoslovanski projekt samoupravljanja temelji na napačnih predpostavkah o človekovi motivaciji, in zato projekt ni niti mogel »zaživeti« in funkcionirati.

3. Okolje, v katerem naj bi projekt funkcioniral

Pa četudi bi ne bilo resnih »konstrukcijskih napak«, ta projekt ne bi mogel delovati v neugodnem in neustreznem okolju. Ogledali si bomo glavne sestavine okolja: 1. ideološko okolje, 2. ekonomsko okolje, 3. politično okolje, 4. družbeno okolje in 5. kulturno okolje.

1. Ideološko okolje

Na tem mestu moramo natančneje opredeliti, kaj razumemo s pojmom ideološko okolje. Jugoslovanska »samoupravna ideologija« kot mešanica idej »mladega Marxa« (v prvi vrsti ideje združenega dela in teorije odtujenosti) ter elementov proudhonovskega in anarhističnega nauka (Bakunina) je namreč sestavni del jugoslovanskega projekta in je zato ne moremo obravnavati kot element okolja. Kot element okolja bom vzel – čeprav za ceno grobega poenostavljanja – tiste ideje, ki so dediščina državnega socializma. In kakor je čudno, je treba reči, da so kljub veliki in temeljiti ideološki reformi v zadnjih štirih desetletjih nekateri elementi »dogmatskega marksizma« ostali nespremenjeni. Ti so: popolnoma odklonilno stališče do privatne lastnine, ki je bojda nezdržljiva s socializmom in tudi samoupravnim socializmom in zato seveda tudi odklonilno stališče do privatnega gospodarstva in do podjetništva; dvoumno stališče do tržnega gospodarjenja; sovražno stališče do kmetov; teorija o razrednem boju in delavsem razredu; uveljavitev enopartijskega sistema in monopola partije (teorija avantgarde); sprejetje koncepta diktature proletariata; vztrajno zagovarjanje demokratičnega centralizma v partiji ipd.

Na prepihu krize je postalo očitno, da kljub velikim spremembam na polju ideologije nikoli nismo prebili začaranega kroga boljševiske ideologije; naše ide-

²² Če sprejmemo neko novejšo teorijo o motivacijskih faktorjih (I. Adizes, *Corporate Lifecycles*, Englewood Cliffs, N. J., 1969, str. 285–289) potem moremo sklepati, da je sodelovanje v samoupravljanju nujno zasnovano na intrinzičnih faktorjih (naloga, potencia, poslanstvo).

²³ V J. Jerovšek, V. Rus in J. Županov, *Kriza, blokade i perspektive*, Zagreb, 1986, str. 237–245.

ološke inovacije – ki jih vsebuje zlasti Program ZKJ – so se spremenile v novo vrsto dogmatizma. Boljševiška ideologija ne more biti ustrezen okvir za razvoj samoupravljanja in samoupravnega socializma.

2. Ekonomsko okolje

Ekonomsko okolje samoupravljanja je ekonomski sistem. S tem razumemo temeljni način koordinacije ekonomskih odločitev. Nekatero ekonomsko odločitev lahko koordinira tradicija (in tedaj govorimo o tradicionalnem modelu) ali pa jih lahko koordinira tržišče (govorimo o tržnem modelu), kadar pa ga koordinira država s svojim planom, govorimo o centralno-planskem modelu.²⁴ V praksi seveda ni čistih modelov, tudi konkretni ekonomski sistemi so mešani sistemi, ker vsebujejo tako elemente plana kot elemente trga. Vendar pa v vsakem konkretnem sistemu prevladuje eden od obeh elementov, ali planski ali tržni, zato se bomo ukvarjali z dvema modeloma, tržnim in planskim (tradicionalni model nima v moderni družbi nikakršnega pomena). Kateri model je kompatibilen s samoupravljanjem? Tržni model (model integralnega trga, ki ne vrednoti in alocira prek trga zgolj proizvodov, marveč tudi storitve in sploh vse proizvodne tvorce: zemljo, delo, kapital, znanje, podjetništvo), je s samoupravljanjem nedvomno kompatibilen iz dveh razlogov:

1. Tržni sistem predpostavlja in zagotavlja ekonomsko samostojnost gospodarskih subjektov, to pa je temeljni pogoj za samoupravljanje;

2. Samo tržno gospodarstvo zagotavlja ekonomsko učinkovitost – če pa samoupravno gospodarstvo ni učinkovito, potem samoupravljanje nima prihodnosti.

Temu nasprotni argumenti, centralno-planski model ali katerakoli druga oblika državne ekonomije, so nezdržljivi s samoupravljanjem prav zato, ker ne zagotavljajo avtonomnosti gospodarskih subjektov in ne učinkovitosti gospodarjenja, kar nam nazorno dokazuje sedemdesetletna izkušnja planskega gospodarstva v ZSSR.

Mi pa smo v začetku leta 1970 opustili tudi samo idejo o samoupravnem tržnem gospodarstvu, na centralno-planski sistem pa se nismo hoteli vrniti. Ta netržni model danes imenujemo dogovorna ekonomija. Toda mehanizem tega novega sistema v praksi ni mogel delovati in smo se zato morali zatekati k državni regulativi; to pa seveda ni bilo več plansko reguliranje, marveč *ad hoc* oz. refleksni intervencionizem države, ki je izdajala začasne gospodarske ukrepe.²⁵ Tako se je ta »tretji« netržni model pokazal kot nedonošenček, ki ni mogel preživeti. Vrnili smo se torej k državno-planskemu sistemu (bolj državnemu kot planskemu) po novi poti – po poti dogovorne ekonomije.

Naj sklenem: Ena naših temeljnih predpostavk je bila, da naj se samoupravljanje razvija v netržnem okolju, pa najsi bo to plansko ali dogovorno gospodarstvo. To pa je bila napačna predpostavka: samoupravljanje se lahko razvija samo v tržnem gospodarstvu.

²⁴ O ekonomskih modelih glej v R. Heilbroner, *The Making of Economic Society*, Englewood Cliffs, N.J. 1962, str. 9. Strnjen pregled različnih mikro in makro ekonomskih modelov je podal J. Županov, *Sociologija i samoupravljanje*, druga izdaja, Zagreb, 1987, Školska knjiga, str. 193–214.

²⁵ Dober prikaz dogovorne ekonomije je podal J. Mencinger v knjigi: J. Jerovšek, V. Rus in J. Županov, *Kriza, blokade i perspektive*, Zagreb, 1986, Globus, str. 125–139.

3. Politično okolje

Delavsko samoupravljanje je sistem demokracije v podjetju, ki zahteva tudi demokratično okolje v družbi. Povedano drugače: samoupravljanje predpostavlja demokratičen politični sistem. Toda mi smo iz državnega socializma podedovali popolnoma nedemokratičen politični sistem, ki smo ga poskušali sicer demokratizirati, vendar pa so še po štiridesetih letih političnih reform poglobitve značilnosti totalitarnega sistema ostale nespremenjene.

Ne bom opisoval tega našega enopartijskega sistema, saj je vsem dobro znan. Poskušal pa bom predočiti njegovo teoretično – ideološko paradigmo, ki jo bom nato prevedel v jezik systemske teorije, in v razmerju do te paradigme oceniti poglobitve spremembe v političnem sistemu, pa tudi stanje, v katerem smo danes.

Za teoretično-ideološko paradigmo lahko vzamemo Stalinov model diktature proletariata: to je stroj, v katerem je motor (gibalo) partija, državne in politične organizacije pa so transmisije, prek katerih motor poganja inertne množice.²⁶ V jeziku systemske teorije to pomeni: enostrankarski sistem je sestavljen iz upravnega podsistema (državno-partijski center) in podrejenih izvršnih podsistemov (kot so na primer ekonomija, tehnologija, družbene institucije, ideologija itd). Vse komunikacijske in regulacijske vezi med podsistemi potekajo prek državno-partijskega centra. V sistemu je stroga hierarhija: izvršilni podsistemi nimajo nikakršne avtonomije, marveč so strogo podrejeni državno-partijskemu centru.

Od leta 1952 do danes se je zgodilo veliko sprememb v političnem sistemu: od uvedbe zbora proizvajalcev do delegatskega sistema. Sistem se je pomembno liberaliziral. Ali pa se je zares spremenila tudi njegova temeljna paradigma?

Edina sprememba znotraj te paradigme je teritorialna decentralizacija sistema. To pa pomeni, da paradigma ne deluje več na zvezni ravni: sistem je decentraliziran na šest republik in dve pokrajini – toda temeljna paradigma je ohranjena na republiški in do nedavna tudi na pokrajinski ravni. Medtem ko imamo na zvezni ravni opraviti z nekakšno bizarno obliko političnega pluralizma (pluralizem politokratskih elit), pa je na ravni republik ohranjen enostrankarski sistem. To pa pomeni, da se politični sistem po svojih poglobitvenih določnicah ni spremenil. Poskus, da bi paradigmo spremenili z uvajanjem neposrednih povezav med izvršnimi podsistemi (uvajanje sisov), se je sprevrgel v farso: sisi so se spremenili v paradržavne institucije. Celotne ideološke določilnice se niso spremenile.

1. Še naprej ni sprejet politični pluralizem – v najboljšem primeru gre za pristajanje na nestrankarski pluralizem, ki ga ne poznajo nikjer na svetu, in se tudi ne ve, kaj pravzaprav pomeni;

2. Še vedno velja teza, da je samoupravljanje oblika diktature proletariata, kar je *contradictio in adiecto*;

3. Nespremenjeno je tudi načelo demokratičnega centralizma v partiji.

4. Družbeno okolje

Z družbenim okoljem razumemo oporo, ki jo ima samoupravljanje v določenih družbenih skupinah. Naš sistem samoupravljanja se opira na dve družbeni skupini:

a. Na politično birokracijo, ki je demiurg jugoslovanskega sistema samouprav-

²⁶ Obširneje o leninistino-stalinistični teoriji diktature proletariata glej v J. V. Staljin, *Pitanje lenjinizma*, Zagreb, 1981, Biblioteka »Pitanja«, str. 125–155.

ljanja (uvedla ga je z dekretom od zgoraj); je avtor samoupravnega projekta, je animator, zaščitnik in arbiter samoupravljanja;

b. Na tradicionalni delavski razred, ki dela v okviru klasičnih tehnologij. To je delavski razred iz 19. stoletja, ni nosilec moderne proizvodnje v času elektronike in informatike.

Samoupravni projekt temelji na koaliciji med tema dvema skupinama, v okviru katerih politična birokracija zagotavlja delavskemu razredu zaposlitev (lastnino nad delovnim mestom), določen, pa čeprav minimalen osebni dohodek in svobodo, da v podjetju slabo dela ali pa lenari. Toda fizični delavski razred v vlogi zgodovinskega delavskega razreda zagotavlja eliti politično legitimnost in proste roke pri upravljanju z družbo po lastni volji.²⁷

Ta koalicija je značilna za vse realsocialistične države in pomeni družbeni temelj etatizma. Sprega med konservativnimi politiki in konservativnimi delavci oziroma nedelavci pomeni ogromno protireformsko silo.

Samoupravljanje pa se seveda lahko razvija tudi tako, da se opira na »novi delavski razred« oziroma na nosilce nove proizvodnje, kar so delavci iz novih industrij ter tehnična inteligenca. Potemtakem je zmotna predpostavka, da lahko samoupravljanje temelji samo na delavskem razredu iz minulega stoletja. Takšno samoupravljanje tudi nima ustrezne socialne podlage, medtem ko jo etatizem še kako ima.

5. Kulturno okolje

Samo na kratko se bom zadržal še pri eni zvrsti okolja – to je kulturno okolje. Ker je to področje slabo raziskano (dela, kot je npr. disertacija Dunje Rihtman-Auguštin,²⁸ so redka), se lahko s kulturnim okoljem ukvarjam samo obrobno, kar pomeni, da bom v kulturi okolja izpostavil samo dva kompleksa: politično kulturo in societalni vrednostni sistem.

Uspešno delovanje samoupravljanja kot demokratičnega socialnega in političnega procesa zahteva visoko stopnjo politične kulture: kulturo dialoga in strpnost do drugačnih mišljenj; racionalno razpravo namesto čustvenih izbruhov in – kaj bi še našteval! Kakšna je torej politična kultura v jugoslovanski družbi? Poglejte samo najnovejše politične prepire in medijsko vojno: kaže se popolna odsotnost politične kulture. Bistvena značilnost naše politične kulture je avtoritarnost in nestrpnost, s čemer se srečujemo tudi v podjetjih (avtoritarnost direktorjev in managementa) in v širši družbi.

Odkod izvira avtoritarna politična kultura? Predvsem je podedovana iz prejšnje družbe:

1. Vse pogloblitve družbene institucije v dosedanji družbi so bile avtoritarne: družina (diktatura družinskega očeta), podjetja (avtoritarni paternalizem ali čisti avtokratizem managementa), državna skupnost (policijska država);

2. Občasna raziskovanja z uporabo F-lestvice pokažejo, da je avtoritarni tip

²⁷ Teorijo o »veliki koaliciji« v Jugoslaviji je prvič formuliral J. Županov v članku »Znanje, društveni sistem i 'klasni' interes«, *Naše teme*, št. 7–8, 1983, str. 1048–1054. To temo razvija tudi v študiji »Radnička klasa i društvena stabilnost« v knjigi *Sociologija i samoupravljanje*, druga dopolnjena izdaja, Zagreb, 1987, Školska knjiga, str. 139–156.

²⁸ D. Rihtman-Auguštin, *Ekonomске vrijednostne orijentacije i modeli odlučivanja tradicijskog društveno-ekonomskog sustava*, doktorska disertacija, Ljubljana, 1976, FSPN.

osebnosti v Jugoslaviji mnogo jasneje izražen kot v zahodnih državah, zlasti v Ameriki.²⁹

Vendar pa avtoritarnost ni zgolj posledica avtoritarne vzgoje, marveč tudi proizvod človekove življenjske izkušnje v avtoritarnem sistemu. Enostrankarski politični sistem temelji na avtoritarnosti. Avtoritarnost potemtakem ni zgolj naša zgodovinska dediščina, marveč tudi proizvod našega političnega sistema, ki jo producira in reproducira.

Lahko bi domnevali, da sistem delavskega samoupravljanja sam po sebi proizvaja demokratično politično kulturo, se pravi, da proizvaja »boljše ljudi«. Pa ste opazili takšen učinek? Jaz ga nisem. Skratka, pričakovanje, da se bo samoupravljanje razcvetelo v avtoritarni politični kulturi, je prav toliko realno kot pričakovati, da bo na saharskem pesku rasla pšenica!

Naslednji kulturni kompleks, ki ga tu omenjam, je kompleks societalnih vrednot. Iz kompleksa societalnih vrednot izpostavljam samo eno: radikalni egalitarizem ali, preprosteje povedano – uravnilovko. Gre za cel sindrom kolektivnih stališč, ki sem jih obravnaval v znani razpravi »Egalitarizem in industrializem«,³⁰ kjer sem označeval uravnilovko kot zavoro industrializma in industrijske modernizacije družbe. Tu bom poskušal na kratko opredeliti uravnilovko kot zavoro samoupravljanja.

Prvič uravnilovka neposredno negativno učinkuje na samoupravljanje; je sovražnik vsake individualne ustvarjalnosti, tudi podjetništva. Ker pa je sodelovanje v samoupravnem procesu že po definiciji preizkušena ustvarjalna dejavnost, je uravnilovka neposredna ovira samoupravljanju.

Govorimo pa lahko tudi o posrednih učinkih. Filozofija uravnilovke je namreč v samem korenu državnega gospodarstva (jemanje učinkovitim in dajanje neučinkovitim), pa tudi v temelju koalicije med politično birokracijo in fizičnim delavstvom. Obstaja dvotirna komunikacija, v kateri delavci sprejemajo uradno ideologijo, poltokratska elita pa pristaja na njihovo filozofijo uravnilovke.

Zanimivo pa je, da v manualnem delavstvu naletimo tako na avtoritarnost (Lipset: Working Class Authoritarianism)³¹ kot tudi na uravnilovko. Takšna kombinacija bi bila, če bi jo prenesli na socialno strukturo, videti tako: iz podnožja neizdiferencirane množice se dviga tanek lijak – elita. V okviru že nakazane socialne strukture, ki je idealna struktura za oba partnerja velike koalicije – posebno pa za politično birokracijo – ni prostora za samoupravljanje v modernem pomenu besede.

Naj sklenemo: Neizogiben učinek uravnilovke je ta, da krepi etatizem v gospodarstvu in politiki, etatizem pa ni naklonjen razvoju samoupravljanja.

Namesto sklepa

Iz doslejšnje analize, ki ji pritrjuje tudi zgodovinska jugoslovanska izkušnja, moremo sklepati, da samoupravni socializem kot »tretji« model nima nikakršnih

²⁹ »Pri nas je število raziskav avtoritarnosti dokaj skromno, vendar pa so nekatere zanimive in pomembne. Ena od takih je raziskava Rota in Havelke med učenci gimnazije in industrijske šole v Beogradu in Kragujevcu (1973) ... Tako sta s to lestvico (tj. F-lestvico) ugotovila zelo visoko stopnjo avtoritarnosti. V celotnem vzorcu je povprečje 4,61 (teoretski maksimum je 7,00), vendar je pri učencih industrijskih šol še višji, med najvišjimi v svetu (5,05). Celo pri dekletih industrijskih šol ugotavljamo največje povprečje, ki je bilo doslej ugotovljeno v literaturi (5,30)« – Bora Kuzmanović, »Problem motivacionih osnova samoupravljanja« (doktorska disertacija), Beograd, 1987, str. 358 ...

³⁰ Članek je uvrščen v drugo izdajo knjige *Sociologija i samoupravljanje*, Zagreb, 1987, Školska knjiga, str. 26–85.

³¹ S. M. Lipset, *Political Man*, Garden City, N. Y., 1963, Doubleday, chap. 4.

možnosti. Skratka: »tertium non datur«. ³² Vendar pa bi bilo napačno, če bi na tej podlagi skleпали, da je treba skupaj z nekim utopičnim projektom zavreči tudi samo idejo samoupravljanja v Jugoslaviji, kot to počne pariški profesor Albert Meister v svojem zajedljivem pamfletu »*Pour en finir avec l'autogestion Yougoslave*«. ³³ Samoupravljanje je kot emancipacijska ideja in civilizacijski dosežek realno povsem možen, če morda ne v Jugoslaviji, pa v drugih razvitejših državah, kjer že danes obstajajo ekonomsko učinkovita samoupravna podjetja – predvsem kot kooperative – in kjer so realno uveljavljene različne oblike in stopnje delavske participacije in participativnega managementa. ³⁴ Da pa bi moglo samoupravljanje dejansko funkcionirati, bi ga morali ponovno opredeliti kot sistem industrijske demokracije, ki je ni mogoče zamenjevati z demokratičnim političnim sistemom na ravni globalne družbe. Industrijska demokracija praktično pomeni: prvič, samoupravljanje avtonomnih delovnih skupin v delovnem procesu; drugič, participacijo v vseh delih delovnega procesa v podjetju, tako pri konsultiranju delavcev pri sprejemanju odločitev kakor tudi – in predvsem – pri procesu nadzora nad izvajanjem poslovnih odločitev in njihovimi rezultati. Potrebno je zagotoviti resnično in popolno informiranost, ne pa le formalno glasovanje o odločitvah, ki so praktično že sprejete na kakšnem drugem mestu; tretjič, participacija in nadzor nista edini sestavini industrijske demokracije: njun sestavni del so avtonomni delavski sindikati in kolektivne pogodbe med lastniki in managementom na eni strani, in sindikatom na drugi.

Konec nekega utopičnega projekta ne bi smel biti tudi konec samoupravljanja. Če bi se to zgodilo, bi se zgodil usoden civilizacijski korak nazaj.

---

³² Ko govori o »tretjem modelu«, R. Dahrendorf pravi: »S tretjo potjo oziroma s srednjo potjo med socializmom in liberalizmom lahko eksperimentirajo na Zahodu, kjer si lahko dovolijo komplicirane igre. Tega pa ne morejo delati države, pred katerimi stoji razreševanje najbolj elementarnih problemov«. (Intervju v milanski *Panorami*, cit. po *Vjesniku* 23. 10. 1989.)

³³ A. Meister, »*Pour en finir avec l'autogestion yougoslave*«, *Autogestions*, 1981, št. 6, str. 255–257.

³⁴ J. Prašnikar, *Delavska participacija in samoupravljanje v deželah v razvoju*, Ljubljana, 1989, Komunist, 173 str. Kot zgovoren primer uspešnosti samoupravnega podjetja vidi T. Petrin v »Mondragon: Dokaz, da je podjetništvo mogoče in zaželjeno tudi v samoupravnem sistemu«, *Naši razgledi*, 26. junij 1986.

Politični pluralizem in volitve

O političnem pluralizmu lahko govorimo, kadar znotraj političnega sistema obstaja: 1. več samostojnih političnih subjektov (organizacij), ki izražajo: 2. različne interese, stališča, programe in opredelitve glede politične organizacije družbe in, kadar 3. imajo ali hočejo pridobiti vpliv na politično odločanje. Takšna opredelitev predpostavlja, da je dejavnost subjektov legalna ali vsaj dejansko sprejeta (gl. A. Bibič 1989, 23). Če ta predpostavka ni izpolnjena, lahko govorimo o ilegalnem političnem boju, o ilegalni dejavnosti itd., ne pa o političnem pluralizmu. Pluralni politični proces se torej dogaja med več samostojnimi akterji, med katerimi nastaja nekakšno tekmovanje. Obstoj tekmovanja, »programiranega konflikta«, je tisto, kar poleg števila akterjev ločuje pluralistični sistem od monističnega. Zato R. Dahl govori o konfliktnem pluralizmu (1970, 80). Po svoji vsebini ustreza delitev na pluralistični in monistični sistem delitvi na politični sistem z opozicijo in brez nje.

V naši državi in v državah realnega socializma se politična pluralizacija giblje v smeri omejevanja, v daljšem časovnem obdobju pa tudi k ukinitvi političnega monopola. V pluralističnih okoliščinah dobi posameznik možnost, da se zoperstavi nosilec politične moči. »Ko se posameznik združuje z drugimi ljudmi, ki imajo podobne interese, postaja sposobnejši za to, da se zoperstavi moči, kot pa, če bi se moral z njo spopadati sam.« (K. Leowenstein 1957, 344) Pravica do političnega združevanja, ki je imanentna političnemu pluralizmu, je »nujna garancija zoper tiranijo večine« (A. de Tocqueville 1967, 197).

Politični pluralizem v svoji razviti obliki ne predpostavlja samo, da bodo imeli avtonomni subjekti možnost za delovanje, ampak tudi, da bodo enakopravni (po zakonu). Kadar so veljavna pravila politične igre enaka za vse, govorimo pravzaprav o sistemu predstavniške demokracije. Izkušnja tega sistema kaže, da so v konkurenčnem političnem boju stranke močnejše od vseh drugih oblik političnega organiziranja. »Združenja državljanov«, »volilne zveze« in »politični odbori« – se pravi združenja, ki so pred dvema stoletjema nastala v ZDA in Franciji vzporedno z razvojem parlamentarizma – so se dokaj neopazno spremenili v politične stranke. Politična skupina, ki se hoče udeleževati strankarsko artikuliranega procesa, se mora preobraziti v stranko – zato, dobi podobo in obliko stranke tudi organizacija, ki si tega izrecno ne želi (na primer, zeleni v ZR Nemčiji). Iz tega seveda ne sledi, da morajo politične skupine nujno prerasti v stranke; do tega pride samo, če in kadar poskušajo priti na oblast. Če pa želijo samo od »zunaj« vplivati na oblast, takšne preobrazbe pravzaprav ne potrebujejo. V tem primeru gre za »skupine pritiska«, ki, kakor piše V. O. Key, »zapolnjujejo praznino političnega sistema« (1967, 130). Te skupine niso samo konkurenca, ampak tudi funkcionalna dopolnitev političnih strank. Akterji pluralističnega političnega procesa so potemtakem poleg strank in skupin pritiska tudi interesne skupine (kot potencialne skupine pritiska). Zato je napačno izenačevati politični pluralizem z večstrankarskim sistemom. Enega izmed vzrokov za nastanek strank v pogojih predstavniške demokracije je R. Dahl takole pojasnil: »Stranke so nujne zato, ker jih pretendent na volilno funkcijo, kadar odkrije njihove prednosti (kot na primer Jefferson pred časom in v času svojega

* Dr. Vladimir Goatis, raziskovalec v Inštitutu za družbene vede v Beogradu

predsednikovanja) ustanovi, če jih ni, če pa so, jih ovekovečuje . . . Zato velja, da morajo tedaj, kadar ima en predstavnik stranko, tudi njegovi oponenti priti do nje.« (1970, 74) Univerzalnost strank izhaja potemtakem iz strukturnih in funkcionalnih zahtev konkurenčnega boja, ne pa iz kakšnega »strankarskega duha«, kot so verjeli kritiki strank pred dvema stoletjema.

Do izbruha političnega pluralizma je pri nas prišlo zlasti v zadnjih dveh letih, in ta izbruh je v najglobljem nasprotju z monistično bitjo veljavnega političnega sistema, skupaj z njegovimi temeljnimi institucijami in integrativnimi idejami, kot so diktatura proletariata, razredni boj, vodilna vloga partije itd. Poskus, da bi te koncepte in ideje z taktičnih razlogov »omehčali«, »od znotraj pluralizirali«, nujno pelje v ideološki sinkretizem in umetno združevanje protislovnih elementov. Ker ti elementi izražajo interese različnih družbenih sil, se ideološka nedoslednost izteče v politične napetosti in konflikte. Prav s takšno težavo se srečuje tudi jugoslovanska znanstvena skupnost. Družbena dogajanja, ki so doprinesla k zlomu monistične paradigme, so sprožila tudi pojav »alternativnega kandidata za paradigmo« (T. Kun 1974, 204), ki se kaže kot še ne dovolj artikulirana pluralistična paradigma. Njene oporne točke so: citizen, demokratične volitve, podpora večine, pravna država, delitev oblasti. Obdobja, ko se spreminjajo paradigme, veljajo v znanstveni skupnosti za obdobja, ko vlada zmeda, kajti poleg pripadnikov znanstvene skupnosti, ki vztrajno branijo staro paradigmo, ki jo je življenje demantiralo (po Kunu lahko to obdobje traja celo generacijo), obstajajo tudi poskusi in primeri popolnega preobražanja in primeri nepopolnega konvertitstva. V tem zadnem primeru avtorji pravzaprav nezavedno še naprej uporabljajo med seboj nasprotujoče si koncepte iz obeh paradigem (na primer diktatura proletariata in demokratične volitve, vodilna vloga partije in pravna država, avantgarda in civilna družba itd.). Tedaj postane smisel razlag in prizadevanj nejasen, znanstvena skupnost se izčrpava v semantičnih prepirih, njen spoznavni učinek pa je zanemarljiv.

Jugoslovanski »pluralistični šok« se kaže predvsem v hitrem nastajanju desetih avtonomnih političnih subjektov (političnih zvez, združenj in gibanj) v Sloveniji in na Hrvaškem. Gre za politične organizacije s svojimi posebnimi cilji, organizacijo in članstvom. Povsem zanesljivo je, da bodo nekatere izmed njih poskušale osvojiti ali pa vsaj deliti oblast in zato lahko govorimo o političnih strankah v običajnem pomenu (V. Goati 1984, 44). To potrjuje tudi podatek, da so se politična združenja v Sloveniji takoj po ustanovitvi vključila v kampanjo za volitve predstavnika te republike v predsedstvu SFRJ. Združenja bodo vsekakor poskušala kandidirati svoje člane, če bo in ko bo prišlo do demokratizacije volilnega postopka. O želji teh organizacij, da bi se neposredno vključile v volilno tekmo, priča poziv predsednika Socialdemokratske zveze Slovenije, ki ga je 25. 6. 1989 naslovil vsem »alternativcem«, naj se združijo za prihodnje volitve (Borba, 26. 6. 1989).

Čeprav gre za popolnoma nove organizacije, ki doslej niso imele časa, da bi podrobno artikulirale svoje programe, pa že površen vpogled v njihove ustanovitvene dokumente ne dopušča nobenega dvoma o tem, da gre za organizacije, ki so bistveno različne od ZKJ. Socialdemokratska zveza Slovenije in Slovenska demokratična zveza, na primer, izrecno težita k parlamentarni demokraciji (programske dokumente novonastalih zvez je objavila Borba 8. 6. 1989). Obe omenjeni zvezi kakor tudi Hrvatska liberalna zveza izražajo željo po pristopu k Evropski gospodarski skupnosti, kar ima glede na znane pogoje za pristop k tej integracijski tvorbi povsem jasen ideološkopolitični pomen.

Pluralizacija političnega življenja pri nas se ne kaže samo v nastajanju novih zvez, temveč tudi v njenem vstopu v še do nedavna hermetično zaprt politični

prostor organizacij in združenj, katerih izvorni cilji so predvsem ali izključno profesionalni. Mislimo na pisateljska in prevajalska društva, na združenja znanstvenih delavcev in umetnikov. Ta združenja pošiljajo v svet jasna politična sporočila in iščejo podporo v najširši družbeni javnosti. Pluralizacija se, nazadnje, kaže tudi v popolnoma avtonomnem delovanju republiških delov sicer normativno enotnih jugoslovanskih organizacij, predvsem ZK, pa tudi sindikata, Zveze borcev, SZDL in ZSM.

Politični pluralizem pri nas je pljusnil prek obstoječih institucionalnih kanalov in se prelil čez ustaljeno strugo našega, v bistvu monističnega političnega sistema. Tako se je z vso ostrino in nujnostjo zastavilo vprašanje legalizacije pluralizma. Legalizacija ne omeni samo zaščite pravic avtonomnih organizacij pred možno represivno reakcijo posestnikov moči, temveč pomeni tudi natančnejše določanje in s tem tudi omejevanje svobode avtonomnih organizacij. Ker pravne regulacije doslej ni bilo, je dejanski status samostojnih političnih združenj prepuščen dobrohotnosti političnega dejavnika v posameznih republikah. Odvisna pa je tudi od spremenljivega razmerja sil znotraj vodilnega jedra, od anticipiranih reakcij itd. Plod takšnega stanja je negotovost in popolna nepredvidljivost dejanj udeležencev v pluralnem političnem procesu. Ne delu je pluralizem brez jasnih pravil igre, nekakšna oblika »nevrotiziranega pluralizma« (»divji pluralizem« – V. Vasović), ki je potencialno zelo eksploziven. Ni dvoma, da bi bilo potrebno okvir delovanja samostojnih političnih organizacij čimprej definirati, in sicer enotno na vsem jugoslovanskem prostoru, ker nekatere avtonomne organizacije, na primer UJDI, že delujejo po vsej državi.

Ena od najbolj očitnih značilnosti političnega življenja pri nas je močno nasprotje med verbalnim sprejemanjem političnega pluralizma in vztrajanjem pri monističnih institucionalnih odločitvah in praksi. Pod pritiskom dogodkov je uradna politika opustila prejšnje, izrazito odklonilno in sovražno stališče do političnega pluralizma. Najostrejši nasprotniki političnega pluralizma so se v približno letu dni spremenili v njegove zagovornike, tako da bi lahko rekli, da pri nas danes politični pluralizem nima nasprotnikov. Vendar pa gre samo za verbalno, ne pa za dejansko sprejemanje pluralistične opcije. Ko protipluralisti samo načelno pristajajo na politični pluralizem, v resnici zavračajo ali jemljejo smisel temeljnim elementom, iz katerih je sestavljen: legaliziranje pravice do avtonomnega političnega organiziranja, možnost državljanov, da se na svobodnih volitvah opredeljujejo med več možnimi kandidati in trdno povezovanje pravice do izvajanja politične oblasti s stopnjo podpore, dobljene na občasnih demokratičnih volitvah. Potemtakem bi lahko rekli, da usodna razprava o demokratični preobrazbi Jugoslavije ne poteka več kot diskusija pro et contra političnemu pluralizmu, temveč o pomenu pluralizma in njegovih praktičnopolitičnih implikacijah. Kakor vidimo, so torej volitve temeljna institucija v pluralističnih političnih sistemih, zato si bomo ogledali nekatere latentne in manifestne funkcije volitev.

Volitve so stara institucija, toda splošnost volitev kot sredstva politične participacije, pri katerih sodeluje velik del prebivalstva, so v zahodni Evropi pridobitev 19. stoletja. Čeprav je vloga volitev, objektivno gledano, predvsem selekcija političnih predstavnikov, pa le manjši del politično osveščene populacije razume, kar dokazujejo bogata spoznanja volilne sociologije, da je to njihov primarni cilj. Za večino posameznikov je »funkcija volitev emocionalna ali, drugače rečeno, pomeni izraz privrženosti (alegiance mainteining)« (R. Rose, H. Mossawir 1967, 178). Vloga volilnega sistema je, kot pišeta J. Cotteret in E. Claude, da »dopusti bolj ali

manj svobodno komunikacijo med vladajočimi in vladanimi« (1970, 111). Zato lahko trdimo, da je volilni sistem osrednji živec političnega sistema.

Demokratske volitve so danes nujna podlaga legitimite nosilcev politične moči. O demokratskih volitvah tu govorimo kot o nujni, ne pa tudi zadostni podlagi za legitimnost zato, ker mora politični sistem, če hoče obdržati legitimnost, v daljšem časovnem razdobju dokazati tudi sposobnost, da na ustrezni ravni zadovoljuje ekonomske in druge potrebe svojih državljanov. O pomenu dosežkov (achievement) za ohranjanje političnega sistema dobro priča primer ZR Nemčije po drugi svetovni vojni. Hkrati z zaprepaščujočo ekonomsko obnovo je v tej državi, kot kažejo rezultati zaporednih parlamentarnih volitev, upadalo število volilcev za stranke, ki so kazale simpatije za bivši nacionalsocialistični režim. Primer te, pa tudi nekaterih drugih držav predstavniške demokracije med obema vojnama pa kaže, da ekonomski zlom (velika ekonomska kriza 1929–1933) lahko pripelje do kolapsa demokratskega režima ali pa ga vsaj temeljito zamaje. Zato se nam zdi točna Laswellova teza, ki pravi: »Ohranjanje elite krepi preudarna kombinacija učinkovitosti in sprejemljivosti. Nevarno je žrtvovati sprejemljivost za učinkovitost; in nevarno je dopustiti, da trenutne težnje po sprejemljivosti zameglijo dolgoročne nevarnosti, ki se utegnejo pojaviti zaradi različnih oblik neučinkovitosti.« (1971, 85)

Kadar govorimo o naši družbi, ni mogoče legitimite kar v neskončnost črpati iz »slavne preteklosti« in tudi ne iz obljub o bodoči blaginji, še zlasti, ker vsakdanje življenje že desetletja postavlja te obljube na laž. Poleg tega prihajajo v življenje nove generacijske kohorte, katerim je slavna preteklost vedno manj zadostna podlaga legitimacije. Ne glede na to, kaj mislijo nosilci političnih pooblastil, velja, da »lahko neko načelo legitimizira sistem samo tedaj, ko med vladajočimi in vladanimi ostaja vsaj minimalen konsenz v pogledu resničnosti tega načela« (M. Vajda 1983, 300). V takšnih razmerah postajajo demokratske volitve kot eno splošno sprejetih načel legitimnosti vse bolj pomembne; pomanjkljivosti v volilnem postopku krnijo legitimnost celotnega reda. Zaradi teh pomanjkljivosti izvoljeni nimajo pri volivcih zadostnega zaupanja in zato še zlasti v kriznih družbenih razmerah ne morejo delovati kot njihovi avtentični predstavniki. To ugotovitev sta pri nas v letu 1987 prepričljivo potrdila dva dogodka: dolgotrajna stavka labinskih rudarjev in ljudsko zborovanje na Kosovem Polju. Poleg razlik v vzrokih in ciljnih imata ta dva dogodka nekaj skupnega: njuni akterji (delavci, ljudstvo) niso imeli zaupanja v pajčevinasto mrežo obstoječih političnih institucij in so se raje zatekli k neposredni izvolitvi svojih predstavnikov, ki jim zaupajo. V mnogo bolj drastični obliki se je isto ponovilo poleti in jeseni 1988, ko so se dogajali množični protestni zbori, ki se jih je udeleževala skoraj polovica polnoletnega prebivalstva SR Srbije. Tudi v tem primeru so praviloma obšli formalne institucije sistema, ker pač niso zaupali vanje. *In tako smo pri poglavitnem vprašanju, pri vprašanju zaupanja, vgrajenega v sam temelj demokracije. Brez zaupanja v veljavne institucije in v vodilni sloj se ne more noben politični sistem uspešno soočiti z izzivi. Nezadostno zaupanje (ali sploh nikakršno) je potrebno kompenzirati s presežkom prisile, ali pa se razkrije kot neučinkovitost in anemičnost vsega sistema. To vprašanje se pri nas zastavlja z vso dramatičnostjo, zakaj brez zaupanja ni mogoče mobilizirati milijonskih množic, kar pa je predpogoj – in to poudarjam – demokratskega izhoda z krize. Ko opozarjamo na pomen zaupanja, opozarjamo na pri nas zanemarjen »osebni dejavnik« v politiki. W. Henis po našem mnenju upravičeno opozarja: »Osebno spoštovanje osebnosti ali vsaj dela te osebnosti je nujno, če naj človeški um neko vladavino šteje za legitimno. Če legitimnoti ni, pomeni, da je osebnost prezrta in brez dostojanstva.« (1984, 61) Spoštovanje ali nespoštovanje osebnosti se pokaže samo na demokratskih volitvah!*

Obstoj demokratičnih volitev izpolni tudi človeško potrebo državljanov po tem, da jih politični sistem, v katerem politično delujejo, upošteva. Samo državljan, ki ima vse volilne pravice, se počuti soudeležena v konstituiranju oblasti, ki je tako vsaj v minimalni meri odvisna od njegove opredelitve. V taki situaciji državljan praviloma tudi vrača izkazano zaupanje. Zveza med demokratičnimi volitvami in zaupanjem v politične institucije postaja (kljub velikim odporom) v državah realnega socializma postopno del uradne zavesti. In hkrati s tem stopa na dnevni red tudi demokratična preobrazba volilnega sistema, kar je bistveni del sovjetske perestrojke. V resoluciji XIX. vsezvezne konference KP SZ (28. junij–1. julij 1988) je poudarjeno: »Za obnovo avtoritete in vpliva sovjetov je potrebno vsebinsko obnoviti volilni sistem. Ko konferenca pozitivno ocenjuje vse izkušnje, ki so bile zbrane po XXVII. kongresu KP SZ, meni, da je nujno kreniti naprej, in sicer tako, da se zagotovi neomejeno kandidiranje, široko in svobodno pretresanje kandidatur, uveljavljanje večjega števila kandidatov na listi kot je mandatov, strogo spoštovanje demokratičnega postopka volitev in dolžnost poslancev, da poročajo o svojem delu, kakor tudi možnost, da so odpoklicani.«

Funkcija volitev, kakor realistično ugotavlja G. Sartori, »ni v tem, da naredijo demokracijo bolj demokratično, temveč v tem, da jo naredijo možno. V trenutku, ko pristanemo na to, da so volitve potrebne, že tudi minimiziramo demokracijo, ker razumemo, da sistem ne more delovati sam po sebi. Potemtakem je jasno, da je smisel volitev v tem, da selekcionirajo vodstvo, ne pa, da maksimalizirajo demokracijo.« (1965, 108) Omenjeni pisec točno opaža, da ljudstvo z volitvami opredeljuje nosilce političnega polnomočja, toda institucija volitev ima, kot bog Janus, več obrazov: občasne volitve so hkrati tudi izraz sistematičnega nezaupanja do oblastnikov. Če izigrajo zaupanje, če zlorabijo politično moč, kar je – zgodovinsko gledano – prej pravilo kot izjema, jim volilci odvzamejo možnost ponovne izvolitve in svoje zaupanje izkažejo drugim posameznikom. S tem volitve, če izpolnjujejo pogoje, o katerih bo še govor, dajejo volilcem možnost (ki je na kaže absolutizirati, pa tudi minimizirati ne), da vplivajo na obnavljanje in spremembo vladajoče skupine v družbi.

Volitve dejansko dajejo ljudstvu moč, na kar je opozoril že G. S. Mill, ko je celo poudarjal, »da je to moč nad vsemi drugimi«. Če pa gledamo realistično, lahko rečemo, da ljudstvo z volitvami dobi moč, s katero lahko vsaj v določeni meri omejuje vladajočo elito, v nekaterih okoliščinah pa jo lahko celo zamenja. T. Parsons je oporekal sodobnim hierarhičnim teorijam moči, ki izhajajo iz premise, da je količina moči v družbi fiksna, in da kar en udeleženec dobi, drugi neizbežno izgubi; pri tem je poudarjal pomen volitev: »Voliti pomeni izvajati moč.« (1969, 338) Ko državljanji sodelujejo pri volitvah, »proizvajajo« moč, ki na ta način preneha biti privilegij nadrejene elite. Poudarjanje pomena volitev in okoliščina, da je elita plod volitev, je daljnosežno vplivala na Parsonsovo, sicer pogosto zanikovano pojmovanje politične moči. Na podlagi zgoraj omenjene premise namreč a priori definira moč kot legitimno. Tudi R. Dahl v svoji teoriji o poliarhiji pripisuje ključni pomen volitvam, prek katerih ljudje zagotavljajo svojo moč in držijo na uzdah nosilce finančnih interesov (1971).

V demokratičnih državah se z volitvami določa sestava suverenih teles, volilni zakon pa je pomembnejši od drugih zakonov zato, ker določa, kateri ljudje bodo sprejemali nove zakone. To je vsekakor upošteval že Montesquieu, ko je pred več kot dvema stoletjema zapisal: »Ljudstvo je v demokraciji v določenem smislu monarh, v drugem pomenu pa podanik. Monarh je lahko samo s svojimi volitvami, ki so njegova volja. Volja samega suverena. Zakoni, ki dajejo pravico glasovanja, so

v tej vladavini (demokratski – V. G.) temeljni. « Isto idejo razlaga tudi Robespierre: »... V predstavniški vladavini ni bolj pomembnih ustavnih zakonov, kot so zakoni, ki zagotavljajo pravilnost volitev.« (*Država in politika*, 1968, 207)

Ko razpravljamo o vlogi volitev, moramo podrobneje preučiti nekatere prej omenjene ugotovitve. Podrobnejša analiza namreč kaže, da vloga volitev ni v tem, da opravljajo kakršnokoli selekcijo nosilcev političnih pooblastil, *ampak v tem, da opravljajo družbeno pristransko selekcijo v korist skupin, ki imajo v posameznih državah strateške vzvode moči že v svojih rokah*. V sestavi sodobnih parlamentov – ne glede na to, ali gre za kapitalistične, socialistične ali ekonomsko nerazvite države – so večinoma zastopani pripadniki dominantnih družbenih skupin, iz česar moramo sklepati, da volitve pravzaprav odražajo obstoječo delitev oblasti v družbi. Ali, drugače rečeno, volitve so danes edina legalna podlaga politične moči, ne pa tudi *causa prima* te moči; volitve ne ustvarjajo nove moči (ali le v manjši meri), temveč zagotavljajo legitimnost obstoječi moči. Tako smo prišli do še ene, povsem neopazne, latentne funkcije volitev: v vseh družbah so volitve mehanizem transfera različnih vrst družbene moči v legitimno politično moč. Zato socialna sestava parlamenta neizogljivo zrcali vrh piramide moči: ta vrh tvorijo (pač odvisno od značaja družbe) posamezno ali v kombinaciji, kapitalisti, profesionalni politiki, verski in vojaški funkcionarji, managerji, pripadniki plemenske aristokracije itd. *Naloga znanstvene analize je odkriti, na kakšen način volilni mehanizem v dani družbi uresničuje – nasproti uradnim deklaracijam o objektivnosti – družbeno pristransko selekcijo nosilcev političnih pooblastil in tako omogoča reprodukcijo obstoječe delitve moči v družbi. Volilni sistem pravzaprav prikriva misterij političnega sistema!*

Razlago za to, da na volitvah, gledano primerjalno, dobijo pripadniki družbene elite nesorazmerno veliko podporo volivcev, je deloma mogoče najti v dejstvu, da je vladajoča zavest v družbi zavest vladajočih skupin in da ljudstvo, ki si prisvoji vladajoče ideje in vrednote, v veliki meri glasuje za pripadnike vladajočih skupin namesto za kandidate nižjega družbenega statusa. Toda to je res samo del razlage, zakaj že površen vpogled pokaže, da imajo pripadniki nižjega družbenega statusa zelo redko priložnost, da vstopijo v volilno tekmo, ker izpadejo že v kandidacijski fazi. Pripadniki neelitnih skupin so, na primer, zelo slabo zastopani tudi v parlamentih držav realnega socializma, pa tudi pri nas, kar ni posledica volilnega poraza – na volitvah z enim kandidatom so samo zmagovalci! – temveč okoliščin, ki so jih onemogočile že v kandidacijskem postopku. To močno sugerira sklep, da je demokratizacija kandidacijskega postopka nujen predpogoj demokratizacije volitev.

Rekli smo že, da volitve omogočajo obnavljanje politično vladajoče skupine, v kompetitivnih političnih sistemih pa imajo še dodaten učinek, na katerega teorija po pravici opozarja. Gre za vpliv volilne tehnike na število političnih strank in s tem tudi na vse politično življenje. Ta vpliv je M. Duverger takole opredelil: »1. Proporcionalno predstavništvo pelje k sistemu z več neodvisnimi in togimi strankami...; 2. Večinske volitve v dveh krogih peljejo k sistemu več odvisnih in elastičnih strank...; 3. Večinske volitve v enem krogu peljejo k dvopartijskemu sistemu.« (1958, 113, 114) To pojmovanje je izzvalo ostre polemike, ki intenzivno trajajo že od začetka petdesetih let. Poglavitni ugovor skoraj aksiomatsko izrečenemu Duvergerjevemu stališču je, da predimenzionira vpliv volilne tehnike, zanemarja pa vpliv strank na sprejemanje te volilne tehnike. O teh ugovorih smo obsežneje pisali na drugem mestu (1984, 225–251). Duvergerjeva teza o velikem vplivu volilne tehnike na število političnih strank (in na celotno politično življenje)

temelji, če jo gledamo v celoti, na zanesljivi izkustveni podlagi, ugovori pa zadevajo njeno absolutizacijo, intenzivnost in smer, ne pa tudi vpliv sam.

Doslej smo govorili o pomenu volitev na podlagi stališča o volitvah kot pravic državljanov. Vendar pa v delu doktrine in v nekaterih državah razumejo volitve tudi kot dolžnost in zato – vsaj v določenih časovnih obdobjih – z zakonom sankcionirajo obveznost državljanov, da se udeležijo volitev (Avstralija, Belgija, Italija, Luksemburg). Načelo obveznih volitev so na primer v Avstraliji uvedli leta 1924 in določili 10 dolarjev kazni za neudeležbo na volitvah. Da se je odstotek udeležbe na volitvah od 59,4% (1922) povečal na 91,5% (1925), je v veliki meri posledica te določbe.

Prestiž volitev (kakor tudi demokracije) je danes tako velik, da jih spoštuje večina držav, ne glede na to, ali so kapitalistične, socialistične ali ekonomsko nerazvite, in tudi ne glede na to, ali je v veljavi kompetitivni ali nekompetitivni sistem. »V našem času so volitve na vsem planetu postale naravna vez, ki združuje vladane in vladajoče.« (J. M. Cotteret in E. Claude, 1970, 5) Volitve se med seboj zelo razlikujejo; v nekaterih državah so povsem brez temeljnih atributov, kar zmanjšuje njihov demokratični pomen in jih celo spreminja v grozljivo manipulativno orožje v rokah oblastnikov. Zato bomo omenili samo bistvene značilnosti demokratičnih volitev. Rečeno najbolj na kratko: demokratične volitve predpostavljajo splošno volilno pravico (brez cenzusov – premoženjskega, rezidencialnega, rasnega, spolnega, narodnostnega, izobrazbenega), enako glasovalno pravico (»en človek en glas«), tajne in neposredne volitve z obvezno večjim številom kandidatov. Če ta zadnji pogoj ni izpolnjen, ne moremo govoriti o volitvah *stricto sensu*, temveč o imenovanju. Zato ni naključje, da so že ob koncu prejšnjega stoletja v nekaterih državah zakonsko onemogočili volitve z enim kandidatom, ki so jih posmehljivo imenovali dirka z enim konjem. Celota navedenih atributov – za katero lahko rečemo, da je danes nujen, ne pa zadosten pogoj demokracije – ni nastala kar naenkrat, temveč je plod dolgoletnih in ogorčenih bojev naprednih sil, predvsem delavskih strank, ki so postopoma širile obseg volilnih pravic in s tem delež ljudstva pri političnem odločanju.

V izogib možnim nesporazumom naj poudarim naslednje: ko govorimo o pomenu volitev in volilnega sistema, mislimo na demokracijo *kot obliko politične ureditve*. Ko izginejo vse oblike in mehanizmi političnega posredništva, namreč ne govorimo več o demokraciji, marveč o komunistični skupnosti, v kateri je ukinjena tudi politika kot posebna sfera. Seveda je tudi v demokraciji, ki je *per definitionem* predstavniška (tako v kapitalističnih kot v socialističnih državah) mogoče krepiti neposredno odločanje državljanov z referendumi in tako postopno izganjati politično posredništvo, vendar ga vsaj v predvidljivi prihodnosti *ni mogoče ukiniti*. To poudarjamo zato, ker je v komunističnem gibanju v obdobju Tretje internacionale prevladovalo, danes pa se še ohranja (tudi pri nas) pojmovanje, da je demokracija samo prazna forma buržoaznega gospostva, medtem ko da je socializem »vsebinsko po sebi«. Na takšnem postulatu se je utemeljevalo praktično-politično zavračanje demokratičnih oblik in mehanizmov v državi »realnega socializma«, kar se je končalo z ukinitvijo demokracije *tout court*. Nasprotujoč takšnim stališčem in praksi italijanski komunisti danes po pravici poudarjajo, da so dosedanji dosežki demokracije (načela, mehanizmi) v zahodnoevropskih državah uresničeni z vztrajnim bojem tudi delavskega razreda in ne samo buržoazije, in da so to »civilizacijski dosežki« in »univerzalne vrednote«. Po mnenju KP Italije morajo biti komunisti dediči teh pridobitev in vrednot, morajo jih dalje razvijati, ne pa »vreči čez krov«. Zato poudarjanje pomena volitev ni apoteoza formalne demokracije, temveč podčr-

tavanje pomena nekega mehanizma, ki se mu, kljub vsem njegovim omejenostim, ne more odreči nobena demokracija.

Dober volilni zakon seveda ni – kakor pravilno ugotavlja J. Ross – zadosten, ampak samo nujen pogoj demokratičnega vladanja. Pomen kulturnozgodovinskih predpostavk – politične kulture v najširšem smislu ali, če povzamemo sintagmo nekega ekonomista, »družbene matrice« (G. Myrdal) – je za volilni sistem dobro pojasnil Ch. Merriam: »Volilni proces kot tak ni zdravilo za vse politične bolezni. Lahko samo olajša uresničevanje sposobnosti, ki že obstajajo v volilnem prostoru. Lahko samo uporabljaja gradivo, ki je že na voljo za selektivni proces. To predpostavlja obstoj navad v mišljenju in v akciji, ki so že prilagojene takšnemu tipu postopka. Če se ljudje raje borijo kot razpravljajo, če se niso pripravljani podrediti volilni odločitvi, če prevladujejo okoliščine nepoznavanja dejstev in napačnega razumevanja razmer ali zgrešene presoje dejstev in razmer, tedaj institucije propadajo in selektivni postopek se ne more učinkovito uresničiti (1939, 108).

Prepričani smo, da je pri nas danes potrebno opozarjati na pomen doslednega spoštovanja »pravil igre«, brez katerih ni demokracije, čeprav postopki sami seveda niso demokracija. Korenine prezira do demokratičnih pravil in postopkov so pri nas globoke in razvejane, zato tega ne poudarjamo brez razloga. To se kaže tudi v mišljenjskem stališču, ki vse demokratične institucije in postopke razvršča v arzenal »formalne demokracije« kot da bi demokracija sploh lahko obstajala brez forme in brez močnih institucij! J. Mirić o tem dobro piše: »V teh dolgih zgodovinskih obdobjih smo živeli v glavnem brez demokratičnega pedigreja. Da bi bila nesreča še večja, tega nismo šteli za hendikep, temveč za prednost in skorajda srečen splet družbenozgodovinskih okoliščin. Naše delavsko in komunistično gibanje ni podedovalo meščanske demokratične izkušnje, temveč izkušnjo zgodovinskih oblik socializma, ki so bile pred njim, in dogmatizirano marksistično teorijo, ki se je tem izkušnjam prilegala. To je seveda imelo daljnosežne posledice, ne samo za demokracijo, temveč tudi za krizo, s katero smo soočeni.« (1988, 2)

Pluralistična, v bistvu pa demokratična preobrazba, ki je danes pred jugoslovansko družbo, se spoprijema z imanentnimi težavami tega procesa (tegobna preazporeditev oblasti v korist prej nemočnih), pa tudi z neko intelektualno težavo. Mislimo na napačno ali izkrivljeno pojmovanje demokracije, ne samo pri tako imenovanih »povprečnih Jugoslovanih«, temveč tudi pri pripadnikih znanstvene skupnosti. Razlog je v sistematičnem in desetletnem zatiranju razmišljanja o demokraciji, ki edina lahko funkcionira, se pravi o predstavniki demokraciji, in v brisanju spomina na nekatere (resda skromne) demokratične tradicije iz prejšnjih obdobj. Odsotnost demokracije v življenju je spremljalo nič manj pogubno pomanjkanje družbenega zavedanja o tem, kaj manjka.

Izgon demokracije iz zavesti državljanov se je dogajal v imenu veličastne vizije globalne neposredne demokracije, ki ni mogoča. V medprostoru med pozabo ene in nemožnostjo druge demokracije se je v družbenem življenju razbohotila avtokracija.

Velik del članov jugoslovanske znanstvene skupnosti se je do onemoglosti izčrpaval z absolutno jalovim utopičnim projektom globalne neposredne demokracije, zaradi česar je nastala prava praznina v znanju o edini možni – predstavniki demokraciji. Namesto obsedenega iskanja »demokracije brez politike«, to je demokracije brez delitve na vladajoče in vladane, bi se jugoslovanska politična misel končno morala začeti ukvarjati s praviimi vprašanji predstavniki demokracije in, upoštevajoč nujnost oblasti in države, preučevati možnosti državljanov, da prek postopkov in institucij omejujejo vladajočo elito – volitve pa so pri tem

vsekakor najpomembnejše. To pa gre vštric z realističnim sprejetjem ocene, da predstavniška demokracija ni idealna, ampak le najmanj slaba politična ureditev.

LITERATURA

1. A. Bibič, »Več obrazov (političnega) pluralizma«, Zbornik referatov: *Politični pluralizem in demokratizacija javne življenja*, Slovensko politološko društvo, Izola 1989.
2. J. M. Cotteret, E. Claude, *Les systèmes électoraux*, PUF, Paris 1970.
3. R. Dahl, *After the Revolution! Authority in a Good Society*, University Press, New Haven 1970.
4. M. Duverger, *Droit constitutionnel et institution politiques*, PUF, Paris 1958.
5. M. Duverger, *Les partis politiques*, Armand Coline, Paris 1984.
6. T. Kun, *Struktura naučnih revolucija*, Nolit, Beograd 1974.
7. V. O. Key, *Politics, Parties and Pressure Groups* (5th Edition), T. Crowell Company, New York 1967.
8. H. Lasswell, *Politics Who Gets What When and How*, The World Publishing Company (11th Printing), New York and Cleveland 1971.
9. K. Loewenstein, *Political Power at the Governmental Process*, The University Press, Chicago 1957.
10. Ch. Merriam, *The New Democracy and New Despotism*, Whittlesey House, New York 1939.
11. J. Mirić, »Križa i demokracija«, Znanstveno srečanje: *Ravoj, dileme i perspektive jugoslovenskog društva*, Zagreb 1988.
12. T. Parsons, *Sociological Theory and Modern Society*, The Free Press, New York 1967.
13. R. Rose, H. Mossawir, »Voting and Election: A Functional Analysis«, *Political Studies*, No. 2, 1967.
14. G. Sartori, *Democratic Theory*, F. Praeger, New York 1965.
15. A. de Tocqueville, *De la démocratie en Amérique*, I. del. Gallimard, Paris 1961.
16. M. Vajda, »Realni socijalizam u svjetlosti tradicija«, *Marksistička misao*, št. 2, 1983.

Vladavina pravne države, konstitucionalizem in človekove pravice

(v procesu transformacije madžarskega političnega sistema)

I

Trije izrazi, vladavina pravne države, konstitucionalizem in človekove pravice, ki predstavljajo največje humanistične dosežke v razvoju politične misli in prakse, niso slučajno ključne besede v tekoči praksi političnih reform na Madžarskem. Pojavljajo se namreč v družbenem kontekstu (*dezintegracije*) oz. razpada *avtoritarne birokratskega političnega sistema*, ki ga je potrebno *spremeniti v pluralistično-demokratskega*. Fenomen dezintegracije poznajo tudi v drugih deželah in kontinentih, saj povsod spremlja, sicer z nekaterimi posebnostmi, temeljni proces modernizacije. Le-ta se na splošno dogaja kot proces prilagajanja perifernih dežel (ki zaostajajo za razvojem ali pa se oklepajo usmeritev, ki vodijo v usoden konec) ureditvi osrednjih dežel, ki so nosilke razvoja. V svojih različnih fazah je ta proces modernizacije vedno razvil in oblikoval različne tipe političnega sistema.

Pozornost političnih znanosti so sprva pritegnili tovrstni procesi v Latinski Ameriki. Izkušnje iz teh raziskav so se pozneje uporabljale za analizo političnih fenomenov različnih dežel Daljnega Vzhoda in tudi jugovzhodne Azije – in celo zahodnoevropskih držav, na primer, da bi se globlje razumeli procesi preobrazbe političnega sistema v Španiji. Težje pa bi našli primer tovrstnih analiz, ki bi usmeril svojo pozornost in uporabil te izkušnje za raziskavo političnih fenomenov na vzhodni periferiji Evrope.¹

Katere so torej glavne karakteristike modela, ki so ga razvili pri teh raziskavah in ki bo služil tudi nam za analizo fenomenov in procesov na vzhodni periferiji Evrope.

Če povzamemo na najbolj preprost način: možne so tri oblike političnega sistema, ki si sledijo druga drugi v procesu modernizacije. V nekaterih deželah se pojavljajo po revolucionarnem preseganju oligarhičnih režimov, medtem ko v drugih deželah po zmagi oz. izbojevanju neodvisnosti. Prva oblika je neke vrste *populistični režim*, ki je bil tesno ideološko povezan z revolucionarnimi ali osvobodilnimi težnjami in nasičen z egalitarističnimi elementi. Značilno za to obliko političnega sistema je bilo, da se, predvsem zaradi svojih ideoloških in političnih obligacij, ni mogla upreti družbenemu pritisku po distribuciji, oblikovanju ter vzpostavitvi populističnih organizacij, tako da pravzaprav ni mogla ustvariti ustreznih pogojev za racionalno proizvodnjo in upravo, kot tudi ne vzpostaviti privlačnih pogojev za naložbe tujega kapitala ter osvojitve visoke tehnologije; s tem je končno postala nezmožna, da bi uvedla in pospešila modernizacijo.

* Dr. Kálmán Kulczár, redni profesor Univerze v Budimpešti.

¹ V članku, ki je bil pred kratkim objavljen, se ta model (op. prev.: gre za razlago procesov modernizacije) uporablja – iz ekonomskega vidika – za opis procesa transformacije na Madžarskem, in sicer v smislu, da to ne predstavlja samo minule realnosti, temveč bolj grozečo prihodnost v obliki »reformnega diktatorstva«, ki hoče omogočiti stabilne pogoje, ki so nujno potrebni za ustrezen gospodarski razvoj. (Ld. Arva 1989: 468–4737)

Ker tako zasnovan populistični režim ni dokazal svoje sposobnosti sprovesti rigorozne programe, ki so potrebni in ki se ponavadi usmerijo v omejevanje potrošnje in delitve z željo, da se čimprej zagotovi ekonomska rast, so se vzpostavili in razvili *avtoritarni režimi* – z ali brez vojaške podpore. Ti avtoritarni režimi so za razreševanje problemov s prav jekleno logiko uporabljali tehnokratsko-birokratske metode.

V politiki je dominiral enak pristop. Nič, ali komaj kaj prostora je bilo dano bolj političnem pristopu, kjer bi se na oblikovanje politike lahko vplivalo tudi na podlagi ekonomskih in političnih zahtev različnih sektorjev, ali gospodarstva in socialnih slojev, skoz kanale, kot so npr. volitve, politične partije, zakonodaja, sindikati idr. Kakorkoli že, tak politični sistem je združeval *avtoritarni princip z birokracijo*. (Glej Collier, 1979:4). Tako se je torej rodil birokratsko-avtoritaren sistem, kot ga je poimenoval Guillermo O'Donnell (1973). Ta sistem, z različnimi stopnjami učinkovitosti v različnih družbah je dokazal, da je sposoben zagotoviti pogoje za uvajanje procesov modernizacije in tudi, da je sposoben privabiti tuji kapital in tehnologijo za pospeševanje ekonomske rasti.

Na podlagi navedenega se zdi, da proces modernizacije ne zahteva nujno delovanja modernih političnih institucij, oz. hipotetične soodvisnosti med demokracijo in industrijsko modernizacijo, kar je bila ena od osnovnih predpostavk zgodnjih teorij o modernizaciji. Zato se je rešitev teh vprašanj v teoriji nujno nagnila k zagovarjanju teze, da se proces modernizacije izvaja po stopnjah (po W. Rostowu 1960). Namreč, nova predpostavka je, da prva stopnja modernizacije, za katero so značilna prizadevanja za odstranjevanje tradicionalnih vezi in spon, koncentriranje enegetskih virov in zasnova moderne ekonomije, lahko poteka tudi v avtoritarnih političnih sistemih. Še več, ta tip sistema se je pri tem učinkovito dokazal na mnogih področjih. Vendar na naslednji stopnji, ko družba nima za cilj samo dohitevat, temveč prilagajati tudi samo sebe vsem procesom v sodobnejših družbah, ki so zasnovani na lastni podstati, na lastni kreativnosti in inovativni moči ter uporabi znanja na vseh področjih družbene in ekonomske aktivnosti – na tej drugi stopnji razvoja, avtoritarni sistem ni dokazal svoje uspešnosti. Predvsem zato ne, ker so se osrednji procesi sedaj razvili v celovit ekonomski in politični svetovni sistem, ki zahteva univerzalno, usklajenost na tehnološkem, političnem in pravno-zakonodajnem področju.

To je pglavitni razlog, zakaj prihaja do dezintegracije avtoritarnega sistema prav na določeni stopnji modernizacijskega procesa. Ni se čuditi, da sta se proces dezintegracije v različnih pogojih in različnih političnih kulturah ter v različnih zgodovinsko-družbenih okoliščinah – kot tudi proces razvijanja pluralističnega-demokratskega političnega sistema viličila v tako različne oblike, in povzročala tako različne fenomene. Vendar je vse to rezultat enakih družbenoekonomskih okoliščin ter procesov – skratka bit vseh teh procesov je ista. Birokratsko-avtoritarni režim namreč neizogibno producira v okviru svojega delovanja različne socialne stratume, ki v končni konsekvenci predstavljajo oponente samemu režimu. Namreč, pomen in teža sloja strokovnjakov in intelektualcev je vse večja. Strokovnjaki s svojo kreativnostjo, ki je bistvena za družbo, da preide uspešno v drugo fazo modernizacije, neizogibno postajajo politična sila in ponavadi delijo to svojo politično vlogo z naraščajočim številom univerzitetnih študentov. Oba ta družbena sloja pa postajata gonilo sprememb političnega sistema.

Vprašanje je, do katere mere lahko fenomene tega modela prepoznavamo na vzhodni periferiji Evrope, prvenstveno v državah osrednje vzhodno-evropske regije, oziroma na Madžarskem? Bolj natančno, kateri fenomeni se skladajo in kateri

odstopajo od osnovnega modela, ki smo ga predstavili. Naj v začetku predstavimo predvsem razlike.

Prva razlika je v tem, da je v vzhodni Evropi in tudi na Madžarskem opisana populistična faza obstajala le kratek čas. Že po nekaj letih jo je nadomestil avtoritar-ni sistem s karakteristikami totalitarizma, toda nekaj populističnih elementov je znotraj totalitarne ideologije kljub temu preživelo. Vendar birokratska komponenta avtoritarne oblasti ni imela nobene prave racionalne, tj. weberjanske vsebine, zato tudi ni prišlo do nikakršnega razvoja pravih specialnih strokovnih znanj znotraj različnih strok. V tem pogledu birokratske komponente političnega sistema ni označevalo ekspertno znanje, temveč bolj njihova oblastniška drža. Posledica tega je bila, da se nekatere značilnosti populistične koncepcije, kot je npr. egalitarizem, niso negirale. Še več, dejstvo je, da so se v škodo zahtev strokovnjakov izrabljale v korist avtoritarne politike. (Kulcsár 1984:45–48, 106–113, 177–184).

Drugič, birokratsko-avtoritarni režimi v Latinski Ameriki in Aziji (z izjemo Mehike) niso bili zasnovani na političnih partijah. (Cardoso 1979:48–49). Čeprav je avtoritarizem, zasnovan na eni politični partiji, obstajal tudi v drugih državah evropske periferije (Italija, Španija, Portugalska), je bil ta fenomen značilno razvit ter je predstavljal dolgo časa tipično značilnost predvsem v Vzhodni Evropi. Veliko posledic tega dejstva se lahko občuti še sedaj, med njimi je na prvem mestu to, da je močna enopartijska oblast atomizirala družbo, in sicer na način, da ji je na eni strani vrnila po možnosti obvladljivo pseudoparticipacijo (Croan 1970:462), medtem ko je na drugi strani zaustavila organski razvoj skupinskih in organizacijskih osnov pluralizma (kar ima za posledico značilno prekomerno razdrobljenost oz. fragmentiranost sedajšnjih pobud). Tako je edina vladajoča partija lahko, zanemarjajoč racionalne dejavnosti, dolgo vzdržala s svojo »okostenelo« ideologijo in s poudarjanjem izjemne pomembnosti svoje vladajoče pozicije, proti zahtevam po uporabi strokovnega znanja. Zato je konec koncev obnašanje vladajoče partije odločilno tudi v sedanjem prehodnem obdobju, ko se avtoritarni politični sistem spreminja v pluralističnega in demokratičnega.

Tretjič, v času, ko pride do neizogibne politične liberalizacije v okviru procesa transformacije in ko začnejo delovati politični kanali pluralistične demokracije, to zagotavlja tudi bolj občutno izražanje in vplivanje s pozicij preživelih elementov populizma predhodne ideologije, kar v osnovi predstavlja oviro za nujno ekonomsko transformacijo. To dejstvo je še posebno pomembno v današnjih ekstremno težkih ekonomskih razmerah, kajti izhod iz krize je neizbežno povezan z restrikcijami v sferi potrošnje, kar zlasti obremenjuje določene družbene sloje.

Četrtrič, v socialističnih deželah vzhodno-evropske periferije prihaja do nadaljnjih negativnih pojavov zaradi lastninskih odnosov, ki so bili radikalno spremenjeni, saj je politika »dovoljevala« ekonomijo samo na tak način, da je javna administracija nadomestila pravo tržno dejavnost v vsakodnevnem življenju. Ogromno število pravnih ukrepov na tem področju je bilo sprejetih, najpogosteje notranje protislovnih in kratkotrajne narave, kar je povzročilo pravno zmedo, negotovost in predvsem nepredvidljive pogoje za gospodarske aktivnosti; kot posledica njihovega prekomernega števila, protislovnosti je bila neredko tudi njihova retroaktivna veljavnost. Tako je potrebno zaključiti, da je v interesu ustvarjanja sistema ekonomije tveganja, ki temelji na različnih lastninskih oblikah (kjer privatna lastnina ponovno pridobi na pomenu), potrebno osnovati pravna določila, ki bodo zagotavljala osnovna jamstva in hkrati odpraviti vse odvečne pravne predpise, ki zadevajo podrobnosti v ekonomskem sistemu, kar predstavlja *osnovne predpogoje za racionalnost in predvidljivost ekonomskega vedenja*. Celo ta posamezen dejavnik se

lahko uresniči samo z vzpostavitvijo vladavine pravne države, tj. države, ki jo usmerjata zakonitost in red.

Na koncu, pomembno specifiko predstavlja tudi mednarodna okolica, ki obkroža procese transformacije, čeprav le-ta postaja bolj in bolj ugodna za spremembe. To je posledica uveljavljanja novih ideološko-političnih načel v Sovjetski zvezi na eni strani in teženj biti neposredno in stiku s spremembami globalnih razsežnosti. Istočasno pa ta mednarodna okolica vsebuje tudi elemente negotovosti in nedoločnosti, ki jih je moč pripisati eventualno tistim političnim oblastnim strukturam, ki so nasprotniki procesov transformacije.

Kljub razlikam nam lahko osnovni proces preobrazbe – identičnost dezintegracije birokratsko-avtoritarnega sistema – služi kot model za interpretacijo procesov politične transformacije v centralnih deželah Vzhodne Evrope. To lahko zlahka sprejmemo na podlagi sledečega citata, ki povzema izkušnjo birokratsko-avtoritarnega političnega sistema v Latinski Ameriki: »Že po definiciji birokratsko-avtoritarni režimi organizirajo takšne odnose znotraj oblasti, ki so v prid izvršilni oblasti. To, kar izstopa v teh režimih, je krepitev izvršilne oblasti in krepitev njenih tehničnih zmožnosti (oz. njene formalne »racionalnosti«). Krepitev izvršilne oblasti vključuje tudi povečano centralizacijo, ki spodkopuje federalistično tradicijo, kjer je sploh obstajala. Prav tako vključuje odpravo ali ostro zmanjšanje vloge zakonodajne oblasti. Še več, sodstvo je praktično pod nadzorom izvršilnih oblasti, če že ne teoretično, pa vsaj praktično.« (Cardoso 1979:41).

Če si priključimo v spomin navedene razlike med tema dvema regijama, postaja jasno, da moramo omenjeni citat nekako korigirati. In sicer v tem smislu, da so, kot posledica vsepričujočega principa edine vladajoče politične partije, celo tehnične zmožnosti in »formalna racionalnost« izvršilne oblasti podrejene odločilnemu vplivu politične partije, ki se ga med drugim lahko omenja celo v nomenklaturi. Podrejene pa so tudi ideologiji, ki se je oblikovala v zgodovinskih okoliščinah vzhodne Evrope in ki zmanjšuje pomen pristojnosti in se odreka uporabnosti »dokazanih« znanstvenih dosežkov. Drugi popravek, ki velja za Madžarsko, pa je: izraz »federalistične tradicije« v citatu moramo zamenjati s »samoupravnimi tradicijami«.

Model birokratsko-avtoritarnega političnega sistema lahko uporabljamo z nekaj korekcijami tudi za ostale centralne vzhodno-evropske politične režime, ki so se v zadnjem času bolj ali manj otresli totalitarnih karakteristik. Socialna vsebina njihovih procesov dezintegracije je prav tako enaka, to je, prehod na drugo stopnjo modernizacije in preko nje v enoten ekonomsko-politični svetovni sistem, ter nadalje, v integracijo s procesi v Evropski skupnosti, s tem, da upoštevamo, da se te države nahajajo na periferiji Evrope.

Pritisk oz. neizbežnost take transformacije je pred več kot 20 leti spoznal Zbigniew K. Brzezinski. Govoreč predvsem o Sovjetski zvezi, je nakazal in napovedal proces transformacije v bolj pluralistični in institucionaliziran politični sistem, ali pa v zastoj oz. degeneracijo, in poudaril nujnost transformacije birokratsko-komunističnega diktatorstva. (Brzezinski 1966:1–15).

Postopoma so se upravičeno postavljala sledeča vprašanja: »Če je pluralistični in bolj institucionaliziran politični sistem tisto, kar potrebujemo, katere vrste specifičnih sprememb so najbolj pripravne, da se ta cilj doseže? Ali je te spremembe moč institucionalizirati? In s kakšnimi možnimi nepričakovanimi posledicami?« (Croan 1970:453)

Da bi na ta vprašanja odgovoril, lahko za Madžarsko na kratko povem naslednje:

– najbolj nujna institucionalna sprememba je nova ustava, da bi pridobili temeljna načela in najvažnejše centre političnega sistema;

– po tem sledi proces institucionaliziranja nujnih sprememb, ki je po naravi organsko in neločljivo povezan z ustavo; toda tudi priprava in sprejemanje drugih pravnih predpisov ustavnega značaja trasira pot h konstitucionalizmu;

– nepričakovane posledice – posebno anarhija, nestrpnost do sprememb in nevarnost nasilnih razpletov – so realnost, deloma zaradi določenih značilnosti madžarske politične kulture in deloma zaradi nepredvidljivih, v sedanosti še neznanih vzorcev procesa razkroja in dezintegracije predhodnega političnega sistema. Proces konstitucionalizma lahko v tem oziru odigra posebno vlogo pri preprečevanju nepričakovanih posledic.

Naj sedaj поблиže pogledamo probleme, ki se skrivajo v teh kratkih odgovorih.

II

Nova ustava, ki določa institucionalno ogrodje in najvažnejše principe pluralističnega in demokratičnega političnega sistema, se ne more izdvojiti iz spon in vezi zgodovinskih procesov, kakor tudi ne iz mednarodnega položaja, ki predstavlja podlago za transformacijo političnega sistema.

Na Madžarskem postavlja ta okoliščina v ospredje dvojno nalogo: na eni strani rekonstrukcijo kontinuitete madžarske ustavotvorne tradicije in na drugi strani njeno integracijo v glavni tok evropske ustavotvorne tradicije. Madžarska ustava, ki je bila sprejeta 1949 in je praktično zasnovana na ustavi Sovjetske zveze iz leta 1936, je prekinila kontinuiteto predhodne ustavotvorne tradicije, s čimer se je precej oddaljila od glavnega toka ustavnega razvoja osrednjih evropskih družb.

Kar se tiče rekonstrukcije *kontinuitete madžarske ustavotvorne tradicije*, ta očitno ne more biti neke vrste pseudo-historična, hlinjena rekonstrukcija določenih zgodovinskih institucij in imen, temveč *bi morala* biti predvsem *zasnovana na zgodovinskih vrednotah madžarske ustavotvorne tradicije*. Za ilustracijo bi omenil predvsem dva taka temeljna principa. Prvi je *ideja o ustavnosti*. Ideja, da mora državna organizacija, vključno z organi rhovne politične oblasti, delovati v skladu z določili ustave in biti nekako ali nekemu odgovorna, je že dolgo del madžarskega političnega razmišljanja, najmanj od 18. stoletja dalje. Drugi princip je *ideja o samoupravljanju*, ki ni obstajala samo v okrožjih plemstva, temveč tudi v vsakodnevni praksi mest in do neke mere celo na vaseh, vse do razvijanja novega političnega sistema v 40. letih tega stoletja, čeprav nekateri elementi te ideje niso bili odpravljeni takoj, temveč postopoma.

Odkar je sodoben večpartijski sistem dosegel madžarska tla, kar lahko časovno vmestimo nazaj v leto sprejetja t. i. avstro-ogrske nagodbe, t. j. v letu 1867, ni tukaj nikoli zaživel pravi tekmovalni parlamentarni sistem. Z eno samo izjemo ni bila vladajoča stranka nikoli razlaščenca oblasti, niti na podlagi volitev niti na podlagi parlamentarnega glasovanja. Z drugimi besedami to pomeni, da se oblasti vladajoče stranke ni omejevalo z drugimi strankami. Zgodovinski poduk obeh izkušenj, namreč dolgih let formalnega pluralizma in avtoritarnega režima, ki mu je sledil, sedaj narekuje, da je uvedba pravega pluralizma nujna za funkcionalno delovanje političnega sistema (če že ne zaradi drugega razloga, vsaj zaradi ustreznega feedbacka, brez katerega politični sistem ne more dobiti objektivne informacije o svojem lastnem delovanju in o posledicah lastnih napak).

Ponovna vključitev v osrednje tokove evropske ustavotvorne tradicije predpo-

stavlja in narekuje sprejem različnih pomembnih načel (sprejemanje ni samo vprašanje hotenja, temveč nujni predpogoj in istočasno posledica ekonomskega in političnega prilagajanja). Rad bi omenil zgolj nekatere od teh načel.

V prvi vrsti, kar je potrebno, ni samo deklaracija, temveč tudi *zagotovitev in jamstvo za človekove in državljanske pravice v ustavi in celotnem pravnem sistemu*. Poleg pravnih in političnih jamstev, predstavlja najpomembnejšo osnovo za tak premik dejstvo, da je proces »ekonomskih odnosov, ki so postali državni odnosi«, ki je v preteklosti eliminiral socialno osnovo za resnični obstoj človekovih in državljskih pravic, na dobri poti, da spremeni svoj tok in da se preokrene. Ti novi porajajoči se procesi bodo pripomogli ne samo k razvoju avtonomnega tipa človeškega bitja, temveč tudi k temu, da bo posameznik postajal vse bolj sposoben uvrstiti se v kritično maso, katere politično obnašanje samo predstavlja najboljše zagotovilo za širjenje človekovih in državljskih pravic. To je hkrati predpogoj, da racionalno tržno-ekonomsko in politično obnašanje postane široko razširjeno, in tako neposredno pozitivno vpliva na ustvarjanje politične kulture, ki bo pomembno različna od sedanje.

Razloge za širitev lestvice človekovih pravic v času dveh stoletij, odkar so bile oklicane, lahko pripišemo različnim dejavnikom. Med njimi lahko prav gotovo omenimo vizijo in pojav socializma. Ne glede na to, kako se razmišlja o sedanjem vzhodnoevropskem modelu socializma – tudi jaz sem mnenja, da je zastarel (rizikovanje njegovih zgodnejših funkcionalnih in nefunkcionalnih značilnosti v različnih državah ne more sedaj biti naša tema), je bil sam pojav socializma vendarle izjemno vpliven. Ponujal je alternativo in vplival celo na razvoj konceptov socialne ustavne države, kakor je npr. koncept države blaginje, ter na razvoj nazorov, pojmov in predstav oziroma bolj konkretno, na njihove socialne vsebinske komponente, ki se sedaj pojavljajo kot osrednja smer evropskega ustavotvornega razvoja, in se kot take lahko in morajo uporabiti tudi pri pisanju nekaterih načel nove madžarske ustave.

Na tem mestu bi rad omenil naslednje temeljno načelo, ki je – navkljub spremembam v njegovi vsebini in funkcijah – eden najpomembnejših produktov, ne samo osrednjega toka evropske ustavotvorne tradicije, temveč je – čeprav pogosto kritizirano v določenih ozirih – tudi značilno za vse civilizirane ustave v svetu. To je *načelo delitve oblasti, oz. princip ravnovesja oz. sistem »teže in protiteže« med različnimi vejami oblasti*. Če upoštevamo, da sta pojav in prevlada tega načela v ustavi osrednjega pomena v procesu dezintegracije birokratsko-avtoritarnega političnega sistema, posebno na periferiji Evrope, kjer to načelo ni nikoli dejansko prevladalo, celo če govorimo zgodovinsko, in če upoštevamo, da je tudi to razlog, da se pojavlja kot eden izmed najpomembnejših temeljnih tez madžarske ustave, ki je sedaj v pripravi, naj mi bo dopuščeno, da se ga lotim bolj podrobno, v duhu objavljenih regulacijskih principov nove madžarske ustave.

Po mojem mišljenju mora biti stara doktrina delitve oblasti – ki se v svoji klasični obliki interpretira samo kot sistem ravnovesja oziroma »teže in protiteže« med zakonodajnimi, izvršilnimi in sodnimi oblastmi – sprovedena tako, da pokriva štiri dimenzije v ustavi.

S prvo dimenzijo mislimo na *oblast v najširšem političnem smislu*. Če sprejmemo predpostavko, da je ustava temeljni zakon države, ki želi odpraviti anarhičnost – prvič, z razvijanjem formaliziranih načel za vzpostavitev in delovanje oblasti; drugič z usmerjanjem (kanaliziranjem) delovanja različnih političnih sil (v tem smislu interpretiramo anarhijo kot Benjamin Constant: »Anarhija... je stanje, v katerem se družba podreja nezakoniti akciji nasprotnih in sovražnih sil« (Holmes

1984:11); in tretjič, če postopamo tako, potem moramo nadaljevati z izgrajevanjem in sprejemanjem takega konsenza, ali vsaj sprejemljivega sporazuma in sodelovanja, ki bo ustvarjen na podlagi interesov, ki so različni na mnoge načine, kot izraz hotenja različnih družbenih slojev, skupin in organizacij kot nosilcev političnih konceptov, in to med ljudmi, ki si želijo uresničiti svojo pravico do življenja, svobode in iskanja sreče – potem mora biti v luči povedanega na eni strani zagotovljena pravica do delovanja vseh vrst različnih političnih strank, ter na drugi, ljudje morajo imeti možnost uporabljati to pravico, seveda pod pogojem, da ne posežejo v pravice in svobodo drugih. Upoštevajoč vse navedeno, morata biti ustava in znotraj nje opredeljena država – ponovno z ozirom na Constantov koncept – nevtralna napram konfliktnim konceptom dobrega in sprejemljivega življenja. Prav tako se nobeni od določenih idej ne sme dati uradnega ali privilegiranega statusa. In kot posledica, politično uveljavljanje interesov oz. naporov, da se pride do oblasti, *morajo biti omejeni za vse in vsakogar*. Omejitve torej ne bi smele biti vzpostavljene samo v smislu, da ne more imeti ena (edina) politična partija ali organizacija, ne glede na to, kako vzvišene cilje ima, privilegiranega položaja v ustavi, in da moramo storiti konec praksi, ki je bila značilna v sedanji madžarski ustavi, ki daje prednost »marksistično-komunistični« partiji in določenim idejam, za katere se smatra, da so socialistične. Ne gre samo za zagotovilo, da bi taka praksa morala izginiti iz ustave. Gre za veliko večjo stvar. To prizadevanje se namreč izraža v urejevalnih principih nove madžarske ustave, med katerimi izstopa prepoved, ki pravi, da »ne sme imeti nobena dejavnost katerekoli državne organizacije ali člena družbe za cilj dobiti ali imeti v lasti oblast izključno in/ali na nasilen način«; in drugo načelo, ki ugotavlja, da »ima vsak pravico in hkrati dolžnost, da se bori proti takim namenom.«

Tako zapisani načeli sta že povzročili debato. V okviru razprave je bilo med drugim rečeno, da je omejevanje prizadevanj, da bi se dobilo ekskluzivno oblast, na eni strani, teoretično netočno, kajti – če se že mora povedati – vsaka politična sila hoče dobiti največjo možno oblast. Medtem ko po drugi strani, tovrstno omejevanje ne more dejansko funkcionirati v praksi, ker bi zavezovalo katerokoli politično silo, vladajočo ali ne, da vstopi v koalicijo, tudi če bi bila celo sposobna vladati sama. Mislim, da takšna interpretacija izraža veliko nerazumevanje, saj je prepovedovanje prizadevanj, da se dobi ekskluzivno oblast, mišljeno v tem smislu, da se nobena politična organizacija ne more izogniti ali kar suspendirati delovanje ustavnih institucij, oziroma ne more prakticirati oblasti direktno ali poskušati odpraviti družbene skupine, ki jih predstavljajo druge politične organizacije ali njihove lastne; ali še več, nobena organizacija se ne more zatekati k sredstvom za omejevanje drugih zunaj ogrodja pglavitnih principov ustave. Zaključna ocena dogodkov in aktivnosti, ki so se dogajale v vzhodni periferiji Evrope, vključno s tistimi v nedavni preteklosti, dajejo dobro osnovo za mišljenje, da ni dovolj samo ustaviti in odpraviti pozitivno diskriminacijo enopartijske vladavine, kot je opredeljena v ustavi. Tudi zgolj teoretično pojavljanje političnega pluralizma v ustavi ni dovolj. Prepoved oblasti, ki se koncentrira z namenom, da postane ekskluzivna in tudi tiste z možnostjo »napačne usmeritve«, kar spet vodi do ekskluzivne moči, še bolj pa oznanjanje takšnih aktivnosti kot nezakonitih, imamo zato za pravo nujnost.

Drugo razsežnost delitve oblasti predstavlja delitev in ravnovesje različnih vej državne oblasti po njihovi funkcionalni določenosti. Aktualna vsebina delitve in ravnovesja oblastnih panog se je v zgodovini spreminjala, zato ima ustavna zakonodaja pri interpretaciji ustave pomembno vlogo pri razčiščevanju in izboljševanju

teh zvez. Na žalost to načelo delitve in ravnovesja med vejami oblasti nikoli ni prodrlo v celoti na Madžarsko. Zato tudi v tem smislu ne more biti trdno zasidrano v naši politični kulturi, čeprav ga lahko zasledimo v delih nekaterih naših izstopajočih političnih mislecev. Kakorkoli že, to načelo se je izkristaliziralo v tako tehnično rešitev v ustavotvorni praksi v svetu, ki sicer lahko ima nekaj pomanjkljivosti glede njegove operacionalizacije, vendar do sedaj še ne poznamo boljšega.

Delitev državne oblasti na različne veje, t. j. na zakonodajno, izvršilno in sodno, je nujno potrebna za ustavno državo, to je za državo, ki jo vodi pravo! V realnosti je to neposredna posledica zahtev družbenih in ekonomskih tokov, ki pomenijo vsebino dezintegracije birokratsko-avtoritarnega sistema.

Zelo malo se govori o tretji razsežnosti delitve oblasti. Čeprav sta delitev in ravnovesje treh vej oblasti nujno potrebna, sta razvoj sistema oziroma principa »teže in protiteže« *celo znotraj* različnih vej oblasti, in njegovo zavarovanje v strukturi različnih vej oblasti, prav tako vitalnega pomena. Predvsem zaradi uresničevanja treh osnovnih namenov: odvrnitve nevarnosti koncentracije oblasti, realiziranja posledic političnega pluralizma in omogočanja pravic posameznikov. Trudili smo se, da temu načelu tudi v snovanju določil nove madžarske ustave odmerimo primerno mesto. Naj omenim samo dva primera:

Čeprav je *zakonodaja* jamstvo za najvišjo ljudsko oblast in sprejete odredbe že delajo našo državo podobno parlamentarni, se zaradi uveljavljanja omenjenih principov njeno moč omejuje na treh točkah. Na eni strani z institucionalizacijo plebiscita, na drugi strani s predsednikom republike, ki ga volijo neposredno volivci, in končno z ustavnim sodiščem, ki lahko revidira celo zakone z vidika ustavnosti. Tudi v notranjem delovanju zakonodajnih teles (skupščine, parlamenta) prihaja do potrebe po zagotovitvi, da ne bi imela prekomerne oblasti. Še zlasti, da izražanje parlamentarne manjšine, bolje rečeno, izražanje pravic in političnih nazorov slojev in skupin, ki jih ta manjšina zastopa, lahko najde ustrezno mesto, in to na način, da načelo večine ne bi moglo biti zlorabljeno. Zato je tudi prišlo do ideje dvodornega parlamenta, čeprav se pri tem srečuje z mnogovrstnimi pomanjkljivostmi. Princip »teže in protiteže«, tudi če bi se spremenila oblika in vsebina njegove organizacije, izraža globoko politično modrost tudi na daljši rok, za v sedanosti še nepredvidljive situacije. Drugi dom se lahko oblikuje na različne načine. Edina zahteva, ki jo mora izpolnjevati, je, da njegovi člani ne zasedejo svoje sedeže na podlagi principov, ki veljajo za prvi dom.

Prav tako mora biti delitev oblasti zagotovljena tudi v primeru *izvršilne oblasti*. »Predpisana načela ustave« to jasno opredeljujemo že z mestom in položajem *predsednika republike*. Neposredno izvoljen predsednik – s čimer je utemeljena njegova legitimnost – je lahko merilo za omejevanje parlamentarne oblasti. Seveda do iste stopnje, kot je omejevanje potrebno v eni smeri, je potrebno tudi v drugi. Zato menim, da je bistveno, da mora izvršilna oblast – celo kadar predvideva ločenost med predsednikom republike in vlado – vsebovati že v svoji strukturi princip »teže in protiteže«. V tem primeru mesto in vloga predsednika republike očitno ne smeta in ne moreta biti samo »titularni«. Postopek imenovanja predsednika republike mora biti zato določen tako, da delitev izvršilne oblasti med vlado in predsednikom republike zagotavlja, oz. omogoča zahtevano ravnovesje, toda na način, da mora vlada vladati in da upravljanje državne administracije v nobenem primeru ne pade na predsednika republike.

In ob koncu, *četrti dimenzija delitve oblasti je samoupravna oblast*. Omenil sem že, da je bilo na Madžarskem v zgodovini, kot tudi sedaj, delovanje lokalnega in regionalnega samoupravljanja že od nekdaj na dnevnem redu. Preteklost naših

samoupravnih enot, ki so delovale stoletja in so bile organsko vpete v madžarsko ustavotvorno snovanje, je oblikovala tradicijo, na kateri lahko polni upanja gradimo tudi vnaprej. Zato se tudi nova ustava v posebnem poglavju ukvarja z različnimi oblikami samouprave (ustrezno njenemu pomenu), ki ne vključujejo samo lokalnih ali regionalnih oblik samouprave, temveč tudi samoupravo v organizacijah. Izhajajoč iz ideje, da vse vrste samouprave prihajajo od prebivalstva, morajo biti z ustavo zagotovljeni tudi ekonomski pogoji pravega samoupravljanja.

III

Čeprav je najpomembnejši element procesa preobrazbe političnega sistema nova ustava, se je proces institucionalizacije novega političnega sistema začel že pred tem. Institucionalizacija dejansko ustvarja socialne pogoje za pripravo nove ustave in torej nudi vedno večje število formalnih oblik za izražanje novih ali ponovnih pojavov političnih sil, ki izmenoma oblikujejo vsebino ustave. Postopoma se v družbenem in političnem tkivu snovanja in sprejemanja ustave – čeprav proces transformacije še ni v celoti končan – že pojavljajo komponente ustavne države. Praksa zagotavljanja človekovih pravic se spreminja in transformacija pravnega sistema se v skladu s tem spravlja v pogon.

Proces transformacije oz. pravilneje dezintegracije birokratsko avtoritarnega sistema je v različnih deželah zelo podoben in sproža zelo sorodne fenomene, vendar so med njimi tudi nepomembne razlike.

Čeprav je res, da je avtoritarni sistem v nekaterih aspektih (v glavnem negativnih) določil meje »igrišča« in definiral pravila igre za politične sile, so ta pravila igre po eni strani restriktivna oziroma ne predstavljajo ogrožja, ki bi olajšal razvoj demokratičnih procesov. Na drugi strani pa se prav ti demokratični procesi, zaradi procesa razkroja, odvijajo na podlagi oz. preko določenih, največkrat najbolj problematičnih elementov teh pravil igre. Proces dezintegracije starega, avtokratskega sistema in procesi vzpostavljanja temeljnih lastnosti novega političnega sistema, vgrajenega v ustavo, potekata sočasno. Prav zato je najpomembnejše in potrebno za to prehodno obdobje definirati pravila politične igre, kar pa se mora zgoditi tako, da postanejo pravila tisti pravni predpisi, ki so že zasnovani na temeljnih načelih, idejah in v duhu nove ustave. Stališče strokovnjakov, ki so analizirali proces transformacije v Španiji, ima zato splošno veljavo: »... Normalno je, da konec procesa prehajanja starega sistema v novi, v največji meri najavlja sprejetje nove ustave, ki jo zasnuje voljena skupščina ali izglasuje parlament, potem ko je bila ustava enkrat obnovljena. Oziroma, proces konsolidacije se začne takrat, ko se organizirajo in začno delovati temeljne institucije nove politične ureditve in ko začno vzajemno delovati v duhu novih pravic igre. Preseganje starega režima se zatorej konča z institucionalizacijo znotraj meja zakonov. Konsolidacija je torej proces, ki v danem primeru pelje v politično institucionalizacijo.« (Maravall-Santamaria 1986:73). Na poti do ustave, v prehodnem obdobju... »mora porajajoči se demokratični legalni sistem vztrajati in soobstojati s pomembnimi elementi avtoritarne zakonitosti, s katero je v kontradikciji.« (op. cit. 89).

Tako kot v opisanem primeru Španije, je bilo tudi na Madžarskem od maja 1988, ko je na svoji konferenci vladajoča partija začela z dezintegracijo avtoritarnega režima in ustvarila nekaj kadrovskih predpogojev za proces transformacije.

Vendar se te kontradikcije ne morejo dolgo ohranjati in pogosteje kot ne so elementi avtoritarne legalnosti odrinjeni v ozadje, kajti v času, dokler elementi

demokratske zakonitosti ne dosežejo kritičnih množic, obstaja nevarnost za ponovno vzpostavitev starega sistema. Zato je izključno od vladajočega političnega vodstva in stališč ustreznih organov – in ne od pravnih/legalnih možnosti – odvisno, ali bo ali pa ne bo aktiviralo legalna sredstva predhodnega političnega režima za kontrolo procesov ali ponovno vzpostavitev stare ureditve.

Naj navedem primer. Kot sem že omenil, je v skladu s 3. poglavjem sedanje ustave marksistično-leninistična partija delavskega razreda vodilna politična sila v družbi. To poglavje je še vedno v veljavi – navkljub dejstvu, da Madžarska socialistična delavska stranka ni samo napovedala večpartijski politični sistem, temveč se je z odločitvijo svojega centralnega komiteja celo odpovedala svoji zakonsko opredeljeni vodilni vlogi, oziroma svojemu ustavno zagotovljenemu privilegiranemu položaju. Tako se lahko teoretično predpostavlja, da se bodo določenim političnim programom ali dejavnostim – kljub že sprejetemu zakonu o združevanju in zakonu o političnih strankah, ki je pred sprejemom – nasproti postavile zahteve, da se morajo uskladiti z (veljavno – op. prev.) ustavo, in da je to temeljni pogoj za njihovo registracijo, ali celo za njihovo zaželenost, čeprav tega ni potrdila niti vladajoča partija. Zaradi možnosti ali celo nastopa takih ali podobnih anomalij, obdobje prehoda ne sme trajati predolgo, kljub temu da prihaja do legalnih rešitev znotraj ustreznih političnih vsebin oziroma pod realističnimi pogoji.

Reševanje političnih problemov prehoda z zakonitimi sredstvi sproža naslednje vprašanje: do katere mere se lahko zakon (pravo) kot sredstvo uporabi na področju politike? Zadnje dni se pojavljajo celo iluzije v zvezi z uporabnostjo oz. uspešnostjo zakona kot sredstva za rešitev političnih problemov. Narava teh iluzij se kaže v več smereh. Ena od njih je prav gotovo precenjevanje prava kot nadomestila oz. mašila za različne disfunkcije, ki so se pojavljale v razvoju madžarske družbe. Za opis druge take iluzije bom citiral naslednjo ugotovitev Franza Neumanna: »Osnovno pravilo – tako teorije liberalizma kot tudi evropske socialne demokracije – je, da vse politične odnose pretopi v pravne odnose... S takšno redukcijo politike v pravo so hoteli iz politike odstraniti tveganje. S tem, ko so hoteli vse, niso dobili ničesar. Naivno zaupanje v socialne reforme, izobrazbo in ustavnost (Rechtsstaatlichkeit) lahko ogrozi demokracijo samo.« (Neumann 1964:264)

Preden orišemo nepravilne sklepe, ki zadevajo ustavnost in pravno državo (Rechtsstaat), bi se morali spomniti, da je Neumann izrekel to misel s spominom na nacionalsocialistično državo in kot priča funkcioniranja stalinističnega političnega sistema. Sedaj, ko jaz govorim o ustavni državi, se ne navezujem na nemško formalno pravo 19. stoletja, temveč na bistveno drugačen koncept; gre namreč za evropski izdelek iz obdobja po drugi svetovni vojni, čeprav je njegove korene moč zaslediti v mnogih bistvenih aspektih – nekateri od njih segajo celo nekaj stoletij nazaj, kot npr. ideja o »vladavini prava« – že v anglosaksonskih pravnih sistemih in celo pred tem. Ideja »oblast in vlada« deluje v načelu pravne države *sub lege*, s katerim se zlorabo oblasti lahko prepreči ali se jo vsaj otežkoči, vladni *per lege* (Bobbio 1987:143) pa daje samo sliko formalne pravne države (Rechtsstaat). Čeprav se političnega tveganja s pomočjo prava ne more v celoti odstraniti v času prehodnega obdobja, ga lahko zakoniti predpisi zmanjšajo s tem, da postavijo delovanje političnih sil znotraj formalnih okvirjev. Ta cilj smo na Madžarskem dosegli z zakoni, ki so že bistveno posegli v področje delovanja birokratskega-avtoritarnega sistema in spremenili njegova pravila igre. Tovrstni zakoni, sprejeti v zakonodajnih postopkih v bližnji preteklosti, so predvsem naslednji: preoblikovanje sedanje ustave z namenom, da se vzpostavi ustavno sodišče, zakoni o pravici do združevanja in zborovanja, zakon o političnih strankah, ki bo kmalu predložen

parlamentu, ustavno sodišče in premik k možnosti izrekanja (ne)zaupnice vladi ali njenim članom, odločanje s plebiscitom, itd.

Osnovna tema moje analize je, da proces preobrazbe političnega sistema na Madžarskem izvira oz. se začena z objektivnimi družbeno-ekonomskimi težnjami na Madžarskem in tendencami, ki se nanje navezujejo. Zato je smiselno ugotoviti, da je upadanje oz. zmanjševanje disfunkcionalnih posledic prehodnega obdobja v veliki meri odvisno od objektivnih postavk samega procesa prehoda, v našem primeru od stopnje razvitosti tistih družbenoekonomskih procesov, ki zahtevajo pluralistično-demokratski sistem. Vendar ne bi smeli pri tem zanemariti tudi tistih političnih sil, ki izvajajo vpliv na obnašanje političnih akterjev.

Na Madžarskem, kjer je vse večje upadanje sposobnosti avtoritarnega političnega sistema, da bi deželo rešil iz ekonomskih težav, v zadnjih letih vedno bolj izpostavljajo vprašanje legitimnosti sistema. Politične skupine, ki so vzniknile v teh prehodnih procesih – brez intervencije političnih dejavnikov, ki bi resno načeli vprašanje njihove legitimnosti – so nekatere ekonomske probleme, nekatere afere in posledice določenih prekomernih investicij, zasukale v politična vprašanja. Vprašanja so zastavljali vladi in/ali vladajoči stranki, zadevala pa so nujno (ne)sposobnost za reševanje ekonomskih in političnih problemov. Obarvana so bila tudi s sumom, da ne gre zgolj za nesposobnost, temveč tudi za nepripravljenost odreči se pretekli strukturi oblasti. Postopoma je postalo aktualno tudi vprašanje, ali se bo vlada oziroma bolj rečeno, vladajoča partija (zaradi posledic premikov oz. sprememb razmerja moči znotraj partije) zatekla k uporabi oboroženih sil, kar je v njeni pristojnosti, da bi zaustavila proces demokratizacije. Kot se lahko vidi, so ti problemi prehoda – ki se pojavljajo v vseh podobnih situacijah – pod grožnjo akutne nevarnosti; zato podobno kot pri procesih, ki se dogajajo v drugih deželah, izpostavljajo potrebe po sposobnosti in pripravljenosti političnih akterjev, da se racionalno obnašajo na realni sceni, ki so jo izoblikovali objektivni tokovi in na kateri bi mogle posledice nesmotrnega ravnanja ogroziti prav taiste objektivne težnje.

Analiza teh procesov v Španiji povzema pozitivne pojave v procesu prehoda takole: »... Vsestranska in vsevključujoča narava novega vladnega sistema – skupaj z njegovo strategijo graditve konsenza med glavnimi političnimi strankami v času druge faze procesa prehoda – je še prav posebej preprečevala resnično notranjo krhkost. Prvič, ... omogočala je trdno parlamentarno in vseljudsko podporo ustavi. Drugič, metoda in praksa sporazumevanja je bila zelo pripravna za vzajemno legitimiranje in postopno uzakonitev strank in njihovih voditeljev. Tretjič, nove navade demokratičnega sprejemanja kompromisa in pogajanj so bile znamenje novega pragmatizma, ki je nadomestil stare kulturne vzorce netolerance, izključnosti in togosti. Na koncu, ta pomembna dejstva so skupaj s posledico dvojne grožnje, namreč terorizma ali državnega prevrata, prispevala k vzpostavitvi vseobkrožujoče mreže političnega komuniciranja med strankami, voditelji, vlado in opozicijo na eni strani, na drugi strani pa k odpravljanju sleherne skušnjave po ponovnem zatekanju k vzorcu osovražene politike z izčrpavajočimi posledicami, do česar bi lahko prišlo med zgodnjo fazo konsolidacije. Naslednja skupina spremenjivk, ki pogojujejo uspeh procesa konsolidacije, se nanaša na zunanje-politični kontekst. Vendar se v tem pogledu zdi, da ni imel noben zunanji dejavnik kakršnegakoli negativnega vpliva.« (Marvall-Santamaria 1986:90–91).

Če preverimo našete dejavnike v razmerah Madžarske, najdemo med omenjenimi indikatorji presenetljive podobnosti, z eno samo izjemo, k čemur se bom vrnil pozneje. Vprašljiva je namreč le njihova intenziteta, bolj natančno, stopnja realno-

sti njihovega pojavljanja in pa vprašanje, ali se lahko kljub njihovi šibki intenziteti zgradi uporaben oz. ustvarjalen kompromis.

Kar zadeva podporo ustavi, je prav gotovo dejstvo, da družba daje podporo snovanju nove ustave, in je, kot je razvidno iz letošnjih zasedanj in stališč parlamenta, sprejela njena osnovna izhodišča oz. načela. Sedaj potekajo razprave v zvezi z organiziranjem nadaljnjih aktivnosti za dograditev njene notranje strukture in pravočasno vzpostavitev oz. sodelovanje novih političnih sil. Kajti obstajajo mnenja, da je sedanje obdobje prehodno in polno konfliktov, tako da lahko pride zaradi kratkoročnih interesov in na njih zasnovanih kompromisov tudi do deformiranja in izkrivljanja dolgoročno zasnovanih ustavnih predpisov.

Po mojem mnenju pa je že samo sprejemanje ustave lahko sredstvo za izgrajevanje konsenza. V procesu sprejemanja naše ustave je namreč že samo doseganje soglasja lahko posebej pomemben politični element; vendar se ta možnost lahko zmanjša zaradi vse večjih ekonomskih težav in slabšanja gospodarskih pogojev, ki imajo posledice tudi na političnem področju. Tako da končno ni izključno, da se bo proces sprejemanja ustave končal šele po parlamentarnih volitvah.

Pojavljajo se tudi prva znamenja konsenzualnih metod in prakse – sicer bolj v retoričnem smislu kot dejansko, vendar to lahko prav tako učinkuje kot dejavnik legitimizacije za nove politične sile in organizacije – ali celo za vladajočo stranko. Prav tako se mi zdi, da sta kriticizem in opozicija tudi sprejeti kot pomembni prvini legitimizacije – najmanj seveda za politično elito ali za politično aktivno socialne sloje – čeprav se v takem ozračju vse siloviteje pojavljajo tudi disfunkcionalne posledice take prakse. Do katere mere lahko pripravljenost za kompromis, ki je nepogrešljiv z vidika demokratične prakse in pripravljenost za uporabo tehnik pogajanja, nadomestita in presežeta težnje po ekskluzivnosti, rigidnosti, netolerantnosti in elemente strasti ter nasilja (kar je do neke mere značilno za madžarsko politično kulturo), pa je odvisno prav od dozorevanja metod in prakse sporazumevanja.

Končno v procesu prehoda v novo ureditev ne moremo odkrivati – vsaj ne v sedanosti – nobenega znamenja terorja. Nekaj strahu se seveda kaže, kar bi lahko končno zadobilo tudi obliko nasilja. Ta strah ima dvojni značaj: na eni strani je to strah pred tako ustavo, ki bi lahko ohranila pri življenju tisto družbeno podobo o njej, ki je povezana s preteklostjo, to pa zaradi njene nedoločne ali utopične zgradbe – oziroma strah pred dejstvom, da se bo politični sistem, ki naj bi bil opisan z ustavo, zaustavil na prehodni stopnji procesa dezintegracije avtoritarnega političnega sistema in s tem blokiral pot nadaljnjemu razvoju. Po drugi strani pa gre za strah pred ustavo, ki bi »rušila« desettletja naporov od 1945. oz. 1949. leta dalje in na podlagi katerega se porajajo želje po ponovni vzpostavitvi sistema pod okriljem gesla o zgodovinski kontinuiteti; ustava spravlja v neposredno nevarnost ne samo nekaj položajev, marveč tudi skupine pripadnikov dosedanjega političnega sistema. In celo če imata ti dve obliki strahu kakšno družbeno osnovo – saj ga določene družbene skupine očitno izkazujejo – lahko to ljudem pomaga, da se osvestijo, jasneje izpovejo svoje socialne nagibe ter s tem postanejo aktivnejši udeleženci procesa sprejemanja ustave.

Disperzija teh strahov in dvomov in – kot njihov rezultat – zvečana pripravljenost za sprejemanje kompromisov, se lahko zagotovi, v skladu s špansko izkušnjo – z relativno visoko ravnijo kadrovske in institucionalne kontinuitete v državnem aparatu. Tovrstna kontinuiteta zagotavlja pomembno pričakovanje, da bo proces transformacije potekal mirno in zakonito, celo če ne zajame celovitega prenosa legitimnosti starega režima na novega, temveč omogoči do pomembne stopnje

prenos lojalnosti na državno organizacijo, ki se izgrajuje na docela ali vsevpričujočih novih vrednotah in načelih (Maravall-Santamaria 1986:90).

Zagotavljanje miroljubnega procesa na katerikoli stopnji transformacije predpostavlja celo serijo ponavljajočih se soglasij med političnimi akterji. Zato taka aktivnost dejansko zahteva, da je po eni strani zagotovljeno vedno večje število elementov ustavne države, človekovih pravic in konstitucionalizma – tako v političnem kot tudi v pravnem pogledu – in da to po drugi strani prispeva – do stopnje, ki jo razodene sama praksa – k nujnim spremembam v politični kulturi. Naj za konec citiram znano Cicerovo maksimo: »Omnes legum servi sumus uti liberi esse possemus« (Pro Cluente). To naj bi predstavljalo duh mirnega prehoda v vladavino pravne države.

REFERENCE

- Arva, L. (1989): A bürokratikus autoritanizmus mint a szocialista gazdasági reform legfelsőbb foka? (Bureaucratic authoritarianism as the highest degree of the socialist economic reform?) in: *Közgazdasági Szemle* XXXVI évf. 4. sz.
- Berman, H. J. (1983): *Law and Revolution. The Formation of the Western Legal Tradition*. Harvard University Press, Cambridge (Mass.) and London
- Bibó, I. (1986): *Válogatott tanulmányok. (Selected Essays.)* Magvető Könyvkiadó, Budapest
- Bobbio, N. (1987): *The Future of Democracy*. Polity Press – Blackwell, Oxford
- Bobbio, N. (1987): *The Future of Democracy*. Polity Press – Blackwell, Oxford
- Brzezinski, Z. K. (1966): *The Soviet Political System: Transformation or Degeneration*. in: *Problems of Communism*, Vol. XV.
- Cardoso, F. H. (1979): *On the Characterization of Authoritarian Regimes in Latin America*. in: COLLIER (Ed.) 1979
- Collier, D. (1979): *Introduction to COLLIER (Ed.): The New Authoritarianism in Latin America*. Princeton Paperbacks
- Collier, D. (1979): *Overview of the Bureaucratic – Authoritarian Model in: COLLIER (Ed.): 1979*.
- Croan, M. (1970): *Is Mexico the Future of East Europe: Institutional Adaptability and Political Change in Comparative Perspective*. in: HUNTINGTON, S. P. – MOORE, C. H.: *Authoritarian Politics in Modern Society*. Basic Books, New York.
- Eötvös, J. (1981): *A XIX. század uralkodó eszméinek befolyása az államra. (The influence on the state of the prevailing ideas of the 19th century.) (First published: 1851–1854)* Budapest
- Holmes, S. (1984): *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism*, Yale University Press, New Haven and London
- Kammen, M. (1987): *A Machine That Would Go of Itself. The Constitution in American Culture*. Vintage Books, New York
- Kelly, A. H. – Harbison, W. A. – Belz, H. (1983): *The American Constitution, Its Origins and Development*. W. W. Norton & Co. Inc. New York, London
- Kulcsár, K. (1984): *Contemporary Hungarian Society*. Corvina Books, Budapest
- Kulcsár, K. (1987): *Politikai és Jogszociológia. (Political and legal sociology.)* Kossuth Publishing House, Budapest
- Kulcsár, K. (1988): *Modernisation and the Reform*. in: *New Hungarian Quarterly*. Vol. XXIX. No. 110.
- Kulcsár, K. (1988a): *Emberi jogok: deklarációk és valóság. (Human rights: declarations and reality.)* in: *Valóság* Vol. XXXI. évf. 4. sz.
- Kulcsár, K. (1989): *Az emberi jogok ma Magyarországon. (Human rights in contemporary Hungary)* in: *Valóság*. Vol. XXXII. No. 4.
- Kulcsár, K. (1989): *Politische Kultur und Rechtskultur*. in: VAK, K. und ZILK, H. (1989) (Herausg.): *Europas Aufstieg*. Europaverlag, Wien, Zürich
- Linz, J. (1978): *Crisis, Breakdown, and Reequilibration*. John Hopkins University Press, Baltimore
- Maravall, J. M. and Santamaria, J. (1986): *Political Change in Spain and the Prospects for Democracy*. in: O'Donell, G. Schmitter, P. C. Whitehead, L. (Eds.): *Transition from Authoritarian Rule. Prospects for Democracy*. The John Hopkins University Press, Baltimore and London
- Neumann, F. (1964): *Democratic and the Authoritarian State. Essays in Political and Legal Theory*. Free Press, Glencoe, Macmillan, London (Paperback ed.)
- Przeworski, A. (1986): *Some Problems in the Study of the Transition to Democracy*. in: O'Donell, G. Schmitter, P. C. Whitehead (Eds.) 1986

Tehnologija in suverenost

I

Skozi zgodovino se ponavljajo primeri, da človek ni sposoben verjeti informaciji, ki je v nasprotju z njegovo vnaprej ustvarjeno sodbo.* Ameriška zgodovinarica Barbara Tuchman v svoji knjigi »Practicing History« navaja primer japonskega napada na Pearl Harbor. Kljub znanemu dejstvu, da so Japonci že enkrat prej, leta 1904, začeli rusko-japonsko vojno z nepričakovanim napadom na rusko mornarico, so ameriške oblasti možnost podobnega manevra leta 1941 zavrnila: »Imeli smo japonsko šifro, opozorila z radarja, natančna poročila naše obveščevalne službe . . . vse dokaze smo imeli na dlani, pa si jih nismo hoteli pravilno razlagati, tako kot Nemci leta 1944 niso hoteli verjeti v izkrcaje v Normandiji«. Tuchmanova meni, da »ljudje nočejo verjeti temu, kar se ne ujema z njihovimi načrti ali ne ustreza njihovim poprejšnjim dejanjem«.

Kadarkoli pride v svetu do veliki spremembe, jo strukturne moči skoraj po pravilu zavračajo in se oklepajo svojih starih prepričanj. V preteklosti je do sprememb prihajalo počasi in lahko smo se nanje prilagajali, v zadnjih letih pa se svet spreminja s hitrostjo, ki v zgodovini nima primere. Tisti, ki odločajo o pomembnih stvareh v politiki in gospodarstvu spoznavajo, da sprememb ne sprožajo njihove odločitve, ampak tehnologije, ki jih le megljeno razumejo.

II

Približno 85% vseh znanstvenikov, ki so kdajkoli živeli na našem planetu, jih živi ta trenutek. Na voljo imajo izpopolnjene instrumente in odlične možnosti za ustvarjalno delo in prav nič čudnega ni, da prihaja do sprememb hitreje, kot kdajkoli prej. Dr. Carver Mead s kalifornijskega Inštituta za tehnologijo pravi: »Celotna industrijska revolucija je povečala produktivnost za faktor 100, medtem ko jo je mikroelektronska že do sedaj za faktor več kot milijon – in temu še ni videti konca«. Ogromnih posledic najnovejše tehnološke revolucije politiki še niso dojele.

Politike in diplomate po naravi stvari privlači politična zgodovina vzponov in padcev nacionalnih držav, kaj malo pa jih zanima zgodovina znanosti – in to še

* Ni dvoma, da je razumevanje procesov v svetu nujno za lastni razvoj. V tem smislu nameravamo začeti z bolj sistematičnim objavljanjem razprav in esejev tujih avtorjev o posameznih problemih mednarodnih odnosov. Izbor besedil bo skušal zadovoljiti predvsem dva kriterija. Prvič, gre za razprave, ki imajo trajnejšo pojasnjevalno moč o bistvu pojavov v življenju držav in narodov, posebno v razpoznavanju vzročnosti in zakonitosti ter osnovnih tendenc v mednarodni skupnosti. In drugič, številni tradicionalni pojmi – moč, sila, ravnotežje sil, suverenost, samoopredelitev itd. – v stalno spreminjajočem se okolju dobivajo nove vsebine in razlage. Enoznačne in stalno veljavne definicije tudi o najbolj temeljnih pojmihi in procesih preprosto niso več mogoče, saj spremembe zahtevajo vedno nove interpretacije.

Za nas Slovence, ki smo v mednarodno političnem smislu zelo mlad narod, je seveda védenje in razumevanje pravne narave mednarodnih odnosov neizogibna nujnost. Zavest (védenje in lastno mišljenje) o vsebini odnosov med državami in narodi je vsekakor sestavni del dozorevanja naroda v političnem smislu – narod, nacija, državnost – varnost. Razumevanje tega je tudi temelj za oblikovanje t.i. nacionalnega interesa, ki ga vsak narod vedno oblikuje v odnosu do drugega in ki je v odnosih med državami prvenstveno politična in ne jezikovno politična kategorija. Slovenci smo namreč v tisti fazi narodovega razvoja, ko je oblikovanje tega dela nacionalne zavesti neizogibni sestavni del postavljanja na lastne politične noge.

Naš namen je torej širiti povsem določena znanja o tistem delu nacionalne (mednarodne) zavesti, ki je pri večini evropskih in nam sosednjih narodov že davno oblikovan (Op. uredništva).

dotatno zapleta razumevanje tega, kar se danes dogaja. Neverjetno je, da znane zgodovinske knjige komajda omenjajo vpliv znanosti na tok zgodovinskih dogodkov. Platon je zabeležil, da celo v stari Grčiji filozofi niso kaj prida cenili ljudi, ki so se ukvarjali s tehničnimi poklici in so jih porogljivo imenovali »graditelji strojev«: »Preziraš tako tehnika kot njegovo umetnost in ne dovoliš svoji hčeri, da se omoži z njegovim sinom, niti svojemu sinu, da se oženi z njegovo hčerjo.« Od takrat pa do danes se ta odnos ni bistveno spremenil, čeravno znanstveni dosežki odločilno presegajo v vsebino dogajanj na nacionalni in mednarodni ravni.

Dobra ilustracija povedanega je primer sovjetskega satelita Sputnik, ki so ga izstrelili 4. oktobra 1957. Reakcije na izstrelitev so bile v svetu deljene: Dr. Edward Teller je menil, da so Združene države »izgubile bitko, pomembnejšo od Pearl Harborja«, medtem ko je predsednik Eisenhower dejal takole: »Satelit me niti najmanj ne skrbi. Ne vidim, kaj bi bilo v tem pomembnega s stališča varnosti, razen morda . . . , da to jasno kaže, da so sovjetski znanstveniki močno napredovali v domači raketni tehniki«.

Ne glede na prve reakcije je danes nedvomno jasno, da je izstrelitev Sputnika potegnila za seboj razvoj satelitske tehnike, ki je za vedno spremenila svet. Spodbudila pa je tudi ZDA, da so zastavile in uresničile svoj vesoljski program, ki je pripeljal človeka na Luno.

Do informacijske revolucije je prišlo zaradi zблиževanja (konvergence) računalnikov in telekomunikacij. Novinar O'Neal je zapisal, da ta revolucija »priganja k zlomu starega reda, pospešuje hitrost družbenih in političnih sprememb, oblikuje obveščeno in politično aktivno javnost ter s publiciranjem razlik med ljudmi in narodi neti konflikte«.

Informacijska tehnologija tudi bistveno vpliva na stopnjo razvoja vseh vrst znanosti, saj je danes mogoče v nekaj minutah napraviti izračune, za katere so še včeraj potrebovali leta in leta. Obseg znanja se podvoji na 13 do 15 let. Industrijsko družbo počasi nadomešča nova doba informacijske družbe, kar pa ne pomeni, da bo industrijsko proizvodnjanje izginilo ali postalo nepomembno. Gre za to, da bo industrija v prihodnje (kakor se to trenutno dogaja s kmetijstvom) proizvajala več izdelkov za več ljudi z manj dela oziroma napora in da se bo pomen intelektualnega kapitala, investiranega v software in sisteme v primerjavi s kapitalom, investiranim v zgradbe in opremo, relativno povečal.

III

Informacijska revolucija spreminja globalno ekonomijo, transformira nacionalne politične in gospodarske ustanove ter spreminja cilje zunanje politike in metode za njihovo uresničitev.

Spremembe takšnega obsega z razlogom vznemirjajo večino svetovnih struktur moči. Slaba povezanost med učinki nove tehnologije in delovanjem (starih) političnih procesov tako v vladnih in poslovnih krogih kot tudi družinah, je pogosto povzročala nemire, spremembe sistemov vrednot in celo revolucije. Širjenje osnovnega medicinskega znanja jemlje moč vaškim vračem, prav tako širjenje informacij o drugih načinih življenja v drugih državah ogroža veljavnost nekaterih uradnih doktrin in s tem temelje moči nekaterih vlad.

Znanje je od nekdanj dajalo moč tistim, ki so ga imeli in ga znali uporabljati, zato je širjenje informacij med veliko število ljudi znanilec premikov v strukturah moči. Še več: s tem se spreminjata sama narava in definicija pojma nacionalne suverenosti.

Veljavna načela o nacionalni suverenosti ob nastanku seveda niso imela seda-

nje vsebine; s časom so se le-ta razvijala in spreminjala, pri čemer so se oblastne strukture vsakič sproti upirale spremembam definicije, na kateri je do tedaj počivala njihova avtoriteta.

Koncept suverenosti je verjetno prvič organizirano predstavil francoski učenjak Jean Bodin konec 16. stoletja. Zavzemal se je za neomejeno in avtokratično državo, katere moči ne bi dušil noben zakon. Kralji so se s tako idejo strinjali, oporekali pa so ji mnogi drugi, vključno z Johannesom Althusiusom, ki je menil, da mora biti moč države omejena z zakoni Boga in Narave ter z družbeno pogodbo med vladajočimi in vladanimi.

Definicijo suverenosti, ki v skoraj nespremenjeni obliki velja še danes, pa je podal sijajni holandski pravnik Hugo Grotius. Grotius je opredelil suverenost v najširšem smislu »kot tisto moč, katere dejanja niso predmet kontrole drugih, v tem smislu ta moč ne bi mogla postati neveljavna zaradi delovanja katerekoli druge človeške volje«. Ta definicija vsekakor vsebuje različne vidike uporabe (practiciranja) moči.

Eden temeljnih prerogativov, ki so si ga lastile vse suverene vlade od starodavnih časov dalje, je bil, doseči svoje nacionalne interese z vojskovanjem. Danes ta vidik suverenosti resno omejujejo učinki informacijske tehnologije. Nihče ne more, na primer, zanikati ogromnega vpliva televizije na frustracijo ciljev ameriške vlade v Jugovzhodni Aziji. Splošno vedenje o tem, da vojna povzroča nasilje in smrt je eno, biti priča prelivanju krvi na bojišču in razkladanju krst s padlimi vojaki, pa povsem drugo. Še dolgo bomo najbrž razpravljali, ali je bil Vietnam izgubljen na daljnem bojišču ali na domači fronti, v glavnem pa se bomo strinjali, da je imela televizija na Američane doma glede tega velik vpliv.

Ko so se Britanci zapletli v vojno zaradi Falklandskih otokov, so bili glede novinarskega pokrivanja dogodkov hudo restriktivni. Vprašanje je, če bi lahko svoje vojaške operacije uspešno izvedli tudi pod budnimi očmi TV kamer. Vsekakor pa se pravila novinarskega poročanja v Ameriki in Veliki Britaniji zelo razlikujejo. V ZDA smo lahko v časopisih prebrali imena naših agentov na drugi strani Oceana in natančno sledili premikom naših vojaških enot, čeravno smo imeli v državi skoraj izredno stanje.

Takšni primeri vzbujajo začudenje med domačimi in tujini opazovalci. Aleksander Solženjcin je leta 1978 v svojem govoru na Harvardu na primer rekel: »Na eni strani heroiziramo teroriste in objavljamo zaupne zadeve, pomembne za nacionalno obrambo, na drugi strani pa nesramno vdramo v privatna življenja znanih ljudi«.

Takšne stvari vsekakor delujejo na učinkovitost političnega vodenja. Poznamo pogovor, da »se nihče ne more delati junaka pred lastnim slugo«, in zdi se, da je televizija v tem smislu postala »sluga« državnikov sodobnega sveta.

V času, ko nihče resno ne ogroža naših meja in neodvisnost, se lahko vprašamo, ali bi bila naša demokratična vlada sploh sposobna izvesti neko resno vojaško akcijo s hudimi žrtvami, pri tem pa bi jo spremljali TV žarometi? Če je odgovor »ne«, potem to pomeni, da se je pomemben vidik nacionalne suverenosti bistveno spremenil.

IV

Podoben pojav lahko opazimo na področju notranje politike.

Kvaliteta, hitrost in narava informacij, ki jih širijo množični mediji, so spremenile odnos med ljudstvom in njegovo vlado. Predstavniska vlada v Ameriki se spreminja. Informacijska tehnologija je omogočila politikom, da zaobidejo tradici-

onalne politične strukture, na katerih je praviloma slonelo redno delovanje vlade in se namesto tega obrnejo k televiziji. Pričela sta se kruziti tradicionalno vezivo partijske discipline kot tudi načelo konsenzusne vlade. Neposredno soočanje političnih nasprotnikov na ekranu je lahko sicer dobra TV drama, ki pa pogosto prinaša slabe politične odločitve.

Dnevni red dogajanj na notranji in mednarodni sceni vse bolj določajo množični mediji, politiki pa veliko časa in energije porabijo za ukvarjanje s krizami in pseudo-krizami, ki so jih kot take opredelili mediji. Vse to gre seveda na škodo reševanja pravnih problemov, dolgoročnega načrtovanja in treznega razmišljanja.

Tradicionalno dvostrankarstvo v ameriški zunanji politiki je postalo žrtev novih delitev. Tako imenovane »TV dokumentarne drame« ki so pol resnica in pol izmišljotina, poizkušajo spreminjati pretekle dogodke. Stapljanje medijev in sporočil je ustvarilo situacijo, v kateri je po Danielu Boorstinu »vedno večji delež naše izkušnje in tega, kar vidimo, slišimo in beremo, sestavljeno iz psevdo-dogodkov«.

Takšne vrste informacije so le izjemoma zanesljiva osnova za dobro politične presoje, označujejo pa dobo, v kateri živimo. Gre za dobo, v kateri Jaser Arafat deluje s pomočjo svojega svetovalca za tisk, v kateri ugrabitelj ladje Achille Lauro in hladnokrvni morilec starejšega človeka Mohamed Abbas nastopa na ameriški TV mreži (istočasno ga pa vneto išče roka pravice), v kateri Iranci paradirajo pred TV kamerami in se sovjetski predstavniki redno pojavljajo na ameriški televiziji.

Predstavniška oblast, kakršno so si zamislili »Očetje ustanovitelji«, ne deluje več tako, kot je bilo prvotno načrtovano. O starih odnosih je treba na novo razmisliti – vsekakor pa je za ta trenutek mogoče reči, da je uporaba informacijske tehnologije daleč prekosila politične procese.

Ta ugotovitev ne velja le za države Zahoda. Demokratične družbe se torej spopadajo s problemom prilagajanja povsem novi opredelitvi suverenosti, vendar pa imajo zaprte družbe tipa Sovjetske zveze še veliko večje težave. Pri njih gre za dva problema. Prvič, komunistični režimi so se zmerom zanašali na svojo sposobnost kontrole tega, kar so njihovi državljani videli in slišali – ta kontrola pa se je začela rahljati. Tudi meje so postale bolj propustne za radijske in televizijske kanale kot tudi avdio in video trakove, ki jih je mogoče kopirati in uporabljati tudi v politične namene. Drugič, pri Sovjetski zvezi gre tudi za vprašanje, ali bo lahko še naprej vodilna sila na področju znanosti. Sodobno znanstveno raziskovanje zahteva namreč dostop do velikih bank podatkov na oddaljenih lokacijah. Če ima dostop do podatkov le majhna skupina ljudi (kot je bilo to do sedaj), je napredek počasen; če pa se dostop do super računalnikov in bank podatkov odpre številnejšim skupinam, popusti kontrola države nad temi podatki. Prava Hobsonova dilema, ki se bo s časom še zaostrila!

Krhanje vladne kontrole nad delovanjem ustanov ter življenjem in delom državljanov postaja očitno tudi na Zahodu. Poudarjanje nacionalne suverenosti in vsega političnega je imelo za posledico vladno kontrolo nad velikimi deli družbenega življenja – od zdravstvenega varstva do težke industrije. Kako težka je nadzorna funkcija vlade v sedanji informacijski dobi, pa je zapisal ekonomist George Gilder: »Jeklarna je tipična industrija prejšnje dobe, vlada jo je lahko urejala in nadzorovala. Output je bilo mogoče točno izmeriti in na vsaki točki kontrolirati. Kot nasprotje temu stoji tipično produkcijsko sredstvo nove informacijske dobe: človek z računalnikom in dostopom do bank podatkov širom po svetu, ki načrtuje mikročipe fantastičnih zmogljivosti. Čipe je mogoče izdelovati na podlagi software programov, sestavljenih iz kodiranih zaporednih elektronskih impulzov, ki se lahko izmuznejo kakršnikoli izhodni kontroli in se lahko uporabijo za proizvodnjo

čipov kjerkoli na svetu«. Po mnenju G. Gilderja so silikonski kompilatorji »povzročili globok jez med interesi podjetnikov in interesi njihovih nacionalnih vlad«, ki se bo s tehnološkim razvojem še poglobljajal.

V

Naraščajoča nesposobnost suverenih vlad, da v času informacijske dobe urejajo zadeve, za katere so tradicionalno zadolžene, bo imela velike posledice na področju zunanje politike.

Nedavno tega je neko privatno podjetje prisililo svetovno velesilo, da je spremenila svojo politiko. Gre za francoski privatni satelit Spot, ki so ga izstrelili leta 1986 – s tem je bilo konec vladnega monopola nad fotografijami iz vesolja. Ko so se po katastrofi v Černobilu Spotove fotografije pojavile na naslovnica svetovnih časopisov, je bila namreč Sovjetska zveza prisiljena spremeniti svojo zgodbo in priznati, da gre za mnogo resnejši dogodek, kot je spočetka trdila. Moč uporabe neke informacije se je preselila iz vladnega v privatni sektor. Dogodek pa je izpostavil še eno dilemo: kar je Spot odkril v Černobilu, lahko odkrije tudi na različnih ameriških lokacijah. Amerika nima cenzure glede objave Spotovih fotografij (kot je to v primeru objave fotografij Landsata).

Natančnost Spotovih fotografij je izredna, odstopanja sežejo do desetih metrov, razvoj bo najbrž pripeljal še do večje preciznosti. Mednarodne tiskovne agencije se bodo opremile z lastnimi sateliti, saj jih bo nakup veljal manj kot, denimo, prenos Olimpiade. Ko bo prišlo do tega, pa se bodo varuhi nacionalne varnosti v vesolju spopadli z zagovorniki svobodnega razpolaganja z informacijami.

Politična dilema, ki jo je sprožil Spot, se je še bolj zaostрила, ko je Sovjetska zveza ponudila vsakemu, ki je pripravljen plačati, visoko kvalitetne optične instrumente, pri katerih so odstopanja le še pet metrov.

Nacionalna pravila, vključno s tistimi iz Obrambnega ministrstva in tistimi iz tajne direktive predsednika Carterja iz leta 1978 (omejevala so moč civilnih satelitov) postajajo tako neučinkovita. Lahko se le vprašamo, kako bi potekali dogodki, če bi Spot 8. decembra 1941 pokazal fotografije Pearl Harborja, ko smo svetu dopovedovali, da je ameriška mornarica nepremagljiva. Jasno je, da bodo države vedno težje nekaj trdile in zagovarjale, če vlada ne bo nadzirala »vohunov na nebu«.

Pomemben tradicionalen vidik nacionalne suverenosti je bila vedno tudi pravica države, da izdaja svoj denar in določa njegovo vrednost. Vrednost valute, ki so jo v preteklosti določali monarhi, ni vedno ustrezala resničnosti. V 17. stoletju so amsterdamski bankirji pričeli kovance tehtati in šele po tem proglašati njihovo pravo vrednost v kovini. Vendar pa so govorili maloštevilni publiki in jih ni bilo slišati izza mestnih zidov. Današnja tehnologija pa v nekaj minutah objavi tržno ocenjeno vrednost posameznih valut po vsem svetu.

Priče smo bliskovitemu nastajanju novega mednarodnega finančnega sistema, ki se od starih bistveno razlikuje po tem, da ga niso ustvarili ne politiki, ne ekonomisti, ne veliki bankirji ali finančni ministri, prav tako novi sistem ni nastal za konferenčno mizo na najvišji mednarodni ravni, pač pa ga je ustvarila tehnologija. Možje in žene, ki so povezali naš planet s telekomunikacijami in računalniki, se verjetno niso zavedali, da sestavljajo globalni denarni trg, ki bo nadomestil bretton-woodske sporazume in sčasoma spremenil politične strukture. Svetovni trgovci z denarjem so nemudoma premaknili tržišče svojih trgovskih poslov k novi svetovni elektronski infrastrukturi in s tem ustvarili nov mednarodni monetarni

sistem z informacijskim standardom, medtem ko je le peščica politikov dojela možnosti, ki jih nudijo takojšnje globalne komunikacije.

Informacija o diplomatski, fiskalni ali monetarni politiki neke države se danes takoj prenese na več kot dvesto tisoč monitorjev v številne denarno trgovske centre v svetu. Kljub temu pa veliko ljudi še vedno ne razume, za kaj v resnici gre. Finančni ministri, ki zagovarjajo zdravo monetarno in fiskalno politiko, pričenjajo dojemati, da je nova tehnologija na njihovi strani; politiki, ki se želijo izogniti odgovornosti za posledice svojih ne dovolj premišljenih dejanj pa spoznavajo, da jih bo novi informacijski red udaril po glavi.

VI

Kot vsak tehnološki napredek tudi novi informacijski standard povzroča med svetovnimi strukturami moči določeno nervozo. Hitro širjenje informacije vedno spreminjalo družbe in tudi način delovanja vlad. Najbolj dramatičen primer te dinamike v Združenih državah je bil primer gibanja za državljanske pravice. Kar sto let večina Američanov ni opazila obžalovanja vrednega položaja črnkega dela prebivalstva. Ko pa je televizija v njihove hiše prinesla podobo zlobnega Bulla Connorja s njegovimi psi in biči, so naenkrat ugotovili, da je s položajem črncev nekaj hudo narobe. Gibanje za državljanske pravice je dobilo velik zamah in spremenilo politično geografijo države.

Svetovno finančno tržišče se ne bo najbrž nikoli več potegnilo nazaj za državne meje, ki so sicer postale propustne za denar in ideje. Tržišča niso več točke na zemljevidu, ampak podatki na monitorju. Strukturam moči je težko kar naenkrat verjeti presoji denarnih trgovcev, ki sproti prevajajo odločitve politikov v nove denarne vrednosti. Vendar se je povsem nesmiselno razburjati nad dejstvom, da sedaj svetovno tržišče določa vrednost nacionalnim valutam, kot bi se bilo nesmiselno jeziti na termometer, ki je pokazal vročino.

Nastali položaj mnogim vladam ni všeč, saj informacijski standard pomeni napad na njihovo suvereno moč. Če v preteklosti neki državi ni ustrezal način določenega finančnega standarda (zlate podlage, sporazumov iz Bretton Wooda ipd.), je preprosto sklicala tiskovno konferenco in se izločila iz sistema. V zgodovini se je to večkrat zgodilo. Danes kaj takega ni mogoče: tudi če bi se država želela izločiti iz sistema informacijskega standarda, bi tržišča še naprej postavljala ocene vrednosti njene valute.

Informacijski standard bo najbrž še dolgo v rabi, prav tako tehnologije, na katerih sloni. Pozitivna stran tega je, ker bo to pomenilo določen pritisk na vlade, da bodo morale sprejemati zdrave fiskalne in monetarne ukrepe, ki bodo v obratni smeri krepili mednarodno finančno sodelovanje. Po eni strani bodo države težile k uresničevanju svojih nacionalnih interesov, po drugi strani pa bo naraščal pritisk k harmonizaciji različnih gospodarskih politik. Napredek v tem smislu je že mogoče videti.

VII

Kar zadeva zunanjo politiko, nova tehnologija ustvarja nove koncepte suverenosti, sčasoma pa bo spremenila tudi cilje držav. Že leta 1945 je britanski zunanji minister Anthony Eden zabeležil, da »sako uspešno znanstveno odkritje postavlja staro koncepcijo suverenosti v bolj nesmiselno luč«. V zgodovini je veliko primerov, ko je tehnologija vplivala na mednarodne odnose in spreminjala ravnotežje sil med državami, pa tudi deli družbe znotraj njih.

Vzemimo primer pomorske navigacije. Mornarji mnogih dežel so križarili po

oceanih in raziskovali tuje celine, le Evropejcem pa je uspelo, da so s pomočjo novega znanja o navigaciji skovali tudi politično dobiček. Zgodovinar Fernand Braudel je poudaril, da je »osvojitev odprtih morij dalo Evropi nekaj stoletij trajajočo nadvlado«. Zakaj pa tega znanja in tehnologije pomorske navigacije niso izkoristili tudi drugi pomorski narodi, ostaja zgodovinska skrivnost.

Primer vpliva tehnologije na mednarodne odnose iz novejše zgodovine je prva eksplozija atomske bombe 16. julija 1945 v puščavi Alamogordo v Novem Meksiku. Dogodek je v hipu premaknil ravnotežje moči v svetu, odnosi med državami so se spremenili, vprašljiva je postala celo usoda našega planeta. Proces pa je deloval tudi v obratni smeri: znanstveniki so se zavedli potrebe po nekakšnem svetovnem zakonu, ki bi človeštvo varoval pred njegovimi lastnimi odkritji.

Mnogi bodo rekli, da nove tehnologije vplivajo na ravnotežje moči le začasno, osnovnih geopolitičnih interesov države pa ne morejo spremeniti. Takšen argument temelji deloma na dejstvu, da ima država (ZDA) zagotovljen stalen dostop do kritičnih surovin in da so zato dežele, ki te surovine posedujejo, za ZDA strateškega pomena. Takšen primer so naftne dežele na Bližnjem vzhodu, pa države, bogate z bakrom, titanom in drugimi rudninami. Še pred kratkim so se ljudje bojevali in umirali zaradi kontrole nad železom in jeklom porurskega bazena – kontrola nad njim je pomenila politično moč. Danes pa nekoč tako željena bogastva pomenijo obveznost in odgovornost. Relativni pomen določenih geografskih področij za vitalne interese nekaterih držav se bo spremenil v tolikšni meri, v kolikšni bodo nove tehnologije zamenjale nekoč bistvene surovine s plastiko ali sintetičnimi materiali.

Ko je druga svetovna vojna Ameriko odrezala od zalog kavčukovca na Daljnem Vzhodu, je država morala preiti na izdelke iz umetne gume. Bazične raziskave so bile končane že pred I. svetovno vojno, a tehnologije zaradi visokih stroškov niso razvijali. Vojna je Ameriko prisilila, da je tehnologijo ne glede na stroške izpopolnila in čez čas je izdelovanje umetne gume postalo tudi rentabilno. Pomen držav, ki so ZDA zalagale s kavčukovcem, je upadel.

Podobno se bo spremenila strateška pomembnost držav proizvajalk bakra in drugih naravnih bogastev.

Znanstvena odkritja in nove tehnologije bodo spremenile tudi diplomatske prioritete ter strateški pomen kriznih žarišč po svetu. Še pred nedavnim je veljalo prepričanje, da bo po svetu zavladovala tema, če bi prišlo do zapore Sueškega kanala. Tehnologija pa je medtem omogočila gradnjo velikih tankerjev, ki lahko plujejo okrog Rta dobre nade.

Hitrost spreminjanja na vseh področjih znanosti, tehnologije, ekonomije in politike je tolikšna, da je povzročila premik temeljev definicije nacionalne suverenosti in moči. Politični znanstveniki in državniki radi rečejo, da se generali običajno pripravljajo za boj v pretekli vojni, zdaj bodo pa najbrž sami obdolženi podobnih napak. Če voditelji v vladnih in poslovnih krogih ne opazijo sprememb v svetu zato, ker se po besedah zgodovinarke Tuchmanove »tisto, kar vidijo, ne ujema z njihovimi načrti ali že storjenim«, bodo skupaj z mnogimi drugimi, ki so storili podobno napako, utonili v pozabo. Zmagovalci jutrišnjega dne bodo tisti, ki bodo razumeli in obvladali spremembe.

Iz angleščine prevedla Sonja Čujovič; vir: Foreign Affairs, Winter 1988/89.

DRAGO KOS

»Zeleni internacionalizem«

Ekološke omejitve in možnosti socialne organizacije prostora (Environmental Constraints and Opportunities in the Social Organization of Space) Udine, 7–10. junij 1989.

Barvne oznake različnih političnih usmeritev so nedvomno prikladne za hitro komunikacijo in zaradi tega se tak način razpravljanja hitro udomači. To velja tako za dežele, kjer se v političnem prostoru pojavlja celoten barvni spekter, prav tako pa tudi tam, kjer prevladuje zgolj ena barva. Enostavnost in lahkotnost takšnih barvnih oznak je seveda precejšnja poenostavitev, vendar praktičnost odtehta nevarnost poenostavljanja. Ne preseneča torej, da se tovrstna praksa pojavlja tudi v resnejših (socioloških) razpravah o novih sociopolitičnih pojavih.

Nikakršno naključje ni, da se v novejšem času v mnogih razpravah vedno pogosteje pojavlja zelena barva. Dogaja se tudi, da osnovne (tradicionalne) barve dobivajo bolj ali manj izrazit zeleni odtenek. Lahko bi rekli, da se celoten političen spekter pomika proti zeleni. Skratka, dodajanje zelene je v zadnjem času očitno konjunkturna praksa. Kljub ironiji v zadnji ugotovitvi pa zaradi tega, ker z dodajanjem zelene lahko dobimo popolnoma nove barve, je to nedvomno zelo pomemben trend, ki se bo v bodoče, upajmo, še krepil. Če sklepamo po nekaterih znamenjih (npr. Kučanov govor v Tacnu), se bo poleg osnovne zelene pri nas pojavila tudi vijoličasta barva, mešanica rdeče in zelene.

Sociološka konferenca v Udinah je prodiranje zelene barve v razmišljanja nedvomno zelo nazorno potrdila. Po tem srečanju bi lahko celo predvidevali, da ima zelena internacionala veliko možnost. To ni zgolj ceneno poigravanje s starimi simboli in gesli, ampak sprememba, ki jo lahko argumentirano utemeljujemo. Srečanje v Udinah je veliko prispevalo prav v tej smeri.

V skupini, ki je razpravljala o ekoloških gibanjih, je kot osnovna ugotovitev prevladovala teza, da problemi okolja – na žalost in istočasno tudi na srečo – nima-jo meja. To seveda ni izvirna ugotovitev, prej bi lahko rekli, da je o tem že doseženo soglasje na mednarodni ravni. Velika (nepremostljiva) razhajanja se pojavljajo na drugem, t. j. operacionalnem nivoju, ko naj bi se v svetovnem merilu tudi dogovorili o strategiji zmanjševanja te grozeče kumulativne nevarnosti. Tu obstaja veliko neskladje med spoznano nujnostjo in akcijsko ter institucionalno usposobljenostjo. Razlogi za razhajanje so zelo resni, zadevajo samo jedro razvojne paradigme razvitejšega zahodnega, kot tudi izrazito »progresistično« usmerjenega socialističnega sveta. Pričakovanje hitrih rešitev je nedvomno utopistično. Ker pa je precej strokovnjakov prepričanih, da časa ni več na pretek, je problematika toliko bolj pereča.

Pravzaprav je za učinkovito reševanje nakopičene ekološke problematike

bistvenega pomena prav določitev količine preostalega časa, ki je še na voljo. Domnevamo, da bo v bližnji prihodnosti prav to ena temeljnih dilem. Odgovor na to vprašanje je odvisen od ocene dosedanje obremenitve okolja in projekcije bodočih trendov. Med prevladujočimi mnenji, ki ob nadaljevanju dosedanega enostranskega odnosa do narave kot neomejenega vira predvidevajo katastrofalne posledice, je bil toliko bolj kontrasten t. i. tehnološki optimizem, ki sicer prav tako priznava resnost ekološke degradacije, vendar vidi rešitev v novih čistih tehnologijah. Osnovna predpostavka je, da je klasična industrijska tehnologija res osnovni vzrok obsežnega onesnaževanja, vendar pa bo nova tehnološka generacija upoštevala tudi ekološko komponento. Še več, prav nove tehnologije bodo bistveno prispevale k sanaciji sedanjega stanja. Iz tega sledi, da ni razloga za paniko – ekološke probleme bo rešil razvoj sam.

Zagovorniki takšnega tehnološkega optimizma so bili v izraziti manjšini, tako da se resna diskusija med dvema tako različnima konceptoma niti ni mogla razviti. Omenjam ga predvsem zaradi tega, ker lahko ob enoglasnem opozarjanju o katastrofičnosti ekološke problematike spregledamo nekatere »neprijetne« pojave, ki spremljajo rastočo ekološko zavest.

Sociologe seveda zlasti zanima mobilizacijski potencial ekološke problematike. V tej točki se razprava o ekologiji združuje z že nekaj časa aktualno debato o novih socialnih gibanjih, ki je (bila) dokaj aktualna tudi pri nas. Razprava v Udinah se je dotaknila osnovnih teoretičnih predpostavk novih socialnih gibanj kot socialnih inovacij, ki spreminjajo tradicionalni politični prostor. To pomeni, da tudi klasični politični subjekti (tradicionalne partije in država) po dokaj uspešnem prodoru (zlasti zelenih gibanj) niso in ne morejo biti več isto, kar so bili prej. Ne glede na to, ali novost sprejemajo ali zavračajo, morajo pri svojem delovanju nove okoliščine upoštevati. V določeni meri velja ta determinizem tudi za socialistične države. (Na osnovi prikazov prisotnih referentov se zdi, da pri tem izstopata Madžarska in Jugoslavija.)

Teoretično inspirativen je bil John A. Hannigan (Univerza v Torontu), ki je v svojem prispevku predstavil model, s pomočjo katerega diferencira ekološka gibanja. Model je seveda poenostavitev, upošteva zgolj dve dimenziji: a) modernost – antimodernost in b) utopičnost – reformizem, vendar pa je spoznavno koristen, ker zajema bistvene ideološke usmeritve, ki se pojavljajo pod zelenim pokrivalom.

Vpliv množičnih medijev na kreiranje ekološke zavesti in mobilizacijskega potenciala je analiziral Ismo Kantola. Opozoril je predvsem na večkratno posredovanost vedenja o ekološki problematiki in ekoloških konfliktih, kar neredko bistveno determinira tudi način in stopnjo mobilizacije. Kantola je ugotovil, da je publiciteta zelo odvisna od tega, ali je v posamezni konfliktni situaciji jasno, kdo bo »zmagovalec«. Če je primer bolj kompleksen in torej ni mogoče določiti zmagovalca, je publiciteta zelo majhna. Že samo ta ugotovitev zelo dobro ilustrira slučajnost formiranja ekološke zavesti, kot jo formirajo masovni mediji. Njihova vloga pa je zelo pomembna predvsem zaradi »posredniške« vloge med znanostjo in publiko, ki velikokrat določa kritičnost konkretnega ekološkega problema.

Precej zanimanja so vzbudile informacije o ekoloških gibanjih v socialističnih deželah, kar je razumljivo predvsem zaradi tega, ker je na Zahodu vsaka novica o pojavu novega političnega subjekta v »totalitarnih« državah tudi med družboslovci še vedno svojevrstno presenečenje. Drugi razlog izhaja iz slabe obveščenosti o obsegu ekološke degradacije v industrijsko razvitih socialističnih okoljih. Vendar pa je dokaj močan vtis, da so razlike med Vzhodom in Zahodom tolikšne, da je

diskusija zelo otežena. Refleksija dogajanja na Vzhodu je še zelo majhna, najpogostejši so predvsem opisi dogajanja, oz. pojavljanja različnih ekološko motiviranih gibanj, ki se v večji ali manjši meri zgledujejo po zahodnih vzorih, čeprav je mobilizacijski naboj nedvomno lasten, tj. izviren. Zanimiva je zlasti ugotovitev madžarskega predstavnika, da so do nedavnega ekološka gibanja v tej državi pritegovala opozicijske sile, ki niso imele drugih kanalov in institucij za svoje delovanje. Kot najizrazitejši primer je navedel primer gradnje jezua na Donavi. Nasprotovanje temu projektu je dobilo množično podporo tudi zaradi tega, ker je bil to eden redkih legalnih načinov nasprotovanja režimski politiki. S sproščanjem političnega prostora tudi za druge opozicionalne skupine (stranke), se bo situacija spremenila, tj. razjasnila. Nedvomno pa so socialistične države tudi glede ekološke problematike v posebnem položaju, to pa zaradi skupne strukturne značilnosti, ki se najizraziteje kaže v nezmožnosti postopnih (evolucijskih) sprememb. Za dejansko uspešno ekološko sanacijo pa so potrebne bistvene spremembe »socialistične razvojne doktrine«. S tega vidika so te družbe v dosti težjem položaju – kljub objektivno nižji stopnji obremenjenosti okolja. Tipičen paradoks teh družb se je npr. že pokazal na Poljskem, kjer opozicija, ki ima podporo predvsem v delavskih slojih, ekologijo zaradi razumljivih kratkoročnih interesov potiska v drugi plan – kljub nekaterim zelo izrazitim ekološkim problemom. Prioritetno reševanje letih objektivno še ne more biti glavni interes opozicionalnega delavskega gibanja Solidarnost. Prav gotovo so tovrstne blokade značilne tudi za naše razmere. Z njimi si lahko pojasnimo tudi nekatere slovenske ekološke »posebnosti« (Jesenice, Kidričevo, Zasavje ...)

Zaradi tesne in nazorne povezave med političnim sistemom in ekonomijo v socializmu se na teh primerih najbolj jasno tudi pokaže, da ekološka problematika ni zgolj še eno področje družbenega življenja, ki se je nekako samo po sebi intenziviralo ob koncu dvajsetega stoletja, temveč je ta problematika dejansko potlačena dimenzija dosedanjega »osupljivega« eksponencialnega novoveškega družbenega razvoja.

Vsako resnejše razpravljanje o ekološki problematiki, ki presega opisovanje in zgražanje zaradi umazane narave, zadene ob bistvena vprašanja obstoja in razvoja modernih in modernizirajočih se družb. Časa za razrešitev ni več veliko, in prav zaradi tega je potrebno usmeriti vse napore v iskanje pozitivnih, tj. sanacijskih programov. Gibanja »proti« s tega vidika niso dovolj, ker dejansko ne dajejo alternativnih rešitev, temveč poizkušajo zgolj blokirati dosedanje ekološko nesprejemljivo prakso. Takšen negativistični pristop je seveda nerealen, ker si težko predstavljamo, da bi kjerkoli uspela politika, ki bi predpostavljala nekakšen retrogradni utopizem.

Sposobnost anglosaksonskega pragmatizma, ki operacionalno razmišlja tudi v situacijah, ko mnogim ne pride na pamet nič drugega kot jadikovanje nad zgrešenim razvojem, je prišla do izraza tudi na tej konferenci. Lester Milbrath iz ZDA, ki se je dolga leta (40 let) ukvarjal z raziskovanjem političnega aktivizma in ki se sedaj že nekaj časa intenzivno posveča prav »ekološkemu aktivizmu«, je predstavil svoj koncept »družbenega učenja« (social learning), ki naj bi omogočal individualno in institucionalno prestrukturiranje na vseh nivojih. Postopne, vendar takojšnje intenzivne spremembe so potrebne, če hočemo še ujeti ekološki vlak. Po njegovem mnenju je tudi zavest o tej nujnosti že dovolj razvita. Presegli smo namreč že prvo fazo ekološke mobilizacije, za katero je bilo značilno predvsem angažiranje žrtev. Sedaj je v teku proces institucionalizacije ekoloških gibanj na nacionalnih, in kar je najbolj pomembno, na internacionalni (globalni) ravni.

Nova politična paradigma na eni strani in nov stil vsakdanjega življenja sta po njegovem mnenju prav tako že realna efekta dosedanjega ekološkega učenja oz. spreminjanja. Kljub temu pa še vedno ni povoda za optimizem, kajti ta proces je šele na začetku. Potrebne bodo še zelo obsežne spremembe in velika prizadevanja. Z zornega kota ekološko najbolj potratne družbe (ZDA) se torej začena nova ekološko senzibilna doba.

Pedagoški prepričljivosti njegovega nastopa se je bilo le težko upreti, kljub temu pa nam pri tej razlagi-manjka eden izmed bistvenih podatkov – kdo naj bi bil nosilec te kompleksne ekološko determinirane transformacije. Če so namreč gibanja lahko uspešna na lokalni in deloma tudi regionalni oz. nacionalni ravni, pa se nedvomno postavlja vprašanje nosilca na mednarodni ravni. Prav tako je vse bolj očitno, da bo ekološko vprašanje še dodatno obremenilo konfliktno razmerje na relaciji Sever–Jug. Ta vprašanja na sami konferenci seveda niso bila razjasnjena, kar tudi ni bil njen namen. Poglavitno je, da si jih začenjamo postavljati. V tem je bil poglaviten pomen prispevka L. Milbratha.

Informacija o konferenci bi bila enostranska, če ne bi omenili tudi prispevka, ki je nedvomno odstopal od usmeritve velike večine prispevkov in razpravljalcev. Stephen J. Appold in John D. Kasarda sta svoj tekst posvetila kritiki ekoloških gibanj v ZDA. S študijem posameznih primerov sta prišla sicer do prehitrega zaključka, da imajo takšna spontana gibanja, omejena na lokalni kontekst, velikokrat zelo negativne posledice, ki bi mu lahko rekli »grupni egoizem«. Gre za znan pojav (NIMBY – not in my backyard / ne na mojem dvorišču), ki ga urbani sociologi pogosto opažamo pri študiju socialnih odnosov v različnih prostorskih skupnostih. Ekološka problematika je nedvomno zelo prikladna za razvoj tovrstnih pojavov, vendar pa to velja zgolj za prvo fazo ekološke mobilizacije, ko protagonisti še ne dojemajo širših dimenzij problematike. NIMBY sindrom lahko glede na že znane analize novih socialnih (ekoloških) gibanj uvrstimo med »otroške bolezni« oz. stranske produkte ekološke mobilizacije na lokalni ravni. Tudi dejstvo, da lahko morebitni uspeh tako inspiriranih akcij privede do razvojno popolnoma zgrešenih odločitev, ni zadosten argument, da bi se strinjali z Appoldom in Kasardo, ki na tej osnovi, rekel bi, enostransko posplošujeta.

Kljub temu pa se mi je zdel njun prispevek koristen, ker je opozoril na spremljevalne pojave, ki jih zagovorniki zelene alternative bodisi spregledajo, ali pa se jim ne zdijo problematični. Poleg t. i. grupnega egoizma, ki ni usmerjen proti preprečevanju ekološko problematičnih posegov, ampak se bori proti njim zgolj v mejah lastnega (zaplankanega) lokalizma, je mogoče govoriti tudi o različnih »zeleno obarvanih totalitarizmih«, ki vsiljivo forsirajo različne variante hitre vrnitve k naravi. Pri tem seveda ni toliko vprašljiva smer, kot način tega zasuka. Tudi o teh platih ekološke zavesti, oz. bolje rečeno euforije, je bilo govora, čeprav tej temi ni bil posebej posvečen noben prispevek. Prav gotovo pa je analiza takih pojavov zelo pomembna, če naj ekološka mobilizacija postane univerzalen pojav.

Sociološki odzivi na probleme okolja*

1. Zadrega sociologa

Sociolog se danes pogosto znajde v zadregi, ko (če sploh) poizkuša istočasno upoštevati dvoje zahtev: po eni strani naj bi se odzival na vse večje probleme (naravnega in grajenega) okolja; obenem pa naj pri tem ne bi zanemarjal svoje specifične profesionalne oz. znanstveno-disciplinarne identitete. Najtežje je prav dosledno upoštevati eno in drugo. To se kaže v primerih, ko se posamezni sociologi angažirajo v ekoloških gibanjih in (ali) tako, da kritično izpostavljajo različne pojavne oblike ogrožanja naravnega okolja, pri čemer puščajo ob strani vprašanje, kaj pri vsem tem pravzaprav predstavlja prav njihovo specialnost. S tem bodisi zahajajo v zdravorazumsko razpravljanje ali (in) pa laično posegajo v druga strokovna področja. Po drugi strani pa gre spet za poenostavitev s tem, če ostajajo v ustaljenih pojmovno-teoretskih okvirih ter znotraj splošno sprejete metodologije raziskovanja na svojem disciplinarnem področju, pa četudi se jim s tem izmika aktualna problematika ter ostajajo neodzivni na spremembe in potrebe ljudi v svojem okolju.

Tako se zastavlja vprašanje, koliko in kako lahko preučujemo in pojasnjujemo spremembe v (fizičnem) okolju, ne da bi s tem izstopili iz predmetnega področja sociologije (ali politične znanosti ipd.)? Ekološke probleme tudi sociologi dostikrat predstavljajo brez vsakršne sociološke konceptualizacije. Toda ekološki problem ne moremo avtomatično enačiti in obravnavati kot sociološki problem. Opisno predstavljanje sprememb v fizičnem okolju, kot so npr. onesnaževanje vode, onesnaževanje zraka, hrup, »kisel dež« in umirajoči gozdovi, deponiranje jedrskih odpadkov ipd., ne glede na to, kako usodno lahko vplivajo na ljudi, še ne moremo šteti kot vlogo sociologa in prispevek sociologije. Tudi če predstavljamo zaznave ali stališča ljudi do teh pojavov, še nismo prišli do sociološke analize (če tega ne postavljamo v kontekst analize strukturnih družbenih sprememb). Isto lahko rečemo za nizanje študij posameznih primerov (case studies), pa bodisi da gre za opisovanje razmer v posameznih krajih, za posamezne odločitve o spornih lokacijah ipd.

Zrcalna slika te problematike pa se kaže – kot je to označil že William Catton – v akademskem provincializmu sociološke »človeške ekologije«, ki je izgubila stik z biološko utemeljeno ekologijo in z današnjo aktualno problematiko (varstva) okolja. Pri tem je mišljena predvsem težnja k zapiranju v okvire konceptualizacije, ki se je osredotočala na pojasnjevanje vzorcev prostorske distribucije ljudi in pojavov v urbaniziranih metropolitanskih območjih (kar je obenem predstavljalo klasično zasnovo urbane sociologije v času med obema vojnoma, predvsem na podlagi raziskovanj v okviru t. i. »čikaške šole«; gl. Z. Mlinar, 1977). V kolikor je šlo za vztrajanje v tako vzpostavljenih socioloških okvirih tudi še po drugi svetovni voj-

* Ta tekst predstavlja delno spremenjeno in razširjeno verzijo uvodnega nagovora, ki ga je imel avtor na mednarodnem posvetovanju »Environmental Constraints and Opportunities in the Social Organization of Space«, RC 24, ISA, Udine 7. junija 1989.

ni,¹ je to pomenilo, da je sociologija (človeška ekologija) ostajala neodzivna do ekološke krize, ki se je poglobljala vzporedno z vse večjimi človekovimi zmožnostmi poseganja v okolje. Zato je razumljivo, da se je npr. v ZDA, v Italiji in drugod izoblikovala še nova vsebinska usmeritev (sekcija v okviru ameriške in italijanske sociološke asociacije), ki se osredotoča na »sociologijo okolja« (environmental sociology). Pri tem ne gre le za nekakšno delitev dela; različne vsebinske preokupacije izražajo tudi različna razumevanja in razlage o tem, kaj povzroča krizo okolja in kako jo je mogoče reševati.

2. Spoznavne, tehnološke in ideološke osnove izključevanja (sociologije) okolja

Do sedaj sem nakazoval nekatera nerešena vprašanja, ki bi jih lahko označil kot *spoznavne omejitve* za vključevanje okolja v sociološko pojasnjevanje. To je predvsem zadrega (ali pa nedoslednost), do katere prihaja ob poizkusih razširjanja sociološkega pojasnjevanja preko ožje sfere družbenih procesov, tako da bi vključevalo tudi spremembe v biosferi oz. fizičnem okolju. S tega vidika gre torej predvsem za neizgrajenost sociološke konceptualizacije ter eventualno za razhajanja glede samega razumevanja (potencialne) vloge in predmeta sociologije.²

Vendar pri tem ne gre le za to, da bi se zaradi znanstvene rigoroznosti izogibali razširjanju predmetnega področja. Gre tudi za različne poglede na težo problema (ekološke krize) ter njegovo rešljivost ali nerešljivost v krajšem ali daljšem časovnem razdobju. V tem smislu sta imeli v preteklih desetletjih pomembno vlogo zlasti dve razlagi problemov okolja (»ekološke krize«).

Prvo lahko označim kot »tehnološki optimizem«. S tega zornega kota današnji problemi okolja nimajo posebno velike »teže«, saj imajo le nekakšen prehodni značaj in njihova rešljivost sploh ni vprašljiva; vse je le vprašanje tehnologije, pa bodisi da gre za to, kako zagotoviti čisto vodo, kako preprečiti onesnaženje zraka, ali kako rešiti problem prenatrpanosti v velikih mestnih naseljih ter zagotoviti potrebno število parkirnih mest za avtomobile (npr. v garažnih hišah) ipd. V tem smislu je le treba uporabiti – bodisi že znane ali pa eventualno razviti še nove – tehnološke rešitve. To pa seveda terja večja finančna sredstva, ki jih lahko zagotovi le materialno bogata družba; do materialnega bogastva pa nas spet vodijo predvsem tehnološke inovacije in tehnološki razvoj.³

Znotraj »socialističnih držav« pa je izstopal črno-beli ideološki radikalizem, ki je vso težo ekološke problematike prenašal izven lastnega sistema, v zunanji prostor kapitalistične družbe ter jo pojasnjeval (izključno) kot posledico profitne

¹ To pa je bila močna težnja zlasti v ZDA, dokler ni prišlo do preusmeritve na marksistično zasnovano »novo urbano sociologijo« (Manuel Castells in drugi); pa tudi ta se ni dosti ukvarjala s problematiko naravnega, fizičnega okolja in se je bolj osredotočala na ekonomsko sfero in strukturne spremembe v zvezi s proizvodnjo, distribucijo, potrošnjo in upravljanjem. Eden od znakov takšnega zapiranja »človeške ekologije« je viden v tem, da se avtorji, ki so sledili usmeritev čikaške šole, včasih skoraj z neverjetno doslednostjo niso niti enkrat »spozabili« in med uporabljenimi viri upoštevali še koga, ki drugače pojasnjuje prostorsko-družbene procese.

² Pri nas je prof. Radomir Lukić zastopal koncept sociologije, ki se omejuje izključno le na obravnavo družbenih procesov; medtem ko nekateri drugi – zlasti bolj filozofsko usmerjeni avtorji – v tem vidijo umetno, neživiljenjsko izdvajanje iz celovitosti realnega sveta.

³ Glede na velik tehnološki napredek, ki se kaže v zadnjih desetletjih, še zlasti v ZDA, se zdi razumljivo, da je takšna miselnost najbolj značilna prav tam. To se povezuje še z izobiljem naravnih virov in teritorialnim prostranstvom, ki pogojuje prepričanje o neomejenih možnostih, kar vse pušča le malo prostora za razmišljanje o mejah rasti ipd. Če k temu dodamo še pristranost, do katere prihaja zaradi večje vezanosti teoretične misli na vrhne sloje družbene strukture (večja materialna sredstva, materialne koristi, večje možnosti »umika« ekološki ogroženosti ipd.), postane »sociologija okolja« toliko bolj odvečna.

logike blagovnotržnega gospodarstva. Takšen radikalizem je predstavljal slepilo in razdolžitev za (ne)angažiranje v lastnem okolju. Še nedolgo tega so nekateri pri nas ocenjevali akcije, kakršne je organiziral Rimski klub, le kot dejavnost služabnikov buržoazije.

S tem zahajamo v širši družbeni kontekst, ki prehaja zastavljene okvire naše razprave na tem mestu.

3. Značilna razumevanja odnosa do narave

V razmeroma kratkem času se je tudi razumevanje odnosa med človekom (družbo) in okoljem močno spreminjalo. Poizkusno lahko identificiramo tri značilne pristope:

a) Prilagajanje na okolje in ohranjanje ravnotežja.

V prvi fazi sociološkega odzivanja na spremembe v okolju, ki se pojavlja kot »človeška ekologija«, je bilo značilno, da je šlo za prevzemanje temeljnih pojmov iz biologije oziroma iz rastlinske in živalske ekologije. To nam ponazarja raba pojmov, kot so adaptacija, ravnotežje, tekmovanje (borba za obstoj, preživetje močnejšega). Tu naj bi šlo torej za »biologizem« v sociologiji, ki ni upošteval posebnosti družbenega dogajanja in aktivno vlogo človeka.

b) Prometejska vizija vloge človeka in človeške družbe.

Marksistična vizija o prometejski vlogi človeka v družbenem razvoju je predstavljal podlago za kritično zavračanje nakazane konceptualizacije, ker se le-ta preveč usmerja na pasivno vlogo človeka, tj. na prilagajanje na okolje, namesto da bi izpostavljala tisto, kar je njegova specifična kvaliteta, namreč – spreminjanje okolja glede na svoje lastne ustvarjalne dispozicije in potrebe. Človek naj bi vse bolj krepil svojo moč v odnosu do naravnega okolja in postajal njegov gospodar.

V okviru takšne razlage dobijo nepredvideni, nenameravani in neželeni učinki človekovega poseganja v okolje povsem postranski, obrobni pomen.

c) Dialektika razmerja objekta in subjekta.

Poglobljanje ekološke krize pa vse bolj potrjuje (že Engelsovo) misel, da mora človek tudi precenjuje svoje zmožnosti gospodovanja med naravo, tako da se mu le-ta kaj lahko tudi »maščuje«. Vse bolj očitno tudi pri tem ne gre le za enosmeren odnos. Krepitev vloge človeka kot subjekta in dejavnika sprememb ga vzporedno vse bolj postavlja tudi v položaj odvisnosti in v vlogo objekta. Glede na to je značilno, da obema prejšnjima enostranstima (podrejenost okolju, dominacija nad okoljem) danes sledi bolj celostno in realno razumevanje obravnavanega razmerja. Danes bi že lahko izpostavili kritiko kritike in zavrnilo ideološko zasnovano pretencioznost, ki je – še zlasti v sedemdesetih letih – ušla z vajeti objektivne vezanosti na okvire enotnosti nasprotij objekta in subjekta. Negativne posledice, ki se pojavljajo kot nepredvideni učinki (drugega ali tretjega reda ipd.) zaradi parcialnega poseganja v okolje, vse bolj jasno terjajo celostno obravnavo tako v raziskovanju (teoriji) kot v političnem delovanju (v praksi).

4. Relevantni koncepti in teorije: primer ekoloških gibanj

Če naj bi presegli že nakazani »akademski provincializem«, tj. disciplinarno zaprtost in odmaknjenost, prav tako kot tudi zdravorazumsko (ali pa površinsko deskriptivno-pozitivistično) raven obravnave problematike okolja, bi lahko soci-

ologi uporabili vrsto teoretičnih spoznanj in konceptov, ki so jim že na voljo in ki so jih izoblikovali tudi izven ožjega področja človeške ali socialne ekologije. To se zelo nazorno kaže na primeru ekoloških gibanj in konfliktov, ki so bili osrednji predmet obravnave na posvetovanju v Udinah.

Takšna srečanja omogočajo hitrejšo kumulacijo znanja, saj na enem mestu takoj dobimo vpogled v dogajanje v večjem številu različnih situacij, kar je nujni – ne pa še zadostni – pogoj za posploševanje. Da bi presegli mehanično kopičenje »primerov« v teoretično praznem prostoru (kar bi pomenilo zelo počasen proces učenja), pa je treba bolj eksplicirati relevantne razsežnosti teoretskega konteksta obravnave. Najprej gre za enostavnejša vprašanja, s katerimi lahko posamezne primere navezujemo na sociološko teorijo, ali pa vsaj tipološko strukturiramo predmet obravnave, kot npr.:

– ali ekološka gibanja (environmental movements) preprosto nasprotujejo zaznani grožnji, ali imajo tudi afirmativno vlogo v družbenem spreminjanju?

– ali predstavljajo le ad hoc odzive, ali gre za akcije, ki naj bi privedle do celovite družbene preobrazbe?

– kdo in v kolikšni meri se zaveda problemov okolja in kako se to navezuje na prizadete interese ter na spremembe v individualnem in kolektivnem delovanju?

– do kakšnih razlik prihaja med ekološkimi gibanji, ki predstavljajo odziv na razmere, v katerih imajo ljudje malo ali celo nikakršnih možnosti, da bi »pobegnili« oz. da bi se izognili problemu, in kjer (kadar ali za kogar) so jim »ubežniške rešitve« (»eskapizem«) brez nadaljnjega na voljo.

To je le nekaj vprašanj, ki nakazujejo, kako naj bi spodbujali medsebojno oplajanje teoretične relevantnosti in bogastva empirične raznovrstnosti: Ilustrativno lahko prikazemo, kako nas prav zadnje vprašanje navaja k analizi, ki nam pojasnjuje nekatere temeljne značilnosti ali neodzivnosti ljudi na probleme okolja.

Ubežniška »rešitev« ni enako dostopna vsem slojem in družbenim skupinam. Istočasno ko se eni izognejo problemu, le-ta za druge ostaja ali pa se še celo poslabšajo možnosti za njegovo reševanje. Ker si takšno ubežništvo najlažje zagotovi elita (višji sloji), ki obvladuje materialna sredstva, prostor in družbeno moč ter pristojne institucije, je s tem povečana verjetnost, da tudi sistem kot celota ne bo reagiral (ali pa bo nasplošno – z zamudo reagiral) na probleme okolja. Na podlagi A. Hirschmanove teorije o »izhodu, glasu in lojalnosti« (exit, voice and loyalty) bi lahko rekli, da ima elita večje možnosti za »izhod« (tj. za pobeg oziroma parcialno, individualno rešitev), s tem ko si zagotovi svojo nišo v okolju; s tem pa se zmanjša verjetnost njenega »glasu«, tj. angažiranje za reševanje problematike okolja, katera – za večino prebivalstva – še naprej ostaja ali pa se celo zaostčuje.

Večina pa ne more pretendirati na takšno ubežniško »rešitev«, niti ne more računati na ustrezno odzivnost institucij, ki so pod prevladujočo kontrolo tistih, ki so že »rešili« problem. Najnižji sloji imajo najmanjše možnosti »izhoda« (dostopnih alternativ), kot tudi najmanjšo usposobljenost oz. kvalifikacije za »glas« (nastopanje, protest, odpor), s katerim bi preprečili moteče poseganje v njihovo okolje.

Primeri iz domačih in tujih logov so zelo nazorni. Delavci so najpogosteje izpostavljeni največjemu onesnaženju iz bližnjih tovarniških obratov, kot je npr. cinkarna v Celju, ali pa obrat za predelavo kož v Zalogu pri Ljubljani ipd.; obenem lahko računajo le na majhno odzivnost pristojnih institucij, na omejeno podporo in počasno reševanje problemov, ki prav njih najbolj prizadevajo. Ko se je pojavljala potreba, da bi speljali novo avtocesto skozi pozidane mestne predele v velikih mestih v ZDA, so ugotovili, da so takšne projekte najlažje uresničili tako,

da je cesta potekala skozi delavske četrti, saj je bil tu (javno izraženi) odpor najmanjši oz. so ga najlažje obvladali.

Tako se zdi, da se reševanje problemov okolja pojavlja v nekakšni slepi ulici: tisti, ki imajo sredstva in moč, si prvenstveno iščejo rešitev le zase; tisti pa, ki se ne zmorejo izogniti problemu, tudi nimajo sredstev in kvalifikacij, da bi uveljavili njegovo (celovito) rešitev. V zvezi s tem pa bi lahko tudi formulirali in empirično preverjali hipoteze o tem, kateri sloji bodo najbolj ali najmanj številčno prisotni med nosilci ter udeleženci ekoloških gibanj. Ugotovitve nekaterih raziskovalcev o nadzastopanosti srednjih slojev tako dobijo širši teoretični pomen.

Vendar pa na tem mestu lahko pritegnemo spoznanja o »megatrendih« (Naisbitt) in dolgoročnih razvojnih procesih, kot sta globalizacija in individuacija. Z vdirka globalizacije upoštevamo širjenje medsebojne odvisnosti v delovanju ljudi tako v fizičnem kot v družbenem prostoru. Iz tega pa izhaja, da se zmanjšujejo možnosti izdvojenih, parcialnih rešitev, tudi ko gre za probleme okolja. To izdvajanje postane nemogoče tako na ravni posameznika kot na lokalni ali nacionalni ravni. Problemom v zvezi z onesnaženjem ozračja je vse težje ulti, ne glede na razpoložljiva materialna sredstva, politično moč ipd. Ne le posamezniki, tudi posamezne države ne morejo zadržati vse številnejših posegov od zunaj na svojih mejah. Problem izumiranja naših gozdov postane nerešljiv, če nanj reagiramo v ustaljenih okvirih našega delovanja, recimo v občini, republiki ali tudi v državnem merilu, saj »kisel dež« ne pozna lokalnih in državnih meja. V tem smislu politično odločanje, pa tudi znanstveno raziskovanje zaostaja in s tem s svoje strani pogojuje današnjo ekološko krizo, namesto da bi jo reševalo. Čim bolj prostor izgublja svojo varovalno, izolacijsko vlogo, tem bolj vsakdo postaja izpostavljen globalnim, planetarnim problemom in je obenem odvisen od globalnih rešitev.

Na nižjih stopnjah tehnološkega in ekonomskega razvoja se praviloma postavlja vprašanje: kdo bo imel koristi in kdo bo plačal ceno za škodljive posege v okolje. V tem je implicitno nakazano, da gre lahko za različno (poraz)delitev pozitivnih in negativnih posledic na različne subjekte. V zvezi s tem so znane rešitve:

a) v tem smislu, da se problem zmanjša na ta način, da se negativne posledice razprši na širši prostor oz. na večje število prizadetih; z višjim dimnikom se zmanjša intenziteta onesnaževanja v neposredni okolici toplarne, ki je (zaradi ekonomičnosti) sicer locirana v samem mestnem naselju;

b) druga znana oblika parcialnega ali ubežniškega reševanja problemov v smislu eden na račun drugega pa je znan kot prenos ekološko škodljive tehnologije iz razvitih na manj razvita območja, pa bodisi znotraj države (republike) ali v mednarodnem merilu.

Toda v procesi globalizacije postaja takšna »igra ničelne vsote« (zero sum game) vedno manj uporabna. Namesto »eskapizma« ali modela zero sum game, lahko današnjo ekološko krizo vse bolj pojasnjujemo na podlagi *modela »skupne usode«*. Približujemo se namreč situaciji, v kateri neželjenih učinkov, tako prostorsko kot glede na subjekte ni več mogoče ločevati od koristi, ki jih prinaša določeno poseganje v okolje. V takšni situaciji pa lahko pričakujemo tudi različni strukturni profil udeležencev v ekoloških gibanjih in spremembo v značaju konflikta, v kate-rega so vpleteni.

Raziskave, ki so bile med drugim predstavljene tudi na posvetovanju v Udinah, izkustveno potrjujejo, da se tudi ekološka gibanja internacionalizirajo in tako odzivajo na izziv globalizacije v planetarnem merilu. Obenem pa vsak posameznik planetarne probleme vse bolj doživlja kot svojo lastno usodo in jih torej individualizira.

Čeprav z nekakšnim »faznim zaostankom« se torej tako sociologija kot ekološka gibanja odzivajo na spremenjene razmere v današnjem svetu. Vprašanje je le, ali bomo dosegli, da bi to delovanje v bodoče postalo – anticipativno.

LITERATURA:

1. Catton R. Williams Jr. and Riley E. Dunlap (1989) *Competing Functions of the Environment: Living Space, Supply Depot, and Waste Repository*, referat, Research Committee for Social Ecology, ISA, Udine.
2. Catton R. William Jr. (1982) *Overshoot: The Ecological Basic of Revolutionary Change*, Urbana and London: University of Illinois Press.
3. Hegedus Zsuzsa (1989) *Social Movements and Social Change in Self-Creative Society: New Civil Initiatives in the International Arena*, *International Sociology*, Vol. 4, No. 1.
4. Makarovič Jan, *Pogoji bivanja v KS Zalog in problem varstva okolja, I: Sociološki vidiki*, Ljubljana: Raziskovalni inštitut FSPN.
5. Mlinar Zdravko, Henry Teune (eds.) (1978) *The Social Ecology of Change*, London: Sage Publications.
6. Persanyi Miklós (1989) *Umweltschutz und nationale Souveränität*, Internationales Symposium der Friedrich Ebert Stiftung, Berlin, 13–14 Januar.
7. Turen Alen (1983) *Sociologija društvenih pokreta*, Beograd: Radnička štampa.

LESTER W. MILBRATH

UDK 504:329.13

Svetovno ekološko gibanje v nastajanju

Ekološko gibanje kot družbeno učenje

Svetovno ekološko gibanje najlaže razumemo, če ga obravnavamo kot odločno prizadevanje zaskrbljenih državljanov za pospešeno družbeno učenje o porajajočem societalnem problemu – o poslabševanju njihovega okolja. Ljudje širom po svetu so se soočili s problemi njihovega okolja (pogosto so sami čutili tudi posledice delovanja tega problema) in si sedaj skupaj prizadevajo za to, da bi se tudi njihovi sodržavljanji soočili s temi problemi in jih blažili. Problemi okolja so postali endemični in resni po vsem svetu in začenjamo spoznavati, da so nekateri od teh problemov globalni. Poraja se svetovno ekološko gibanje, ki nam pomaga, da bomo zvedeli o teh problemih več, pa tudi, da se bomo naučili, da moramo delati skupaj pri iskanju rešitev. V skoraj vseh državah prihajajo glavne pobude za reformo družbenega obravnavanja okolja iz lokalnega nivoja. Milijoni državljanov na nešteti krajih, ljudje, ki se nimajo za ekologe ali politične aktiviste, so postali ekologi v trenutku, ko so začeli ekološki problemi resno učinkovati na njihovo vsakdanje življenje. Uveljavljeni voditelji, ki pred tem niso hoteli priznati lastnih napak v presoji in tudi ne vodilnega položaja v zvezi z okoljem, so bili zaradi vztrajnih zahtev razburjenih državljanov prisiljeni razviti ekološko zavest.

Evolucijski vzorci ekološkega gibanja

Proučevanje ekoloških gibanj nam razkriva, da se razvijajo skladno z nekaj preprostimi načeli: 1) Najprej spoznavamo preproste in očitne stvari in šele nato

težje; 2) Najprej spoznavamo konkretna dejstva in šele kasneje abstraktna, pri katerih uporabljamo koncepte in teorije.

Ta načela je mogoče razkriti v sledečih značilnostih evolucije ekološkega gibanja: 1) Ekološka gibanja se skoraj vedno začnejo lokalno, osredotočena so na specifične, konkretne probleme. Kasneje se zraščajo v nacionalne organizacije, sedaj pa je na vrsti naslednji korak, po obsegu postajajo globalna.

2) Večina ekoloških gibanj je začela tako, da se je nekaj ljudi ovedlo, da so žrtve nesmiselnega in brezbržnega vedenja drugih. Kasneje spoznavajo, da so postali žrtve tudi druga bitja v njihovem ekosistemu. Spoznavajo, da je njihovo lastno življenje odvisno od življenja drugih. Vidijo, da okolje, ki ni primerno za njih, ni primerno tudi za druga bitja. V zadnjem času pa ekologi številnih držav spoznavajo, da ljudje vplivamo tudi na spremembe v načinu delovanja biosfere. Te spremembe, ki jih pogosto povzročajo tehnološki razvoj, so tako izrazite, da ogrožajo vsa živa bitja in napovedujejo tudi izumrtje naše vrste. Razumevanje te globalne grožnje in zamišljanje smiselnega odziva nanjo zahteva abstraktno razmišljanje in spoznavanje znanstvenih načel, vendar pa se je kljub temu precejšnje število ljudi povzpelo do takšne stopnje spoznanja. Postalo je mogoče kontemplirati smrt lastne vrste; nobena druga vrsta ni tega zmožna. Kontempliranje smrti lastne vrste je celo bolj ganljivo kot kontempliranje lastne smrti – čudovito pomaga pri koncentraciji.

3) Ekološka gibanja se ponavadi najprej osredotočijo na čiščenje ali urejanje neposrednih, konkretnih problemov. Kasneje ekologi spoznajo, da tehnične rešitve niso ustrezne; da je osiromašenje okolja zakoreninjeno v naši socio-ekonomsko-politični strukturi in v našem vsakdanjem življenju. Če naj naše okolje izboljšamo, potem se mora spremeniti celotna družba. Ta zavest pa je tudi abstraktna in zahteva holistično, sistemsko razmišljanje, ki vsebuje odkritja znanosti.

Dosežki družbenega učenja, ki usmerjajo porajajoče svetovno ekološko gibanje, imajo izreden pomen, če jih opazujemo z dolgoročne zgodovinske perspektive. To učenje se zelo hitro širi in brez dvoma je narava naš najboljši učitelj. Grožnje z izumrtjem življenja dajejo našim prizadevanjem še večji prizvok nujnosti. »Gospod, daj da umrem (Ne pa da) izumrem.«

Izvor ekološkega gibanja v Severni Ameriki in Evropi

Ekološko gibanje v Severni Ameriki in Evropi izvira iz odgovora na rastočo zavest o dveh resnih problemih: grožnje javnemu zdravju in izgube naravnih bogastev. V obeh primerih narava dobro uči človeka, da ne sme nadaljevati na dosedanja način. Hitra industrializacija v 19. stoletju in spremljajoča rastoča urbanizacija sta ustvarjali grozljivo umazane in osiromašene pogoje življenja in dela v industrijskih mestih, posebno v Angliji, a tudi v drugih državah. Znanstvena teorija, po kateri povzročajo okužbe mikrobi, je nudila novo razumevanje takšnih epidemij, kot sta kolera in tifus. Nastalo je *Gibanje za javno zdravje*, ki je to spoznanje širilo in pritiskalo na mestne oblasti, da sprejmejo javna dela, ki bi ustvarila boljše sanitarne pogoje. Učinkovitost javnih del pri upadanju epidemij je bila dovolj impresivna, da se danes upošteva visoke standarde sanitarne ureditve v vseh modernih mestih.

Izkoriščanje narave, ki je spremljalo industrijsko in kolonialno obdobje, je bilo še posebno neusmiljeno in kratkovidno. Naravna območja so bila hitro osiromašena in izčrpana s tem, ko je človeško prebivalstvo naraščalo in se razširilo po vsem

planetu. Voditelji Severne Amerike in Evrope so ustanovili *Gibanje za očuvanje okolja*, ko so ugotovili, da bosta naravno obilje in lepota kmalu izginila, če ne začnejo delovati. Poudarjali so očuvanje in učinkovito uporabo naravnih bogastev, da bi lahko imeli ljudje od njih korist tudi v generacijah za njimi. V tem zgodnjem obdobju še ni bila prisotna zavest o nujnosti družbene preusmeritve; kot se tudi ni upoštevalo narave zaradi nje same – niso je imeli za sistem v občutljivem ravnovesju, s katerim se morajo ljudje naučiti skladno živeti. To gibanje je spodbudilo sistem narodnih parkov v *Združenih državah*, spodbudilo pa je tudi obvarovanje zelenih pasov v bližini mest v Evropi.

Na prehodu stoletja je svetovno prebivalstvo doseglo 1,6 milijarde ljudi, danes znaša približno 5,5 milijarde in se bo na prehodu stoletja povzpelo na 6,5 ali 7 milijard – dve podvojitvi v približno enem stoletju. Še ena podvojitve bi pomenila 10 ali 11 milijard ljudi v naslednjih 50 letih. V petdesetih letih sta novi milijardi ljudi, ki sta trošili vse večje količine dobrin, povzročili resno onesnaževanje na številnih mestih. Vse več teh dobrin je bilo proizvedenih s kemikalijami in kmalu so postale kemične rane okolja boleče očitne. Ekološko gibanje se je vse bolj obračalo k boju proti onesnaževanju. V nekaterih okoljih je bilo onesnaževanje katastrofalno in ogroženi ljudje so se uprli ter zahtevali spremembe v postopkih kot tudi odškodnine zaradi poškodb. Sprva je večina menila, da je onesnaževanje v glavnem ali zgolj ekološki problem in da ga bo mogoče zlahka ozdraviti z novo tehnologijo in novimi zakoni, ki bi jih strogo izvajali.

Novo tehnologije nadzora onesnaževanja in novi zakoni, bolje uveljavljani, so vsekakor pomembni v boju proti onesnaževanju, vendar pa smo z leti spoznali, da ne zadostujejo. Učinki onesnaževanja, še posebno kemičnih strupov, so veliko resnejši, kot se je sprva domnevalo. Ne le, da bolj škodujejo našemu in zdravju drugih živih bitij, kot smo si mislili, ampak se sedaj tudi učimo, da začenjamo vplivati tudi na delovanje globalnega naravnega sistema. Poleg tega pa neprestano prizadevanje vseh narodov za večjo ekonomsko rast hitro izčrpava redka naravna bogastva in kopiči gore odpadkov, ki jih narava ni zmožna absorbirati.

Medtem pa nam znanost nudi vse večjo moč, s katero lahko obvladujemo in spreminjamo naravo. Atomska energija je postala prva sila, ki bi lahko uničila vse življenje z atomsko vojno ali atomsko zimo. K temu smo sedaj dodali še rekombinativno DNA tehnologijo, ki nam daje sposobnost, da se igramo boga in ustvarjamo nove rastline in živali. V posesti takšne moči lahko apreminjamo naravo in po nepazljivosti tudi družbo in sebe. Nekateri znanstveniki nam sedaj obljubljajo novo tehnologijo (nantehnologije), ki bi gradila stvari tako kot narava – molekulo za molekulo. V primerjavi z atomsko energijo in rekombinativno DNA ju zasenči s svojo močjo, da spremeni naravo in družbo – v sebi nosi tudi zmožnost, da nas zasužnji in iztrebi.

Ko so obravnavali to neprimerno bolj kompleksno in nevarno prizorišče, so številni ekologi sklenili, da mora biti temeljna struktura in oblika delovanja modernih družb preoblikovana tako, da bodo ljudje lahko živeli samoohranjajoče in dolgoročno skladno z naravo. Takšnega novega ekologa bi lahko imenovali »transformacionalista«, v nasprotju s tistimi, ki želijo rešiti problem onesnaževanja, ne pa tudi spremeniti družbo, ki jih lahko imenujemo »čvarji narave«.

Zelene stranke, ki so se pojavile v Evropi, predvsem v Zahodni Nemčiji, so sodobni primeri ekoloških transformacionalistov. Razvili so izdelane programe za transformacijo družbe tako, da zasledujejo pet proklamiranih moralnih principov: ekološko modrost, družbeno odgovornost, lokalno demokracijo, nenasilnost in spolno enakopravnost. To so prve resnično nove stranke na svetu v tem stoletju,

njihovi predlogi pa dovolj privlačni, da osvajajo predstavniška mesta v različnih parlamentih. Resnično bi radi ljudem pomagali na poti v novo družbo.

Povprečen človek ponavadi ni pripravljen na družbene spremembe, tako da nove zelene stranke niso privabile več kot 10% volilcev v katerikoli državi. Večina ljudi se zavzema za ekološko zaščito v obliki ukrepov proti onesnaževanju, to pa lahko izrazijo tudi tako, da volijo za tradicionalne stranke, ki so nominalno skoraj vse za zaščito okolja, čeprav se hkrati zavzemajo za ekonomsko rast. Zelenе stranke so oslabiljene zaradi lastnih frakcijskih prepričanj. Prva frakcija bi bila rada zvesta izvornim principom, čeprav zaradi tega ne bi sodelovala na oblasti – v Nemčiji jim pravijo »FUNDIS«. Druga frakcija, pravijo jim »REALOS«, bi rada ubrala srednjo pot in kandidirala na volilnih listah skupaj s Socialnimi demokrati upajoč, da bodo sodelovali pri sestavi vlade. Ti dve frakciji se danes borita za nadzor nad partijskim ustrojem zelenih v Nemčiji. Množica nemških volilcev ima zaradi tega o njih megleno predstavo, to pa lahko vodi k upadu podpore za zeleno stranko.

Današnja situacija v svetovnem ekološkem gibanju

V pretežno razvitih državah (PRD) uživa zaščita okolja široko podporo – celo Ronald Reagan se razglaša za ekologa. Skoraj vse stranke se zavzemajo za nadzor nad onesnaževanjem; vprašanje je le, kako daljnosežno in kako hitro? Poudarek je še vedno na nadzoru onesnaževanja, vendar pa vse več ekologov počasi spoznava, da so potrebne družbene spremembe. Vendar pa so politična, finančna, industrijska in vojaška moč še vedno v rokah tistih, ki nasprotujejo družbenim spremembam. Oblasti se bodo še naprej zavzemale za ekonomsko rast in podpirale nadzor onesnaževanja le kolikor ne ovira rasti. Velika večina ljudi želi tako ekonomsko rast kot tudi varno in čisto okolje; in verjamemo, da imajo lahko oboje. Če bodo prisiljeni izbirati, se bodo odločili za zaščito okolja *pred* ekonomsko rastjo. Oblast si bo na vse načine prizadevala, da jim ne bo nikoli treba stati pred takšno odločitvijo. Oblasti in mediji so uspeli ekološke transformacionaliste izriniti na margino; lahko rečemo, da so bili marginalizirani; večina ljudi, še posebno v Severni Ameriki, sploh ne ve, da obstajajo.

Manj razvite države (MRD) se niso uspele učiti na napakah PRD. Brezglavo so se zavzemale za ekonomski razvoj in rast, neupoštevajoč zaščito okolja. Izgleda, da verjamejo, da je mogoče onesnaženost hitro preokreniti s tehnologijo in, še več, da onesnaženost v resnici ljudem sploh ne škoduje.

Svoja prizadevanja omejujejo na nameščanje novih tehnologij; in na sprejemanje novih zakonov; trudijo se, da ne bi ovirale ekonomske rasti. Redka ekološka gibanja, ki v MRD obstajajo, so gibanja žrtev ali gibanja za očuvanje narave. Slabo ali sploh ne še prisotno je spoznanje o nujnosti skupnega globalnega prizadevanja za zaščito biosfere.

Globalno gibanje za soočanje z globalno grožnjo?

Ekološko gibanje gre trenutno skozi novo fazo družbenega učenja, ki ga bo nato skušala posredovati širši družbi. Znanstveniki so na podlagi opazovanj razvili teorije, ki razkrinkavajo, da naša dejanja spreminjajo delovanje sistema biosfere – v mislih imajo pojave, kot so efekt tople grede, klimatske spremembe, tanjšanje

ozonske plasti, kisli dež, zastrupljanje ekosistema, širjenje puščav in umiranje gozdov.

Klimatske spremembe bodo še posebno uničujoče za produktivnost ekosistema in bodo omajale zaupanje, potrebno za ekonomske investicije. Vzroke teh globalnih sprememb ne moremo iskati v določenih slabih tovarnah ali brezskrbnih ljudeh. *V glavnem gre za kumulativne učinke naših stalnih običajnih početij – le da vse boljših in boljših*; pa še vse več nas je, ki pri tem sodelujemo. Korelacija med rastjo prebivalstva in kopičenjem ogljikovega dioksida je .9985.

Te globalne spremembe že potekajo in so zelo verjetno ireverzibilne. V najboljšem primeru lahko ublažimo hitrost in silovitost učinkovanja. Nove tehnologije bodo prispevale k blažitvi učinkov, vendar pa ne morejo preokreniti trendov – za te probleme ni tehnološke rešitve. Obnova biosfere do določenega stabilnega ravnovesja bo lahko uresničena le s spremembo našega obnašanja, našega gospodarstva, naše socialne strukture in naše politike. Šele pred nekaj več kot desetletjem so znanstveniki začeli s prvimi razpravami o teh pojavih; ekologi so poskušali ljudi posvariti, vendar jih ti niso poslušali. Potrebne so bile velikanske spremembe narave, da se je večina prebudila: suše, poplave, gozdni požari, plazovi, cvetenje morja, umiranje gozdov, umiranje jezer, kemično povzročene bolezni. Potrebno je dokaj sofisticirano poznavanje zakonov narave, da ugotovimo razloge teh novih pojavov. Seveda se dokopljejo do novega spoznanja najprej bolj izobraženi – celotisti, ki nočejo verjeti.

V zadnjih šestih mesecih so mediji po vsem svetu prepoznali globalne ekološke probleme in se lotili izobraževanja ljudi ter restrukturacije političnega dnevnega reda. Publikacije kot so Time, Newsweek, U.S. News and World Report, The New York Times, The Washington Post in Wall Street Journal pozivajo zahodne politične voditelje, da dajo tem problemom prioriteto. Sovjetski predsednik Gorbačov in zunanji minister Ševarnadze sta najavila, da pri njih to prioriteto že imajo. Soočanje s temi problemi bo zahtevalo veliko družbenega učenja in globalnega sodelovanja, česar naša vrsta do sedaj ni poznala. Pomembno je spoznanje, da ti prizivi k soočanju z globalnimi ekološkimi problemi sedaj prihajajo iz samega središča industrijskega sveta v obeh svetovnih veselih. Zelo verjetno je, da se njuni voditelji ne zavedajo socio-ekonomsko-političnih sprememb, ki bodo potrebne za resničen napredek pri obnovi svetovnega ravnotežja, vendar pa je že uvrstitev teh problemov na vrh prioritete liste v veliko pomoč.

Skoraj vsi ekološki voditelji na Zahodu so postali potem, ko so se soočili s tovrstnimi problemi, transformacionalisti. Vera v to, da je okolje mogoče rešiti s tehničnimi rešitvami in novimi zakoni, brez družbenih sprememb, postaja vse bolj šibka. Lahko pričakujemo, da bo večina članov ekoloških skupin kmalu sledila zgledu. Že v nekaj letih pa bo morda dojel to tudi povprečni državljan. Na žalost vem iz lastne izkušnje, da to spoznanje v vzhodni Aziji še ni prodrlo. Ena od naših najbolj neobhodnih nalog mora postati izobraževanje ljudi o teh globalnih grožnjah biosferi – morda bodo potem spregledali tudi naši politični voditelji.

Medtem pa so naravoslovni in družboslovni znanstveniki sprožili mednarodne programe sodelovanja za proučevanje globalnih sprememb. Mednarodni svet znanstvenih združenj je leta 1985 sprožil »Mednarodni program geosfere in biosfere«. Družboslovci so zgledu sledili in v preteklem letu sprožili podoben mednarodni poskus proučevanja »človeških dimenzij globalnega ekološkega spreminjanja«. Ta znanstvena proučevanja bodo lahko v veliko pomoč političnim in ekonomskim voditeljem pri usmerjanju vladnih zadev. Ekologi bi morali zaradi holistično sistemske perspektive odločno pristopiti k tem razpravam in narediti vse, kar je

v njihovih močeh za to, da bi pomagali navadnim ljudem spoznati, kaj bodo ti programi od njih zahtevali.

Nekaj svarilnih opomb

Ko se o teh problemih skupaj učimo in organiziramo, da bi bolj učinkovito izvajali to učenje v javnosti, bi morali biti pozorni na sledeče probleme: 1) Čuvajte se frakcijskih sporov; slabijo organizacijo s tem, da trošijo energijo, ki bi se morala usmerjati bolj koristno, spori pa prispevajo tudi k megleni predstavi o gibanju v javnosti. 2) Ne skušajte biti ali narediti vsega za vsakogar. Oklepiti se moramo središčnih namenov in se osredotočati na aktivnosti z maksimalnim učinkom. 3) V svoje vrste sprejemajte le ljudi, ki verjamejo v ta načela. Vrata, ki so široko odprta za vse in vsakogar lahko privedejo do tega, da novi člani spodmaknejo organizacijo in jo sprevrnejo k novim namenom. 4) Sami se bomo morali odločiti, če in kdaj bomo postali politični. Večina ekoloških organizacij v ZDA se je več let skušala vplesti v partijsko politiko. Poskusi Ronalda Reagana, da bi zmanjšal pomen ekologizma, je spodbudil nekatere ekološke skupine k politični aktivnosti. Danes ima ameriški ekologizem nedvomno na voljo sredstvo političnega izražanja. S tem, ko se zavedamo, da je naša naloga pomagati pri družbenem učenju o teh stvareh, vemo tudi, kam bomo osredotočali naše moči in kako bomo oblikovali naše strategije.

Iz angleščine prevedel Grega Tomc

MAJDA ŠLAJMER-JAPELJ*

Bivanje in zdravje v (kritični) optiki sociologa

UREDNIŠTVO: Ali nam lahko na kratko predstavite Kolaborativni center Svetovne zdravstvene organizacije za primarno zdravstveno nego, ki ga vodite v Mariboru: pobudo za njegovo ustanovitev in cilje, naloge, prepričljive oziroma uspešne programe. Kaj pomeni za vas zadnja konferenca SZO, ki je bila v Mariboru?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Kolaborativni center ustanovita po dogovoru država – članica Svetovne zdravstvene organizacije in Svetovna zdravstvena organizacija. Mariborski center je eden od štirih evropskih centrov, ki se ukvarja s področjem zdravstvene nege (ostali trije so na Finskem, Franciji in v Danski), vseh takih centrov je trenutno v svetu 11. Pobudo zanj je dal Svetovalni komite za zdravstveno nego, ki deluje ob evropskem uradu SZO. Patronažna služba ZD Maribor je namreč izpolnila pogoje, da se je lahko vključila v multinacionalno študijo o potrebah ljudi po zdravstveni negi in po štirih letih sodelovanja z drugimi desetimi evropskimi državami smo ažurno in korektno opravili vse elemente raziskovalne naloge, kar je botrovalo odločitvi, da nam ponudijo kandidaturo.

Dejstvo je tudi, da je slovenska patronažna služba delovala v smislu polivalentne zaščite družine že mnogo prej, predno je tak pristop postal ena od metod dela v primarnem zdravstvu po Evropi in lahko naši modeli služijo kot vzorec tudi drugim deželam. Kolaborativni centri SZO so namreč v nekem smislu podaljšana roka SZO in je njihov namen doseči čim hitrejši in čim popolnejši transfer znanja ter popolno uporabo vseh možnih resursov. Znanje gre vedno v dve smeri: v deželo in iz nje. Zato Centri delujejo v lastni deželi, v sodelovanju s SZO pa z vsemi drugimi državami članicami. Vsebinske naloge našega Centra so vezane na področje zdravstvene nege, in sicer na področju primarnega zdravstva – torej pomeni to multisektorsko sodelovanje v skrbi za ohranjanje in utrjevanje zdravja posameznikov, družin in skupnosti.

Uvedli smo Proces zdravstvene nege kot racionalno metodo dela negovalnega tima; v ta namen smo prevedli Priročnik Svetovne zdravstvene organizacije, pre-

* Majda Šlajmer-Japelj, višja medicinska sestra in diplomirana sociologinja, direktorica Kolaborativnega centra Svetovne zdravstvene organizacije za primarno zdravstveno nego v Mariboru, članica panela strokovnjakov za zdravstveno nego pri glavnem uradu SZO v Ženevi. Rojena 6. 1. 1933 v Mariboru materi gospodinjski učiteljici in očetu gradbenemu inženirju. Leta 1952 maturirala na Klasični gimnaziji v Mariboru, nato je študirala in diplomirala na Višji šoli za medicinske sestre v Ljubljani. Iz sociologije je diplomirala na FSPN v Ljubljani, podiplomski študij iz organizacije javnega zdravstva in iz epidemiologije pa je opravila na šoli dr. Andrije Štamparja v Zagrebu.

Ima objavljenih več kot 40 avtorskih prispevkov; aktivno se ukvarja z vprašanji humanizacije in kultiviranja zdravstvene nege ter poklicne etike in timu zdravstvene nege.

Uredništvo so zanimala predvsem njena mnenja o našem odnosu do zdravja, razmisleki o možnih preobratih v zdravstvenem varstvu, posebej pa še projekti Svetovne zdravstvene organizacije (WHO).

vedli in izdali smo tudi multinacionalno študijo, v kateri smo sodelovali. Strokovni tim s področja patronaže je izdelal, preizkusil in uvedel v prakso model polivalentnega patronažnega varstva, ki zajema tudi nego bolnih na domu, kar je ena od prioriternih nalog v slovenskem zdravstvu. Pravkar preizkušamo v zvezi s tem tudi model t. i. »kontinuirane zdravstvene nege«, ki naj bi zagotovil ljudem, ki so potrebni zdravstvene nege, neprekinjeno spremljanje ter predvsem nujno povezavo med domom in zdravstveno inštitucijo, kamor odhajajo, oziroma iz katere se vračajo; raziskujemo rizične elemente v zdravstvenem varstvu družine in še obstoječe razloge neenakosti v dostopu do službe zdravstvenega varstva. Preprosto povedano, osnovni cilj Centra je humanizacija in kultiviranje stroke zdravstvene nege in s tem cele zdravstvene službe, ki je ob eksplozivnem medicinsko-tehničnem razvoju stroke porinila na rob človeške probleme in potrebe ljudi, navidezno strokovno in znanstveno nezanimive, dejansko pa bistvene v procesu popolne zdravstvene obravnave.

V Mariboru je bila aprila 1988 organizirana prva delovna konferenca Svetovne mreže kolaborativnih centrov za zdravstveno nego – veliko priznanje ne le za nas, temveč za vso slovensko zdravstveno nego. Gostitelj konference je bil Izvršni svet Slovenije, soorganizator poleg našega Centra pa tudi glavni urad SZO v Ženevi.

Konferenca je za področje zdravstvene nege določila cilje in aktivnosti do leta 2000.

UREDNIŠTVO: V Gradcu sodelujete pri izvajanju interdisciplinarnega visokošolskega študija zdravstvene nege. Podoben študij naj bi organizirali v Ljubljani; ali nam lahko na kratko predstavite uveljavljene programe tega študija, profil medicinske sestre, razloge in potrebe, možnosti in ovire za uveljavitev tega profila v zdravstvenem varstvu pri nas? Ali tako izobražena medicinska sestra predstavlja »konkurenco« zdravnikom?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Študij, za katerega se pripravljajo programi tudi v Sloveniji in kakršen interdisciplinarno poteka v sosednji Avstriji, je povsem normalna in smiselna oblika izobraževanja, kakršna je uveljavljena praktično v vseh strokah izven zdravstva, v razvitem svetu pa tudi v zdravstvu – omogoča namreč strokovno rast in osebno promocijo v lastni stroki, kar je po eni strani edina šansa, da pridobimo za stroko in obdržimo v njej sposobne, ambiciozne kandidate, po drugi strani pa le popoln visokošolski študij ustvarja možnost za raziskovalno delo na primerni ravni.

Pravzaprav je nujno, da Vam čimprej zatrdim, da dobro izobražena medicinska sestra NIKOLI ni konkurenca zdravniku – nasprotno: čim bolj je izobražena, toliko bolj se širi krog njenih lastnih strokovnih dejavnosti in interes za čisto področje zdravstvene nege.

Medicinska sestra je članica zdravstvenega tima in vodja negovalnega tima – ima torej dvojno funkcijo: v prvi je pomočnica zdravniku pri izvajanju diagnostičnih in terapevtskih postopkov, kar opravlja po njegovih navodilih; v drugi je samostojna in polno odgovorna za delo negovalnega tima, saj je edini zdravstveni delavec, ki se je za načrtovanje, izvajanje ter za vrednotenje kvalitete zdravstvene nege izobraževal.

Bistvene spremembe v novih programih izobraževanja medicinskih sester naj bi bile sledeče:

Osnovni pojem v programu je ZDRAVJE in skrb za zdravje. To je izhodišče in stalnica programa. Bistven je torej miselni premik od ideje, da je bolezen tisto, s čimer se naj primarno ukvarja zdravstveni delavec.

Naslednji pomembni poudarek v programih je pa namenjen multisektorskemu sodelovanju v skrbi za zdravje. Zdravstveni delavci so doslej delovali preveč ločeno od drugih strokovnih področij – ni pa skrb za zdravje odgovornost le zdravstvenih delavcev, kot niti ne morejo spreminjati sami pogojev življenja tako, da bi le ti čim manj ogrožali zdravje. In kakor se paradoksalno sliši, je novost v teh študijskih programih dejstvo, da se sestavljalci in izvajalci bolj zavedajo, da je program namenjen specifičnemu področju zdravstva – zdravstveni negi in da torej ni le nekoliko bolj skromen zbir nekaterih kliničnih predmetov medicinske fakultete – saj je tudi funkcija zdravstvene nege v zdravstvenem timu drugačna od funkcij zdravnika, obe pa vodita k istemu cilju.

UREDNIŠTVO: SZO in njenih 33 članic v Evropi utirajo nove programe pri uveljavljanju enakosti in dostopnosti zdravstvenega varstva, pri uveljavljanju individualne zdravstvene kulture. Ali nam lahko na kratko definirate programske osnove tega gibanja, predstavite zgodovinski oris nastajanja ključnih programskih sestavin. Ali obstoje občutne razlike med članicami SZO, na osnovi različnih dediščin in prispevkov pri sprejemanju teh programov?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Osnovni dokumenti, ki pogojujejo nove zasnove zdravstvenega varstva, so od leta 1977, ko so države članice SZO na generalnem zasedanju sprejele sklep, »da je glavni socialni cilj vseh vlad in organizacij v tem, da bi do leta 2000 vsi ljudje dosegli tako raven zdravja, ki jim bo dovoljevala socialno in gospodarsko produktivno življenje« (Resolucija SZO 30.43). Za to odločitev so navajali predvsem dva razloga.

1. Kljub velikim investicijam v področju zdravstva, kljub razvoju novih farmacevtskih preparatov in novim medicinskim tehnikam v zadnjih 30 letih, je raven zdravja ljudi mnogo nižja, kot bi lahko bila.

2. Kljub višjemu življenjskemu standardu in boljši splošni izobraženosti ljudi še vedno nismo našli rešitve za tiste zdravstvene probleme, ki prizadevajo največ ljudi.

Evropske države so zato sprejele zasnovo evropske strategije »Zdravje za vse do leta 2000« (EUR/RC 30/80).

Ta dokument nakazuje popolnoma nove usmeritve v razvoju službe zdravstvenega varstva in poudarja predvsem tri osnovne aspekte: stil življenja in njegov vpliv na zdravje, rizični dejavniki in zdravje ter varstvo okolja.

Ne le v načelu, ampak tudi v praksi mora biti utrjevanje zdravja in preprečevanje obolevnosti ter nesreč absolutna prioriteta ne le zdravstvene politike, temveč vseh sektorjev, ki vplivajo na normalne pogoje življenja in dela; močno je poudarjena tudi vloga posameznika, družine ter vse družbe v odgovornosti za lastno zdravje –, vsemu temu je osnova dobro razvita služba primarnega zdravstvenega varstva.

Izhodiščni cilj strategije (eden od 38) je ENAKOST v dostopnosti do zdravstvenega varstva, torej odprava razlik v pravicah ljudi in v možnostih, da te pravice izkoristijo. Ta cilj je možno doseči le, če bodo vsi ljudje živeli in delali v okoliščinah, ki ne bodo ogrožale njihovega zdravja, če bodo zmanjšani zdravstveni riziki, ki izhajajo iz stila življenja, in če bo služba primarnega zdravstvenega varstva dejansko dostopna vsem ljudem.

Zdravstveno stanje prebivalstva in spremembe merijo vse države z dogovorjenimi indikatorji, kar je seveda možno le ob dobro razviti in dosledno izpeljani službi zdravstvene statistike.

Leta 1980 je bila npr. pričakovana življenjska doba v Evropi od 73–55 let za moške in od 80–57 let za ženske, umrljivost dojenčkov se pojavlja v razponu od več kot 100 do 7 na tisoč; tudi umrljivost v posameznih starostnih skupinah je bila zelo različna; razlike obstajajo tudi med različnimi socialno-ekonomskimi skupinami v posameznih državah, predvsem v umrljivosti dojenčkov, v smrtnosti zaradi nesreč, v zastrupitvah, zaradi namernih poškodb, pljučnega raka kakor tudi srčnega infarkta in jetrne ciroze. Ogromne so tudi razlike pri odhajanju v predčasni pokoj zaradi invalidnosti.

Umrlijivost moških je višja od ženske; največje so pa razlike pri mlajših odraslih osebah. V mnogih evropskih državah je umrljivost moških med 15–34 leti trikrat višja kot pri enako starih ženskah.

UREDNIŠTVO: S katerimi temeljnimi zdravstvenimi problemi se sooča slovenska družba danes? Kaj lahko rečemo o etosu javnega zdravstva in posameznih skupin prebivalstva? Kako se s temi problemi soočajo različni akterji v zdravstvu? Kako reagira socialno okolje, humanitarne organizacije? Kako se odziva izobraževalni sistem?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Slovenska družba se sooča z vsemi tipičnimi zdravstvenimi problemi Evrope, vendar je za nas tipično to, da si privoščimo obolevnost razvitih dežel, pa tudi mnogo tega, kar je značilno za razvijajoči se svet, kjer npr. narašča kajenje pri ženskah in s tem tudi bolezni, ki jih kajenje prinaša (rak, obolenje srca in žil).

Problem predstavlja prav gotovo tudi preventivno zdravstveno varstvo kmetov v smislu medicine dela, saj je na tem področju insuficientna tudi služba varstva pri delu.

Kmetijstvo je pridobilo novo tehnologijo, razširilo je uporabo strupenih kemičnih snovi, vendar brez primerne znanja posameznikov, brez primerne družbenega nadzora.

Velik zdravstveni problem predstavljajo starejši ljudje, ki so v veliki večini istočasno kronični bolniki – zdrava starost za generacijo, ki je danes stara nad 65 let, ni še nekaj samo po sebi umevnega, saj je to generacija ljudi, ki so preživeli dve veliki vojni, obdobja socialnih kriz, intenzivno izgradnjo po vojni, ko ni bilo ne časa, niti se ni štelo za primerno, če je človek skrbel tudi za lastno zdravje, kar pa danes imamo za državljansko dolžnost.

SLOVENSKO JAVNO ZDRAVSTVO je že tradicionalno dobro zasnovano na pozitivnih etičnih izhodiščih. Je pa zelo ranljivo in ga bodisi gospodarska nihanja ali pa večinsko prevladujoča miselnost, ki daje prednost inštitucionalnemu (intramuralnemu) zdravstvu, občasno močno hromijo.

Težava je v tem, da smo, ko smo govorili o drugačnih usmeritvah v sistemu zdravstvenega varstva, premalo poudarjali, da se inštitucije v zdravstvu ohranjajo, le da se njihova izraba in funkcija morata spremeniti. Zato se ob postavljanju prioriteta za primarno zdravstveno varstvo počuti bolniški sektor nekako ogrožen, ker še ni v celoti spoznal svojih posebnih funkcij v zvezi s preorientacijo.

Izjemno pozitivni pa so trendi pri uveljavljanju samoiniciative in samopomoči, in to ne le v okviru humanitarnih organizacij.

Ljudje, ki imajo specifične probleme zaradi določene bolezni, ter njihovi svojci, ustanavljajo društva in interesne skupine, ki dejansko smiselno povezujejo zdravstveno službo in njene uporabnike. Prav te skupine so tudi najuspešnejše v senzibiliziranju družbe za akutne probleme v zvezi z zdravjem in boleznijo.

Izobraževalni sistem še ni dovolj vključen; res pa je tudi, da za osnovno in srednjo šolo tudi zdravstvo ni ponudilo dovolj atraktivnih in dinamičnih ter sodobnih zdravstveno-vzgojnih programov, obstoječe šolske hiše in urniki pa tudi težko ponudijo praktični model zdravega življenja in dela.

Čutimo pa v Sloveniji vrzel tudi v aktivnosti obeh univerz, saj dokument SZO »Vloga univerze v strategiji Zdravje za vse« na naših univerzah ni bil odmeven.

UREDNIŠTVO: Posamezne države imajo različne predispozicije za vključevanje v programe SZO, začenši od socializacijske funkcije družine, urbanizacije življenjskega okolja, odgovornosti posameznika za varovanje zdravja, do spreminjanja zdravstvene doktrine ali celo vrednot – od kurative k preventivi. Vprašanja, ki pri tem nastajajo, so: ali povprečna slovenska družina sploh lahko opravlja takšno funkcijo, ker je zmeraj manjša in tudi manj stabilna za te naloge itd. Kakšne pogoje bi morali ustvarjati (vzpostavljati) za hitrejšo vključevanje v programe SZO?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Normalizacija pogojev družinskega življenja je za zdravje naroda eden od osnovnih pogojev, saj se le v družini lahko odvija primarna socializacija otroka, ki ga usposobi, da sploh lahko postane normalen, zdrav člen v družbi – k tej primarni socializaciji spada pa seveda tudi zdravstvena vzgoja. Slovenska družina je tudi na tem področju močno prizadeta.

Čeprav je bilo jasno, da se družina spreminja, se manjša in da se njeni člani srečujejo drugače, kot so se pred desetletji, družba za pomoč ob teh spremembah ni storila dovolj; tudi sedaj, ko govorimo o »evropskem delovnem času«, bi morali že vzporedno razmišljati, kako bo sprememba v delavniku vplivala na slovensko družino; kako bo moralo temu slediti otroško varstvo, prehrabeni obrati in patronažna služba z nego bolnih na domu. Skandinavske izkušnje kažejo, da na kulturo življenja v družini, tudi na zdravstveno kulturo, odločilno vpliva raven obveznega osnovnega šolanja, ki ga preide vsak državljan, torej tudi vsi bodoči starši.

Kadar primeren delovni čas omogoči družini, da živi v normalnem bioritmu, se pojavlja v njej manj konfliktnih situacij, manj je razdorov in manj ločitev. V takih situacijah družina tudi lažje in boljše skrbi za tiste, ki še ne morejo ali ki ne morejo več skrbeti sami zase.

UREDNIŠTVO: Ob finančnem kolapsu, ki grozi zdravstvu pri nas in ki ga zgolj odlagamo, nastajajo zahteve po »dolgoročnih sistemskih rešitvah«. Teh se praviloma ne definira. Ali je mogoče finančno krizo rešiti zgolj s spreminjanjem organizacije financiranja – k bolj centraliziranemu sistemu, ali pa gre za probleme, ki skrivajo mnogo pomembnejše dileme?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Sprememba sistema financiranja vsebinskih problemov ne bo rešila, nujno pa je treba pošteno in s polno odgovornostjo ugotoviti, kaj mora biti fizično dostopno vsakemu človeku, kaj ljudem, ko zbolijo za določenimi boleznimi. Ob zagotavljanju enakopravnosti v dostopnosti zdravstvene službe pa je treba tudi povedati, kakšna tehnologija naj bo v Sloveniji na razpolago. Res je, biti mora sodobna in biti je mora dovolj, da ne bo predolgih poti ali predolgih čakalnih dob, ki dodatno ogrožajo zdravje. Res je pa tudi, da mora zdravstvo kot vsak uporabnik drage tehnologije vedeti, da jo mora amortizirati v čim krajšem času. Ko kupimo neko aparaturo, vemo, da v laboratorijih tovarn že čakajo novi

modeli – in le, če zagotovimo, da bo drag aparat maksimalno uporabljen, da torej ne bo izpadov zaradi pomanjkanja specializiranih kadrov, zaradi slabe službe vzdrževanja, zaradi pomanjkanja nadomestnih delov, zaradi slabe organizacije naročanja ipd., pomagamo ustvariti pogoje za nabavo novih. To je le en primer.

Noben sistem financiranja ne bo uspešen (tudi če bi zagotavljal optimalno višino sredstev), če ne bomo res racionalno (s tem pa ne mislim, kot je običajno, le na redukcijo) in z dobro mikroorganizacijo zdravstvenih ustanov delovali vsi zdravstveni delavci. To velja tudi za smotrno porabo delovnega časa strokovnih delavcev, saj lahko npr. vsaj za področje zdravstvene nege povem po anketi izpred dveh let, da marsikje porabijo medicinske sestre le 40% delovnega časa za zdravstveno nego – v večini ostalega časa pa opravljajo dela, ki niso naloge stroke ter bi jih ceneje pa verjetno boljše opravili drugi delavci z administrativno oziroma ekonomsko šolo.

Pomembne so tudi spremembe v trajanju hospitalizacije. Vendar lahko čas hospitalizacije skrajšamo le takrat, kadar ima bolnik kam iti; organizirati je treba zato številčno in strokovno bogatejšo službo nege na domu z vsemi spremljajočimi servisi. To je ena od dolgoročnih rešitev, po kateri sprašujete, saj pomeni skrajšana hospitalizacija, da se bodo zmanjšale potrebe po novih bolniških posteljah; bolnišnica bo več sredstev lahko namenjala diagnostičnim in terapevtskim aktivnostim, drage bolniške postelje pa bodo zasedali le tisti, ki vso specialno opremo res potrebujejo.

Ostali bolniki se bodo vrnili lahko prej v svoje normalno življenjsko okolje, kar je nujno, tako iz strokovnih razlogov, pa tudi zaradi kvalitete življenja, ki prav gotovo ne more biti enaka v ustanovi, kjer se je nujno treba podrežati določenemu režimu.

UREDNIŠTVO: Razprave o kvaliteti življenja že dobivajo javni pomen in veljavo. Govorimo o novih potrebah in novih problemih, ki izhajajo iz spremenjenih delovnih in življenjskih pogojev, o prevenciji v območju vsakdanjega življenja, v območju dela, o zgodnjem odkrivanju bolezni, o zdravstvenem svetovanju, izobraževanju in vzgoji, o potrebah po obvladovanju posledic bolezni . . . Govorimo končno o tem, da smo bili v preteklih – morda dveh desetletjih, popolnoma nesenzibilni za te nove potrebe. Ali je mogoče identificirati zametke strategij in konceptov, ki bi bili usmerjeni v preseganje te diskrepance? Ali se v okviru teh konceptov v Sloveniji že uveljavljajo kakšne spremembe?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Da, kar precej je takih zasnov. Srednjeročni in dolgoročni načrti razvoja slovenskega zdravstva kažejo pozitivne usmeritve; praktično vsa politična gibanja in njihovi programi vsebujejo pojem kvalitete življenja, zdravja, ekologijo. Inštitut za socialno medicino pri Republiškem zavodu za zdravstveno varstvo enako kot SZO za ves svet, spremlja na našem področju z indikatorji zdravstveno situacijo in sprotno opozarja na področja, kjer nismo dosegli še vidnih premikov na bolje.

No, in že dejstvo, da se Vaša spoštovana revija ukvarja tudi s širšimi vprašanji zdravja in zdravstvenega varstva, govori za to, da tudi akademska javnost izven zdravstva posveča temu problemu večjo pozornost, kot jo je v preteklosti.

UREDNIŠTVO: Kako ocenjujete odprtost oziroma zaprtost medicinske stroke? Kakšne so vaše izkušnje iz drugih držav? Ali prihaja do večjega medstrokovnega sodelovanja? V svetu in pri nas je občutiti, da imajo ljudje odpor do ekspanzije

visoko rutiniziranega, na klinično-kurativno ekspertsko znanje in tehnične aparate vezanega sistema zdravstvenih služb. Ljudje prisluškujejo alternativni medicini, kar vse je znak, da se je medicina delno dehumanizirala.

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Svetovni megatrendi kažejo, da se je ljudem uprla rigidna institucionalnost, pa ne le v zdravstvu. Imamo velika profesionalna gledališča, ljudje pa radi hodijo v kleti, na dvorišča in na podstrešja malih alternativnih gledališč – ta težnja se kaže na vseh področjih življenja. Institucija se rodi in se začne starati – organizacijsko in v vsebinskih konceptih. Tako je tudi z zdravstvom, predvsem v hospitalnih inštitucijah, ki imajo (pogosto še prerestriktivne) hišne rede, pravilnike in statute. Vezani so v trde platnice in ljudem je žal, da bi jih spreminjali in prilagajali novim situacijam.

Civilizacija je institucionalizirala rojstvo in smrt – temu so se začeli ljudje najprej upirati – saj ne eno ne drugo ni bolezen v pravem pomenu besede, pa smo ju uokvirili v zdravstvene postopke ter prostore preko potrebnih meja ter ju naredili nečloveške. Predolgo se je zdravstvo polasčalo bolnikov ter z neštetimi prepovedmi odpravilo svoje od njih.

Tudi to se spreminja, a na pobudo uporabnikov, ne stroke. **MEDICINSKA STROKA JE ŠE POGOSTO ZAPRTA** tudi do drugih zdravstvenih strok, ker izhaja iz stare strokovne hierarhije, ko so bila vsa druga delovna področja le bolj servis medicincu kot služba bolniku oziroma varovancu.

Medicinske sestre smo učili npr. o tem, kaj je hišna zdravstvena doktrina, kakšen je dnevni red hiše, kakšna so osebna pričakovanja posameznih vodilnih delavcev v zdravstveni ustanovi; nikoli do pred približno desetimi leti jih pa nismo učili, da ima vsak bolnik poleg tipičnih zdravstvenih problemov tudi individualne človeške potrebe, da je kljub bolezni ostal posameznik s pravico do zasebnega življenja in čustvovanja.

Res je, kot pravite: do kliničnih, visoko-tehničnih postopkov v medicini čutijo ljudje strahospoštovanje. To je razumljivo; saj so konkretni in vidni ter dobesedno rešujejo življenja.

Skrb za ohranitev zdravja je navidez abstraktna, nekonkretna in neznanstvena. Rezultati tega dela se ne kažejo v dramatičnih posegih, ampak le v spremembi zdravstvene statistike. Da človek spozna pravo vrednost preventivne dejavnosti, mora biti izobražen in kultiviran. To spoznanje ne bo prišlo kar čez noč, saj smo še zdravstveni delavci usmerjeni bolj k dinamiki obravnavanja bolezni – tudi izobraževalni programi so še marsikdaj tako zasnovani, da študent prej spozna delo z bolnimi posamezniki kot z zdravo populacijo.

UREDNIŠTVO: Opažamo močne segmente socialne zdravstvene zanemarjenosti, celo organizirane oblike nekulture, ki dobivajo značilnosti degradacije humanitarne zavesti. Ti procesi so povezani tudi z zniževanjem življenjskih zmognosti. V določeni meri celo razpadajo posamezne oblike humanitarne zavesti, ki so jih razvijale različne socialne skupine. Obenem nastajajo nove oblike zavesti, zlasti na individualni ravni, ki govore o pravem kultu zdravja. Programi SZO prav gotovo dobivajo rodovitna tla v prevladujoči zdravstveni kulturi pri Slovencih. Kaj lahko rečete o naši zdravstveni kulturni dediščini in akterjih zdravstvenega kulturnega gibanja, ki danes iščejo spodbude v programih SZO?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Slovenci smo imeli bogato zdravstveno kulturno dediščino in jo danes močno oživljamo. Vsi Slovenci smo praktično kakšno generacijo

nazaj kmečkega porekla, in ker je kmet po naravi svojega življenja in dela neobhodno povezan z ritmom narave, uporablja torej naravno notranjo uro, ki mu določa čas bodisi sezonske ali dnevne aktivnosti ter počitka.

V njegovem življenju je manj nenaravne časovne prisile, v stiku z naravo spoznava vrednosti njenih plodov, v družini pozna naravo delitve dela, ko vsak praviloma dela tisto, za kar je sposoben, goji sosedsko življenje in priznava potrebo po medsebojni solidarnosti. Zato deli srečo ob rojstvih in porokah ter žalost ob smrti in drugih nesrečah.

Ker je ta tradicija še živela vsaj v spominih naših ljudi, so načela zdravstvenega kulturnega gibanja pri Slovencih naletela na plodna tla – najmanj le v asocialnih stanovanjskih aglomeracijah, ki *a priori* ne dajejo možnosti za zdravo življenje, kjer posameznik ali skupina v sivi anonimnosti le z neprilagojenim in agresivnim vedenjem postaneta opažena.

Da bomo razumeli, čemu se pojavi zdravstvena zanemarjenost, se spomnimo, kaj vse na zdravje v določeni lokalni skupnosti vpliva:

Hitra preselitev v mesta, nepremišljena in nehumana izgraditev novih stanovanjskih okolišev, osamljenost ljudi, izgubljanje socialnih norm so vplivale na šest temeljnih funkcij, ki jih mora vsaka lokalna skupnost zagotavljati za zdravo življenje.

1. Smiselna uporaba prostora, primerna stanovanja, dostopnost do javnih inštitucij, možnost socialnih stikov in rekreacije;

2. Delovna mesta, ki niso preoddaljena in ki so zdravju neškodljiva;

3. Varno okolje, ki zmanjšuje možnost fizičnih poškodb;

4. Urejen in sodoben vzgojno-izobraževalni sistem s programi socializacije tudi odraslih, predvsem novih naseljencev ter neprestano kultiviranje vseh prebivalcev;

5. Participacija vseh prebivalcev v življenju lokalne skupnosti, socialna interakcija;

6. Dobro sodelovanje z drugimi sistemi, kadar določena lokalna skupnost sama ne izpolnjuje vseh funkcij.

Šele, ko se določena skupnost zavé svoje identitete in je nanjo ponosna, postane življenje v njej zdravo, kar dosežemo skozi naslednje faze:

Pokrite fizične potrebe → varno življenje → izobraženost → aktivnost v življenju skupnosti → ponos → identifikacija samega sebe s skupnostjo.

UREDNIŠTVO: Sociologija zdravstva ali pa kar družbene znanosti v zvezi z zdravstvom sprašujejo o rizičnosti življenja v sodobnih družbah, v katerih ne samo, da ne znamo, ampak tudi »ne moremo« biti zdravi (A. Trstenjak, Zdravstveni vestnik, 1988, 27:21–4). Gre za fizično, materialno okolje, pogoje bivanja in delovanja v mestih, za socialno (dez)integracijske dejavnike, recimo kar v Ljubljani in Mariboru. Na kratko, kaj nam prinaša »dom in domovanje« v urbaniziranih sredinah? Na kakšen način in s čim smo, najprej kot biološka bitja, prisiljeni živeti?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: V naših mestih nastajajo podobne rizične dejavnosti za zdravo življenje, kot jih s skrbjo opazujemo v zahodnih deželah. Dovoljujemo stihijno razraščanje delov mest, ki jih naseljujejo ljudje iz socialnega obrobja. Uprave mest hite z gradnjami satelitskih naselij, ki pa so socialno-komunikacijsko zelo siromašna. Stanovanjski kolosi ustvarjajo svojevrstne duševne in socialne probleme, ker ljudi osamijo, jih jemljejo življenjski prostor. Takšne »domačije«

niso naklonjene ljudem, ki niso sposobni živeti zelo zelo dinamično. Celo nekatere bolezni so posledica zelo visokih stolpnic. Starejši ljudje si marsikdaj ne upajo na pot, ker jim različne ovire onemogočajo, da bi normalno in brez strahu prišli iz stolpnic, prečkali ceste, se peljali z avtobusom, z vlakom. Številne fizične ovire onemogočajo normalne socialne stike. V mestu so ogroženi medgeneracijski stiki v družinah. Upravičeno torej govorimo o asocialnem fizičnem okolju. Za ilustracijo: v Ljubljani, Celju, Mariboru poslušamo poročila o »čistosti« zraza in celo vode. Najhuje je, da se starejša generacija zaveda, da to ni normalno, rastejo pa generacije, ki menijo, da je to normalno. Ko slišimo priporočila, da »odsvetujemo srčnim in pljučnim bolnikom ter otrokom, da gredo iz stanovanja«, da »naj zapiramo okna«, se hkrati spomnimo navodil zdravstvenih delavcev, da naj gremo čim pogosteje na sveži zrak. Toda še vedno sem optimist, ker o tem ne razpravljajo več samo v raznih gibanjih, kot so »Zeleni«. O tem govorijo vsi politični programi.

UREDNIŠTVO: Toda stvarnost je zelo trdoživa.

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Tako kot naš odnos do zdravja, praviloma ga začnemo ceniti, ko zbolimo. Recimo, v mestu živi vedno več starejših ljudi. Življenjska doba je daljša, vendar zelo slabo sledimo potrebi, da bi dajali življenje letom, ne zgolj leta življenju, kajti kvalitetna je zdrava starost. Zanesljivo je, da se starejšim ljudem fiziološke funkcije in sposobnosti zmanjšujejo, ampak starost ni bolezen. Od načina življenja, stanovanjskega okolja, delovnih pogojev je odvisno, ali bomo dočakali starost kot bolniki ali pa do te mere zdravi, da bomo sprostil duhovno bogato življenje.

UREDNIŠTVO: Ko Maribor sprejema izdelavo projekta »Zdravo mesto«, ali izhajate iz tega, da mesto ni več zdravo, ali iz spoznanja, da je že bolno?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Rekla bi, da mesto ni več zdravo in da ima dovolj moči v sebi, da se vključi v projekt »zdravih mest«. Maribor se je kot slovensko mesto hitro razvijalo po prvi svetovni vojni. V njem so se naselile skupine zelo vitalnih ljudi iz vse Slovenije, predvsem veliko Primorcev, ki so razvili tudi pripadnost mestu. Po vojni se je hitro povečalo število priseljencev, močno se je spremenila socialna struktura prebivalstva, zato mesto kot nova identiteta še ni zaživelo. Z graditvijo številnih stanovanjskih satelitskih naselij smo zvišali socialno izolacijo ljudi. Dodatne stresne situacije prinaša sedanja ekonomska kriza. Zato bi lahko rekla, da tisti štirje ubijalci, ki veljajo za vso Evropo, veljajo tudi za Maribor: srčna obolenja, obolenja ožilja, rak in nesreče, predvsem pri nas, ker smo izrazito tranzitno mesto. Z vidika fizičnega in socialnega zdravja Maribor v mnogočem še ni zdravo mesto, vendar se ljudje ozaveščajo, da jim manjka nekaj, kar bi njihovemu življenju dalo novo vrednost.

UREDNIŠTVO: Kaj lahko storimo za zdravje v družini, in šele potem v posameznih socialnih okoljih?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Najprej moramo priznati, da je družina primarna skupnost vsake družbe, ki pogojuje siceršnje življenje. Zagotavljati mora primarno socializacijo otroka. Za vse člane skupnosti mora pomeniti tisto primarno okolje, v katerem preživljamo zelo kvaliteten del življenja. V razvitem svetu se pogosto dogaja, da je družina izgubila možnosti, da bi delovala kot normalna skupnost

njenih članov. Materialno in tudi sicer so najbolj obremenjene mlade družine. Zato žive v pogostih konfliktnih situacijah, kar je za skupnost, ki šele nastaja in ki naj bi na kvaliteti šele pridobila, zelo ali celo prenaporno.

UREDNIŠTVO: Sociologija zdravstva ima samo nekaj zametkov, in sicer na Medicinski fakulteti, FSPN, Inštitutu za sociologijo in filozofijo Univerze v Ljubljani in na Inštitutu za socialno medicino. Kako bi lahko prispevali k večjemu medsebojnemu dopolnjevanju in oplajanju spoznanj s področja medicine in sociologije? Kakšne so vaše ugotovitve glede profilov FSPN na področju zdravstva, v okviru podiplomskih študijev, raziskovalnih programov? Kakšne so potrebe, možnosti in ovire v povezovanju teh dveh strokovnih področij?

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Povezovanje sociologije in zdravstva je nujno – zdravstvo se je razvijalo, odkar človek in družba obstajata, je pa in bo delovalo vedno lahko le tako, kot ga bo ta družba razumela in kakšno vlogo mu bo dala.

Premalo imamo v Sloveniji sociologov, ki se ukvarjajo s sociologijo zdravstva, manjka nam pa tudi strokovno telo, ki bi to specialno področje razvijalo ter raziskovalo!

FSPN je prav gotovo tista akademska institucija, ki se je prva na Slovenskem s sociologijo zdravstva ukvarjala, in želeli bi bilo, da dobi področje sociologije ob njej tudi svoj strokovni vrh, ki bo organiziral tudi tovrstne podiplomske študijske programe.

UREDNIŠTVO: Ljubljana in Maribor se vključujeta v gibanje zdravih mest, da bi izboljšali zdravje ljudi in urbaniziranih okoljih. Kakšen je namen in kakšne so koristi od vključitve v akcijo SZO »Zdrava mesta«? Kaj lahko že sedaj rečete o predvidenem programu aktivnosti in ustvarjanju najširših pogojev, da bi to gibanje zaživelo. Gre končno za uveljavitev določenega načina življenja in temu ustreznega zdravstvenega varstva.

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Upam, da se bodo v gibanje »Zdrava mesta« vključile vse urbane sredine v Sloveniji. Gibanje je zasnovano na »Ottawski listini« v skrbi za zdravje, kjer je zapisano, da je skrb za zdravje proces, v katerem se ljudje usposobijo v skrbi za lastno zdravje in ga utrjujejo. Da človek (ali družba) lahko doseže stanje popolnega telesnega, duševnega in socialnega ravnotežja, mora biti sposoben spoznati in uresničiti svoje aspiracije, zadovoljiti svoje potrebe ter spremeniti ali obvladati okolje. Zdravje ni samo po sebi cilj življenja, je pa osnovni predpogoj zanj. Zdravje je pozitivno stanje, ko lahko angažiramo svoje telesne kot tudi duševne in socialne sposobnosti. Zato je zdravje ena najvišjih vrednot v družbi. Preprečevanje obolenosti ter nesreč postaja pomembna tema zdravstvenopolitičnih razprav, saj so kronična obolenja pogojena s socialnimi, ekološkimi dejavniki, kakor tudi z vedenjem in stilom življenja ljudi. Edino učinkovito sredstvo v boju proti tem obolenjem je preventiva. V preteklosti je bilo področje zdravstva zaprto v svoj lasten krog, v resnici pa nanj vpliva vsak segment javnega življenja. V nekem mestu so to javni lokali in druga zbirališča meščanov, zdravstvene ustanove, stanovanjska naselja, športna društva, kulturni centri, parki, igrišča – predvsem pa miselnost, ideje in aktivnost njegovih prebivalcev. Predpogoj za pozitivno razmišljanje o zdravju pa je čisto okolje, voda, zrak, človeku naklonjen prometni režim, delovno mesto ki prinaša zadovoljstvo...

Leta 2000 bo predvidoma 75% vseh Evropejcev živel v mestih, zato je

v mestih še posebej nujna aktivnost mestne politike kot tudi vseh posameznikov, da bi bilo neko mesto res zdravo, kar pomeni mnogo: biti mora prijetno za bivanje, prosto nasilja, neurejenosti, umazanije vseh vrst, fizično zdravo.

Pogoj, da aktivnost »Zdravo mesto« zaživi, je volja njenih prebivalcev, da akcijo organizirajo, da se zavejo, da ni višje sile od zunaj, ki mesto lahko naredi zdravo.

Od leta 1986 se je v Evropi za to aktivnost odločilo že 30 mest, poleg naših dveh jih pa še kar nekaj kandidira za vključitev v mrežo sodelovanja. Koristi vključitve so kar precejšnje: sodelujemo lahko z enako mislečimi, od drugih se učimo in ne gradimo prototipov, prek katerih bi se lahko že vključili v prakso. Aktivnost drugih nas spodbuja, ustvarja se pozitivni tekmovalni duh.

Gibanje »Zdravo mesto« je eden najpopularnejših projektov SZO, kar ni težko razumeti. Mesto je jasno upravno omejena in geografsko določena enota, zato je sprememba v njem lažje doseči – pa tudi rezultati so vidnejši. Mesto ima možnost, da razvije primerno socialno-zdravstveno politiko v vseh sektorjih javnega življenja: v ekonomskem, v socialnem, v kulturnem, v ekologiji. Meščani občutijo praviloma pripadnost svojemu mestu, se z njim identificirajo in so nanj ponosni.

Aktivno delovanje v krajevni skupnosti je človeku blizu in predstavlja moč v oblikovanju vsakdanjega življenja.

Gibanje se je pojavilo v času, ko so mnoga evropska mesta zašla v stisko, ko sta spreminjajoča se zaposlitvena struktura in problem stanovanj začela vplivati na okolje, predvsem v mestnih središčih. To gibanje je pozitiven odgovor na obstoječe izzive mestom.

Pogoj, da se mesto v gibanje SZO vključi, je dejanska in ne le deklarativna pripravljenost slediti strategiji »Zdravje za vse« do leta 2000.

Mesta morajo imeti torej:

- trdno politično voljo, da bodo delovala v smislu dogovorjene strategije;
- biti morajo pripravljena, da bodo v te aktivnosti usmerjale tudi materialna sredstva;
- soglašati morajo z aktivnim sodelovanjem v evropski mreži in deliti svoje znanje z drugimi.

Bistvene lastnosti gibanja so:

- doseganje enakosti v pravicah in v dostopnosti do zdravstvenega varstva;
- aktiven odnos do zdravja;
- preseganje tradicionalnih okvirov delovanja zdravstva;
- spodbujanje javnosti in vsakega posameznika k aktivnemu sodelovanju.

Predvsem pa morajo biti mesta inovativna in fleksibilna. Ni posebne magične formule za rešitev problemov zdravja, le eno pomaga:

Biti in ostati zdrav mora postati potreba vseh ljudi in cilj, za katerega se je vredno boriti.

UREDNIŠTVO: Vse te naloge pravno ne bodo nikdar posebno zavezujoče, ker so predvsem vrednotne, tako rekoč simbolne narave. Govore o novih potrebah.

M. ŠLAJMER-JAPELJ: Strinjam se, da bodo soočanja v nas samih, v spoznanju novih družbenih potreb, v novem družbenem učenju, ki bo zajelo vse, od povprečnega državljana naprej.

Z Majdo Šlajmer-Japelj se je pogovarjal Ivan Hvala

ZDRAVKO TOMAC*

Socializem po meri človeka

(Za kakšne socialistične odnose v novi ustavi se zavzemamo?)

1. Razkleniti okove državnega socializma

Zasnova ustave iz leta 1974 je bila zlasti v ideološkem in normativnem smislu pomemben, vendar pa še nezadosten odmik od modela državnega socializma. Zato je kriza jugoslovanske družbe in koncepcije integralnega socialističnega samoupravljanja – kot transformiranega modela državnega socializma – le del splošne krize državnega socializma v vseh sistemih, ne glede na to, ali gre za unitarne ali federativne države.

Obstoja dokaj enotno mnenje, da je model državnega socializma izčrpal svoje možnosti, da izhod iz krize ni mogoč zgolj s popraviljem ali transformiranjem, pač pa z opuščanjem tega modela in vzpostavljanjem novega, ki so ga že zdaj poimenovali kot novi socializem.

V tem kontekstu izhajamo iz hipoteze, da krizo jugoslovanske družbe ni mogoče obvladati samo z reformami, se pravi z gospodarsko in družbeno reformo ter preobrazbo ZKJ, pač pa je treba zgraditi povsem nov sistem, s katerim bi naša družba povsem pretrgala popkovino tudi s transformiranim državnim socializmom ter se rešila njegovih okov.

2. Kako do novega socializma?

Novi sistem in ostvarjanje koncepcije novega socializma terjata sprejetje nove ustave. Namesto zasnove, ki temelji na dominaciji družbene lastnine, ekonomiji združenega dela, integralnem samoupravljanju, delegatskem sistemu in vodilni vlogi zveze komunistov, je treba zgraditi novo koncepcijo ustave, ki bo temeljila na enakopravnosti in konkurenci različnih oblik lastništva, na novi koncepciji družbene lastnine v pogojih tržnega gospodarstva, svoboščinah in pravicah človeka in državljana, samoupravljanju in pravni državi, politični demokraciji in političnem pluralizmu, federativni ureditvi po načelu enakopravnosti narodov in narodnosti Jugoslavije ter njihovi odgovornosti za lasten razvoj in za razvoj jugoslovanske skupnosti v celoti.

V snovanju koncepcije nove ustave se je treba upreti različnim strategijam, ki zanikujejo sam socializem in temeljne vrednote avnojske Jugoslavije ter doseči najširši konsenz o vrednostnem sistemu ter izhodiščnih določilih nove ustave.

---

* Dr. Zdravko Tomac, redni profesor na Fakulteti za politične vede v Beogradu

3. Tržna družba

Na podlagi dosedanjih spoznanj se zavzemamo za najširši družbeni konsenz o novem modelu socializma in načelih federativne ureditve večnacionalne skupnosti; pri snovanju nove ustave izpostavljammo kot posebej pomembne naslednje kriterije:

Nova ustava mora odpraviti vse normativno-institucionalne ovire za vzpostavitve nove družbene organizacije dela postindustrijske družbe, omogočiti in spodbujati strukturalne spremembe, ki jih terjata visoka tehnologija in znanost kot najpomembnejši proizvodni sili sodobnih družb.

Nova ustava mora dosledno izoblikovati tak politični sistem in federativno ureditev, ki bosta omogočila delovanje tržnega gospodarstva, zagotovila enakopravnost blagovnih proizvajalcev na enotnem jugoslovanskem tržišču, omogočala in varovala svoboden pretok blaga, dela in kapitala ter zagotovila osamosvojitve gospodarstva v ločeno sfero, ki ne bo pastorek države ali politike.

V ustavi je treba zagotoviti pravico do pridobivanja in prilaščanja dohodka ne samo na podlagi rezultatov dela, pač pa tudi na podlagi lastništva oziroma naložbe sredstev v vseh oblikah lastnine. S tako koncepcijo je treba uskladiti tudi ekonomsko funkcijo države kot intervencijske in socialne države – za razliko od dosedanje države, ki je namesto tržišča uravnavala vse tokove družbene reprodukcije.

4. Pravice do političnega združevanja

Ustava mora omogočiti in zagotavljati temeljne predpostavke za svoboden potek procesa prehajanja iz partijsko-monističnega v pluralistični sistem – in to brez nadrobnega ugotavljanja in predpisovanja oblik teh procesov.

V novi ustavi je treba:

– Opustiti opredeljevanje ustavne vloge družbenopolitičnih organizacij (Zveze komunistov Jugoslavije, Socialistične zveze in Zveze sindikatov) ter opustiti koncepcijo, po kateri so te družbenopolitične organizacije z ustavo določeni del političnega sistema;

– Namesto take koncepcije je treba izostriti pravice do svobodnega združevanja državljanov – vključno s političnim organiziranjem – kot eno od temeljnih in neodtujljivih pravic državljanov, konstituiranja in uresničevanja pravne države ter politične demokracije.

– Ustava mora predpisati, zakaj in na kakšen način lahko ustavna sodišča prepovejo politično združevanje in delovanje – če je to v nasprotju z ustavnim sistemom, če ogroža svoboščine in pravice državljanov, temelje ustavnega sistema in enakopravnost narodov in narodnosti Jugoslavije.

– Ustava mora omogočiti pluralizem sindikalnega organiziranja ter ugotoviti, da so sindikati neodvisne delavske organizacije, ki delujejo v skladu s svojimi statuti in katerih dejavnost ni mogoče omejevati z zakonom in akti podjetja.

– Ustava mora zagotoviti državljanom (in delovnim ljudem) pravico, da neposredno vplivajo na delo izvoljenih predstavnikov v skupščinah, jim dajejo smernice za delo, da jih nadzorujejo in odpokličejo – neodvisno od stališč tistih političnih organizacij, zvez in gibanj, ki so jih kandidirali.

5. Svoboščine, pravice in dolžnosti človeka in državljana

Ustava mora omogočiti radikalno dekonstitucionalizacijo in deregulacijo ekonomskega in družbenega življenja. Ustava ne sme prepodrobno normirati ekonomskih in družbenih odnosov, pač pa mora zagotoviti pravico do samoorganiziranja kot ene od temeljnih pravic samoupravljanja; podrobneje pa mora regulirati svoboščine in pravice človeka in državljana ter varstvo teh pravic.

Nova ustava mora zagotoviti neposredno uporabo njenih določil pri uresničevanju svoboščin, pravic in dolžnosti človeka in državljana ter omogočiti učinkovito sodno in drugačno varstvo teh pravic. Nova ustava mora upoštevati tudi vse mednarodne in meddržavne dokumente, ki jih je naša država ratificirala in ki zadevajo pravice človeka in državljana – prav tako pa tudi vse institute in pravice, ki so se uveljavile kot posebne pravice samoupravljanja v dosedanjem jugoslovanskem socialističnem režimu. Posebej je pomembno to, da se instituti in odnosi s tega področja uskladijo s spremembami oblik lastnine, blagovne proizvodnje in tržnega gospodarstva ter z novim političnim sistemom.

6. Državljan kot izhodišče sistema

Blagovno gospodarstvo, enakopravnost in konkurenca lastninskih oblik ter snovanje integralnega trga terjajo nov politični sistem, ki bo temeljil na človeku posamezniku, ki se v politični dejavnosti izraža kot državljan. Iz državljana izhajajoča graditev političnega sistema terja bistvene spremembe v skupščinskem sistemu in ponoven prehod na predstavniški sistem, terja sistem delitve oblasti, politični pluralizem in pravno državo. Na državljanu zasnovan politični sistem narekuje opuščanje delegatskega sistema in odpravo omejevanja političnega pluralizma, ki mora slej ko prej pripeljati do dvostranskega ali večstranskega sistema.

Zato se v dosedanjih razpravah o novi ustavi skuša poiskati korekcija političnega sistema, ki bi bil zasnovan izključno na državljanu; kot korekcije se ponujajo naslednje rešitve:

1. Da se poleg državljana kot izhodišča političnega sistema opredeli tudi ustavnopravna vloga delovnega človeka. V tem primeru bi se – v pogojih integralnega tržnega gospodarstva in načela podjetništva – omogočilo, da se v skupščinah poleg zbora državljanov uveljavi tudi izražanje različnih samoupravnih interesov na funkcionalni osnovi, ki izhajajo od konkretnega delavca oz. v okvirih poenostavljenega načela tudi prek delegatskega sistema. To bi pomenilo, da bi bile skupščine sestavljene iz zborov državljanov, ki bi bili izvoljeni na podlagi splošne in enake volilne pravice na neposrednih volitvah, in zborov dela, ki se volijo po delovno-funkcionalnem kriteriju v okviru posamičnih grupacij in vej. S tem bi se kot korekcija sistema, ki izhaja zgolj od državljana, dosledno vpeljal sistem, ki varuje socialistično samoupravljanje in omogoča delavcem, da bistveno vplivajo na funkcioniranje države. S tem bi se zavarovala tudi razredna komponenta socialističnega sistema in omogočilo snovanje modela socializma kot kombinacije predstavniške politične demokracije in nove socialistične demokracije. Ker mnogi menijo, da bo postala z novo ustavo jugoslovanska družba mešana družba, bi tak model ustrežal realnosti.

2. V pogojih političnega pluralizma se predlaga tudi korekcija predstavniškega sistema v tem smislu, da se ohranijo sicer bistvene pridobitve predstavniške demokracije in večpartijskega sistema, vendar pa tudi nekatere pridobitve neposredne

demokracije in samoupravne socialistične demokracije. Konkreten predlog je tak, da imajo različne grupacije, gibanja, zveze in tudi stranke – kolikor do njih pride – pravico do kandidiranja svojih predstavnikov na svobodnih in neposrednih volitvah v konkurenci različnih političnih programov. Vendar predlagatelji tudi poudarjajo, da morajo biti izvoljeni vedno odgovorni predvsem državljanom, svojim volilcem, ne pa političnim grupacijam, ki so jih kandidirale; državljani jim lahko posredujejo svoje napotke za delo, jih učinkovito nadzorujejo ter tudi zamejujejo, kolikor se ne ravnaajo v skladu z njihovo voljo in interesi.

7. Pravna država

Za zasnovano koncepta novega socializma je izjemno pomembno to, da se opusti dosedanji model države in sistema, v katerem je še vedno pretežni del oblasti skoncentriran v vodstvu partije – tako da pri nas lahko govorimo o trdnem spletu pravne in partijske države. Pomembno je, da se ne le v novi ustavi, pač pa tudi v praksi to radikalno spremeni in da se vzpostavi vladavina prava oz. pravna država. To pa ni možno brez opuščanja koncepta diktature proletariata in vodilne vloge zveze komunistov, žlasti pa obstoječe prakse revolucionarnega nasilja kot oblike uresničevanja ciljev revolucije. Če obstaja diktatura partije, če se v praksi uresničuje »teorija revolucije kot diktatura državne oblasti« (Lunačarski), če se koncepcija »diktature proletariata« ostvarja kot diktatura partije oz. njegove organizirane oz. ozaveščene manjšine prek politične partije, če se uresničuje koncepcija, »da lahko politična partija združuje le manjši del razreda – tako kot predstavlja jo v vsaki kapitalistični družbi resnično ozaveščeni delavci samo manjšino vseh delavcev« (Lenin na II. kongresu Kominterne leta 1920), potem nobena, še tako idealna koncepcija nove ustave in volilne tehnike ne more zagotoviti svobodnih volitev in demokracije. Če hočemo priti do demokratične družbe, je treba opustiti partijsko državo, državo kot lastnino monopolne partije, opustiti – pa ne le v ustavi – marveč tudi v praksi, temeljno načelo konstituiranja in uresničevanja državnega socializma, ki pri nas še ni dokončno opuščeno, in ki bi ga poenostavljeno lahko takole predstavili: a) Partija je spoznala zakonitosti in nujnosti razvoja družbe; b) Partija zaradi uresničevanja spoznane nujnosti razvoja družbe oz. srečne prihodnosti z ideološko prisilo in diktaturo svobodno razpolaga z usodami vseh državljanov in določa njihove dolžnosti; c) Vsa državljani je dolžan izpolnjevati naloženemu naloge, vključno s tistimi, ki so v nasprotju z njegovimi interesi – človek kot posameznik se mora povsem podrediti kolektivu; d) Človek je neznatno kolesce velikega in močnega sistema, ki je zgrajen na kolektiviteti, ne pa na individualizmu; e) Partija prek države, ki je njena lastnina, določa tudi nagrade in kazni za vsakega državljana na podlagi subjektivne presoje vodstva; f) Sleherni odpor vodstvu ali naloženim jim nalogam se razglašajo za sovražna dejanja, kaznovani pa niso samo tisti, ki se upirajo, marveč tudi tisti, ki bi po oceni vodstva v danih razmerah lahko postali nosilci odopra, oz. bi lahko podvomili v nepogrešljivost vodstva; g) Glede na to, da je celoten sistem zgrajen na zanikanju interesov človeka posameznika, tudi ne more biti učinkovit in racionalen, ne more razreševati številnih protislovij niti zagotoviti gospodarskega in družbenega razvoja; h) V takem sistemu se vse opravičuje z revolucionarnimi cilji, vse tisto, kar nasprotuje uresničevanju volje vodstva, pa se razglašajo za sovražna dejanja; i) Tak sistem ne more delovati brez neprestanega iskanja sovražnika, brez vzpostavljanja monolitnosti ter obračunavanja z vsemi tistimi, ki so v utemeljevanju te ene in edine resnice

mislili in delovali drugače. Značilnost takega sistema so čistke, ali kakor jim pri nas pravimo – diferenciacije in izolacije, ki pomenijo odvzemanje političnih in državljanskih pravic, zgubo delovnega mesta, včasih pa tudi prostosti – vse to pa zato, da se prepreči vsakršen sum v brezmadežnost politike, ki ne kaže nobenih uspehov, in ki si mora prav zaradi tega, da bi se obdržala, vedno znova izmišljati in proizvajati vse številnejše sovražnike. Če hoče nova ustava onemogočiti reproduciranje partijskega monizma ter njegovo krepitev, mora vgraditi stabilizatorje, ki bodo opisani model onemogočili. Brez političnega pluralizma, zagotovljenih pravic in svoboščin človeka in državljana ter pravne države to ni možno.

Koncepcija pravne države pomeni v naših razmerah usmeritev k vesplošnemu odpravljanju nastavkov partijske države v pravnem sistemu. Na področju ustavne regulacije terja utrjevanje načela ustavnosti in zakonitosti, utrjevanje pravne zaščite vseh danih svoboščin in pravic, odgovornosti državnih in vseh drugih organov in organizacij pred ustavo in zakoni ter natančno zakoličenje meja rabe pooblastil nosilcev oblasti kot tudi njihovih pravic in svoboščin.

Opredelitev za pravno državo pomeni tudi usmeritev k dekonstitucionalizaciji cele vrste odnosov; deregulaciji predvsem v ekonomski sferi kot tudi bistvenemu izboljšanju kvalitete in izvajanju vseh predpisov.

V sedanjih razmerah zahteva to tudi ustavno postulirano načelo, da je ob spoštovanju z ustavo in zakonom določenih omejitev vsaka dejavnost, ki ni izrecno prepovedana ali omejena, načelno svobodna.

8. Samoupravljanje

V Jugoslaviji je zaznavna vse večja enotnost glede tega, da je treba samoupravljanje razvijati v skladu z modelom ekonomskega sistema različnih oblik lastništva in nove koncepcije družbenega lastništva da je treba dosedanji model integralnega samoupravljanja opuščati in namesto tega zasnovati novo koncepcijo samoupravljanja. Ustava mora omogočiti in zavarovati socialistično samoupravljanje delavcev v družbenih podjetjih, prav tako pa omogočiti in zagotoviti razne oblike soodločanja, participacije in delavski nadzor v vseh tipih podjetij, krepiti in razvijati samoupravljanje v lokalnih in drugih teritorialnih skupnostih.

Ustava mora v pogojih blagovnega značaja gospodarstva s tržiščem kot temeljnim mehanizmom koordinacije proizvodnje in potrošnje, v pogojih integralnega trga dela, kapitala in blaga, v pogojih svobodnega pretoka dela, kapitala in blaga na odprtem jugoslovanskem tržišču, v pogojih enakosti vseh oblik latnine – zagotavljati pravico delovnih ljudi do samoupravljanja, ki je zasnovano na delu, vendar pa tudi na pravici do upravljanja na podlagi lastnine in vloženi sredstev.

Ustava mora razmejiti med podjetništvom in samoupravljanjem ter omogočiti različne stopnje samoupravljanja v različnih oblikah lastništva, tako da se bo samoupravljanje razvijalo na nov način. Osrednje vprašanje je, kako se bo samoupravljanje razvijalo v družbenih podjetjih. Odgovor na to vprašanje je odvisen od koncepcije lastninskih odnosov in koncepcije družbene lastnine v pogojih blagovnega gospodarstva. Čeprav je še mnogo nerešenih vprašanj, lahko ugotovimo, da prevladujejo naslednja mnenja: družbena lastnina mora dobiti svojega titularja, mora se izražati tudi kot konkretna lastnina s katero upravljajo delavci. V pogojih blagovnega gospodarstva razpolagajo delavci v družbenem podjetju z osnovnimi in obratnimi sredstvi, ki jih lahko na trgu oplemenitijo ali pa osiromašijo; zato mora ustava zagotavljati pravico do prilaščanja dobička na podlagi plasiranja lastnih

sredstev akumulacije in štednje, ki pripada družbenim in privatnim subjektom; tista podjetja, ki v tržnih razmerah ne morejo poravnati svojih obveznosti – ne glede v katero zvrst lastništva sodijo – propadajo in njihova sredstva prevzamejo upniki. S tem se zagotavlja racionalnost in učinkovitost, kajti sredstva prevzemajo tisti, ki bodo z njimi delali bolj gospodarno. S tem bi se samoupravljanje razvijalo kot spoj med delom in kapitalom, ki je v rokah delavcev, ki so odgovorni za usodo rezultatov dela in naložbe kapitala, s katerim upravljajo. Brez tako zasnovanega samoupravljanja bi se vse to spreverglo v neke vrste participacijo, soupravljanje ali delavsko kontrolo. V kraju bivanja je potrebno poleg samoupravljanja v krajevnih skupnostih in lokalnih skupnostih še naprej omogočiti in spodbujati, da se v vseh teritorialnih skupnostih kar največji del skupnih interesov državljanov rešuje po samoupravni poti – brez ali pa s kar najmanj posredovanja politične oblasti. Tudi v svetu je zaznavna težnja oz. spoznanje, da morajo koordinacija, usklajevanje, sporazumevanje nadomestiti prisilo in državne akte v uravnavanju mnogih skupnih interesov v lokalnih in drugih teritorialnih skupnostih.

9. Skupščinski sistem

Glede na novi ekonomski in politični sistem ter v pogojih pravne države in političnega pluralizma se mora bistveno spremeniti tudi skupščinski sistem. V pogojih, v katerih se sistem izgrajuje na načelih neodtujljivih, z ustavo zagotovljenih političnih pravicah človeka posameznika, je mogoče tudi funkcije oblasti opravljati le na podlagi volitev in v mejah omejitev, ki jih določata ustava in zakon. V novem sistemu je nujna delitev oblasti na zakonodajno, izvršilno in pravosodno oblast – ob visoki stopnji nadzora nad oblastjo in vzajemnem vplivu in omejevanju nosilcev oblasti ter kontrolo oblasti s strani najširše javnosti – ki pa seveda ni možna brez političnega pluralizma ter svobodnih in neposrednih volitev. V novih pogojih je treba razmejiti med državo in samoupravljanjem ter skupščine z ustavo opredeliti kot organe oblasti v okviru pravic in dolžnosti družbenopolitičnih skupnosti. Prav tako je potrebno, da se dosedanja koncepcija izvršnih svetov na ravni republike in federacije nadomesti z vlado, na ravni občine pa se jih odpravi. Razen naštetih sprememb ostane odprto vprašanje, ali snovati skupščine zgolj izhajajoč od državljana-volivca, ali pa po dvodomnem načelu, izhajajoč od državljana in delovnega človeka na delovnem mestu.

10. Federacija

V novi ustavi je treba ostvaritev avnojskih načel o Jugoslaviji kot federalni državi enakopravnih narodov in narodnosti ter državi suverenih narodov zakoličiti z naslednjimi načeli:

- s pravico do samoodločbe, vključno s pravico do združevanja in odcepitve;
- da sta ljudstvo in državljani v socialistični republiki nosilci izvirne suverenosti ter da se po načelu soglasja in enakopravnosti republik v ustavi SFRJ določi, o katerih vprašanjih in na kakšen način bodo odločali v organih federacije, katera pa so tista vprašanja, ki jih ustava SFRJ opredeljuje kot funkcije federacije in določa način njihovega uresničevanja;
- da delovni ljudje in državljani v socialistični republiki – v okvirih integralne-

ga jugoslovanskega tržišča – odločajo o svojem delu in rezultatih dela ter svobodno razpolagajo z naravnimi bogastvi – v skladu z republiško ustavo in ustavo SFRJ;

– da odločitev o izrednih ukrepih in izrednem stanju – razen v vojnem stanju ali neposredni vojni nevarnosti – ne more nihče sprejemati brez soglasja vseh socialističnih republik.

Pravice in dolžnosti federacije je treba ustavno določiti ob predpostavki, da imajo socialistične republike kot države, in federacija kot njihova skupnost, svoje lastne pravne in politične subjektivitete, tako da je oblast (suverenost) med njimi razdeljena; vendar so izvorno suverene socialistične republike, kar pomeni, da uresničujejo delovni ljudje in državljani svoje suverene pravice izvorno in primarno v socialističnih republikah, na ravni federacije pa le takrat, ko je to izrecno določeno z zvezno ustavo. Iz te temeljne predpostavke izhaja povsem nedvoumen sklep, da je federacija v procesu sprejemanja zvezne ustave pravzaprav ustavni dogovor med republikami, kar neizogibno terjaja, da se zvezna ustava sprejema v celoti oz. vsaka določba v njej v soglasju vseh republik, pogoj je torej njihovo popolno soglasje (konsenz).

Iz povedanega sledi, da morajo imeti republike čim širše pravice za notranjo samoorganizacijo v obeh elementih – za določanje lastne pristojnosti in notranje organiziranosti. Zato je treba v novi zvezni ustavi kar najkrajše opredeliti temeljna načela ekonomskega in političnega sistema (na primer, sedanjih 243 členov v ustavi iz leta 1974 bi kazalo strniti v največ 40–50 jasnih in kratkih členov). Zvezna ustava pa bi morala zelo natančno in prav tako jasno opredeliti pravice, svoboščine in dolžnosti človeka in državljana, za federacijo pa pravice in dolžnosti federacije ter organizacijo federacije. V tem smislu bi morala biti to – poleg kratkih in splošnih določil o tistem, kar naj bi bilo enotno regulirano v okviru jugoslovanskega ekonomskega in političnega sistema – primarno ustava zvezne države. Tako bi mogle socialistične republike – skladno s svojimi specifičnimi interesi in razlikami – mnogo svobodnejše in samostojnejše regulirati lastne ekonomske odnose kot tudi institucije političnega sistema ter svojo notranjo organiziranost.

Takšen pristop h koncepciji zvezne ustave in federacije nasploh terjaja – v primerjavi z ustavo iz leta 1974 – zmanjševanje pristojnosti federacije, zlasti na področju gospodarskega sistema. Po drugi strani pa se postavlja zahteva, da ima federacija v okviru minimalno določenih pristojnosti ne le pravno in politično subjektiviteto, marveč da razpolaga tudi z vsemi ustavnopravnimi sredstvi, da svoje pristojnosti v zakonodajni, izvršilni in sodni funkciji lahko učinkovito uresničuje. Federacija naj bi imela torej manj oblasti, pač pa mnogo več moči, da tiste pristojnosti, ki ji bodo z zvezno ustavo naložene, tudi učinkovito izvaja.

Tak federativni model, če naj bo konsistenten, nujno terjaja dvodomno ali tri-domno strukturo zvezne skupščine (odvisno od tega, ali bomo izhajali zgolj od državljana kot konstituenta oblasti, ali pa od delovnega človeka in državljana). V prvem primeru bi bil eden od zborov Zbor republik (in pokrajin?), drugi pa Zbor državljanov, ki bi ga kazalo voliti po načelu en poslanec na določeno število prebivalcev (en človek, en glas). V zboru republik kot drugem federativnem domu bi bile paritetno zastopane socialistične republike, medtem ko bi bili zastopani avtonomni pokrajini Vojvodina in Kosovo znotraj delegacije SR Srbije. Če pa bi bila sprejeta drugačna koncepcija pokrajin, zlasti kar zadeva njuno mesto in morebitno neposredno zastopanost v organizaciji federacije, bi dobili Zbor republik in pokrajin, tedaj bi bili tudi pokrajini na ustrezen način samostojno zastopani v tem zboru. Skupščina SFRJ bi praviloma odločala po dvodomnem načelu ob polni enakopravnosti obeh zborov. Odločanje ob pravnem pogoju iskanja soglasja zno-

traj Zbora republik (t. i. konsenzus) bi bilo bistveno zoženo že zaradi občutnega zoženja pristojnosti federacije – zlasti na področju ekonomskega sistema in ekonomskih odnosov; vendar bi zunaj kroga tako zmanjšanih pristojnosti to obliko odločanja kazalo še zadržati v dosedanjih ustavnih okvirih in oblikah.

Ko je govor o načelu odločanja zveznih organov zunaj kroga vprašanj, ki so bila pravkar omenjena, in ko je z zvezno ustavo tako izrecno zahtevano, da je pri odločanju potrebno soglasje (konsenz), naj bi obveljalo temeljno načelo o odločanju z nadpolovično večino, kadar pa gre za interesno pomembnejša vprašanja, bi bila v odločitvah merodajna kvalificirana večina.

JOVAN TEOKAREVIĆ*

Madžarska med demokraturo in demokracijo

Analize novejših političnih sprememb na Madžarskem se danes v glavnem ne morejo izogniti rabi izrazov kot so: hitro, nepričakovano, še nedavno povsem nezamisljivo, prvič, brez precedensa itd. Ti in podobni izrazi naj bi kar najbolje opisali sedanji tempo in naravo političnih sprememb v tej državi. Spremembe so namreč tako obsežne in globoke in se dogajajo tako hitro, da jim je težko slediti in jih beležiti, vendar pa jih ni težko razumeti.

Madžarska je danes, tako kot Poljska, na začetku prehodnega obdobja iz enega tipa političnega režima v drugega. Institucije, sile in navade iz starega režima še niso opuščene, vendar pa že koeksistirajo z ustreznimi elementi novega sistema. Demokracija nastopa v času, ko diktatura še ni povsem izginila. To svojsko zmes starega in novega madžarski teoretiki radi označujejo s skovanko »demokraturo« ali pa »diktabland«, kakor v literaturi običajno imenujejo prehodne oblike političnih režimov med vojaškimi diktaturami in novimi oblikami parlamentarne demokracije.

Danes še nihče ne more predvideti, kaj madžarska družba pričakuje na začetku poti spreminjanja, pa tudi tega ne, ali bo dejansko, kako in za kakšno ceno prispela v večstrankarsko demokracijo kot cilj, glede katerega je danes že doseženo soglasje najpomembnejših nacionalnih političnih sil.

Zanesljivejši je vsekakor pogled nazaj. Komaj leto in pol je, kar se je začela prava eksplozija političnega pluralizma, pa se vrnitev k prejšnjemu monizmu »realsocialističnega« tipa ne zdi več mogoča. Najboljši dokaz za to je neustavljivo razpadanje starega sistema, ki se dogaja mnogo hitreje kot je bilo sploh mogoče predvideti. Na nepričakovano hitro spreminjanje madžarskega političnega sistema – iz enopartijskega monizma v večstrankarsko demokracijo – je vplivalo nekaj dejavnikov:

Prvič, vse bolj neznosna ekonomska kriza je pri večini družbenih skupin okreplila prepričanje, da do ekonomskega okrevanja ne more priti brez radikalne politične reforme. V podporo tej tezi gredo propadle gospodarske reforme, ki jih ob njihovem času niso spremljale tudi politične spremembe. Madžarska javnost se je o tem lahko večkrat prepričala pri sebi doma, pa tudi na jugoslovanskem primeru. Na drugi strani pa se je Poljska kazala kot primer za to, kakšne institucionalne predpogoje za celovite reforme je potrebno ustvariti, da bi se izognili nasilnemu dušenju zahtev, pa čeprav jih sprejema večina prebivalstva, kakor je bilo v času Solidarnosti 1980–1981 leta;

Drugič, z zamenjavo Kadarjevega vodstvenega aparata je hkrati nastala tudi praznina oblasti; njegovim naslednikom je zmanjkalo gotovosti in sicer zaradi očitnega pomanjkanja legitimnosti in vse težje rešljivih družbenih problemov in

* Jovan Teokarević, raziskovalec v Inštitutu za mednarodno delavsko gibanje v Beogradu

spopadov. Nove politične sile so bolj ali manj spontano začenjale napolnjevati to praznino, kar je povzročilo nadaljnje slabljenje legitimnosti in celotnega položaja vladajoče elite;

Tretjič, mednarodne okoliščine so izjemno ugodne. Pri tem ne mislim samo na Gorbačova in njegovo »novo mišljenje«, ki – skupaj z domačimi reformami – ne duši, ampak celo omogoča spremembe na periferiji »sovjetskega carstva«, saj se praktično odpoveduje nasledstvu »Brežnjeve doktrine«. Kvalitetno novi mednarodni odnosi v zadnjih letih pospešujejo dogovarjanje in sodelovanje namesto spopadov, na mesto ideologiziranih predstav, ki so služile za opravičevanje konfrontacij med blokoma, pa je stopilo sodelovanje in povezovanje držav na različnih področjih, v katerem so poudarjeni predvsem praktični cilji. Poleg tega se je v okviru nove emancipacije in osamosvajanja Evrope od supersil začela evropska integracija, ki se ne ustavlja v celoti na mejah evropske ekonomske skupnosti. To je tudi možnost za vrnitev »druge (socialistične) Evrope« v skupnost evropskih držav. V tej vrnitvi vidi Madžarska svojo izjemno priložnost za osamosvajanje od Sovjetske zveze in nove možnosti za celotni družbeni razvoj.

Vzporedna polis

Opuščanje enopartijskega sistema na Madžarskem je neposredno povezano s koncem »obdobja Janoša Kadarja«, ki se ni končalo z njegovo smrtjo julija 1989, temveč na konferenci Madžarske socialistične delavske partije maja leta 1988. Kadar je bil prisiljen prepustiti mesto partijskega generalnega sekretarja premieru Karoliju Groszu, sam pa je prešel na novoustanovljeno (in samo častno) mesto predsednika partije. Ta konferenca je bila pomembna prelomnica – manj po neposrednih rezultatih, bolj pa po ustvarjanju temeljnih predpostavk za zelo različno novo obdobje političnega življenja na Madžarskem. Novo vodstvo madžarskih komunistov je poskušalo na politično krizo – ki jo je podedovalo od Kadarja – odgovoriti z nekoliko liberalnejšimi ideološkimi in praktičnimi rešitvami. Glede na Kadarjeve čase pa se je ključ za spremembo politične krize zdaj spremenil. Kadar je v svojem času uspel izstopiti iz razmer, ki so jih leta 1956 podpirali samo sovjetski tanki, poklicani zato, da zadušijo nacionalno-demokratsko revolucijo Madžarov, tako, da je sčasoma z družbo dosegel nepodpisani konsenz. S stališča uresničevanja oblasti je konsenz temeljil na posrečeni kombinaciji treh elementov: na potrošniški usmerjenosti, reafirmaciji nacionalne tradicije in selektivnejši uporabi prisile, kot je bila v veljavi v drugih državah »socialistične skupnosti«.

Temeljna predpostavka konsenza – kot neke vrste »dogovorna obveznost« prebivalstva – je bila, da se vprašanje legitimnosti monopolne oblasti komunistov ne bo postavljalo, dokler sistem daje razmeroma dobre ekonomske rezultate.

Ker pa se je ekonomska kriza v zadnjih letih zaostrovala, je ta predpostavka seveda izginila, hkrati pa so se pomembno povečale politične zahteve po demokratizaciji, oziroma po opustitvi enopartijskega modela. Tako se je novo vodstvo MSPS soočilo z nerešljivo situacijo: ni bilo sposobno popraviti vse slabšega ekonomskega stanja, za nadaljnje vladanje po starem pa mu je manjkalo legitimnosti.

Izrabe in iztrošenosti legitimnosti ni moglo zaustaviti niti to, da so preformulirali vlogo komunistične partije po jugoslovanskem receptu – iz »oblastne« v »idejno vodilno« – in tudi ne neprepričljivo prizadevanje za »socialistični pluralizem«. V okviru takšnega pluralizma je politični monopol MSDP ostal neprizadet, saj so nadzorovanim in preverjenim političnim subjektom ponudili samo obrobje oblasti,

vsakomur pa so odrekli končno odločitev, v katere okviru bi bil socialistični sistem samo ena od možnih opredelitev.

Družba je zato izkoristila omenjeno praznino oblasti in se je začela organizirati neodvisno od vladajoče partije. Prve oblike alternativnega (glede na obstoječe institucije) organiziranja na Madžarskem so bila ekološka družbena gibanja. »Donavski krožek«, ki so ga ustanovili leta 1984, je samo eno v nizu neodvisnih ekoloških gibanj, ki so v tem času nastajali. O zanimanju za sodelovanje v teh gibanjih govori tudi dejstvo, da so na Madžarskem začeli izdajati tudi prvi neodvisni časnik, namenjen izključno ekološkim temam. Ekološka gibanja so bila zgled, ki je spodbudil tudi drugačne oblike neodvisnega združevanja in vse bolj so povezovali ekologijo s problematiko človekovih pravic. Za njihov največji uspeh je treba šteti dejstvo, da je na njihovo zahtevo vlada odstopila od nadaljnje gradnje madžarsko-češkoslovaške hidroelektrarne na Donavi.

Velika spodbuda alternativnemu organiziranju so bili tudi množični protesti proti ogrožanju pravic trimilijonske madžarske manjšine v Romuniji. Oblasti so skrenile pozornost ljudi od vse bolj žgočih domačih problemov tako, da so podpisale te proteste – toda učinek je bil podoben izpuščanju duha iz steklenice. Poskus vladajoče elite, da bi vprašanje legitimnosti prestavila s tal demokracije na tla nacionalizma, se seveda ni mogel obnesti. Vendar pa čisto brez učinka le ni bil, kar se vidi iz tega, da je prva dovoljena neodvisna politična organizacija nastopila z izrazito populističnim programom. Govorimo o Madžarskem demokratičnem forumu, ki je nastal septembra 1987. leta z odkrito podporo dela najvišjega madžarskega političnega vodstva. S kar 13.000 člani je Forum še vedno najštevilnejša tovrstna organizacija, nemara tudi zato, ker ni organiziran kot politična stranka, ampak kot »koalicija, ki je odprta vsem poštenim idejam in pobudam v interesu države«.

Začetek pravega opozicijskega političnega organiziranja na Madžarskem pa vendarle pomeni šele ustanovitev dveh organizacij marca 1988. leta: prva je tako imenovana Mreža svobodnih pobud, katere cilj je povezovati dejavnosti gibanj in skupin, ki se po marsičem razlikujejo, skupno pa jim je zavzemanje za demokratično Madžarsko.

Druga organizacija, Zveza mladih demokratov (FIDESZ), je nastala navkljub ostri reakciji oblasti in je prav gotovo družbeno gibanje novega tipa. Prednost te Zveze pred drugimi podobnimi organizacijami in njena izredna priljubljenost sta posledica nedogmatske razlage dokaj nekonsistentne ideološke podlage gibanja. Mladi intelektualci – ki so v zvezi najštevilnejši – si tudi niso zastavili za cilj oblast, ampak hočejo spodbuditi nastajanje številnih organizacij in skupin v prepričanju, da bo takšna nova civilna družba sama znala izbrati najboljšo vlado.

Poleti leta 1988 je nastal tudi Demokratični sindikat znanstvenih delavcev, prvi neodvisni sindikat v kakšni socialistični državi po pojavu poljske Solidarnosti.

Novembra istega leta je enopartijski sistem na Madžarskem praktično prenehal obstajati, ker se je obnovilo delovanje Neodvisne stranke drobnih lastnikov, ki je bilo pred štirimi desetletji nasilno pretrgano. Primeru te stranke (sicer najuspešnejše na prvih povojnih volitvah) so zelo hitro sledile tudi druge, ki so po vojni tvorile koalicijo s komunisti, pa tudi tiste, ki so ostale zunaj te kratkotrajne in neenakopravne koalicije. Tako se je obnovilo delo Socialdemokratske, Ljudske, Krščansko-demokratske in drugih strank, nastale pa so tudi nove, ki jih prej ni bilo.

Vzporedno pa je pospešeno nastajalo veliko neodvisnih in med seboj zelo različnih organizacij, združenj, gibanj, skupin, ki jih je bilo že konec leta 1988 kar

štirideset, danes pa jih je že več kot sto. Vse te organizacije seveda niso politične, vendar pa so med njimi tudi takšne, čisto politične – z vsemi značilnostmi strank, a njihovi člani nočejo, da bi jih tako imenovali. Najboljši primer za to je Federacija svobodnih demokratov, ki je zelo priljubljena med liberalno mestno inteligenco, Vendar pa večina političnih strank na Madžarskem nastaja v glavnem brez programa ali le z začasno izdelanimi načeli, ki jih sčasoma dopolnjujejo. Neodvisno organiziranje se na Madžarskem do konca leta 1988 ni utemeljevalo na jasno določenih pravicah do združevanja, temveč na obstoječem razmerju političnih sil in na konkretnem odnosu oblasti do posameznih organizacij. Proti koncu leta pa je boj postajalo vse jasnejše in bolj izrazito, in sicer v korist večine akterjev novo odkritega političnega pluralizma.

Na vrsto je neizogibno prišla potreba po institucionaliziranju doseženega pluralizma in po tem, da oblast z dejanji pokaže, da je reforma veliko več kot zgolj ideološka argumentacija v političnih spopadih.

Premeščanje centrov moči

V začetku leta 1989 se je začel proces popolnejše legalizacije in institucionalizacije političnega pluralizma. Na zasedanju madžarskega parlamenta 12. januarja 1989 so sprejeli dva zakona, ki zagotavljata državljanom pravico, da ustanavljajo združenja tudi politične narave. Delegati so sprejeli tudi sklep, da bo do konca leta parlament sprejel poseben zakon o političnih strankah, kar pa je z Zakonom o združenjih praktično že mogoče. Ta zakon predvideva svobodno ustanavljanje vseh vrst združenj, razen vojaških. Za registracijo združenja je potrebno pripraviti samo statut, zagotoviti deset članov in izvoljene predstavnike. Ob prihodnjem posebnem zakonu o političnih strankah, ki bo urejal vsa organizacijska vprašanja v zvezi s strankami, bo – tako so se odločili – ustanovljeno tudi Ustavno sodišče, ki bo, poleg drugega, ocenjevalo, ali sta program in statut novih strank v skladu z Ustavo. Seveda ne gre za veljavno, ampak za prihodnjo ustavo LR Madžarske, ki jo že pripravljajo in ki naj bi dokončno in v popolnosti legalizirala večstrankarski politični sistem. Omenjeno petdnevno zasedanje parlamenta je sprejelo tudi nekaj dopolnil k obstoječi veljavni Ustavi, ki bodo zajeta v novi.

Ob tej priložnosti so demokratizirali tudi pravila dela v parlamentu, okrepil se je položaj njegovih članov in zaostri la odgovornost vlade. Tako so nastali pogoji za demokratizacijo že v sedanjem parlamentu, katerega tri četrtine poslancev sestavljajo člani partije na oblasti. To zasedanje najvišjega ljudskega predstavniškega organa je pomembno tudi zato, ker je praktično zaznamovalo konec parlamenta kot »drugega doma« vladajoče stranke, ki ga je ta uporabljala samo za potrjevanje že sprejetih partijskih sklepov. To sledi tudi iz podatka, da je bilo to najdaljše zasedanje parlamenta po letu 1948, ko je bil dotedanji strankarski pluralizem na Madžarskem zamenjan z monizmom.

Deset dni pozneje se je parlament še enkrat potrdil kot mesto, ki postopno prevzema del dejanske politične moči, pa tudi kot zelo dejaven udeleženec v začetnem procesu spreminjanja obstoječega političnega sistema, čeprav je že tudi v stari, »predreformski sestavi« parlament začel odražati dejansko politično življenje države in do neke mere tudi razmerja sil v njem. Nastala je prva bolj ali manj organizirana opozicijska frakcija znotraj parlamenta: del delegatov (51 od skupaj 97 nečlanov MSDP) je oblikoval tako imenovano skupino neodvisnih delegatov. Ob tem je bilo rečeno, da cilj skupine ni oblikovanje nove platforme ali glasovanje »v bloku«.

ampak le popolnejše proučevanje vladnih predlogov. Druga skupina (13 delegatov) je ustanovila tako imenovani agrarni sektor, kot nekakšen lobi, in zaprosila drugih 100 zainteresiranih delegatov za pomoč pri izboljševanju položaja kmetov.

Novi način dela v parlamentu je hkrati tudi povečal odgovornost izvoljenih poslancev. Od začetka leta je nekaj volivnih enot, ki niso bile zadovoljne z delom svojih predstavnikov, sprožilo zelo odločne in dobro organizirane zahteve za njih odpoklic – v več primerih jim je to uspelo.

Premeščanje jedra političnega življenja v parlament se je nadaljevalo na njegovem naslednjem pomembnem zasedanju, od 8. do 10. marca 1989 leta. Tedaj so sklenili, da bo nova madžarska ustava ob doslednejšem spoštovanju načela o prihodnji ločenosti zakonodajne, sodne in izvršilne oblasti, predvidela tudi funkcijo predsednika republike, katerega naloga bo tudi imenovanje premiera. Še jasneje kot prej so zdaj poudarili pomen določila prihodnje ustave o svobodnem organiziranju političnih strank, med katerimi ne bo nobena imela monopolnega ali kako drugače privilegiranega položaja v političnem sistemu. To pomeni, da so radikalizirali stališče, ki ga je centralni komite MSDP sprejel mesec prej: v prihodnji ustavi naj ne bi bilo dosedanje določbe o »vodilni vlogi« partije madžarskih komunistov. Na tem plenumu najvišjega organa MSDP, ki je bil 10. in 11. februarja, so odločno podprli nadaljnje transformacije k večstrankarskemu političnemu sistemu. Strankarski pluralizem je tako prvič postal nedvoumna opredelitev vodstva neke komunistične partije na oblasti.

V skladu s svojim sklepom o prenehanju »vodilne« vloge MSDP je njen centralni komite maja 1989 sprejel tudi nekatere določbe, ki prispevajo k njeni dejanski »razoblastitvi«. Ker ta partija poslej ne bo več »državna«, so sklenili ukiniti njeno pravico do imenovanja odgovornih voditeljev v državnih institucijah, stara praksa pa naj bi se obdržala samo za tovrstna mesta znotraj same partije. Kot je poročal »Magyar Hirlap« 4. maja 1989, je bilo na »kadrovskem seznamu« na Madžarskem leta 1973 kar 1700 oseb, 1985. leta 1241, zdaj pa je od preostalih 452 ostalo le še 150 partijskih mest. Ukinjanje monopola na kadrovsko politiko se je kaj hitro dokazalo tudi z novimi imenovanji (brez vnaprejšnjega partijskega soglasja) v ministrskem svetu, podobna praksa samostojnih volitev vodilnih ljudi pa se je že prej uveljavila v Patriotski narodni fronti.

MSDP se tudi ni vmešavala v proces emancipiranja še ene svoje tradicionalno »satelitske« organizacije. Gre za mladinsko organizacijo, ki je – zlasti tedaj, ko je nastajala neodvisna Zveza mladih demokratov (FIDESZ) poleti leta 1988 – izgubila ves, sicer že tako majhen ugled in vpliv, pa tudi polovico članstva glede na leto 1985. Zato je na kongresu te organizacije, ki je bil od 21. do 23. aprila 1989 leta, spremenila svoje ime: iz Zveze madžarske komunistične mladine (KISZ) je nastala Zveza madžarske demokratične mladine (DEMISZ) kot zveza 40-tih novih skupin, ki bodo novi zvezi verjetno zveste, dokler bodo imele dovolj visoko stopnjo neodvisnosti. Nova organizacija je kot svoj cilj opredelila neodvisnost od Madžarske socialistične delavske partije, hkrati pa izrekla podporo njenim reformnim prizadevanjem, kar je opaziti med drugim v »politični koaliciji z reformističnim krilom MSDP«.

Na svojem majskem zasedanju je CK MSDP sklenil tudi, da bo partija prenehala nadzorovati tako imenovane »delavske straže« in da bo pristojnosti v zvezi z njimi prevzel ministrski svet. Ta paravojaška organizacija je nastala po nasilni zadušitvi narodne vstaje leta 1956, njenih sedanjih 60.000 članov pa je tvorilo nekakšno partijsko vojsko. Čeprav je v zadnjih letih madžarska vlada postopno prevzemala od MSDP tudi nadzorstvo nad delavskimi stražami, pa je bil velik del

javnosti slejkoprej nezadovoljen s tako majhnimi spremembami in je vztrajno terjal ukinitve te organizacije, s pojasnilom, da nobena politična stranka ne bi smela imeti lastnih oboroženih sil, kajti le-te so lahko samo državne. Potem, ko so madžarski komunisti sklenili, da se bodo nehali opirati na to organizacijo, se je zmanjšal tudi njen delež v državnem proračunu, zdaj pa že načrtujejo, da bi jo organizacijsko vključili v redne obrambne sile LR Madžarske.

Vendar pa se po novembru 1988. leta te delavske straže obnavljajo na drugačen način. Tedaj so namreč ustanovili tako imenovano Društvo Ferenc Münich, katerega 6000 članov je v glavnem prišlo iz vrst delavske straže. To društvo – z imenom bivšega ministra za notranje zadeve – razglša komunistično ideologijo »starega tipa« in ostro obsoja novejše reforme, zlasti pa vodstvo madžarskih komunistov, češ da je preveč popustljivo do »kontrarevolucionarnih nastopov protisocialističnih političnih sil.«

Trojna pogajanja

Na omenjenem majskem partijskem plenumu so madžarski komunisti sprejeli tudi predlog novega zakona o političnih strankah. V posebni izjavi je CK MSDP ponovil željo partije, da skupaj z »vsemi odgovornimi političnimi silami« nadaljuje proces velikih družbenih sprememb, da bi s svobodnimi volitvami vzpostavili ustavno demokracijo na temelju večstrankarskega sistema. Na številne zahteve po vzpostavljanju oblik nacionalnega sporazumevanja, podobnega tistemu, ki so ga spomladi sprejeli za »okroglo mizo« na Poljskem, je MSDP odgovorila tako, da je pozvala vse družbene in politične organizacije, naj skupaj, »na ravni politične sprave«, najdejo poti za reševanje družbenih problemov in spopadov na Madžarskem.

Tako je MSDP v resnici že drugič poskušala začeti razgovore z opozicijo. Prvi poskus je namreč 8. aprila propadel, ker je prišlo samo sedem od petnajstih povabljenih delegacij. Drugi krog pogovorov so začeli 22. aprila, tudi tedaj brez uspeha. Osem opozicijskih strank in gibanj je namesto predložene okrogle mize zahtevalo dvostranske pogovore, kjer naj bi sodelovali na eni strani komunisti in njihove zavezniške organizacije, na drugi pa opozicija.

Po majskem predlogu MSDP je opozicija še enkrat obsodila komuniste – tokrat zaradi njihovega predloga, kako naj bi potekali pregovori. Opozicija je menila, da so – namesto pravno nedorečenih in neopredeljenih konzultacij – potrebna uradna in obvezujoča pogajanja z dejanskimi rezultati. Po mnenju opozicije bi MSDP tudi morala priznati obstoj tako imenovane okrogle mize opozicije, oziroma koalicije najbolj vplivnih opozicijskih strank in gibanj.

Ko je vladajoča partija ta pogoj izpolnila, so se pogajanja najpomembnejših političnih sil na Madžarskem lahko začela – to je bilo 10. junija 1989. V teh »madžarsko-madžarskih« pogajanjih so sodelovale tri pogajalske strani: ena je Madžarska socialistična delavska stranka, druga okrogla miza opozicije (OMO), ki jo tvorijo predstavniki naslednjih političnih strank in skupin: Društvo prijateljev Endre Bajcsija Žilinskega, Zveza mladih demokratov (FIDESZ), Neodvisna stranka drobnih lastnikov, kmetov in meščanov, Demokrščanska narodna stranka, Madžarski demokratični forum, Madžarska narodna stranka, Socialdemokratska stranka Madžarske, Zveza svobodnih demokratov ter Demokratična zveza neodvisnih sindikatov kot opazovalci. Tretjo stran sestavljajo družbene organizacije in gibanja. To so: Združena levičarska alternativa, Patriotska ljudska fronta, Mad-

žarska demokratična zveza mladine, Zveza madžarskega odporniškega in antifašističnega gibanja, Deželni svet madžarskih žensk, Društvo Ferenc Münich in Deželni svet sindikatov.

Najprej so sprejeli sporazum o ciljih in načelih pogajanj, ki je predvidel enakopravnost vseh treh pogajalskih strani, kakor tudi njihovo soglasje o tem, da se prehod iz enostrankarskega sistema v predstavniško demokracijo izpelje po poti svobodnih volitev, brez vnaprejšnjih omejitev. V sporazumu je zapisano tudi, da nobena politična stranka ne more izkoriščati suverenosti in se ne more razglasiti za edinega imetnika ljudske volje. Med najpomembnejše določbe je šteti tudi obvezo, ki so jo sprejeli vsi udeleženci trojnih pogajanj, da je namreč uresničevanje demokratičnega spreminjanja lahko samo mirno, in da nobena družbena organizacija ne more nadzorovati oboroženih sil ali jih voditi.

Podpis tega sporazuma je pomenil tudi preseganje prejšnjih nesporazumov med MSCP in OMO glede dveh vprašanj. Prvič: OMO je sporazumno pristala na to, da so na dnevni red poleg političnih prišla tudi ekonomska vprašanja. Takšna razširitev dnevnega reda je bila pogoj, ki ga je MSDP postavila, če naj se pogajanja sploh začne, ker je vladajoča stranka želela svoje pristajanje na politično tekmo do neke mere nadoknaditi z jasno delitvijo odgovornosti za težko ekonomsko stanje v državi. To ni ustrezalo prvotnim nameram Okrogle mize opozicije, da bi namreč pogajanja omejili na politična vprašanja, se pravi na pripravo najpomembnejših zakonskih besedil, ki naj bi omogočila večstrankarsko demokracijo. O delitvi odgovornosti bo mogoče govoriti, po mnenju članov OMO, šele po volitvah legitimne vlade. Sicer pa je OMO že od začetka pogajanj zelo jasno razglašala, da ji ni do dogovora z MSDP, ki bi, tako kot na Poljskem, vnaprej urejal delitev oblasti, bodisi z mesti v parlamentu ali pa v vladi.

Kaj je Okrogla miza opozicije pričakovala od pogajanj, je najbolje izrekel njen uradni predstavnik Imre Konja. V razgovoru za časnik »Magyar Nemzet«, ki je bil objavljen 23. maja, je dejal, da OMO želi »sodelovati samo v ustvarjanju pogojev za svobodne volitve; ko bodo pravila igre za parlamentarno demokracijo izoblikovana, bo OMO izpolnila svojo nalogo«.

Drugi nesporazum med MSDP in OMO je zadeval sodelovanje t. i. tretje strani v pogajanjih. OMO je odklanjala »tretjo stran« kot partnerja v pogajanjih, ker gre ali za predstavnike skupin, katerih interesi so pretežno ekonomski ali pa za skupine, ki so bile doslej pod popolnim nadzorom MSDP. OMO je nazadnje le pristala na udeležbo »tretje strani« v pogajanjih, ker je pač to bilo za predstavnike MSCP odločilnega pomena. Poleg tega je MSDP kot povračilo Okrogli mizi opozicije obljubila – in to je bilo pozneje tudi uradno zapečaten s sporazumom – da bo odložila sprejem najpomembnejših zakonov v parlamentu, ne da bi opravila podrobne prehodne dogovore o njih na trojnih pogajanjih. »Tretja stran« je kot temeljni argument v podporo svoji udeležbi na pogajanjih poudarjala, da brez nje v pogajanjih ne bi sodelovali predstavniki velikega dela madžarske družbe, zakaj prav »tretja stran« je pravi predstavnik »molčeče večine« madžarskih državljanov.

To je pravzaprav res, kar je potrdil tudi politilog Laszlo Kery 6. maja 1989. leta v razgovoru za Radio Budimpešta. Iz njegovih raziskovanj sledi, da je od 6,5 milijonov Madžarov, starih od 15 do 65 let, samo pol milijona politično aktivnih. Premagovanje jezu med 90% nezainteresiranih in 10% politično dejavnih državljanov ne bo lahka naloga za nobeno madžarsko politično stranko; torej je lahko udeležba »tretje strani« možna rešitev tega vprašanja.

Sklep s trojnih pogajanj o odlogu sprejemanja zakonov v parlamentu je v njem izzval odpore. Poslanci so se znašli v čudni situaciji: parlament je komaj oživiljen,

pa že potisnjen ob stran. Ali natančneje, o delu najvišjega nacionalnega predstavniškega telesa zopet odločajo elite (tokrat sicer med seboj nasprotno) in to v času, ko madžarsko politično življenje doživlja demokratizacijo brez precedensa. Argument, da sedanji parlament ni bil izvoljen na svobodnih volitvah, v takšnih razmerah ni dosti bolj prepričljiv kot nasprotni argument: na čem utemljujejo svojo legitimnost predstavniki vseh strank in gibanj, ki sodelujejo v trajnih pogajanjih?

Pluralizem v partiji na oblasti

Hkrati s pluralizacijo celotne madžarske politične scene poteka tudi proces pluralizacije znotraj vladajoče stranke. Madžarska socialistična delavska stranka doživlja izjemno težko obdobje, v katerem se kriza političnega in gospodarskega sistema, za kateri je odgovorna prav ta stranka, prepletata s krizo lastne ideologije, družbene strategije in načina dosedanjega dela. Velike in hitre spremembe v madžarski politiki delujejo na člane partije vsekakor precej različno, vendar pa silijo k obračunu s tipom režima, ki so ga – če nič drugega – vsaj podpirali, zdaj pa je zabredel v krizo, iz katere je izhod videti čedalje bolj po poti zanikanja in ukinjanja temeljnih potez tega režima.

Partijsko članstvo je zato zmedeno, vendar pa tudi vse bolj razdeljeno, kar je, med drugim, pravzaprav neizogibna posledica celotne in partijske politizacije: politične razlike so bile prej prikrite z ideološkimi predstavami o monolitnosti. Zdaj pa takšne potrebe ni več, ker je navsezadnje mogoče pripadati tudi drugim strankam. Število članov MSDP hitro upada – samo v zadnjem letu in pol se je osulo od 850 000 na nekaj več kot 700 000 članov. Zmedenosti članov botruje tudi omahljiva politika vodstva, kateremu se pred očmi podira sistem, za katerega je to isto vodstvo trdilo, da je najbolj trajen, ker je najboljši. Vse jasnejša je razdeljenost in razcepljenost v vodstvu, to pa vedno povzroči tudi razhajanja med članstvom. Za razliko od podobnih razmer v drugih socialističnih državah, so v Madžarski socialistični delavski partiji nastale tudi prve frakcije.

Začetek organiziranih frakcij znotraj madžarske socialistične delavske partije pomeni nastajanje tako imenovanih reformskih krožkov ob koncu leta 1988. Reformistično naravnani člani MSDP, ki so bili nezadovoljni z razlaščanjem partije, kot ga je izvajalo njeno vodstvo, so v več mestih priredili posebna zborovanja, 21. in 22. maja 1989 pa je bila v Segedinu tudi prva nacionalna konferenca reformskih krožkov, ki jih je bilo že več kot sto. Konferenca je sprejela »Manifest« in predlagala izredni partijski kongres že za to jesen, namesto leto pozneje. Čeprav se je temu del vodstva upiral, na čelu s Karolijem Groszom, je bila ta pobuda kar hitro sprejeta.

Krožki so predvsem kritično izpostavili delo generalnega sekretarja Grosza in zahtevali, da se ga zamenja. Poleg tega so zahtevali, da partija radikalno opravi s svojo lastno stalinistično preteklostjo, da bi lahko uspešno sodelovala na demokratičnih volitvah. Zato je po mnenju članov krožkov potrebna demokratizacija notranjih partijskih odnosov in hitra preobrazba »birokratsko-državne« v moderno politično stranko, ki bo ustrezala zahtevam novega demokratičnega sistema.

V drugo vrsto frakcij lahko prištejemo formalno neorganizirano, vendar po nastanku starejše, tako imenovano reformistično partijsko krilo, ki je v zadnjem času prav tako pripravilo več zborovanj v raznih mestih.

Leto dni po partijski konferenci, na kateri so praktično odstavili Janoša Kadarja in mu podelili mesto častnega predsednika, so mu odvzeli tudi to funkcijo, kot razlog pa navedli poslabšano zdravstveno stanje tega dolgoletnega madžarskega

voditelja; v resnici pa je bila to še ena poteza v korist premoči reformističnega krila najvišjega partijskega vodstva. Kadarjev dokončni odhod s scene ni bil nikakršno presenečenje, ker je že od majske partijske konference, posebno pa od začetka leta 1989 doživljal vse ostrejšje kritike javnosti, zlasti zaradi leta 1956, ko je pozval sovjetske čete, naj intervenirajo na Madžarskem, pa tudi zaradi nepravočasnega reagiranja na gospodarsko in politično krizo.

Že v aprilu, še preden je prišlo do Kadarjevega odhoda, so zamenjali njegove somišljenike v politbiroju in sekretariatu CK MSDP. Tako se je znotraj partije odprla, poleg drugega, pot k dokončnemu obračunu z dogodki iz leta 1956. S posebnimi sklepi je vodstvo madžarskih komunistov že marca spremenilo dotedanjo veljavno partijsko oceno, po kateri so bili ti dogodki označeni kot kontrarevolucija. Nekateri voditelji MSDP so v svojih izjavah še bolj poudarjali svoj pozitiven odnos do oktobrskih dogodkov. To je bilo potrebno, da bi čimbolj pripravljeni pričakali 16. junij, dan, določen za ponovni pokop, se pravi za popolno rehabilitacijo Imreja Nagyja, nedolžno pogubljenega pred enaindvajsetimi leti. Pogreba se je udeležilo nekaj sto tisoč ljudi (predstavnikov MSDP Nagyjeva rodbina ni povabila) in to je pomenilo simbolno popravljanje krivice do nepravilno obsojenih, hkrati pa tudi svojsko narodno spravo.

Tri tedne pred pogrebom se je končala prerazdelitev oblasti na vrhu MSDP. V novi organ, prezidij, so bili izvoljeni: Reszo Nyers kot predsednik, Imre Pozsgay, premier Mikloš Nemeth in Karoly Grosz, ki je obdržal funkcijo generalnega sekretarja. Pomen te funkcije je hitro upadal ne samo zaradi delitve oblasti v vrhu partije, temveč tudi zato, ker novi predsednik stranke ni več imetnik neke samo častne funkcije, temveč tudi nosilec najvišje moči. Premoč reformskih sil v vodstvu MSDP je nedvoumna; Grosz pa je najavil svojo ostavko za oktobrski partijski kongres.

Takšen potek dogodkov potrebuje dopolnilno razlago glede razlik znotraj vladajoče stranke. Poleg že omenjenih oblik frakcijskega organiziranja, je v današnji MSDP mogoče jasno raspoznati notranjo delitev na – pogojno rečeno – desnico, levico in center, ki je značilna za komunistične partije na oblasti. Če uporabimo to terminologijo in označevanje, ki sta znana iz sovjetskega primera v dvajsetih letih, lahko rečemo, da desnico tvori reformsko partijsko krilo oziroma reformski krožki, ki so pod odločilnim vplivom Imreja Pozsgayja in Reszoja Nyersa. Tudi levica je v začetku leta 1989 ustanovila svojo vzporedno organizacijo – tako imenovano platformo marksistične enotnosti, ki jo vodi Robert Ribanski, znan po stališču, da je diktatura proletariata najboljša rešitev za današnje madžarske probleme. Sicer pa »platforma« obtožuje novo vodstvo MSDP, da skupaj z opozicijo obnavlja kapitalizem, za pravo reformsko politiko pa ima še naprej Kadarjev model socializma.

Generalnemu sekretarju Karoliju Groszu je v prvem letu opravljanja funkcije še nekako uspevalo, da je s pozicije centra pomirjeval skrajnosti znotraj partije. Takšna politika pa je bila v sedanji krizi in ob hitrem izgubljanju ugleda MSDP lahko le kratkega veka. Največji uspeh Groszove politike centra je vsekakor ta, da je delno spodnesel Kadarjevo vodstvo, kar je ustvarilo predpogoje za nadaljnjo radikalizacijo političnih sprememb, ki pa jim Grosz sam ni mogel več slediti, kaj šele, da bi jih lahko usmerjal. Pobudo so tedaj vzeli v svoje roke člani vodstva s partijske desnice, ki so bili edini sposobni, da izpeljejo konsekvence iz zastavljenih sprememb. V partiji so hitro uspeli, prav tako – in to je pomembnejše – pa tudi v madžarski družbi, kar je pripisati temu, da so: prvič, bili pripravljeni začeti pogajanja z opozicijo; drugič, sprejeli so izziv svobodnih volitev z nepredvidljivimi

posledicami za MSDP in zase, in tretjič, odločili so se, da bodo do volitev poskusili spremeniti svojo stranko, kolikor je to sploh mogoče, da bi jo usposobili za demokratsko politično konkurenco.

Spopadi frakcij znotraj MSDP so očitno tako zelo nepomirljivi, da nihče več ne želi, da bi se partija za vsako ceno opredelila za eno stran. Mnogo bolj realističen in mnogo manj boleč se voditeljem frakcije začelja zdeti razcep na vsaj dve novi stranki. Ne glede na ime – ali bi bila »komunistična« ali ne – bi bila ena od njih zanesljivo podobna sedanji (ali bolje rečeno dočerajšnji) MSDP. Podoba druge stranke so skoraj do popolnosti orisali govori voditeljev partijske desnice (in nekateri dokumenti o reformi partije) in po tej podobi bi bila še najbolj podobna zahodnoevropskim socialističnim ali socialdemokratskim strankam – tudi po imenu. Budimpeštanski reformski krožek je v začetku julija predlagal novo ime za partijo: Zveza madžarskih socialistov, v dokumentih za kongres pa je predlog za Socialistično stranko.

Opredelitev za številčno manjšo, vendar novim razmeram ustrežnejšo stranko, je razumljiva. Laže bi jo bilo obvladovati – brez sedanjih frakcij in tako rekoč nepremostljivih razlik in spopadov – takšna nova stranka pa bi tudi, verjetno v koaliciji z drugimi strankami, utegnila imeti največ možnosti za vladanje Madžarski po morebitni zmagi na volitvah.

Čeprav šteje MSDP nekajkrat več registriranih članov (nekaj prek 700.000) kot vse opozicijske stranke skupaj (30 do 40.000) se njeno vodstvo na svobodnih volitvah ne bo oprlo samo nanje: predvsem je negotovo, koliko glasov bi na volitvah od njih dobila MSDP. Če bo medtem prišlo do razcepitve partije na (vsaj) dve novi stranki, bo to še dodatno zmanjšalo število kolikor toliko zanesljivih glasov. Zato so voditelji partijske desnice v začetku junija 1989 tudi organizacijsko izpeljali to, kar se že dalj časa kaže kot njihova premišljena strategija. V Budimpešti so 7. junija ustanovili novo družbeno gibanje, Gibanje za demokratično Madžarsko. Vodstvo tega gibanja tvorijo tudi najvišji funkcionarji MSDP (Pozsgay in Nyers), cilj gibanja pa je koalicija reformskih sil iz vrst komunistov in družbe. Vodstvo bo gotovo poskušalo uporabiti Gibanje ne samo za pridobivanje čimvečjega števila glasov na volitvah, ampak tudi za krepitev lastne frakcije v MSDP, se pravi za hitrejše celovite spremembe partije.

Očitna kriza MSDP je v poletnih mesecih leta 1989 pripeljala do nadaljnjega vzporednega organiziranja partijskega članstva. Že prej smo omenili skrajno levo Platformo marksistične enotnosti, v juliju pa sta nastali še dve levo usmerjeni partijski skupini oziroma frakciji: Zveza za obnovo MSDP in Ljudska demokratična platforma.

Premoč reformatorjev znotraj MSDP je posebno opazna v pripravah na partijski kongres. Konec avgusta so dali v javno razpravo osnutek kongresnega dokumenta, Manifesta MSDP, ki poskuša ujeti korak s hitrimi demokratičnimi spremembami v deželi. Prav zato je ta dokument doslej najbolj prepričljiv prelom s staro partijsko ideologijo, ki jo MSDP deli z drugimi komunističnimi partijami na oblasti v socialističnih državah.

Odstopanje od diktature proletariata kot cilja in od opiranja predvsem na delavce, je tudi v skladu s predlogom za novo ime partije: namesto Socialistične delavske naj bi se po kongresu imenovala samo Socialistična. Socializem kot cilj torej ni vprašljiv, toda do njega se je – po Manifestu – treba prebiti skozi prelom z doslej znanim socializmom – in to ne samo stalinskega tipa, ampak skozi prelom z vsako obliko državnega socializma.

MSDP se v tem dokumentu določa kot »stranko reform, ki svojo dejavnost

usmerja na radikalne reforme in mirni prehod v demokracijo«, hkrati pa odgovarja na najpogosteje postavljeno vprašanje; podredila se bo volji ljudstva na svobodnih volitvah in prešla v opozicijo, če ne bo dobila zaupanja večine volivcev.

Na izrednem kongresu madžarskih komunistov, ki je bil v začetku oktobra 1989, so razpustili dotedanjo Madžarsko socialistično delavsko partijo in ustanovili novo, Madžarsko socialistično partijo. V skladu s spremembo ideologije so spremenili tudi partijske simbole in namesto rdeče barve in peterokrake zvezde je nov simbol postal nagelj. Iz oznake partijskega glasila »Nepsabadšag« je izginila desetletja stara parola »Proletarci vseh dežel združite se!«, nastala pa je nova opredelitev »socialistično glasilo«. Opustili so tudi osnovno organizacijsko načelo vseh komunističnih partij – demokratični centralizem. Do pričakovanega razcepa partije ni prišlo, čeprav so burne razprave kongresnih delegatov jasno razkrivale pripadnost reformistični, konservativni ali neopredeljeni struji. Odločilno večino so imeli reformisti, kar je pokazalo tudi glasovanje za resolucijo o razpustu stare in oblikovanju nove partije. Od 1300 delegatov jih je proti resoluciji glasovalo samo 159, vzdržalo pa se jih je komaj 38. Sicer pa resolucija predvideva, da se novi madžarski socialistični stranki lahko pridruži vsak, kdor podpiše izjavo, da se strinja z njenim programom.

O slabosti konservativne smeri priča tudi dejstvo, da je njen prvi mož, Janos Berec, kar med kongresom umaknil svojo platformo z naslovom »Sodelovanje za obnovo MSDP«, ki je pritegnila samo trideset podpisnikov. Bivši generalni sekretar Karoly Grosz se je izrekel proti razpustitvi MSDP in se umaknil iz političnega življenja. Kongres je izbral novo predsedstvo s 25 člani, na čelu pa je ostal Reszo Nyers. Njegov umirjen reformizem je največ pripomogel k mirni premostitvi ideoloških nesoglasij in k ohranitvi enotnosti partije. Seveda pa je ta enotnost precej negotova in šele po ponovni registraciji članov bo znana njena dejanska moč. Vendar bo podaljševanje življenja enotni, nerazcepljeni partiji verjetno pomemben dejavnik na prihodnjih parlamentarnih volitvah. Ta kompromis je Nyers na kongresu označil za zelo pomembnega, ker naj bi partiji omogočil, da se preporodi v novo socialistično stranko levega krila.

Med najpomembnejšimi kompromisi, na katere so pristali reformatorji na kongresu, je šteti umik zahteve po razpustitvi partijskih organizacij v podjetjih, kar je bilo sicer že prej dogovorjeno s predstavniki opozicijske okrogle mize. Reformatorji so bili nezadovoljni s to odločitvijo, ker je po njihovem mnenju v nasprotju z opredelitvijo za to, da bodo odstopili od vsakršnega posebnega in privilegiranega mesta madžarskih komunistov oziroma socialistov v prihodnjem madžarskem večstrankarskem sistemu.

Svobodna javnost

Svoboda tiska je zelo pomemben vidik dejanskega delovanja večstrankarske demokracije. V svetu danes verjetno ni države, v kateri tako hitro nastajajo časniki in časopisi, kot se to dogaja na Madžarskem po letu 1988. Izdajajo jih posamezniki ali skupine somišljenikov, politične stranke in gibanja, strokovna združenja in vsi drugi, ki se za to dejavnost odločajo bolj zaradi ugodne politične klime kot pa na podlagi zakonskih določb, katerih popolna liberalizacija se mora šele zgoditi.

Veljavni zakon o tisku (ki velja od septembra 1986. leta) v celoti ne ustreza zahtevam po svobodi tiska v prihodnji večstrankarski družbi, pa tudi ne dejanskemu stanju stvari, ki je boljše, kot to zakon predvideva. Vendar pa je pomembno

razširil meje do tedaj dopuščene na tem področju: v nasprotju z dotedanjo prakso se je nadzor vladajoče stranke v času veljavnosti tega zakona vse bolj omejeval samo na lastni partijski tisk.

Poleg boljših novih zakonskih določb o svobodi tiska in antitutorske politike post-Kadarjevega vodstva je na osvobajanje informativnega področja in na njegovo pluralizacijo predvsem vplivala uvedba tako imenovanega svetovnega potnega lista (v začetku leta 1988) in sprejetje Zakona o ekonomskih združenjih (konec tega leta). Dejstvo, da je laže priti do potnega lista (ki ga državljan ni več dolžan vrniti policiji, ko se vrne iz tujine, ampak ga lahko uporablja za neomejeno število potovanj iz države), je med drugim prineslo tudi lažji dostop do informacij. Poleg tujega tiska in knjig hitro narašča tudi število uvoženih računalnikov in videorekorderjev. Zakon o ekonomskih združenjih pa je – v nasprotju z bolj restriktivnimi določbami Zakona o tisku – omogočil ustanavljanje majhnih založniških podjetij in tiskarn ter pooblastil zasebnike, da se lahko ukvarjajo tudi s prometom tiskanih proizvodov.

Vladni organi, katerih pristojnost je izdajanje dovoljenj za delo novih časopisov in časnikov, so naravnost zatrpani z vlogami in prošnjami: medtem ko so v celem letu 1988 izdali dovoljenja za izdajanje 41 časopisov, so jih samo v januarju 1989 izdali 9, v naslednjem polletju pa verjetno več kot v celem prejšnjem letu.

Legalni novi in neodvisni založniki novih časopisov in knjig imajo v zadnjem času opraviti s predstavniki države samo, kadar plačujejo davke. Ilegalne založnike – katerih redne izdaje posameznih časopisov in knjig so visoko nakladne in ugledne – oblasti za zdaj tolerirajo v upanju, da bodo večinoma legalizirali svojo dejavnost, ko bodo za to ugodnejši pogoji.

Zoper prodajanje uradno nedovoljenih izdaj ni pravzaprav nikakršnih ukrepov. Verjetno bi bili založniki in prodajalci lahko preganjani zaradi nelegalne prodaje, ne pa več za kazensko dejanje »sovražne propagande« ali »širjenja lažnih vesti«, čeprav prodajajo knjige, ki so bile dolga leta na črnih listah kot dela za javno rabo neprimernih avtorjev. Vse večja prisotnost in vpliv neodvisnih založb je zadnja leta postala resna konkurenca uradnemu založništvu, ki pa je nedavno ta izziv sprejelo. Glasilo MSDP »Nepsadabšag« je marca 1989 pod naslovom Prepovedan sad objavilo seznam prej prepovedanih knjig, ki so bile pravkar ali še bodo objavljene na Madžarskem. Na seznamu so poleg drugih tudi knjige Milana Kundere, Vaclava Havele, Aleksandra Solženicina, Josifa Brodskega, Roya Medvedjeva, pa tudi nekaterih madžarskih piscev, ki so bolj znani v tujini, na primer Gyorgya Konrada, in celo nekateri spisi Nikolaja Buharina in Karla Marxa. Orwellovo »1984« in Koestlerjev »Somrak opoldne« tu nista bila omenjena, ker so ju na Madžarskem izdali že prej.

Očitne so tudi spremembe v novejšem delu madžarskega radijskih in televizijskih postaj, ki so bile zaradi večjega vpliva že tradicionalno bolj podvržene strogi nadzoru partijsko-državnih oblasti. Spremembe se dogajajo zares izjemno hitro: šele leta 1988 so uvedli radijske prenose skupščinskih zasedanj, samo leto pozneje pa so že nastale prve komercialne radijske postaje in ena privatna televizijska. Tudi Zveza mladih demokratov pripravlja svojo radijsko postajo, temu primeru pa bodo verjetno sledile tudi druge vplivnejše opozicijske stranke in gibanja. Sicer pa so si ti že izborili svoje redno mesto v programih državnega radia in televizije.

Pluralizacija programa pa ne pomeni samo uvajanja novih političnih vsebin. Tako kot pri tisku, kjer gre za veliko število naslovov zabavnega ali sicer nepolitičnega značaja, tako tudi tu nastajajo komercialne in lokalne radijske postaje, ki

imajo drugačne vsebine in uporabnike, pa tudi finančne vire, ki so neodvisni od prej neobhodnega centra. Madžarske oblasti so nehale ovirati tuje radijske programe za Madžare in dovolile spremljanje nekaterih satelitskih TV programov. Konec poletja 1989 je radio Svobodna Evropa odprl v Budimpešti svoje prvo dopisništvo v eni od socialističnih držav, bistveno lažje pa je tudi delo tujih novinarjev, ki stalno ali občasno poročajo iz Madžarske. Od julija 1988 ne potrebujejo več posebnega dovoljenja za delo ali snemanje, po pravicah pa so praktično izenačeni z madžarskimi novinarji.

Poleg vseh teh ukrepov moramo omeniti še najnovejše prizadevanje vladajoče stranke, da bi zagotovila pogoje za dejansko in neovirano svobodo tiska. Na seji CK MSDP 29. marca 1989 so sklenili, da je »treba zajamčiti institucionalne možnosti za izražanje slehernega mišljenja, ki priznava ustavo in prispeva k nacionalnemu konsenzu. Praktično svobodo izražanja in tiska je treba zagotoviti s širokim sistemom zakonskih jamstev.«

Najvišji organ partije madžarskih komunistov priporoča tudi, naj novi Zakon o informiranju omogoči »vsakomur, vključno s privatnimi osebami, da lahko ustanovi časopis, lokalno ali komercialno radijsko ali televizijsko postajo in da predvidi registracijo namesto dosedanjega sistema izdajanja dovoljenj«.

V začetku tega prispevka smo omenili metaforo »demokratura«, da bi z njo opisali prehodni tip političnega režima, ki zdaj obstaja na Madžarskem. Analiza novjših političnih sprememb v tej državi je pokazala umestnost rabe te metafore.

Iz analize izhaja tudi, da se je treba pojmom socialistične reforme ali reforme v socializmu, kadar gre za madžarske politične spremembe, resnici na ljubo izogibati. Čeprav sta obremenjena z mnogimi in pogosto nasprotnimi pomeni, pa ju je mogoče morda uporabljati za opis sprememb v nekaterih drugih socialističnih državah.

Če pa že vztrajamo pri njih, potem je pač najbolje, da ju preformuliramo, kot je to nedavno storil angleški raziskovalec Timothy Garton Ash. Ko si je odgovarjal na vprašanje, ali se na Madžarskem in Poljskem danes dogaja reforma ali revolucija, je dejal, da bi bilo tamkajšnje politične spremembe natančneje imenova refolecije ali revorme, ker vsebujejo nekaj od obeh.

Madžarske spremembe ne popravljajo »nekaterih deformacij socializma« in ga ne izpopolnjujejo skozi ohranjanje temeljnih lastnosti. Gredo preko njegovih že davno pretesnih meja. Ali pa bo dovolj moči in razuma, da bi se demokratura kmalu spremenila v demokracijo?

Osvajanje oblasti

Odkritje, da ni več kaj odkriti, je strašnejše od strahu in tesnobnejše od tesnobe. Tudi zato se politični vzvodi, ki jemljejo možnost vsake izbire ter zahtevajo spravo z obstoječim stanjem, sesipajo kot hiše izsušene pajčevine.

Varšava, Budimpešta in Berlin nazorno kažejo, da realsocialistični dinozavri dokončno izumirajo, da je minila doba tako arhipelaških sistemov dominacije kot tudi enoobličnih političnih monopolov, doseženih z obvladovanjem šol in sodišč, prostega časa in institutov, komunikacijskih medijev in intimnosti. Malodušje in brezvoljnost je zamenjala brezbržnost; vse skupaj pa je nadomestil upor ekstremni politiki, ki jo Hans Magnus Enzensberger imenuje najvišja stopnja nerazvitosti in opredeljuje kot politični sistem skrajne oblasti osebnosti, povezane s kultom osebnosti. Kot enopartijski sistem, kjer vodilna garnitura nima pravil o nasledstvu, s samovoljo v pravosodju, popolno cenzuro, privilegiranim položajem vojske in tajne policije. Vse skupaj pa je samo množično uničenje človeških želja, človeške fantazije, človeške produktivnosti.

Stoletje, ki se neprizanesljivo spogleduje s svojim koncem, je sedaj označeno tudi s spoznanjem, da je razpolovna doba političnih idej in prognoz hitrejša od vzburljivih misli. Politika, ki je še dobesedno včeraj – tako v Varšavi, kot Budimpešti in Berlinu – utelešala načine enosmerne politične kontrole, postaja danes sestavni del prostora in časa, ki se namesto z eno samo priznano resnico srečuje z množtvom relevantnih resnic in s tem preprečuje, da bi se namesto zavesti o vrednosti kateregakoli posameznika ustoličila zavest o vrhovni ideji in enem samem neprizivnem prav. Pa četudi ta prav vodi v prepad. Tako kot v tisti kratki noveli Friedricha Dürrenmatta »Predor«. Zgodba govori o štiriindvajsetletniku, ki kadi cigare Ormond Brasile 10, je zaposlen z nebuloznim študijem na neki univerzi, kamor se redno vozi s popoldanskim vlakom, odhod sedemnajst petdeset, prihod devetnajst sedemindvajset. Tako je bilo tudi tistega nedeljskega popoldneva, ko se je vlak ob prijetnem vremenu premikal naprej med Alpami in Juro, da bi po nepolnih dvajsetih minutah vožnje potonil v majhen predor, tako majhen, da v vagonih niso nikoli prižigali luči, da pravzaprav ni bil nikoli niti pozoren nanj, le slutil ga je. Tisti dan pa je bilo vse drugače. Predora ni in ni bilo konec, štiriindvajsetletnik je najprej pomislil, da je sedel na napačni vlak, da bi kasneje po neskončno dolgi vožnji skozi predor poiskal vlakovodjo. Ta mu je odgovoril, da nima nobenega pojasnila za to, kako so zašli v ta nenavadni predor brez konca, da pa ni razloga za preplah, saj se vendar premikajo po tračnicah, da torej predor mora nekam voditi, da torej nič ne dokazuje, da bi bilo s predorom kaj narobe, razen seveda to, da se ne konča.

Del politične Evrope, ki se zaradi zavezanosti svoji ideologiji odreka vsemu racionalnemu in razumnemu, se krči in je manjši iz dneva v dan. V času sprememb temeljnih dimenzij evropskega prostora – od novih energetskih osnov, novih načinov proizvodenj in tipov razvoja, do novih vidikov družbenosti in človeške subjektivitete, socialnih modelov in tipov civilizacij – so deklarativne opredelitve za reformo modela socializma, utemeljene na načelu »sistem je dober, praksa je slaba«, ostale zgolj pretveza za ohranitev samote oblasti, puste in sive dežele.

Jasno in razvidno je, da v okvirih klasičnega socialističnega sistema, nove misli

in novi glasovi, ki so danes pogoj enakopravnega in enakovrednega družjenja, niso možni brez deblokade političnega in ideološkega nadzora, brez libertarne demokratične tradicije, brez demokracije in raznolikosti mišljenj ter tistih svoboščin posameznika, ki so se kot vrednost konsenza razvile iz evropske tradicije.

Tudi neuspešen dosedanji projekt jugoslovskega socializma je pripeljal družbo v popolno socialno, moralno, gospodarsko in politično krizo. Radikalno obnovljeni projekt socializma z legalno zagotovljeno pluralnostjo prepričan in aspiracij, načinov življenja in ideologij, ki zagotavljajo dosegljivost svobode in človeškega dostojanstva tudi za nas, ni možen z nosilnimi vrednostmi včerajšnjega dne. Avtoritarnost in enotnost, demokratični centralizem in diferenciacija so samo najbolj zanesljiva pot v predor, temo in prepad.

V potrditev tega, da ni kar samoumevno, da je novi projekt socializma v Sloveniji in Jugoslaviji možen samo z dejansko zavezanostjo politični pluralnosti, demokratičnemu ter razvidnemu volilnemu sistemu, javnosti, participativni demokraciji, racionalni državi, človekovim svoboščinam ter tržišču, kapitalu in konkurenci, profitu in bankrotu, upravljanju, podjetništvu in uspešnosti, govori seveda niz dejstev, primerov in realnih prigod.

Samo nekaj let nazaj, novembra 1986, sta državno in partijsko predsedstvo sprejeli Ocene in stališča o temeljnih značilnostih političnovarnostnih razmer v državi. Predsedstvi sta takrat ocenili, da narašča aktivnost notranjih in zunanjih sovražnikov, predvsem dejavnost desnice, ki naj bi skušala restavrirati meščansko družbo, rušiti ustavno ureditev v državi in uvajati večstrankarski sistem na temeljih buržuazne demokracije in kapitalističnih odnosov. Izhodiščna ocena, ki se verjetno ni prav nič razlikovala od ocen oblastnikov v Varšavi, Budimpešti in Berlinu, se nadaljuje s tezo, da se meščanska desnica ne samo ilegalno združuje in povezuje, temveč išče zatočišče za svojo aktivnost in politične cilje z zavzemanjem položajev v mirovnih, ekoloških in drugih gibanjih, ki jim hoče vsiliti svoj patronat. Jih ločiti in postaviti nasproti Socialistični zvezi delovnega ljudstva Jugoslavije, kot fronti organiziranih socialističnih sil, z cljem čim večje indoktrinacije javnosti z meščanskimi idejami o civilni družbi, »pravni državi« in podobnem. Končni cilj vsega naj bi bil, po mnenju obeh predsedstev, uvajanje večpartijskega sistema oziroma odpravljanje vodilne vloge Zveze komunistov Jugoslavije in sprememba ustavne ureditve.

Dokument obeh predsedstev govori o povsem realnem prastrahu pred parlamentarno demokracijo in demokratično raznolikostjo ter pritrjuje logiki sistema, ki hoče usmerjati ter nadzorovati mišljenje, govor in združevanje. Novembra 1986 je bil prostor dopuščene zavesti bistveno drugačen kot novembra 1989. Razpolovna doba političnih idej je očitno tudi v naši deželi hitrejša od vzburljivih misli.

Premislek tega zadnjega dejstva nas napoti k novemu vprašanju, vprašanju temeljne razlike med Poljsko, Madžarsko, Nemško demokratično republiko in Jugoslavijo. Seveda je ta v tem, da se v Jugoslaviji radikalno obnovljeni projekt socializma s političnim konceptom pluralne družbe podaljša v drugo, prav tako temeljno zavezo, da je potrebno ne samo sistem, temveč tudi Jugoslavijo umisliti na novo. Z osnovno podmeno, da Jugoslavije danes ni več moč utemeljiti in utemeljevati v včerajšnjih simbolnih vrednotah, da je torej paradigma skupnega življenja možna samo v državi, ki priznava vrednost soobstoja, kjer samobitnost in samostojnost šele omogočata enakopravno povezovanje in združevanje držav v zvezo držav. Ali kot pravi Tine Hribar, prihaja nova, svetovna pomlad narodov, ko se bodo le-ti šele na podlagi svoje polne suverenosti povezovali v širše skupnosti. Samo tako bo lahko uspešen projekt družbenega razvoja, znotraj katerega

bodo vse države – zveze videle svojo perspektivo, možna integracijska sila jugoslovske družbe.

Če je vprašanje odnosa do federacije, ki ga lahko plastično prikažemo s prepričanjem, da so velike centralistične države progresivne, majhne in avtonomistične pa reakcionarne, da je torej federativna ureditev samo teritorialna delitev enotne države, ki izvaja centralno oblast, temeljno vprašanje razlik v Jugoslaviji, potem ne moremo tudi mimo drugega temeljnega razloga razlik, odnosa do parlamentarne, večstrankarske demokracije. V Stališčih komisije predsedstva SR Srbije o reformi političnega sistema, za katerega piše Pavel Gantar, da temelje na oceni, »s socializmom in samoupravljanjem je vse v redu, samo napačno smo ga izvajali«, je svoboda združevanja vezana na stanovska združenja in društva, svoboda političnega združevanja pa sploh ni opredeljena. V vrsti drugih političnih izjav, ki se rojevajo v Jugoslaviji, se prav tako demokratični pluralizem ne veže na parlamentarno demokracijo, temveč v formi nestranskega pluralizma največkrat na Socialistično zvezo delovnega ljudstva, kot neobhodno veleorganizacijo, v smislu nujnosti vseh političnih pobud, ki se želijo organizirati, da se organizirajo znotraj in prek Socialistične zveze.

Zatorej ne bi bil pravkar predstavljeni osnutek programa slovenskih socialistov nič presenetljivo novega in nenavadnega ob dobrodu popolnjenem političnem prostoru različnih programskih izjav in globalnih političnih vizij, če ne bi bil to program organizacije, ki je že v svojih izhodiščih označena z dvojnimi identitetnim obrazom, organizacije, ki jo poznamo predvsem kot organizacijo organizacij. Očitno je vsaj eno, da Socialistične zveze delovnega ljudstva, politične organizacije, kakršno smo poznali do sedaj, po kongresih ZSMS, Zveze sindikatov Slovenije in Zveze komunistov Slovenije ne bo več. O tem govori tudi njena programska izjava, ki Socialistično zvezo opredeljuje kot zvezo socialistov in se s tem odrekata njeni podobi, ki bi skušala pod svoje okrilje prevesti in prenesti raznotere družbene pobude, jim spreminjati njihovo lastno identiteto in jih obvezovati k navideznemu strinjanju. Ali, kot piše v dokumentih za 13. kongres ZSMS, dokler se ljudje nimajo pravice politično razlikovati in tako razlikovani samostojno nastopati, dotlej je takšno nasilno združevanje lahko samo nadomestek za to razlikovanje, za pluralističen politični sistem.

Glede na zgoraj izraženo temeljno razlikovanje v Jugoslaviji, se Socialistična zveza Slovenije jasno odrekata temu, da bi postala, če si sposodim oznako Tomaža Mastnaka, sinonim za odsotnost politične svobode in konkurence. S tem odstranjuje še zadnje ovire političnim pobudam in soustvarja zagotovljene in pravno zakonsko zajamčene pravice do svobodnega političnega in nepolitičnega združevanja. S to pomembno opredelitvijo slovenskih socialistov je namreč razumljena tudi druga, da o raznolikosti in pluralizmu ni mogoče govoriti, če obstajajo hkrati oblike neposredne ali posredne kontrole. Demokracija je s tem opredeljena kot institucionalno priznavanje razlik v političnih pogledih, negotov demokratični politični proces, rizik, brez katerega nobene demokratične družbe do sedaj ni bilo. S tem je tudi povedano, da je nestranski pluralizem, znotraj katerega je bila glavna vloga namenjena Socialistični zvezi, mogoč, če je sploh mogoč, šele onkraj strankarske raznolikosti.

Slovenski socialisti so se že na junijski konferenci opredelili za družbeni red, nenehno konkurenco) nosilcev političnih programov za mesto v oblasti, za formaliziran in institucionaliziran politični pluralizem torej, s samostojnimi nosilci političnih programov, njihovo svobodno konkurenco in temu ustreznimi volitvami. S tem razumejo tudi svojo temeljno opredeljitvev – socializem, ne kot pretenzijo na

večno oblast, temveč kot program, s katerim bodo tekmovali z drugimi političnimi grupacijami, na tej osnovi sklepali koalicije ter se borili za naklonjenost volilcev in za mesto v oblasti.

Odpovedati in odreči se opredelitvi federacije kot zveze nacionalnih držav, držav državljanov nekega naroda, ki navzven uveljavljajo načelo predstaništva države, pravici do polnega odločanja o samih sebi torej, ter opredelitvi raznolike parlamentarne demokracije, ki omogoča oblikovanje prostora, kjer bodo raznoteri politični subjekti soočali svoje poglede, koncepte in programe ter se po določenih normalnih pravilih potegovali za njihovo udejanjanje – ne pomeni nič drugega kot stopiti iz vrste, odpovedati in odreči se želji po lastni svobodi in prostosti, zaplesati samozadosten groteskni ples revščine, osamitev in mitingov.

Dogma pluralizma in pluralizem dogme

(K politični kulturi današnjega časa)

1. Če je današnja kriza pri nas v zvezi s problemom politične kulture sploh kaj razjasnila, je razjasnila popolno neustreznost njenega reduciranja na eksplicitno politično učenje. Pokazalo se je namreč nekaj, kar je v teoriji sicer že dovolj znano: da namreč učinki eksplicitne (politične) socializacije lahko ohranjajo videz učinkovitosti v stabilnih socialnih situacijah; v trenutku, ko pride do krize, stopijo na dan (popularno imenovani) »iracionalni«
scenariji, ki so pogosto, če ne celo praviloma v ostrem (vsaj navideznem) nasprotju z eksplicitno socializacijo, oz. v našem primeru z eksplicitnim političnim učenjem. Kako je namreč mogoče, da se pod eksplicitno učenim geslom »bratstvo in enotnost«
skriva militantni nacionalizem, za katerega so bile množice eksplicitno učene, da s tem geslom nima prav nič skupnega?

Pri iskanju odgovora na to vprašanje je treba seveda preseči linearno logiko eksplicitnega političnega učenja; temu slej ko prej v naši današnji situaciji namreč ne ostane drugega, kot začudenje nad dejstvom, da je politična kultura v enem delu Jugoslavije nekaj čisto drugega kot politična kultura v drugem njenem delu (dejstvo, ki je vsakemu raziskovalcu socializacijskih procesov v naši družbi bilo dobro znano že davno pred izbruhom današnje krize). Premakniti se je treba na drugo področje družboslovne teorije: da namreč geslo »bratstvo in enotnost«
lahko postane ščit militantnemu nacionalizmu – to dejstvo ni nič protislovnega, saj je zasnovano na danes že klasičnem védenju o politiki kot sferi označevalne prakse: v prostoru politike in politične ideologije imamo namreč opraviti z množico označevalcev, ki pomena ne nosijo sami v sebi; njihov pomen je določen s t. i. točko prešitja (point de capiton), kar seveda pomeni, da imajo lahko v različnih varian-tah prešitja pač povsem različne, tudi docela izključujoče se pomene. Primer »bratstva in enotnosti«
je tako pojasnjen. Kot lahko razumemo neuidevanje dejanskih vsebinskih razlik v političnih kulturah pri nas zgolj, če upoštevamo, da je bil učinek enotnosti proizveden skozi učinkovanje politične fantazme (enotne Jugoslavije z enotnim, v vseh republikah enakim družbeno-političnim sistemom). To pa seveda pomeni nekaj stvari: da so bile razlike med posameznimi deli Jugoslavije (ne le med zdaj pretirano poudarjanima Slovenijo in Srbijo) vedno realno obstoječe; pa še to, da je današnja (politična) kriza pri nas dejansko vdor tega realnega dejstva (strogo teoretsko bi morali zapisati: vdor Realnega). Simbolni univerzum, ki ga je proizvajala samoupravna socialistična fantazma, se je podrl. In današnje iskanje politične rešitve je v nekem smislu prav iskanje nove možne točke prešitja; v tem iskanju pa ima, zdi se, da docela realistično, ravno koncept političnega pluralizma nek privilegirani položaj.

2. Vendar pa se zdi, da v zvezi s tem konceptom nastopi nekaj težav. Ne gre za to, ali ga je (na ravni eksplicitne politične ideologije) treba sprejeti ali ne. Menda je današnja kriza odprla oči tudi tistim najbolj zadržim monistom: sprejem političnega pluralizma je danes neizbežen.

Problema torej ne gre iskati na ravni eksplicitne politične kulture. Problem je nekje drugje: namreč na ravni t. i. »iracionalnih«
scenarijev, torej povedano drugače, na ravni implicitne politične kulture.

Naša teza bi bila, da namreč ni dovolj, da se politični pluralizem uveljavi kot varianta oz. rešitev na ravni eksplicitne politične kulture. *To je bistveno, ni pa zadosti*. Ni zadosti iz tistega razloga, ki smo ga že omenili na primeru »bratstva in enotnosti«; eksplicitna politična kultura namreč ni tista, na kateri bi se zadeve politične kulture dejansko odločale.

3. Upoštevač dejstvo libidinalne strukture posameznika, ki je, kot vemo, v veliki večini še zmeraj zavezana stalinističnemu diskurzu (in ki ga na tem mestu pač ne moremo razvijati v finese), se v zvezi s problemom političnega pluralizma pri nas zastavlja med drugim tudi *vprišanje njegovega statusa*. Menimo namreč, da je od tega, kakšen status bo zadobil koncept političnega pluralizma, v bistvu odvisno, ali bo ta koncept dejansko lahko odprl prostor pluralistični demokratični politični kulturi in politiki, ali ne.

4. Za kaj gre? V političnem diskurzu stalinističnega tipa igra ključno vlogo *dogma*. Dogmo gre pri tem razumeti kot formo, status (ne kot vsebino). V stalinističnem tipu politične kulture imamo namreč opraviti s prav posebnim paradoksom: jasno je, da gre za politično kulturo, ki ne trpi nikakršnega pluralizma. Vendar pa bi bilo na osnovi tega dejstva prenašlo sklepati, da pluralizma v tem tipu politične kulture ni. Paradokсно je namreč pluralizem strnjen v navidez najbolj »nepluralističnem« elementu te politične kulture – v sami dogmi. Opraviti imamo, čeprav je slišati paradoksalno, s *pluralizmom dogme*: vsebina dogme je nameč »na izbiro« (enkrat gre za izgradnjo težke industrije, drugič za enopartijski sistem, tretjič za samoupravno socialistično demokracijo, itd.). Vsebina dogme je spremenljiva. In kar je bistveno: ta vsebinska spremenljivost v resnici sploh ne načne stalinističnega diskurza. Lahko bi rekli prav nasprotno: je celo predpogoj za njegovo ohranitev. Vsebinska dogma se torej mora spreminjati; pa ne zato, da bi bil stalinistični diskurz odpravljen, temveč zato, da bi se sploh lahko ohranjal.

Kar pa seveda pomeni, da je v zvezi s stalinistično dogmo bistveno vprišanje forma oz. status, ne pa vsebina. Kot je po drugi strani vitalnega pomena, ali se pluralizem uspe koncentrirati v dogmi ali ne. Ukinitve pluralizma dogme in razpršitev pluralizma v širšo sfero političnega se zdi namreč ključni predpogoj preseganja stalinističnega diskurza, torej tudi stalinističnega tipa politične kulture.

5. Povedano pa ima seveda v zvezi s problemom političnega pluralizma nekaj pomembnih posledic.

Naša teza bi bila, da – čeprav se to sliši še tako sporno – politični pluralizem ne odpira nujno že sam po sebi tudi prostora pluralistični politiki in tovrstni politični kulturi. Ali se bo to zgodilo ali ne, je po našem mnenju odvisno od statusa, ki ga bo zadobil politični pluralizem.

Bolj konkretno: če bo politični pluralizem zadobil status dogme, bo vstopil, pa naj je to navidez povsem absurdno, v perpetuiranje stalinističnega političnega diskurza in njemu ustrezne politične kulture. Pomeni, da bo – navidez spet povsem absurdno – vzpostavil prostor politike in političnega, ki v praksi ne bo trpela nikakršnega pluralizma; ki bo pod plaščem liberalnih ipd. sloganov ohranjala in perpetuirala nelegalne mehanizme odločanja, amoralni familiarizem in druge tipične dimenzije stalinistične politične kulture (primeri, s katerimi se že srečujemo tudi v praksi...). V tem primeru bi politični pluralizem pomenil le eno do »izbir same dogme«; vzpostavil bi se le kot ena od variant pluralizma dogme. Politični pluralizem bi postal konstituens povsem nepluralistične politike in njej ustrezne politične kulture. S tem pa bi bila njegova možna radikalnost docela izničena. In zdi se, da gre s to možnostjo povsem realno računati.

In še: *samo če in v kolikor bo politični pluralizem uspel prebiti formo oz. status*

dogme, samo v kolikor mu bo uspelo zadostiti načelu »afirmacije temelja, vendar le, če je hkrati zanikanje njegove temeljnosti«,¹ samo takrat bo načelo političnega pluralizma dejansko uspelo odpreti prostor pluralistični politiki in pluralistični politični kulturi.

6. Seveda vemo, da nismo s povedanim izkreli nič bistveno novega. Zelo podrobno analizo nakazanih možnosti sta izdelala že Laclau in Mouffejeva v delu »Hegemonija in socialistična strategija«. Že pri njiju je na delu temeljni obrat v logiki razumevanja politike (in zato tudi politične kulture), ki ga proizvede naslonitev na teorijo označevalca. Tako je že njima jasno, da je logika totalitarizma logika, ki vznikne »prav na tleh demokracije«;² ugotovitev, ki jo je treba v zvezi z nakazano problematiko političnega pluralizma vzeti strogo dobesedno. Kot je treba vzeti strogo dobesedno še neko drugo ugotovitev: da namreč »radikalna pluralna demokracija ni mogoča, dokler se ne odpovemo univerzalističnemu diskurzu in njegovi implicitni predpostavki o privilegirani točki dostopa do ‚resnice‘ . . .«,³ kajti šele »tako stopimo na teoretski teren, na katerem je pojem radikalne in pluralne demokracije . . . sploh mogoče doumeti. Samo če soglašamo s tem, da subjektivnih pozicij ni mogoče speljati nazaj na pozitivno in enotno temeljno načelo, lahko pluralizem štejemo za radikalen. Pluralizem je radikalen le, če vsak člen te mnogoterosti identitet odkrije načelo svoje lastne veljavnosti, ne da bi morali to načelo iskati v transcendentni ali temeljni pozitivni podlagi hierarhijske pomenov vseh njih ter vira in jamstva njihove legitimnosti«. ⁴ Tudi – ali pa še celo ne – če to temeljno načelo predstavlja načelo političnega pluralizma. Torej bi bilo, vsaj zdi se tako, treba zahtevo »za politični pluralizem« nekoliko korigirati. Namreč v zahtevo »za radikalni politični pluralizem.« Kar pa predpostavlja vsaj dvoje: najprej radikalno širjenje prostora politike in političnega, nato pa še vsaj radikalno pluralizacijo tega prostora, z institucionalizacijo tega pluralizma v večstrankarskem sistemu kot njunim predpogojem vred.

¹ E. Laclau, C. Mouffe: *Hegemonija in socialistična strategija*, Ljubljana, Partizanska knjiga, 1987, str. 156

² *Ibid.*, str. 151.

³ *Ibid.*, str. 155.

⁴ *Ibid.*, str. 136. Podčrtala V. V. G.

SLAVKO SPLICHAL

Demokratska načela v praksi*

(Ponatis iz »Teorije in prakse« št. 8–9/1971)

Letošnje počitnice poslancev oziroma počitnice letošnjih poslancev nikakor niso mirne in brezskrbne: obilica dela z ustavnimi spremembami, tako na teoretični kot na praktični ravni je imela nič kaj prijetne posledice vsaj za tri poslance republiškega zbora skupščine SR Slovenije. V mislih imam seveda tri poslance, ki so s spretno »manipulacijo« zbrali 25 podpisov:¹ Matičiča, Krefta in Remca.

Ne bi se rad spuščal v razpravo o tem, ali je 25 poslancev imelo pravico, da predlagajo novo ime na kandidatni listi za člane predsedstva SFRJ iz SR Slovenije, ali zastopajo Slovence v tem najvišjem organu pravšnji ljudje itd. Ustavil bi se rad ob zadnjih dogodkih (bolje: postopkih), katerih namen je določena politična diskvalifikacija nekaterih. Zakaj? In kako je tekel ta »postopek«?

I. avgusta preberemo v Delu pod naslovom »Manipulacija s poslanci« o obsodbi Martina Koširja (kor republiškega poslanca, člana CK ZKS in člana predsedstva RK SZDL Slovenije), ki jo je izrekel o akciji 25 poslancev oziroma o amandmaju k zakonu o volitvah slovenske delegacije za predsedstvo SFRJ (dal ga je Tone Remc). Košir pravi, da »gre za izraz nezaupanja v vlogo SZDL, ki je do zdaj bila nosilec kandidacijskega postopka«. Deset dni pred tem pa je Janez Vipotnik na skupni seji vseh zborov skuščine SRS, ko je predlagal v imenu RK SZDL Slovenije za člana predsedstva SFRJ poleg Sergeja Kraigherja še Marka Bulca in Mitjo Ribičiča, dejal, da je »sprejeto dopolnilo... nesporno znamenje demokracije naše družbe«! Zakaj naenkrat, v pičlem tednu, diametralno nasprotna »komentarja«?

28. julija je Martin Košir na seji izvršnega odbora občinske konference SZDL v Domžalah obsodil Ceneta Matičiča, da je »negiral vlogo SZDL in negiral demokracijsko postopka sploh«! Na seji je bil navzoč tudi predsednik RK SZDL Slovenije Janez Vipotnik, ki je pojasnil »širino in demokracijsko izvedenega postopka okoli kandidiranja članov za predsedstvo SFRJ«, kot piše v Delu Anton Rupnik. Med drugim je dejal, da je 30 (trideset) občinskih organizacij SZDL dalo dodatne predloge (torej poleg Bulca in Ribičiča). Ni pa pojasnil, zakaj jih niso upoštevali. Tokrat tudi ni nič dejal o amandmaju, ki ga je sprejel republiški zbor.

31. julija je amandma, ki ga je predlagala skupina 25 poslancev, javno obsodil Martin Košir, rekoč, »da gre za izraz nezaupanja v vlogo SZDL«. Še več, na nek način je postavil na zatožno klop republiški zbor skupščine SRS v celoti – zato, ker je amandma sprejel, češ da »se je zelo formalno in ne dovolj politično obnašal«. In

* Akcija proti 25 poslancem je bila v oktobru 1989 v RK SZDL Slovenije ocenjena kot politična napaka. V takratno kratko časopisno polemiko se je vključila tudi revija Teorija in praksa ter obsodila metodo političnih diskvalifikacij. Članek je zanimiv zaradi tedanjega sistema kadrovske politike v praksi, zato ga ponatiskujemo.

¹ Delo, 1. avgusta 1971, »Manipulacija s poslanci«.

vendar – poslanci republiškega zbora so amandma sprejeli skoraj soglasno, le pet se jih je vzdržalo, proti ni bil nihče.

V čem je zdaj krivda 25 ali kaj so zakrivili trije poslanci? Ker so predlagali amandma, ki ga je republiški zbor sprejel? Ker so hoteli predlagati drugega kandidata za predsedstvo SFRJ, tako kot je storilo trideset občinskih konferenc SZDL, pa njihovih predlogov RK SZDL Slovenije ni upoštevala? Ker so javno hoteli predlagati drugega kandidata? Za člane zveze komunistov, ki se tudi po vsestranski in demokratični izmenjavi mnenj še vedno ne strinjajo z večinskim stališčem, velja, da lahko svoja mnenja in stališča obdržijo še naprej, jih zastopajo tudi med izvajanjem sklepa večine in celo lahko še naprej dokazujejo pravilnost svojega stališča in prepričujejo o tem tudi druge.² Mar je dogovarjanje med poslanci, da bi lahko izoblikovali enoten predlog, nejavno delovanje, akcija v zaprtem krogu?

Koširjeva ocena dodatnega kandidiranja, češ da gre za »politično diverzijo«, je – milo rečeno – nesprejemljiva. Nekaj je pri vsem tem vendarle narobe. Če so trije poslanci, kot pravi Košir, z njim pa tudi sekretar občinske konference ZKS Domžale Aleksander Skok, tako rekoč manipulirali s celotnim republiškim zborom, ga opeharili z amandmajem, potem je z našimi poslanci nekaj narobe. Če je bil amandma »predložen in objasnjen zelo formalno«, zakaj nihče izmed poslancev ni zahteval dodatnih pojasnil. Zakaj so glasovali zanj, če po mnenju Martina Koširja sploh niso vedeli, kaj so izglasovali? Kaj naši poslanci tudi za druge predloge glasujejo, ne da bi vedeli, zakaj pravzaprav dvigajo roke? Če je tako, kot trdi Martin Košir, potem bi bilo treba poklicati na odgovornost vse druge poslance prej kot Remca, Maticiča, Krefta...

Sam vendarle dvomim v upravičenost, pravilnost, »objektivnost«³ Koširjevih izjav. Poslanci so najbrž že vedeli, za kaj glasujejo. Morali so vedeti, da bo Remčev amandma obveljal le za tokratne volitve v predsedstvo SFRJ, da bo kasneje postopek za volitve določila ustava. Torej so morali domnevati, da bo kdorkoli (oziroma katerihkoli 20 poslancev) predlagal drugega kandidata, sicer bi bil amandma gola farsa demokratičnosti naše družbe. Zakaj potem Koširjeva namigovanja, da »poslanci amandmaja gotovo ne bi sprejeli, če bi bili obveščeni o tem« (o »programu akcije«, op. pisca). Saj so ga menda sprejeli zato, da bi lahko kdo predlagal dodatnega kandidata!

Tri poslance bodo po logiki dogodkov, kakor izgleda sedaj, izključili iz zveze komunistov (tako je predlagal sekretariat CK ZKS) v bistvu zato, ker so delovali na podlagi amandmaja, ki ga je sprejel republiški zbor. Ta amandma je pozdravila tudi RK SZDL Slovenije, če smo prav razumeli Janeza Vipotnika. Kdo je tedaj tisti, ki mu amandma oziroma dodatni predlogi ni (bil) všeč? Če upoštevamo prve izjave po sprejetju amandmaja, potem lahko sklepamo, da si tudi nadaljnjo demokratizacijo naše družbe razlaga zelo po svoje?

Lep slovenski pregovor pravi, da je tisti, ki drži vrečo, prav toliko kriv, kot oni, ki krade. Vrečo pa so držali vsi poslanci republiškega zbora (z izjemo petih, ki so se vzdržali glasovanja). Kdo bo tedaj razpravljal o njihovi krivdi? Ali bo ostalo pri Koširjevi »obsodbi,«⁴ da se poslanci pač niso dovolj politično obnašali, Remc, Maticič in Kreft pa so zagrešili »politično diverzijo«? In končno: kam vse to vodi?

Ljubljana, 10. avgusta 1971

² Stane Dolanc, »Demokratični centralizem v teoriji in praksi ZKJ«, TiP, 1967/3, str. 410 et passim.

Demokratska skupnost državljanov

Samoodpoved Partije svoji vodilni vlogi in osamosvajanje države od Partije – ob uveljavljanju sistemske delitve oblasti – pomenijo slovo državnemu socializmu sovjetskega tipa; tega smo razvili in dopolnili v obliko globalnega samoupravnega družbenega modela, znotraj katerega je bilo na vseh področjih in na vseh ravneh primarno uveljavljanje razrednih meril. Kot model neposredne demokracije, ki naj bi omogočil depolitizacijo družbe, se je globalno samoupravljanje spremenilo v svoje nasprotje, in še bolj poudarilo dominacijo enega samega političnega interesa. Vendar pa formalne deklaracije še ne zadoščajo, da bi se država zvila iz primeža ene partije, ampak bo bržkone treba storiti kaj več, da pridemo do učinkovite demokratske vladavine državljanov; ti seveda ne nastopajo kot abstraktni državljani, ampak se ločijo po svojih različnih interesih in se temu ustrezno organizirajo. Namreč le zelo redki in posebni interesi državljanov so tako splošni, da so brez pridržkov sprejemljivi za vse in le v zelo specifičnih okoliščinah se npr. nekateri skupni nacionalni interesi izkažejo za avtentične in dejansko obče.

Dejavno ustvarjanje take neodvisne demokratske vladavine državljanov v sedanjih kriznih razmerah že dolgo ni več sporno vprašanje, prav tako tudi ne njihovo avtonomno interesno organiziranje; vendar pa se prav na tej točki lomi optika pogledov na vlogo narodov in na funkcije federacije. Ob tem se zastavlja tudi vprašanje, kakšen pomen ima in od česa je odvisna demokratizacija v eni republiki, medtem ko se npr. v nekaterih drugih republikah vladavina državljanov razume predvsem v neki totalni korporativistični obliki, v bistvu kot neke vrste »oživljena« družbena baza, ki jo nadgradnja oblikuje po svoji podobi.

Slovenska ustavna dopolnila pomenijo prispevek k uveljavljanju take demokratske vladavine državljanov, s tem da (ponovno) uvajajo državljanske pravice kot civilizacijski kodeks ter omogočajo večstrankarski sistem – tako kot v gospodarstvu omogočajo pluralizem lastnin. Hkrati pa so vnesla v ustavo tudi takšna zagotovila, ki potrjujejo na Kočevskem zboru (oktobra 1943) sprejeto izhodišče, da smo Slovenci med NOB »zgradili svojo lastno državo in s tem stopili med suverene narode«; pa tudi izjavo IO OF (decembra 1942) o soglasju k ustanovitvi AVNOJ-a v Bihaču, v kateri je rečeno, da »svobodna in združena Slovenija vstopa v novo Jugoslavijo z vsemi pravicami, ki ji bodo omogočale, da bo na svojih tleh gospodaril le slovenski narod sam«. Če je bil cilj Slovencev v tistem času ohranitev kar največje stopnje samostojnosti, je razumljivo, da imamo tudi vnaprej možnost izražati (ne)zadovoljstvo s svojim položajem v federaciji, kot tudi dodatno ustavno zaščititi svoje pravice, da samostojno gospodarimo na svojih tleh – kot sestavni del naše originarne suverenosti. Če bi t. im. »avnojska načela« pomenila nekaj drugega, bi moralo nujno priti že leta 1943 do popravkov v »pristopnih formulacijah« Slovencev.

Ponovno uvajanje demokratske vladavine državljanov je glede na pristopne interese ter cilje posameznih republik še kako pomembno vprašanje. Kajti v imenu »avnojskih načel« se v drugih delih države vsiljuje povsem drugačna ureditev, ki negira celo minimalne standarde federalne državnosti (narodov) in celo federativne ureditve. V imenu teh načel in v kombinaciji političnih pritiskov s pristankom na neposreden vstop JLA na politično sceno – kot posebne »nacionalne« enote – smo doživeli pravcato ofenzivo zlasti proti tistim amandmajem, ki so zavarovali

slovensko samostojnost in suverenost v istem smislu kot smo ju formulirali l. 1943. Jugoslavija naj bi bojda že dolgo – po krivdi ustave iz l. 1974 – živela kot pogodbeno skupnost, v kateri lahko manjšina vsiljuje svojo voljo večini. Zato naj ne bi bila več predvsem skupnost narodov, marveč skupnost, zasnovana na državljskih pravicah ter svoboščinah posameznikov, ki sicer ne morejo biti enakopravni... Poudarjanje narodnostnega elementa ter nacionalnih držav naj bi odpiralo pot k temu, da »nazadnjaštvo« manjšine prevlada nad pravicami večine, itd. Povsod po svetu naj bi se krepili procesi povezovanja, pri nas pa naj bi slavili »ideologijo separatizma«.

Če so torej Slovenci med osvobodilno vojno tako močno poudarili svojo suverenost in enakopravnost pri vstopu v novo državo – kar je bilo nedvomno posledica bridkih izkušenj iz prve Jugoslavije – ni razumljivo, da bi privolili v skupnost abstraktnih jugoslovanskih državljanov, ki bi svoje državljske in politične pravice uveljavili ne glede na svojo narodnostno in republiško pripadnost. Opozorjanje na to, da gre med enim in drugim za logično nasprotje, in da v pravi moderni federaciji pravic večine ne bi bilo mogoče nikoli izkoristiti za ogrožanje pravic manjšine, je nedvomno poskus tlakovati pot novemu jugoslovanskemu unitarizmu, ki naj bi bil pogoj reintegracije Jugoslavije. Takšen poskus, ki se skriva za moderno parolo o učinkoviti federaciji, je anahronističen, saj so v svetu federacije ekonomsko mnogo bolj »homogenizirane« (razlike v stopnji razvitosti in delovne storilnosti med posameznimi deli znotraj njih npr. le redko presegajo 30%). Ogromnih gospodarskih in razvojnih razlik v Jugoslaviji verjetno ni mogoče premostiti z zahtevami po politični enotnosti ter preoblikovanju zasnove federacije. Nasprotno, lahko bi trdili, da je prav neupoštevanje teh razlik – ob poudarjanju abstraktne enotnosti ter ogromnem prerazdeljevanju sredstev – pripeljalo do sedanje krize. Te razlike lahko razreši le tržno gospodarstvo in na zdravih gospodarskih interesih utemeljeno povezovanje. Zato bi kazalo opozoriti, da je stabilnost, če je res v interesu vseh, iskati v tistih pluralnih oblikah, ki so temelj in razlog obstoja Jugoslavije. Vsaka unitarnost, ki vodi k preglasovanju posameznega naroda, ki se ga poprej razglasi za egoističnega in nazadnjaškega, ali pa kar za kontrarevolucionarnega, je sama po sebi kontraproduktivna. Zahteve po taki unitarnosti prihajajo iz tistih okolij, ki niso nikoli resno jemala ustavno določene odgovornosti za lasten razvoj, pač pa so od drugih vedno pričakovala razumevanje za njihove razvojne težave ter terjala različne olajšave, predvsem pa so svoj položaj v federaciji »gradile« s političnimi sredstvi.

V Sloveniji se je »zgodila« tista demokratična skupnost državljanov, ki ne vztraja samo pri pravici do tega, da zavaruje svoje nacionalne interese, pač pa se tudi konstituira kot skupnost razlik, različnih programov in proste izbire, v kateri se oblast mora potrjevati in polagati račune. Ta skupnost je z amandmaji sicer omogočena, vendar pa jo je glede na odkrite hegemonistične in unitaristične poskuse očitno treba boljše zaščititi z novo ustavo. Snovanje nove zvezne ustave se je namreč začelo že v začetku letošnjega oktobra, toda priprava izhodišč za novo izvirno slovensko ustavo se ne premakne. Celotna paleta različnih stališč, ki so bila ob tem predstavljena javnosti, kaže, da se uveljavlja posebna kombinacija klasičnih unitarističnih pogledov (uvedba ZZZ na zvezni ravni) ter »modernejših« pristopov (omejevanje soglasja republik). Podmena obeh variant pa je primat zvezne države v odnosu do republik kot federalnih enot. Hkrati je dejansko ostvarjanje neodvisne in demokratične skupnosti Slovencev in obeh narodnosti ter drugih – kot demokratične vladavine državljanov – pogoj, da se vzpostavi federacija kot naravna oblika skupnega sožitja, ne pa kot prostor za dogovarjanje in mešetarjenje med republiškimi elitami, ki še vedno poteka v spletu država-Partija, bolj ali manj skrito očem državljanov.

VLADIMIR ŠTAMBUK

Pluralizem v ZKJ

Včasih se v enem pojmu ali dilemi strnejo cela obdobja in zgodovinska razpotja družb.* Kaže, da je razprava o pluralizmu v zvezi komunistov, vsaj v današnjih razmerah, ena takšnih tem. Zato je v enem samem članku ne le težko prikazati temelje same dileme, marveč tudi orisati tisto, kar je temeljno izhodišče v takšni razpravi. Zavedajoč se te zagate, morajo vsi tisti, ki jo skušajo razvozljati, ali se omejiti na *ideologizirano* aprioristično stališče v korist ZKJ ali v korist pluralizma¹, ali pa morajo ob tveganju, da se jih bo isposodila strokovna, ideološka in vrednostna kritika, postopoma, z idejo za idejo, z argumentom za argumentom graditi temelje za teoretično, vrednostno in stvarno spoznavanje značilnosti *nove faze socializma*, ki se neizprosno napoveduje – in v okviru tega tudi svet politike in političnega »upravljanja« družbe.

To samo ob sebi začrtuje tudi meje razpravljanja o pluralizmu v ZKJ. Te niso epohalne niti vse zajemajoče. Razprava, ki sledi, se mora omejiti na nekaj vprašanj in na poskus, da bi jih eksplicirali. Ta hip je videti najbolj zanimivo ukvarjati se z dvema vprašanjema. *Prvo* se nanaša na pluralizem v ZKJ, *drugo* pa na ZKJ in pluralizem v *jugoslovanski družbi*.

I

Danes ZKJ bolj in bolj pripisujejo *monolitnost*. Pri tem izhajajo s stališča, da je ZKJ bila in ostala klasična *boljševiška* politična organizacija. Za takšno politično organizacijo je med drugim značilno enosmerno razmišljanje in monolitnost v idejnih opredelitvah. Šele danes se vidi, da je veliko teoretikov pa tudi kritikov sovjetskega modela družbe v marsičem izenačilo idejo »odinonačalija« z idejo demokratičnega centralizma v boljševiški organizaciji. Iz tega je izhajalo in še izhaja stališče, da so boljševiške organizacije monolitne. Zgodovina delavskega gibanja pa nam razkriva povsem drugačno podobo. To moramo omeniti samo zato, ker kaže, da moramo v razpravi o ZKJ in pluralizmu temeljiteje in povsem drugače raziskovati bistvo ZKJ.

Ob tej priložnosti bi morali postaviti *hipotetično* trditev, da je KPJ/ZKJ doživela, ko govorimo o pluralizmu², dve razvojni fazi. Ti fazi nista imeli zgodovinskega sosledja, nista nastali in se razvijali druga za drugo. Predvsem sta značilni po samem konceptu partije, ne pa po periodizaciji razvoja. V okviru *prvega koncepta*, ki je nastal pravzaprav po obdobju frakcijskih bojev v KPJ in ki ga navadno

¹ Delo, 1. avgusta 1971, »Manipulacija s poslanci«.

² Stane Dolanc, »Demokratični centralizem v teoriji in praksi ZKJ«, TIP, 1967/3, str. 410 et passim.

* Redakcija se je odločila, da bo ob posameznih člankih povabila k razpravi še druge poznavalce. To smo storili tudi v tem primeru, ko gre za teoretske in praktično-politične opcije ZKJ. Avtorju bomo dali možnost odgovora. Dr. Vladimir Štambuk je profesor Fakultete za politične vede v Beogradu in izvršni sekretar predsedstva CK ZK Srbije.

omejujemo z obdobjem prihoda tovariša Tita na čelu KPJ, je ta začela graditi lasten koncept komunistične partije. Ta koncept so sestavljali a) jugoslovanska narava partije, b) razredna zasnovanost partije, v čemer je KPJ našla svojo integrativno jugoslovansko karakteristiko ter revolucionarne poteze, in c) pojmovanje, da v vseh večnacionalnih skupnostih ni mogoče ustvariti ene nacionalne partije in da morajo ne le idejne in politične opredelitve, marveč tudi organizacijske forme nenehno izkazovati dejstvo, da gre za razredno organizacijo, ki deluje v okvirih večnacionalnih skupnosti.

Drugi koncept se je razkrival predvsem v poudarjanju razredne in internacionalne narave partije. Točneje povedano, drugi koncept je v praksi pomenil poskus, da se »prisilno« – pod močnim vplivom stalinizma, ki se je manifestiral predvsem kot zunanji pritisk, imel pa je tudi svoje zagovornike v sami partiji in jugoslovanski družbi – skušal jugoslovanski partiji vsiliti izključno razredni pristop kot negacija in odprava sleherne posebnosti večnacionalne skupnosti, v katere okvirih deluje. Ta koncept se je uveljavljal predvsem v povojnem času do šestega kongresa KPJ. Čeprav tudi v teh razmerah ni postal edini niti prevladujoč, je pustil svoje sledi na idejnih in teoretičnih nazorih. Boj zoper takšne poglede in opredelitve kot tudi nekatere negativne posledice, ki jih ima gospodarska kriza v vsej družbi, so pripeljale do nastanka radikalno nasprotnega stališča, po katerem je mogoče predvsem z izkazovanjem nacionalnega ustvariti zaščitne mehanizme zoper etatizacijo in dogmatizacijo ZKJ. Še več, takšne opredelitve, ki so v marsičem prisotne v današnjih razpravah in nekaterih vizijah reforme ZKJ, se sklicujejo predvsem na elemente, ki so izkazani v okviru navedenega prvega koncepta, predvsem v pogledu točke c).

Iz tega kratkega razmišljanja izhaja dvojje: Prvič, da je sam koncept KPJ/ZKJ premalo raziskan, dasiravno zares obstaja veliko dejstev in konkretnih zgodovinskih manifestacij. To praktično pomeni, da ni do konca izdelane sintetične vizije o značilnostih ZKJ, marveč da se ta presoja na dokaj stereotipen način. Drugič, če naj bi ustrezno pretehtali pluralizem v ZKJ, je nujno odpraviti stereotipne poglede na ZKJ.

V ZKJ so v povojnem obdobju, zlasti pa po šestem kongresu in sprejetju programa ZKJ, obstajali trije temelji pluralističnega delovanja. Prvi je bil sama socialna, razredna podlaga ZKJ. Drugi je bil večnacionalna družbena skupnost, kar je odsevalo v stališču, da ZKJ ne more biti *enonacionalna ali nadnacionalna* v takšnem pomenu, da bi odpravljala in zanikovala večnacionalno socialno okolje. Tretji se je kazal v obstoju razlik v mišljenjih, stališčih in rešitvah, ki so izhajale iz prejšnjih dveh temeljev, pa tudi iz razlik v konkretizaciji samih razvojnih konceptov, socialno razredne utemeljenosti posameznih stališč kakor tudi strategije in taktike delovanja ZKJ. Tisto, kar velja posebej poudariti, je dejstvo, da je v zadnjih štiridesetih letih samo pluralizem, zasnovan na nacionalni podlagi, povzročil začetek frakcijskih bojev. Poglejmo nekatere elemente vsakega izmed navedenih temeljev pluralizma v ZKJ.

Razredni pluralizem v ZKJ je deloval z dveh stališč. Prvo se nanaša na spreminjanje socialno-razredne *podlage jugoslovanske družbe*, drugi pa na spreminjanje in nihanje v socialno-razredni *strukturi ZKJ*.

Vsa dela, ki se nanašajo na spreminjanje socialno-razredne strukture jugoslovanske družbe od leta 1945 do danes, razkrivajo zelo velike spremembe. Ena izmed najbolj bistvenih je ta, da se je jugoslovanska družba iz pretežno agrarne, s prevladujočo plastjo kmetstva, spremenila v industrijsko družbo, s prevladujočo

plastjo industrijskih delavcev³ To preraščanje socialno-razrede strukture iz prevladujoče kmečke v industrijsko-delavsko, je imelo velike posledice za samo socialno-razredno strukturo ZKJ, pa tudi, kar je v tem kontekstu veliko pomembnejše, stalno navzočnost raznoterosti – tako v ZKJ kot celoti, in še posebej v posameznih delih in organizacijah ZKJ. Raznoterost, lahko bi dejali pisanost nazorov in še posebej načinov uresničevanja politike ZKJ v vsakem obdobju ali celo v vsaki konkretni situaciji, je bila zelo velika. Kaže, da je bilo prav zaradi te različnosti, kopice konkretnih rešitev v sami praksi delovanja ZKJ, vprašanje *enotnosti* tako zelo prisotno in povzdignjeno na raven ZKJ kot celote.

Zlasti so raziskovali spremembe v socialno-razredni strukturi članstva ZKJ. Te odkrivajo nenehno težnjo po spreminjanju. Prisotnost delavcev⁴, celo kadar se uporabi reduktivno metodo, ko gre izključno za fizične delavce, je v teh letih zelo nihala. Čeprav še danes nimamo trdnega teoretičnega utemeljenega pravila, lahko hipotetično trdimo, da je število delavcev v članstvu ZKJ naraščalo v tistih časih, ko je prihajalo do socialnega poleta – ne glede na to, ali je šlo za obdobja rasti ali pa za obdobja, ko smo reševali krizne situacije in se reševali iz njih, pa naj je šlo za gospodarske ali socialne probleme.

Ta nihanja v članstvu »temeljnega« socialnega subjekta so v marsičem vplivala na pluralizem v ZKJ sami. Različnost socialnih skupin, ki so nastopale v ZKJ, kot tudi različnost družbenih položajev, ki niso bili samo evolutivno vzpenjajoči, marveč je šlo tudi za pomembna obdobja socialne involucije pa tudi revolucionarnih skokovitih sprememb, so često povzročali, da so se v ZKJ uveljavljale idejnopolične opredelitve, ki ne samo da niso sledile »poglavitim« zgodovinskim naravnostim, marveč so bile večkrat z njimi v nasprotju. S tega vidika je dovolj samo pogledati in primerjati vsebine temeljnih resolucij zveznih, republiških in pokrajinskih kongresov ZKJ.

Nakazani temelj pluralizma ni značilen *samo za zvezo komunistov Jugoslavije*. Obstaja bolj ali manj v vseh drugih *komunističnih partijah*, tako tistih na oblasti kakor tudi tistih, ki to niso. Še več. Pogojno bi lahko trdili, da so za vse politične stranke bolj ali manj značilni podobni pojavi. Če bi se pluralizem v ZKJ izkazoval in nastajal le na tej podlagi, bi nedvomno sodila med klasične politične stranke.

³ Glej npr.: dela Vladimirja Milića, Stipe Šuvarja itd. Dvo-tretjinski delež kmetov in posameznikov, ki živijo od obdelovanja zemlje, je v celotnem prebivalstvu zdrnil na manj kot 20%. Industrijsko delavstvo sestavlja danes približno 64% delovne sile, medtem ko je bil po vojni njegov delež 10%, itd.

V. Milić: *Revolucija i socialna struktura*, Mala edicija ideja, NIP MLadost, Bgd., 1979; D. Mrkšić, *Srednji slojevi u Jugoslaviji*, IIC SSO Srbije, Bgd., 1987; Zbornik *Promene klasne strukture savremenog jugoslovenskog društva*, IUS, Bgd., 1967; Skupina avtorjev: *Struktura jugoslovenskog društva*, IUS, Bgd., 1987; Zbornik *Klasno-slojne nejednakosti u jugoslovenskom društvu*, Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta, Bgd., 1985; Zbornik *Klase i slojevi*, ed. Sistem i čovjek, knjiga V. Zgb., 1977.

⁴ Opredelitev, kdo sodi v kategorijo delavcev, je od srede šestdesetih let v ZKJ sprožila precejšnje teoretične in praktične dileme. Takrat je bilo namreč na socialnem in političnem prizorišču že možno zaznavati dejanski vpliv visoko kvalificiranih delavcev, dela tehnične inteligence in intelektualnih ustvarjalcev nasploh. Zato je bilo potrebno vnovič preveriti sam pojem delavca. Vse manj so ga označevali kot izključno *fizičnega* delavca, vse bolj pa so začeli zaradi samih sprememb v biti delavskega razreda pri nas – pa tudi pod vplivom sprememb, do katerih je prihajalo v razvitih industrijskih državah in tudi zaradi čedalje izrazitejše težnje Jugoslavije, da se hitreje industrijsko razvija in s tem sledi spremembam v socialno-razredni strukturi delavstva – opozarjati, da sodijo med delavce *neposredne proizvajalce* tudi tisti, ki proizvajajo novo družbeno vrednost, vendar se neposredno ne ukvarjajo s fizičnim proizvodnim delom. Skratka, stroga delitev na telesno (kot razredno) in umsko (protirazredno) delo kot kriterij razlikovanja postaja vse manj stvarna in sprejemljiva.

Predstavljena osnova za nastajanje in oblikovanje pluralističnih procesov v ZKJ in s tem tudi v družbi, kot smo že poudarili, je svojska sleherni politični stranki. In če smo navedli kot drugo podlago pluralizma stališče, da ne more biti enonacionalna partija, ki deluje v večnacionalnem okolju, bomo to značilnost ZKJ obravnavali kot tretjo. Zdaj se bomo pomudili pri pluralizmu, ki nastaja na podlagi razlik v koncipiranju in razčlenjevanju strategije in njeno uporabo. Drugače povedano, ukvarjali se bomo predvsem s pluralizmom, ki temelji na razlikah med *trenutnimi in zgodovinskimi cilji ZKJ*. To je podlaga pluralizma, ki je specifičen za komunistične partije in stranke leveice. Poleg te se pojavlja v ZKJ od začetka petdesetih let, zlasti pa po prejetju programa ZKJ, še ena zelo atipična podlaga za konstituiranje pluralizma. To je prizadevanje ZKJ, da *dejansko predstavlja integrativno socialno silo jugoslovanske družbe*.

Redko se je na podlagi teoretičnih spoznanj in še redkeje tistih iz prakse ugotavljalo, kako se oblikuje pluralizem ZK, ki nastaja na podlagi razlik med trenutnimi in zgodovinskimi interesi delavskega razreda in kako se ta izkazuje v okviru Zveze komunistov.⁵ Izražanje raznoterosti in množice ne le interesov, marveč tudi stališč, političnih opcij pa tudi strategij in konkretnih odločitev, nedvomno temelji na navzkrižju med trenutnimi in zgodovinskimi cilji tako razredne osnove kot tudi same ZK. Študije, izpeljane v okviru futurologije in preučevanja prihodnosti⁶, jasno kažejo, da sta sedanjost in konflikti, ki obstajajo v njej, kot tudi njihovo razreševanje pretežno pod vplivom pogledov in opcij prihodnosti.⁷ Pomena temeljev za nastanek te oblike pluralizma nikakor ne smemo zanemariti. Ne le da so razprave in vizije razvoja socializma nasploh, marveč tudi vizije razvoja socialističnega samoupravljanja v današnjih razmerah pod *dominantnim vplivom* konceptov dolgoročnih ciljev. Krizna situacija nedvomno vsiljuje opredelitve, ki mnogo bolj izhajajo iz tega, kar bi lahko bilo in veliko manj iz tega, *kar že je*. To je povsem normalno in razumljivo. Poraja pa se vprašanje *majorizacije* prihodnosti kot kriterija za ustvarjanje pluralističnih opcij. Če postane prihodnost dominantni vidik strukturiranja pluralizma, potem se eshatologija objektivno pojavlja kot merilo vrednotenja in nastanka pluralizma, s čimer se zanemarljajo trenutni interesi delavskega razreda in drugih delovnih slojev. Najmanj kar lahko rečemo je to, da se s tem odpravlja sam pluralizem tega tipa, ker se ga zožuje zgolj na eshatologijo.

Verjetno je najzanimivejše, vsaj s stališča opredeljevanja narave ZK in njene primerjave z drugimi podobnimi organizacijami, vprašanje *celovitosti, globalnosti* v delovanju ZKJ.

Ne glede na to, da se skuša večina strank, in to vseh usmeritev, prikazati kot zastopnik splošnih, globalnih interesov, čeprav to niso. Vse stranke v bistvu zastopajo bolj ali manj ožje ali širše interese posameznih socialnih plasti. Komunistične partije, ki zato tudi težijo k enostrankarskemu sistemu, so teoretično zastopnice najširše socialne baze – *razreda neposrednih proizvajalcev*. Toda tudi komunistične organizacije, vsaj v nekem segmentu zgodovine, v katerem so delovale, so tako

⁵ O možnih razlikah, do katerih prihaja, je razpravljal Kardelj.

⁶ V tem pogledu so pri nas najbolj poznana dela Schreiberja, Kahna, Vinerja in Rimskega kluba

⁷ V razpravah o reformi ZKJ, pa tudi v samem dokumentu, ki je bil sprejet na 22. seji CK ZKJ 14. aprila 1989, je dobršen del teoretične zasnove v opredelitvah *komisije CK ZKJ za določitev zasnove za obnovo ZKJ* temeljil na prizadevanju, da se opredeli, za *kakšen socializem smo*. Preprosto povedano, projekcija zgodovinskih interesov, projekcija prihodnosti je postavljena kot določnica, kot usmeritev, na podlagi katere naj bi določili, katera so dominantna protislova sodobne družbe in kako naj se ZKJ reformira, da bi se ji posrečilo usmeriti in spodbuditi družbo k zelenemu socializmu.

kot druge stranke utemljevale svojo globalnost – resda v imenu razreda kot celote, ne pa v imenu posameznih socialnih skupin ali slojev – *prek države*. Skratka, vse politične stranke so, spet ne glede na svojo retoriko in programe, *predvsem izraz ožjega dela družbe, zelo pogosto pa samo njenega restriktivnega segmenta*. Globalizacijo svoje politike, videz, da delujejo v imenu in v interesu celotne družbe ali vsaj njenega velikega dela, uresničujejo prek države. Tako *so in ostajajo* parcialni, posamični interesi dela socialnih skupin ali plasti baza za delovanje sleherne stranke. Stranka deluje pravzaprav kot predstavnica *nekega dominantnega interesa*. Stranka potemtakem nima naloge, da zastopa *protislovne interese, marveč je njena vloga v tem, da vsili dominanten interes*. Če pa je v naravi sleherne stranke, da izraža samo en dominanten interes, potem ne more biti reprezentant celotne družbe – niti v tistem primeru, ko se ta celota zreducira samo na *dominantno protislovje* dane družbe. Še več. Ne glede na širino socialne baze, programsko delovanje in retoriko (to pa velja tudi za komunistične partije) stranka ni reprezentant celotne družbe, ko zastopa eno stran, en del dominantnega socialnega protislovja in s tem tudi en dominantni interes. S svojim delovanjem, in to ne oziraje se na to, ali gre za *enostrankarski ali večstrankarski sistem*, zastopa samo zreducirani socialni interes, in to *ene strani, enega dela dominantnega družbenega protislovja*.⁸

Zaradi opredelitve, naj bo KPJ v večnacionalni skupnosti jugoslovanska partija, pripravljenosti in odločenosti, da deluje prek ljudske fronte, kot tudi opredeljenosti za to, da se ne spremeni le ime, marveč tudi bistvo delovanja partije – iz partije oblasti v idejnopolično silo samoupravljanja – je prišlo, kar kot idejo izraža že program ZKJ, do *radikalne spremembe* v razmerju do globalizacije. Ideja, da je ZKJ povezovalna idejnopolična sila, je *bistveno spremenila razmerje partije do dominantnega družbenega protislovja*. Vse komunistične partije in stranke levice, ki zastopajo samo interese delavstva ali dela delavskega razreda, zagovarjajo mnenje, da se izraža dominantno družbeno protislovje v spopadu, v boju med razredi in da v tem boju delavske stranke zastopajo splošne koristi delavskega razreda. Po tem stališču se dominantno družbeno protislovje izraža v družbi, zunaj posamičnih razredov. To povsem velja, ko gre za meščansko družbo, saj tega ne potrjuje le teorija, marveč tudi zgodovinska empirija. Problem pa se pokaže v povsem drugačni luči, ko gre za socializem. Kot vemo, je dobršen del komunističnih partij, zlasti tistih, ki se nagibajo k dogmatizmu, s to idejo živel dalje. V tem primeru se je dominantno družbeno protislovje izražalo v boju socializma z *ostanki* meščanskih formacij.⁹

V jugoslovanski družbi je z uvedbo in uresničevanjem samoupravljanja – četudi še v njegovi rudimentarni obliki – ZKJ izvedla teoretično, politično in praktično dislokacijo »razrednega boja«, ali, točneje povedano, *dominantno družbeno proti-*

⁸ To je najbolj razvidno v razporeditvi strank v večstrankarskih sistemih, kjer skušajo leve, če te obstajajo, zastopati pretežno parcialne interese delavstva in to delavstva različnih slojev. Členitev znotraj Komunistične partije Španije v zadnjem desetletju zelo nazorno razkrije, kako se lahko strukturiranje socialnih plasti znotraj delavstva učinkovito uveljavi tudi ob ustanavljanju različnih komunističnih partij. Po drugi strani zastopajo meščanske stranke drugo stran dominantnega družbenega protislovja, ko zastopajo parcialne interese različnih meščanskih slojev. Stranke centra so ali jeziček na tehtnici, ali pa imajo nekoliko pomembnejšo vlogo v trenutkih zaostrenih odnosov med razredno antagoniziranimi strankami, se pravi, interesi.

⁹ Med drugim se je ta teza opirala in ohranjala na dokaj nedoločni teoretični konstrukciji, ki je Marx ni nikoli niti tako vehementno zastopal, namreč, da je *socializem družba prehodnega obdobja*. Ta teoretična konstrukcija je izhajala iz tega, da socializem nastane takoj po politični revoluciji, da pravzaprav že obstaja, edino kar je treba še postoriti, je pravzaprav to, da se socializem otrese dediščine in ostankov kapitalizma in meščanske družbe. To se potem v razvoju socializma postulira kot kriterij, koliko je presegel kapitalistični način proizvodnje (dohiteti in prehiteti) in koliko meščansko družbo (s političnimi sredstvi odpraviti ostanke meščanskega razreda – sovražnika socializma).

slojve je dislocirala in ga *prenesla v sam razred neposrednih proizvajalcev*. Nemo- goče je dominantno družbeno protislojve izpuliti iz bistva same družbe. Toda socializem po jugoslovanskem konceptu samoupravljanja ni družba, v kateri teče razredni boj med delavskim razredom in ostanki meščanske družbe, marveč je to družba, v kateri razredni boj poteka prek manifestacij dominantnega družbenega protislojva znotraj razreda neposrednih proizvajalcev. Ukinjanje delajvskega razreda, občja človeška emancipacija se ne udejanjata, kot se to sicer še vedno želi prikazati v dogmatskem marksističnem duhu, z odpravljanjem ostankov meščan- skega v socialističnih družbah.¹⁰ Izginja z odpravljanjem protislojv v samem razre- du neposrednih proizvajalcev, znotraj protislojv, ki jih ustvarja socialistična druž- ba sama.

Ker dobivajo tovrstna protislojva le izjemoma nespravljivo naravo, saj gre v zgodovinskem procesu predvsem za ukinjanje nekaterih slojev v družbi, in to zlasti tistih, ki so nastali v okviru neposrednih proizvajalcev novih družbenih vred- nosti, tedaj more in mora ZK kot idejno-politična avantgarde celotnega razreda neposrednih proizvajalcev postati njihova povezovalna sila. Zaradi tega omogoča *enotnost protislojv* tako samega razreda neposrednih proizvajalcev kot družbe v celoti. S tem se znotraj ZK ne le potencialno, marveč zakonito pojavlja plurali- zem, saj brez tega tudi ni uresničljiva njena zgodovinska vloga idejnopoliitične avantgarde razreda neposrednih proizvajalcev novih družbenih materialnih in duhovnih vrednosti.

Ta vidik Zveze komunistov bi morali posebej poudariti, saj opozarja na pomemben problem, s katerim so se soočale vse politične stranke. Gre namreč za to, da obstoj *enostrankarskega kakor tudi večstrankarskega* sistema vselej domne- va in terjaja obstoj *države* kot močnega centra, ki presoja in razsoja, ko gre za navzkrižje posebnih in posamičnih interesov državljanov v večstrankarskem siste- mu.¹¹

III

Tretjo značilnost smo pustili za konec, ker ta niti teoretično niti praktično ne obstaja v vrstah drugih strank, ne glede na to, ali gre za klasične ali za leve stranke, vključno s komunističnimi. Gre namreč za to, da so politične stranke tako po definiciji kot po sami praksi *globalistične*. Stranke so pretežno organizirane po teritorialnem načelu, vendar se to načelo nikoli ne tolmači tako ozko, da bi se dajala teritorialnim organizacijam avtonomija, posebej pa ne tako, da se partija organizira kot *enotna organizacija z avtonomnimi republiškim organizacijami*. Drugače povedano, ni nobene politične stranke¹², ki bi bila tako organizirana, da

¹⁰ Stalinizem je to tezo prignal do apoteze s trditvijo, da se s krepitevijo delavskega razreda in seveda – to pa zgolj potrjuje prej omenjeno stališče v tem sestavku – države, krepi tudi razredni boj, se zaostrojuje odnosi med delavskim razredom in ostanki buržoazije; ko postane delavski razred dominanten, odločno pomeče z ostanki meščanskega razreda; po tem aktu začena proces odmiranja (samoukinjanja delavskega razreda in države, ker nimata več povoda za obstoj).

¹¹ O filozofskih in s tem tudi družbenopolitičnih vidikih vloge države v sistemu individualnih interesov ter s tem tudi večstrankarskega sistema je večkrat pisal dr. Veljko Korač. Tu bomo posegli po enem njegovih novejših tekstov *Društvena misao modernog doba* (revija Treći program, Zima 1988, str. 231 in 232). Ko govori Korač o Heglu, navaja njegovo misel, da je »... meščanska družba stopnja v združevanju, v katerem so ljudje kot posamezniki – kot Hegel dobesedno pravi – zasebne osebe, ki se ravna po posebnih, zasebnih potrebah in interesih tako, da je vsak posameznik sam sebi namen, vse drugo pa mu je sredstvo. Zato prihaja do spopadov; meščanska družba se kaže kot ‚bojno polje zasebnih interesov‘... To je stanje egoizma in individualizma, ki ima ekonomsko podlago... Hegel je sodil, da lahko samo dobra država ponudi možnosti za izhod iz stanja egoizma in individualizma meščanske družbe in da lahko šele v taki državi prevlada splošna razumna volja.«

¹² To velja tudi za Komunistično partijo ZSSR – ki sicer ima republiške organizacije, vendar te nimajo avtonomije, zlasti pa nimajo avtonomnih pravic, ki bi izhajale iz večnacionalne strukture

bi v okviru enotne politične organizacije delovale samostojne organizacije – ki niso organizirane le na teritorialni podlagi, marveč so hkrati tudi v dobršni meri zrcalna slika *večnacionalne strukture družbe*.

Ko se je Komunistična partija Jugoslavije praktično lotila priprav na drugo svetovno vojno, je izhajala iz dveh zahtev. Prva je bila, naj se v zelo zaostrenem mednarodnem položaju ustvarijo možnosti za nastanek in delovanje take politične organizacije, ki bo imela *jugoslovansko* naravo. Druga je bila, naj se to jugoslovansko zagotovi na širši socialni podlagi, kot je bila tista, na kateri so temeljile ostale, pravzaprav na nacionalnosti zasnovane politične organizacije v takratni Jugoslaviji. Ti zahtevi sta izhajali iz edino realne presoje, da se bo Jugoslavija, če tema zahtevama ne bo zadoščeno, v primeru napada razcepila ne le po nacionalni, marveč tudi po razredni osnovi. Kako pravilna je bila ta napoved, dokazujejo dogodki v razdobju 1941–1945.

Ne le funkcioniranje, marveč tudi ohranitev Jugoslavije kot države in skupnosti narodov in narodnosti od takrat pa do danes temelji pravzaprav na tem dvojnem merilu. Verjetno si je leto 1948 težko predstavljati, če bi bilo v jugoslovanski KP uveljavljeno izključno »razredno načelo«. ¹³ Močan občutek samosvojesti in samobitnosti revolucije, v katere matici je bila KP Jugoslavije s svojim zelo specifičnim pluralizmom nacionalnih interesov, pa tudi interesov, uokvirjenih z razrednimi potrebami in s potrebo po ohranitvi Jugoslavije kot skupnosti, je pripomogel k temu, da se je KP Jugoslavije uspešno postavila po robu takrat navidez dominantnemu svetovnemu razrednemu interesu ZSSR – pa tudi interesu Stalina.

Po drugi strani pa tudi močnih nacionalističnih teženj, ki so izbruhnile na družbeno površje v začetku sedemdesetih let, ne bi mogli preseči in zavrniti, če ZKJ ne bi imela v svoji socialni in strateški naravnosti kot mejni horizont ograjene tudi svoje razredne vsebine. In prav ta neobičajni in v drugih političnih strankah in idejnopoličnih avantgardah nepoznani vidik, ki bi ga lahko najpreprosteje označili kot *razredno enotnost nacionalnih in razrednih nasprotij*, je skoval iz KPJ/ZKJ posebno sorto politične in idejne organizacije, v kateri deluje zvrst pluralizma, ki ga ni zaznati v nobeni drugi organizaciji. Moč delovanja te zvrsti pluralizma je tolikšna, da se je v nekaterih obdobjih razvoja jugoslovanske socialistične družbe v bistvu izražala kot nasprotje, kot *spopad med razrednim in nacionalnim*. Politične pa tudi socialne sile, ki so zagovarjale to dihotomijo, so pravzaprav vselej imele pred očmi involucijo. Z vračanjem k nacionalnemu ali samo razrednemu momentu se niso izražale le težnje k znanim, toda neuspešnim receptom meščanske ali dogmatske, etatične družbe, marveč, tudi težnja k razbijanju

¹³ Verjetno bi bila potrebna posebna razprava, ki ne bi bila tako preprosta niti kratka, v kateri pa bi se ukvarjali s tem, kaj pravzaprav pomeni pojem *razredno načelo*. Zelo velike razlike v razumevanju tega pojma izhajajo iz same eksplikacije pojma delavskega razreda, razreda, ki ima spet zelo veliko teoretičnih, političnih, ekonomskih in tudi delovnih pomenov. V tem stavku razumemo – zaradi lažjega sporazumevanja – z razrednim načelom *tisti socialni referenčni okvir, ki omogoča dejansko enakopravno uveljavljanje narodov in narodnosti, torej tisti referenčni okvir, ki je socialno dovolj širok, da zajema širše socialne agregate, kot pa so zgolj vodilni razredi nacije*. Zgodovinsko gledano ustvarjajo za zdaj takšen okvir le v razred združenih neposredni proizvajalci novih družbenih vrednosti, saj so ti v sleherni družbi najštevilnejši in ker so ti, ko gre za večnacionalne skupnosti, po svojem socialnem položaju (v proizvodnji, državi in družbi) v vsaki nacionalni entiteti predvsem proizvajalci, in to tudi takrat, ko proizvajajo za svoj »narod«. S tem se njihov položaj, socialne aspiracije in delovanje v državah, ki jih sestavlja več narodov in narodnosti, izenačujejo in s tem tvorijo najširšo socialno bazo za funkcioniranje družbe.

To seveda ne nasprotuje izkazovanju nacionalnega, etničnega pri proizvajalcih. Daleč od tega. S tem se želi le opozoriti na zgodovinsko potrjeno dejstvo, da se lahko v večnacionalni skupnosti enakost uveljavlja le v socialnem okviru, ki je širši od naroda. Meščanske družbe so to dosegle tako, da so vzpostavile kapitalistične odnose in njim ustrezno državo, ki je bila vselej *enonacionalna*, s tem pa so odpravile temelje za enakopravnost različnih narodov in narodnosti v okviru lastne societete.

Jugoslavije. Ne samo ZKJ, marveč tudi Jugoslavija lahko obstaneta in se razvijata samo v *pogojih enotnosti razrednega ter nasprotij nacionalnega in razrednega* v socialni biti družbe. Zgodovinsko se je izkazalo, da je to za dolgo zgodovinsko obdobje razvoja edina možna varianta obstoja skupnosti jugoslovanskih narodov in narodnosti. Vse druge različice vodijo v razpad te skupnosti.

Hipotetično je mogoče postaviti trditev – upošteva pri tem izkušnje nekaterih drugih socialističnih večnacionalnih skupnosti – da je treba v takšnih societetah vzpostaviti podobne modele idejnopolitične avantgarde, kajti socializem lahko razrešuje nacionalno vprašanje le tako, da zagotavlja enakopravnost narodov in narodnosti in da prepusti zgodovinskemu toku njihovo odmiranje. Meščanska družba je odpravila večnacionalnost¹⁴, in to pretežno z ustvarjanjem enonacionalnih držav. Toda vse več znamenj kaže, da tokovi kulturne in večkrat tudi politične emancipacije nekaterih narodov in narodnosti zgodovinsko še niso končani.

Socializmu je naložena dolžnost, in to ne samo kot prehodnemu obdobju, marveč kot samolastni zgodovinski formaciji, da pripelje nacionalni element do zgodovinske sprave. Zato lahko z dokajšnjo mero verjetnosti trdimo, da se bodo morale tudi idejnopolitične organizacije, nosilke socialističnih zgodovinskih in razvojnih opredelitev, bolj in bolj uveljavljati prav skozi razredno (socialistično) enotnost (razreševanja) razrednih in nacionalnih nasprotij.

BORUT PAHOR

Replika pluralizmu dr. Štambuka

Teoretski razmislek dr. Štambuka o pluralizmu v ZKJ bralca neusmiljeno preseneti. Dejstvo, da je njegov avtor referenčni partijski politik, igra pri vsem tem celo postransko vlogo. Gre predvsem za spoznanje, da nanj ni moč predlagati teoretskih amandmajev, temveč da ga je potrebno zavriniti v celoti. Kajpak, ne brez razloga!

Štambukova percepcija pluralizma se nam izkaže kot problematična in sporna. Toda koren spornosti moramo iskati mimo samega pojma: v razumevanju demokracije in demokratične legitimacije oblasti. Štambuk ostaja do konca zvest teoriji revolucionarne avantgarde. Predpostavi organsko sožitje civilne družbe in politične države, poudari splošni interes, ki je, paradoksalno, razredno zaznamovan in povleče sklep o mesijanski vlogi Partije. Čeprav se v tekstu izogne eksplikaciji diktature proletariata, bralcu ni težko izslediti poznane logike argumentacije partijskega mesijanstva. Interesi delavskega razreda in njihova emancipatorična narava predpostavljajo teorijo o Partiji kot subjektu njihovega udejanjanja – o avandardi.

¹⁴ Pri tem se moramo vedno zavedati tega, da se tudi meščanski družbi in kapitalizmu to ni povsod posrečilo izpeljati do konca in povsem uspešno. Belgija v tem pogledu ni izjema. V Franciji še dandanes obstajajo separatistična nacionalna gibanja, ki so se začela v času francoske revolucije pred dvesto leti, kot so npr. tista v Vandeji in na Korziki. Ta gibanja ne motijo enonacionalnosti Francozov, vendar je dejstvo, da obstajajo. Razen tega so zaznavne v nekaterih nacionalno homogenih državah zelo velike regionalne razlike, ki sprožajo celo nekakšno »nacionalno nestrpnost«. »Melting-pot« v ZDA ni tako uspešen, kot je bilo to videti, in to ne le v razmerju do priselkov iz Latinske Amerike, marveč tudi v razmerju do staroselcev. Danes prihaja do celih novih kulturnih vrenj in »homogenizacije« med Italijani, Kitajci itd.

Prav tu, natančno na tem mestu, spodrsne Štambuku. V trenutku, ko pristane na dominantnost Partije kot na normalno stanje, izgubi teoretsko in seveda politično kredibilnost. Prav pojem avantgardnosti je tisti ključni pojem v simbolni shemi Partije, v katerem se zgosti teoretsko upravičevanje partijskega monizma. Izključuje konkurenco, ukinja kontrolo.

Potemtakem je jasno, zakaj bralec v Štambukovem tekstu zaman išče legitimacijske mehanizme oblasti, ki jih predpostavlja svoboda državljanov do izbire. Avtor je spregledal najbolj elementarne razmisleke liberalistične tradicije; od vsaj 338 let dolgega spoznanja o sebičnosti politike, preko Lockovega poudarka o pomenu zavarovanja posameznikove svobode z institucijami javne oblasti do, denimo, zagovarjanja načela delitve oblasti.

V zameno za politično konkurenco, svobodne volitve, demokratično kontrolo oblasti in svobodnega državljana dobimo edino mogoč substitut, »... zgodovinsko vlogo idejnopolitične avantgarde razreda neposrednih proizvajalcev novih družbenih materialnih in duhovnih vrednot.« V zameno za liberalno načelo ločitve države od civilne družbe dobimo sliko realsocialističnih političnih režimov, kjer je neomejen edinole voluntarizen partijsko-državne oblasti. V zameno za večstrankarstvo kot minimalni strukturni pogoj demokratičnega političnega prostora dobimo totalitarnost in avtoritarnost enega, edino dovoljenega političnega združenja.

Štambuk ne pozabi povedati, kako omejena, pristranska in parcialna je klasična meščanska demokracija. Presliši, da nihče ne oporeka temu. Govori o njeni pomanjkljivosti in nezadostnosti. Spregleda, da nihče ne trdi nasprotno. Avtor je seveda prisiljen neprenehoma izjavljati te resnice, ker v nasprotnem primeru izgubi racionalnost teorija revolucionarne avantgarde. Socialistične družbe še dandanes plačujejo ceno za podcenitev dosežkov liberalistične tradicije in meščanske demokracije – plačujejo jo z izjemno nizkimi standardi človekovih in državljanskih pravic. Kljub temu tudi pri nas še vedno vedrijo in oblačijo dogme, da so človekove pravice modna muha buržoaznih odpadnikov.

Morda se bo komu zazdelo, da sem popolnoma zgrešil polje ugovora tekstu dr. Vladimira Štambuka. Dovolite, da sem trmast. Gre za to, da je njegov tekst reprezentančna podoba tiste teoretske in kajpak pragmatično-politične opcije v ZKJ, ki razume demokratizacijo jugoslovanske družbe skozi rešeto liberalizacije v Partiji. Ta največja iluzija avantgardnih partijskih ideologov se zdi sprva izredno prikupna. Govori namreč o bolj demokratičnih odnosih v Partiji. Kot bom poudaril kasneje, so procesi liberalizacije/demokratizacije v Partiji izrednega pomena predvsem z vidika stabilnega prehoda v pluralno strukturiran in demokratično legitimiran političen prostor. Ne podcenjujem torej naporov, da ZKJ prestrukturira svoje politične in idejne temelje, organizacijsko mrežo, način delanja politike in vzpostavi demokratične interne odnose. Toda z vidika demokratične družbe in politike je to popolnoma nezadostno in posredno marginalnega pomena. Paradoks edine stranke, tega mastodonta in monopolista, se torej ne izkazuje toliko v naravi politike kolikor v mestu, ki ga zaseda v strukturi političnega prostora. Problem je torej njegova vpetost v političnost in ne značaj interne strukture. Ta je z vidika stranke, toliko bolj pomembna v konkurenčnem političnem prostoru, ker se podreja ključnemu cilju stranke: dobri politiki, ki bo uživala zaupanje volilcev.

Od tod sklep, ki zadeva procese demokratizacije v družbi in Partiji: slednja lahko za prve naredi največ ravno s tem, da prizna politično konkurenco za enakopravna političnega sogovornika in da preneha represivno sankcionirati pobu-

de in zahteve iz civilne družbe. Taka politična drža bi bila hkrati njena zmaga, ki pa bi se Partiji izkazovala kot zgodovinski poraz. Zato je ta okoliščina zanj tako travmatična.

Ne glede na zgoraj povedano seveda ne podcenjujem pomena demokratizacije v Partiji sami. Za stranko je celo ključnega pomena. Ob predpostavki, da ne bo zakockala še tiste najbolj minimalne legitimnosti z represivno politiko, se umešča v sčasoma vse bolj pluralen in strukturiran politični prostor. Vse, kar jo določa, od ideologije do organizacije, se v novih pogojih političnega postavlja pod vprašaj. Osvojiti mora ravno tisto, kar si je domišljala, da je počela vedno doslej – uspešen način delanja strankine politike, ki je tudi bistveno drugačen od delanja državne. Itd.

Štambuk gre mimo distinkcije med demokratizacijo v Partiji in družbi, zato ne uvidi, da je za družbo povsem postranskega pomena, če v konkurenčni politiki nekje, tam na obrobju, ždi in se preteguje neka napol vojaška in boljševiska organizacija. Za organizacijo samo pa je boljševizem pogubna zadeva. Seveda, če organizacija pretendira na participacijo v politični oblasti.

Hkrati velja potegniti ločnico med pojmom demokratizacije in liberalizacije v Partiji. O slednjem, grobo rečeno, govorimo tedaj, ko stečejo procesi prestrukturiranja odnosov (v stranki) v smeri formaliziranja (npr. s statutom) nove kvalitete odnosov med člani. O liberalizaciji pa govorimo tedaj, ko želimo poudariti benevolentnost strankarskih prvakov in političnega vodstva do pobud in zahtev članov, pri čemer sta odzivnost in odgovornost še vedno odvisni od volje prvih.

Ko govorimo o novi kvaliteti odnosov med člani stranke, imamo v mislih predvsem demokratične mehanizme in instrumente, ki omogočajo dialoško konfrontiranje različnih opcij, njihovo usklajevanje in merjenje večinskega in manjšinskega razmerja. Pomembno je, da manjšina po glasovanju ne nosi represivnih sankcij zato, ker je mislila drugače. V tem kontekstu se demokratični centralizem razkazuje v vsej svoji preživelosti in anahronističnosti. Načeli podrejenosti in nadrejenosti ter obveznosti (ki ju implicira demokratični centralizem) ne dobita le nove vsebine, temveč ju predpostavljajo bistveno drugačni mehanizmi odločanja članov in odgovornosti vodstev v stranki. V tem smislu velja po moji presoji razmišljati o pluralizmu v ZKJ. Konkurenca (možnost frakcioniranja), kontrola nad delom vodstva, dialoška atmosfera, demokratično odločanje, itd.

Ob koncu se bom pomudil pri tisti točki Štambukovega pisanja, ki načenna vprašanje avtonomije teritorialnih enot v ZKJ. Avtor ne skriva, da ga še posebej muči razmerje med razrednim in nacionalnim in da posredno ugovarja federalizaciji jugoslovanske partije. To ni presenetljivo. Problematiziranje demokratičnega centralizma in federalizacije partije zahteva, če naj bo konsistentno, enake teoretske premise. Vulgarna kritika federalizacije govori o rušenju enotnosti v ZKJ po kriteriju nacionalnega. Izhaja iz predpostavke o nedeljivem in enotnem jugoslovanskem proletariatu, ki naj bi ga na jugoslovanskem političnem prostoru suvereno predstavljala Partija. Ker je nedeljiv, je nedeljiva tudi Partija.

Menim, da je problem globlji. S federalizacijo ZKJ razumem tiste procese, ki določajo prerazporejanje dejanske in formalne moči od centralnih organov ZKJ na organe nacionalnih partij, pri čemer je pomembno predvsem to, da nastaja vse večji razkorak med prenosom *dejanske* politične in družbene moči na eni strani in *formalne* na drugi. V žargonu bi to lahko imenovali »fenomen škarij«. Načelo demokratičnega centralizma pa je presečišče tega procesa. Sklicevanje na spoštovanje tega načela postaja nično, ker se vse bolj oži prostor za neposredno sankcioniranje morebitne neposlušnosti nacionalnih partij s strani centralnih organov.

S tem se, *via facti*, jugoslovanska partijska politika vse bolj določa na temelju kvazikonsenza, medtem ko večinsko odločanje izgublja svojo namembnost. Od tod tudi strah, da prinaša nova interpretacija pravic manjšine pravzaprav pravico nacionalnih partij do veta.

Izkaže se torej, da je ključni moment tematiziranja tega problema (ne)združljivost razredne in nacionalne osnove legitimnosti. S pridržkom!

Osebnostno sem skeptičen do federalizacije ZKJ iz povsem drugačnega razloga. Gre za demokratičen, konkurenčen politični prostor v *Jugoslaviji*, kjer bo ZKJ le ena izmed političnih strank. V tem kontekstu je lahko federalizirana ZKJ resna ovira za njeno politično učinkovitost in konkurenčnosti – lahko se zapelje na obrobje jugoslovanske politične scene.

Toda, pred očmi mi ta trenutek pleše od totalne krize vzburkana jugoslovanska Partija, ki vse bolj in bolj izgublja smisel za razumevanje časa in prostora. Dogaja se tisto, česar sem se ustrašil na začetku teksta. Bolj kot bo rinila nazaj v preteklost, bolj si bo podirala mostove v prihodnost. Projekt preнове je torej v hudih porodnih krčih. Nevarnost oz. možnost, da se razleti kot vsejugoslovanska, postajajo otipljivejše. Tudi zato se nacionalne Partije zapirajo v svoje okvire. Kot se zdi danes ta poteza nujna in edino mogoča, se bo že jutri pokazala kot silno problematična.

Suma summarum: ali bo ZKJ demokratična stranka v večstrankarskem političnem jugoslovanskem prostoru ali pa ji bo razneslo drobovje. Zato, ravno zato, je diskusija o pluralizmu bistvenega in ne modnega pomena.

BOŽO REPE

Utrinki iz bližnjega leta 1962 (1)

I

Mednacionalna trenja in večna borba med federalizmom (težnjami po njem) in centralizmom so sestavni del političnega dogajanja ves čas obstoja jugoslovanske države. Tradicionalna mednacionalna nasprotja in konflikte med posameznimi pokrajinami (narodi) in centralizirano državno upravo v stari Jugoslaviji je prekinila vojna, ki je vanje vnesla po eni strani nove, kvalitetnejše odnose (skupni narodnoosvobodilni boj), po drugi strani pa jih je do skrajnosti zaostila (državljanska in bratomorna vojna). Stare politične sile so poniknile, pojavile pa so se nove, med njimi vse bolj vplivna in odločilna KPJ. Ta naj bi v povojni (federativni) državi in na novih (pravičnejše vzpostavljenih) mednacionalnih in socialnih odnosih predstavljala poglavitno kohezivno politično silo in skrbela, da ne bi prišlo (zaradi »ostankov buržoaznega nacionalizma« – socializem naj bi po predvidevanjih namreč sam po sebi rešil nacionalna nasprotja) do novih mednacionalnih zapletov.

Spremenjeni družbeni koncept »partijske države« je imel svoje značilnosti, med drugim kampanjski način vodenja politike kot sestavni del t. i. »permanentne revolucije«, uveljavljanje principa demokratičnega centralizma v vseh družbenih mehanizmih, prilagajanje družbene realnosti teoretičnim modelom (po sovjetskem vzoru) ne glede na specifičnosti posameznih delov države, ob vsakokratni krizi pa tudi oženje (že sicer šibkega pluralizma) v vodilni partiji in širše v družbi, »poenotenje« pogledov in »diferenciacija« na tej osnovi, skratka okrepljena monolitnost kot recept za rešitev. Te specifičnosti se že zelo zgodaj (še v »predfazi« nastajanja nove države) in še posebej izrazito odslikavajo v odnosih med centrom in najbolj »drugačnimi« deli skupnosti, kamor (prvenstveno) sodi Slovenija. Začetek rdeče niti teženj po (ponovni) centralizaciji jugoslovanske družbe je na »dogodkovni« ravni opazen že v konfliktih slovenskega vodstva z načelnikom vrhovnega štaba Arso Jovanovićem, ki je s skupino oficirjev novembra 1942 prišel v Slovenijo prenašat izkušnje proletarskih brigad iz Srbije in Črne gore. Že zelo izrazito (če upoštevamo, da so konflikti z Jovanovićem v dobri meri izvirali iz njegove starojugoslovanske generalštabne mentalitete, zaradi katere so se ga – menda – na ta način skušali za nekaj časa v vrhovnem štabu tudi znebiti) pa so te težnje izražene v očitkih člana politbiroja CK KPJ Ive Ribarja-Lole CK KP Slovenije aprila 1943, da se (tudi po Titovi oceni in oceni politbiroja CK KPJ) v Sloveniji (med drugim) pojavlja separatizem, da ni dovolj pozornosti do borbenega sodelovanja narodov Jugoslavije in skupne graditve nove »zajednice«. Po Lolinem mnenju so Slovenci izstopali kot posebnost, ker so v AVNOJ (prvi – op. B. R.) delegirali svoje predstavnike, medtem ko je druge izbral in poklical Vrhovni štab. Zgovorna je tudi njegova zahteva, da mora vse kadrovske spremembe v Glavnem

poveljstvu slovenskih partizanskih čet odobravati Vrhovni štab.¹ Med podobne epizode lahko štejemo enotedensko »izolacijo« in suspenz Borisa Kidriča spomladi 1944 zaradi posojila, ki ga je s pristankom CK KPS Glavnemu štabu NOV in POS za vojaške potrebe odobrila britanska vojna misija,² medtem ko (zaradi Kidričevega posredovanja neuspeh) poskus generalštaba Jugoslovanske armade, da spomladi 1945 pokliče enote NOV in POS ter 200 slovenskih vodilnih aktivistov OF v Liko³ in pa (uspela) vključitev korpusov slovenske partizanske vojske v 4. armada JA kažeta, da je v obdobju nastajanja nove države (po drugem zasedanju AVNOJ) in prizadevanj za njeno mednarodno priznanje, centralizacija že dobila očitne obrise načrtovanega procesa. Tega so se zavedali tudi v slovenskem vodstvu (tako je Kidrič npr. na seji CK KPS 29. 3. 1945 poročal, da bo v Jugoslaviji zaradi heterogenosti in nevarnosti separatizma prišlo do centralizma »ki je nevaren, ker med srbskim meščanstvom še vedno obstajajo močne tendence hegemonizma«⁴), vendar je prevladala partijska disciplina in pa upanje, da gre zgolj za »prehodno« obdobje.

Izrazito protislovje med federalistično ustavo in centralistično zakonodajo, še bolj pa prakso se odslkava skozi občasne konflikte med slovenskim in jugoslovanskim vodstvom v prvem povojnem obdobju. (Pri tem kaže spomniti na svojevrstno vlogo neke vrste »prevodnika«, ki jo je obojesmerno vse do svoje smrti imel Edvard Kardelj).

Znani so primeri slovenskih protestov zaradi »izpustitve« pravice do samoodločbe vključno s pravico do odcepitve iz osnutka prve jugoslovanske povojne ustave, pa očitki na račun »slovenskega separatizma« na skupni seji politbirojev CK KPJ in CK KPS 4. decembra 1945⁵, polemika zaradi prevelikih količin premoega, ki jih je bilo treba poslati zveznemu ministrstvu in zaradi česar je bila nevarnost, da bo prišlo do zastoja v slovenski tekstilni industriji in kritike na račun premajhne delovne storilnosti »na jugu«⁶, nasprotovanje slovenskega ministrstva za industrijo leta 1946 načrtovani centralizaciji gospodarstva in ustanavljanju podjetij t. i. državnega pomena,⁷ uvajanje administrativnih oblik, ki Sloveniji ne ustrezajo (oblasti), konflikti zaradi nepravilne distribucije skromnih dobrin (npr. papir na glavo prebivalca ne glede na dejanske kulturne potrebe) ipd. Izvedba revolucionarnih ukrepov in spopad z Informbirojem (dokazovanje o »pravilnosti poti v socializem«) so monolitno partijsko-državno strukturo še okrepili, deloma pa se je »zmehčala« po uvedbi samoupravljanja (1950), decentralizaciji, ki je sledila (ustavni zakon 1953) in porastu liberalizma v začetku petdesetih let, vendar je že obračun z Đilasom leta 1954 jasno pokazal, kje jugoslovanski politični vrh vidi konec limita. V obdobju »dvojnosti družbenega sistema«, ki po Bilandžiću traja od leta 1954 do 1964⁸, je Jugoslavija sicer dočakala visoko stopnjo industrijskega razvoja in liberalen partijski program (1958), obenem pa že tudi hujšo gospodar-

¹ Pismo člana politbiroja CK KPJ Iva Ribarja-Lole dne 20. aprila 1943 CK KPS z oceno političnega in vojaškega položaja v Sloveniji, dokument št. 89, Dokumenti ljudske revolucije Slovenije, knjiga 6, IZDG, Ljubljana, 1981.

² Izvori za istoriju SKJ, knjiga – št. 18, Komunist, Beograd, 1986, dok. št. 9 in 16 ter opomba št. 153. Tudi Kidričeve pogovore z zavezniškim majorjem Jonesom sta Tito in Vrhovni štab ocenjevala kot poskus samostojne slovenske zunanje politike.

³ Ivan Križnar: Od revolucionarnega gibanja do institucionalnih oblik slovenske države, zbornik Izročilo Čebin, str. 335, Komunist, Ljubljana, 1987.

⁴ Prav tam.

⁵ Dr. Dušan Bilandžić: Slovenija, Sličnosti i razlike, Danas, št. 293, september 1987, str. 64.

⁶ Zapisnik seje CK KPS, 17. december, 1945, ZA CK ZKS.

⁷ Mag. Jera Vodušek-Starič: Marginalije, Borec št. 1, januar 1988, str. 126

⁸ Dr. Dušan Bilandžić: Historija SFRJ, Školska knjiga, Zagreb, 1985, str. 213.

sko krizo (1961), bistva centralističnega sistema pa kljub nekaterim omenjenim normativnim spremembam in političnim sklepom ni spremenila. Naraščajoča konfliktnost v družbi se je sicer še skrivala pod gladkim monolitnim oklepom, vendar so se znotraj že začele kazati hude razpoke. Enotnost v vrhu se je začela krhati, oblikovali sta se dve struji (obe sicer znotraj monističnega koncepta razvoja) z dvema vizijama razvoja: ena, že preizkušena, centralistična, z močno partijo, kontrolnim in represivnim aparatom in druga, demokratičnejša, s težnjami po samoupravljanju, decentralizaciji, upoštevanju realnosti in zakonitosti ekonomskega razvoja. Do spopada, ki bo – predvsem v luči odnosov med Slovenijo in federacijo – predmet obravnave v tem prispevku, je prišlo leta 1962.

II

Nasprotujoča si koncepta sta se kazala praktično na vseh področjih družbenega življenja: ekonomskem, sistemskem (polemike ob ustavnih razpravah), zunanje-političnem, mednacionalnem, kulturnem, znotrajpartijskem. Gospodarska reforma leta 1961, ki se je sicer ukvarjala predvsem z načinom delitve viška dela, je pokleknila pred dilemo, ali dopustiti svobodno blagovno-denarno selekcijo med proizvajalci ali ne. Politična oblast še vedno predstavlja glavno ekonomsko moč, ki regulira skoraj vsa gospodarska gibanja,⁹ kritičnega pretresa pa je vredna teza, da ni bilo mogoče istočasno spodbuditi korenite akcije za menjanje družbenih odnosov v gospodarskem in političnem sistemu in so zato prišle v poštev v glavnem gospodarske.¹⁰ Tudi če pristanemo na tako oceno (čeprav dvomimo, da so reforme, izpeljane zgolj na enem področju lahko – dolgoročno gledano – uspešne), je treba povedati, da so bile razlike na tem področju prav tako velike (če ne še hujše) kot drugje. To dokazuje že sprejemanje plana za leto 1962 konec decembra 1961, ki je bil po večdnevni skupščinski debati sicer sprejet, vendar so se v zboru proizvajalcev trije poslanci vzdržali, v zveznem pa je eden glasoval proti. To je bil prvi tak primer v povojni parlamentarni praksi in ker so proti glasovali Slovenci, je bil to tudi eden od razlogov za kritike na račun slovenske politike. Slovenski poslanci so planu očitali, da je pretežno naraven in da kvantitativno določa planske naloge, kar prikriva realne odnose v gospodarstvu (v nasprotju s tem so bila mnenja, da je naturalnega planiranja še premalo in da se plan prilagaja »objektiviziranemu gospodarskemu sistemu«). Določena proizvodnja (npr. sladkorne pese) je bila povečana za tretjino v primerjavi z letom prej, plan pa ni določal, kako (s kakšno stimulacijo – npr. z zvišanjem cen) to doseči. Plan je do potankosti določal velik del investicijskih sredstev, računal na povečano kontrolo državnega knjigovodstva, razna pooblastila in »apele« pri uresničevanju. Težnje po preprečitvi anarhije v razvoju proizvodnje so po mnenju tistih, ki so planu ugovarjali, šle na škodo iniciative delovnih kolektivov, plan pa je dajal pooblastila za administrativno mešanje v njihovo delo.¹¹

V skupščinski debati so bili izraženi za tisti čas dokaj pogumni predlogi, da bi namesto državnih institucij koncept plana naredili tudi v drugih za to kvalificiranih ustanovah, tako da bi poslanci dobili več variant odgovorov na isto vprašanje in se med njimi odločali. Ob razpravi o planu so bili predlagani (v glavnem zavrjeni) še drugi predlogi, ki bi gospodarstvo decentralizirali, tako npr., da se kmetijske

⁹ Prav tam, str. 245.

¹⁰ Prav tam.

¹¹ Ekonomska politika, 1. januar 1962, str. 4, 5.

investicije razdelijo po republikah (ugovor: to pomeni zamenjavo zveznega centralizma z republiškim).

Plan za leto 1962 je sicer z manjšimi praskami in popravki še šel po starem skozi utečeno skupščinsko kolesje brez obešanja težav na veliki zvon, vendar pa so se razlike ob tekočih ekonomskih problemih že začele kazati v govorih (ne še) sicer najvišjih, vendar že dovolj visokih politikov, tako da je to postajalo zaskrbljujoče. Očitne so bile npr. razlike v stališčih predsednikov zveznega in slovenskega sindikata, Svetozarja Vukmanovića in Staneta Kavčiča. Vukmanović je zagovarjal tezo o enakih plačah ne glede na poslovne rezultate podjetja, ureditev med posameznimi gospodarskimi panogami na »planski politiki skupnosti« in se zavzemal za »izenačevanje gospodarskih pogojev« (ki naj bi gospodarske panoge razdelili na »ustrezno« število svobodnih podjetij), obenem pa kritiziral »pojmovanja, da administrativno izenačevanje gospodarskih pogojev odpravlja delovanje zakonov trga.«¹² V nasprotju s tem je Kavčič v govoru, ki so ga nato nekateri funkcionarji v Beogradu močno kritizirali, poudarjal krepitev samoupravljanja, demokratizacijo političnega življenja, nagrajevanje po delu, delitev dohodka pa je označil za »tisti centralni člen družbenega dogajanja, na katerega so vezane družbenopolitične, delovne in organizacijske niti.« Po Kavčičevem mnenju je »širše uresničevanje delitve po delu postalo centralni problem graditve socializma.«¹³

Še dalj od politikov sta v znani (prvi javni povojni polemiki) o mednacionalnih odnosih v Jugoslaviji šla Dušan Pirjevec in Dobrica Ćosić. To je bil preizkusni balonček, uvertura v globalni konflikt, saj so se za polemiko »konfrontirali močni partijski dejavniki Jugoslavije in Slovenije«, ¹⁴ Ćosića pa naj bi k odgovoru na Pirjevčevo gloso v Naši sodobnosti menda (poleg nekaterih znanih srbskih funkcionarjev) pripravil sam Tito ob srečanju na Brionih z vzklikom: »Pri bogu, pomagajte nam vendar!«¹⁵ Ta stavek je znanega srbskega intelektualca (ki bo osemindvajset let kasneje izjavil, da za Tita ne bi preskočil niti vaškega plota) menda tako pretresel, da se Titu ni mogel upreti »ne kot član KP, ne kot človek, ki je spoštoval svojega vojnega komandanta.«¹⁶

Polemika je vrhunec dosegla (obenem pa tudi že ušla iz rok njenih »spodbujevalcev«) v začetku leta 1962. To je imelo za posledico, da mednacionalni problemi niso ostali zgolj v sferi ekonomije, pa tudi ne (kot do tedaj) na ravni sovražne propagande. »Reakcionarni in deklasirani elementi« (kot izključni nosilci nacionalizma) so ostali v ozadju, v ospredje pa je stopilo »vse češče nerazumevanje pomembnosti tega vprašanja ne samo med člani, ampak tudi med vodilnimi kadri zveze komunistov.«¹⁷ Čeprav je partijski vrh še vztrajal pri definiciji nacionalizma iz programa ZKS (negativna dediščina, birokratizem, gospodarska neenakost), pa je že priznaval, da se je »vprašanje . . . zaostriло v novih pogojih, katere so ustvarili

¹² Govor na III. redni letni skupščini Republiškega sveta ZSJ za Črno goro, Delavska enotnost, 27. januarja 1962, (Pogovori 62, str. 25–28).

¹³ Govor na V. obćemnem zboru republiškega sveta sindikatov Slovenije, Delavska enotnost, 13. januar 1962 (Pogovori 62, str. 3).

¹⁴ Dobrica Ćosić, Stvarno i moguće, Cankarjeva založba, Ljubljana–Zagreb, 1988, str. 18.

¹⁵ Slavoljub Djukić: Politično ozadje polemike Dušan Pirjevec–Dobrica Ćosić (1961–1962), Naši razgledi, 13. januar, 1989., str. 18.

¹⁶ Prav tam.

¹⁷ ZA CK ZKS, Informacija s sestanka Komisije za ideološko delo CK ZKJ in predsednikov komisij za ideološko delo pri republiških centralnih komitejih, 26. 12. 1961, uvodna razprava (»O nekaterih pojavih nacionalizma«) Petra Stambolića, priloga k seji IK CK ZKS, 19. 1. 1962.

razvoj, nov gospodarski sistem, dvig standarda in delno popuščanje zunanjega pritiska.«¹⁸

Skrb zbujujoča je postajala »istovetnost argumentov, ki jih uporabljajo reakcija in naši kadri«,¹⁹ mednje pa je Stambolić med drugim prišteval umetno iskanje skupnih jugoslovanskih potez v preteklosti posameznih jugoslovanskih narodov (namesto, da bi se raziskovalo formiranje narodov ter njihove posebnosti), kar je sicer (upravičeno) letelo na naraščajoči unitarizem (ki je silil na dan že tudi v političnih forumih; tako je razprava v CK ZK Ljudske mladine Jugoslavije »bolj vodila k ustvarjanju neke nove nacije, kot pa ugotavljala potrebo po celokupnosti vseh jugoslovanskih narodov.«)²⁰ Ta posredna omemba nevarnosti unitarizma v Stambolićevem uvodu pa je bolj ali manj služila »uravnoveženju« kritike domnevnih nacionalizmov, kamor so na seji poleg drugega prišteli zahteve po slovenskih podnapisih filmov (kar po mnenju Vukašina Mičunovića ne bi smel biti »politični«, pač pa »praktični« problem), »nepravilno« glasovanje slovenskih poslancev proti planu, pa tudi polemiko Čosić–Pirjevec, ki je bila zasnovana sicer »na primernem nivoju in ob maksimalnem obračunu obeh avtorjev s slabostmi lastne okolice,« vendar »je prišla v naelektrizirano ozračje, tako da njena objava v dnevnem tisku ni prispevala k reševanju vprašanja, ampak se lahko z njo odprejo vrata tudi nekvalificiranim diskusijam«²¹

Razprava slovenskega izvršnega komiteja o tem vprašanju se je znova vrtela predvsem okoli ekonomskih vprašanj, zlasti neustrezne (za Slovence) uporabe investicijskega fonda in 25% davka na »ekstra dobiček«, (»davka na pridnost«, kot so ga imenovali na seji IK CK ZKS 26. maja 1961), na seji pa so tudi ugotavljali, »da je izvor slabe volje včasih tudi to, ko v medrepubliškem sodelovanju raznim delegacijam kažemo najvišje dosežke naše industrije«, namesto da bi jih seznanili tudi »s težjo problematiko.«²² Slovenske politike so žulila tudi poročila v jugoslovanskih časopisih, da ima Slovenija več kot ostali, da je zato bolj usmerjena na Zahod, potem, da v zvezni administraciji prevladuje prepričanje o nujnosti »prisilne integracije državne linije«; da imajo oficirji JLA podcenjevalen odnos do NOB v Sloveniji (čeprav so odnosi z armado sicer dobri – armada naj bi bila na »področju integracije« še najboljši faktor); da zvezno vrhovno sodišče odgovarja in izdaja odločbe le v srbohrvaščini, čeprav gre za slovenske vloge; da se na meji uporablja zgolj srbohrvaški jezik, da na postajah visijo napisi v cirilici in latinici, pa tudi TV podnapisi so največkrat v cirilici; da na proizvodih navodila niso v (pravilni) slovenščini; da je pouk predvojaške vzgoje na univerzi v srbohrvaščini; da so bili v zadnjih treh letih odbiti vsi slovenski kandidati za diplomatsko službo (z obrazložitvijo, da niso člani ZK). Pri »pometanju pred lastnim pragom«, kar naj bi bil po zahtevah iz CK ZKJ glavni namen teh razprav, so na seji omenjali nepravilen (sem in tja posmehljiv) odnos do študentov iz drugih republik na univerzi, posamezne pojave nacionalizma v založništvu, zgodovinopisju, na univerzi (pri sprejemanju v študentske domove, v študentskih klubih, v partijskih organizacijah, kjer so študenti iz drugih republik, ki jih je bilo 16% vseh študentov na ljubljanski univerzi, aktivnejši in ponekod tudi številčnejši); v športu, predvsem pa v kulturi, kjer je

¹⁸ Prav tam.

¹⁹ Prav tam.

²⁰ Stenografski zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZK Slovenije o nekaterih pojavih nacionalizma, dne 19. januarja 1962, ZA CK ZKS, seje IK CK ZKS, III/15.

²¹ Stenografski zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZK Slovenije o nekaterih pojavih nacionalizma, dne 19. januarja 1962, ZA CK ZKS, seje IK CK ZKS, III/15.

²² Prav tam.

osrednjo temo predstavljala polemika Pirjevec–Čosić. Pri tem je opazno nasprotovanje Čosićevim stališčem, vsaj posredno pa podpiranje Pirjevca ob hkratnem izražanju bojazni, do kam bi stvari lahko zašle, saj so sodelavci »Perspektiv« Pirjevčev članek ocenjevali za premalo ofenziven in so zato pripravljali »udarnejše« prispevke. (Ljudje so po ocenah polemiko na seji razumeli kot izraz večje svobode, nekateri pa tudi kot naročeno). V izvršnem komiteju je glede teh vprašanj vladala precejšnja enotnost – tudi kar se tiče ocenjevanja vzrokov zanje. Tako je Marinko menil, da je to »predvsem posledica preteklosti« (mišljena je bila poveljna – op. B. R.),²³ Kavčič pa je bil še mnogo ostrejši, donedavne »teoretične in praktične izkušnje graditve socializma v mnogonacionalni državi« je označil za »stalinsko koncepcijo graditve socializma v mnogonacionalni državi, ki odgovarja administrativnemu vodenju nacionalne in ekonomske problematike, kjer nacionalno problematiko zreducirajo na področje jezika, kulture in prosvete.«²⁴

Močno, če ne kar prevladujoče »reduciranje« je bilo opazno tudi pri partijskem časopisu, ki je tedaj sicer izhajal tudi v slovenščini, vendar je šlo zgolj za prevod zvezne izdaje, zvezna redakcija pa je republikam dopuščala, da svojo problematiko obravnavajo le na eni strani. Spor je nastal, ko so od slovenskega CK, zahtevali, da pokrije polovico primanjkljaja za slovenski prevod časopisa, v Sloveniji pa so bili pripravljani kriti stroške le, če bi dobili več strani oz. se osamosvojili (dobili svojo redakcijo). Temu so v Beogradu nasprotovali; očitne so bile težnje, da bi slovenski prevod ukiniti in na slovensko področje razširili srbohrvatsko izdajo, za kar se je zlasti zavzemal Krste Bulajić. Slovenski izvršni komite je bil enoten, da mora Komunist v slovenščini ostati, mnenja o tem, ali bi ostal zvezni časopis ali postal slovenski oz. »kombiniran«, pa so bila (tudi iz finančnih razlogov) deljena. V kontekst teh razprav so sodile tudi polemike o financiranju slovenskih manjšin v Italiji in Avstriji, ki naj bi jim »v okviru splošnih štedenj« zmanjšali dotacije.²⁵

V tem času so bili slovenski funkcionarji kljub porazu ob sprejemanju plana za leto 1962 v zvezni skupščini (vsaj javno) močno optimistično razpoloženi. Stane Kavčič je ocenjeval, da so »v ofenzivi tisti idejni in politični tokovi, ki se odločno zavzemajo za nadaljnji razvoj in poglobljanje družbenega in delavskega samoupravljanja, za nadaljnje osvobajanje dela, za nadaljnjo materialno krepitev delavske in komunalne samouprave in za nadaljnjo demokratizacijo vsega našega političnega življenja in dogajanja«,²⁶ čeprav temu nasprotujoče tokove ni imel za premagane; predsednik Izvršnega sveta ljudske skupščine LRS Boris Kraigher pa je v hruščovskem stilu v novoletnem intervjuju celo izrazil prepričanje, »da obstajajo najboljši pogoji, da postane leto 1962 leto odločilnega napredka našega gospodarstva, gospodarskega sistema in, celo lahko rečem, leto dokončne zmage sistema delavskega samoupravljanja.«²⁷

Interno pa so bili pogledi precej drugačni. Skepsa v zvezi z ekonomskim razvojem Jugoslavije se je med slovenskimi politiki začela kazati že dve leti prej, v razpravah o Osnutku perspektivnega razvoja FLRJ za razdobje od 1961. do 1965. leta. Plan je imel težišče na pospešenem razvoju težke industrije, povečanju fizič-

²³ Stenografski zapisnik seje izvršnega komiteja CK ZK Slovenije o nekaterih pojavih nacionalizma, dne 19. januarja 1962, ZA CK ZKS, seje IK CK ZKS, III/1, str. 29

²⁴ Prav tam, str. 27.

²⁵ Seja IK CK ZKS, 5. junij 1962, str. 19. Zahtevo je (po poročilu komisije za manjšinska in izseljenska vprašanja) postavil Veljko Vlahović.

²⁶ Govor na V. občnem zboru republiškega sveta sindikatov Slovenije, Delavska enotnost, 13. januar 1962 (Pogovori 62, str. 3).

²⁷ Gospodarski vestnik št. 1, 1. januar 1962, str. 2.

nega obsega proizvodnje, razvoju težke industrije, velikemu prelivanju kmečkega življa v mesta (ob šibkem zagotavljanju vsaj osnovnih življenjskih standardov), zapostavljal je kmetijstvo in absolutni poudarek v vseh delih dajal družbenemu sektorju. Brez težav je v njem razpoznavna težnja po odpravi že sicer skromnega zasebnitva.²⁸ V Sloveniji zato z njim niso bili zadovoljni; planu so očitali, da ga preveva stara miselnost, da konkretizira stvari do podrobnosti, namesto da bi bil splošen jugoslovanski načrt, ki bi čim manj zadiral v razvoj posameznih področij, da je kar 41% sredstev v splošnem investicijskem skladu predvidenih za zaostala področja, ali, kot je dejal Janko Rudolf: »V predlogu plana pa je nekaka orientacija, da naj razvita področja počakajo, da jih bodo nerazvita dohitela. (Stališče Tita v nasprotju s tem je bilo, kot pravi Rudolf, da se bodo nerazvita področja razvijala toliko hitreje, kolikor hitreje se bo razvijala celota).²⁹

Politika do nerazvitih je nasploh izzivala hude pomisleke, zlasti način delitve sredstev »po glavi«, kriteriji za opredelitev nerazvitosti in pa težnje, da bi na nerazvitih področjih takoj uvajali visoko tehnologijo, kar je prihajalo do izraza tudi ob razpravah o srednjeročnem načrtu: »Nesmiselno bi bilo in tudi ne bi imelo pravega uspeha, ako bi v teh področjih gradili visoko mehanizirano industrijo, ki bi zaposlovala le malo ljudi. Na področjih, kjer doslej industrija ni bila razvita, je treba razvijati tiste veje, kjer se bodo ljudje, ki prihajajo iz kmetijstva, priučili industrijskemu načinu dela.«³⁰ Kritike je bilo deležno tudi zanemarjanje delovne storilnosti v načrtu (60% izkoriščenost tedanjih kapacitet ob sočasnem že omenjenem načrtovanju priliva velikega števila delovne sile s podeželja), pridružile pa so se ji tudi zahteve po decentralizaciji velikih sistemov – železnice, pošte, elektroenergetskega sistema, ki jih je zagovarjal zlasti Boris Kraigher oz. slovenska vlada.

Iz pripomb slovenske politike na račun plana, ki se jih je nabralo več kot pa je znašalo samo besedilo plana, je še najbolj opazna bojazen, da se bo celoten gospodarski sistem planu moral podrediti; zato tudi tako ostro nasprotovanje, ki pa je v Beogradu (čeprav sta Kraigher in Zavod za gospodarsko planiranje LRS ugovore ustrezno »politično« obdelala) naletelo na še ostrejšo reakcijo. K temu so svoje dodali še nastopi nekaterih slovenskih politikov v tem času, zlasti Kardeljeve zahteve na kongresu SZDL po spremembi do tedaj veljavnih planskih proporcev in gospodarskega mehanizma, pa tudi vsebinsko podoben, čeprav »nekoordiniran« nastop Staneta Kavčiča.³¹

Na videz absurdna bitka med zagovorniki »plana« in spreminjajočega se »sistema«, ki je nato v raznih komisijah, delovnih telesih, odborih ipd. potekala vse leto 1961, je tako postala bitka za napredek ali proti njemu, prazen tek, blokade, nedorečenost, brezplodne razprave in namerno zavlačevanje z odločitvami pa so v dobršni meri botrovali porazu šibke reforme v letu 1961. Kaj je torej (če odmislimo standardno vlogo »tolažilnosti« in napovedovanja svetle bodočnosti v naši povojni politiki) vplivalo na slovenski optimizem, ni povsem jasno. Del odgovora pa verjetno tiči v (sicer splošnem) prepričanju, da je za preseganje krize dovolj doseči »krvavo potrebno enotnost« (kot je temu dejal Stane Kavčič) v jugoslovanskem vrhu, pri čemer je seveda vsaka stran mislila, da se je treba poenotiti na tistem, kar ona zagovarja. Ena stran je prepričanje za to črpala iz programskih usmeritev ZKJ (program iz leta 1958) in reform, izvedenih v petdesetih letih

²⁸ Osnovni podatki in materiali za sestavo osnutka perspektivnega razvoja FLRJ za razdobje od 1961. do 1965. leta, ZA CK ZKS, seje IK CK ZKS, priloga k seji Izvršnega komiteja, 1. 4. 1960.

²⁹ Zapisnik redne seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, 1. 4. 1960, str. 21, ZA CK ZKS.

³⁰ Prav tam, str. 21, razprava Mihe Marinka.

³¹ Stane Kavčič: Spopad, Teleks, 7. 1. 1988, št. 1, str. 18–21.

(decentralizacija), druga iz realnega razmerja moči, ki ji je zagotavljalo prevlado, obe pa sta podpora pričakovali pri prvem in najbolj vplivnem politiku – Josipu Brozu Titu. Ta se je globine krize in nastajajoče polarizacije v jugoslovanski družbi in vodstvu zavedal in jo je skušal rešiti na način, ki je v naslednjih letih predstavljal recept tudi za druge podobne priložnosti, (ki pa so se tedaj končale z bolj »oprijemljivimi« izidi.) 14. marca 1962 je sklical razširjeno sejo Izvršnega komiteja CK ZKJ (ki je nato trajala tri dni), nanjo pa je prišlo »tistih 40 do 50 ljudi iz vse Jugoslavije, ki so praktično odločali o osnovnih smereh političnega življenja v Jugoslaviji«. ³²

Tito je bil v uvodni besedi dramatičen. Menil je, da ne gre zgolj za gospodarsko krizo (čeprav je anomalijam v ekonomiji posvetil največ pozornosti), pač pa za politično, »kar je velika reč«. ³³ Vzroki za krizo so bili po njegovem mnenju v subjektivnem dejavniku, »nedisciplini, neenotnosti misli in akcije komunistov o raznih vprašanih družbenega razvoja, predvsem pa vodilnih komunistov in to na najvišjih mestih.« ³⁴ To je pripeljalo do tega, da je ogrožena celotna družbena skupnost, njen prestiž v svetu, in če komunisti ne bodo spoznali, da še naprej nosijo razvoj na svojih hrbtih in zanj odgovarjajo, če ne bodo dovolj energično ukrepali, bodo posledice neslutene.

Tito je kritiziral razprave v izvršnem svetu, še posebej pa demonstrativne odhode s sej vlade in celo skupščine (to je letelo na slovensko delegacijo v zvezni skupščini, kar so Slovencem kasneje v razpravi očitali tudi drugi, npr. Rato Dugo-njić), postavil vprašanje, ali je jugoslovanska skupnost zrela za življenje ali ne, kritiziral vodilne komuniste zaradi nebudnosti, izgubljanja partijske discipline, padanja pod vpliv nacionalističnih in šovinističnih krogov, preokupacije z lokalnimi in zanemarjanje skupnih interesov. Ekonomske probleme je videl v neenakomernem gospodarskem razvoju, požrešnosti za investicijami in graditvi negospodarskih (negospodarnih) objektov, zunanji (prej) zadolženosti (preko milijarde dolarjev) in vrsti nepravilnosti pri konkretnem poslovanju, zlasti zunanji trgovini. Po njegovem je bilo zaskrbljujoče, ker se v tisku razpravlja o raznih nacionalnih odklonih, npr. o tem, ali naj bi Jugoslavija kot socialistična skupnost šla v smeri integracije ali dezintegracije. Ocenjeval je, da »decentralizacija pri nas dobiva pri posameznikih vse bolj značaj in smisel dezintegracije.« ³⁵ Pri navajanju konkretnih primerov je omenil tudi polemiko Pirjevec-Čosić, na koncu pa menil, da mora sestanek prinesiti preobrat in zahteval enotnost ter spoštovanje demokratičnega centralizma: »Mi lahko razpravljamo in se tudi ne strinjamo v posameznih vprašanih, ko pa je odločitev sprejeta, se ji mora pokoriti vsak komunist, ali pa naj gre iz partije. Tudi jaz mislim, da je v tem pogledu treba uporabljati sankcije, in to ostre.« ³⁶

Očitno je njegova kritika letela predvsem (ali še posebej) na Slovenijo (kar je pokazal tudi kasnejši razvoj dogodkov), čeprav je dejal, da bi ga bilo narobe razumeti kot da misli na eno republiko, ker naj bi njegove besede veljale za vse, le da za ene manj, za druge bolj, v nekaterih pa da je že prišlo do zelo togotnih ekscesov do skupnosti.

V uvodni besedi so prišle do izraza tudi Titove mednarodne ambicije, saj je Jugoslavija, kot je dejal, po svoji borbi in povojnemu razvoju ter principialni

³² Stane Kavčič: Spopad, Teleks, 7. 1. 1988, št. 1, str. 19

³³ Proširena sednica izvršnog komiteta CK SKJ, uvodna reč druga Tita, 14. marta 1962 godine, za CK ZKS, z 1960/65.

³⁴ Prav tam.

³⁵ Prav tam, str. 3

³⁶ Prav tam, str. 4

zunanji politiki (ki je prav v tem letu doživljala zanimiv preobrat, o katerem bomo še rekli nekaj besed – op. B. R.), dobila ogromen prestiž, mnoge države v Afriki, Aziji in drugje pa jo jemljejo kot primer socialističnega razvoja, »...in vse to lahko izgubimo. To niti ne bi bilo tako važno, če bi mi izgubili, izgubil bi nadaljni razvoj v tej smeri v svetu. Reklo bi se: to ni v redu. A tisti, ki so nam stalno osporavali tako pot in nas imenovali revizioniste, bi triumfirali.«³⁷

Titovo naštevaje posamičnih nepravilnosti v ekonomiji je »sistemsko« zao-krožil Mijalko Todorović s podatki, da se proces trošenja nad rastjo proizvodnje nadaljuje, zaradi česar prihaja do pretiranega zadolževanja zunaj, pri čemer gre del sredstev v direktno potrošnjo, plačilni deficit se povečuje, na novo odprta tržišča v nerazvitih državah, ki jih je treba kreditirati, dodatno močno obremenju-jejo plačilno bilanco, inflacijska spirala raste, prav tako pa zaposlovanje v neproiz-vodnih dejavnostih (Jugoslavija naj bi imela 8000 zveznih uradnikov, banke in kreditne ustanove 40.000, zbornice 6500, politične in družbene organizacije 10.200, v dveh letih pa naj bi odprli kar 81 fakultet in visokih šol). Po Todoroviće-vem mnenju naj bi prehitra decentralizacija povzročala razne pritiske in izsiljevan-ja. Todorović je enega od vzrokov za medrepubliške zaostritve videl v pretiranem govorjenju o prelivanju sredstev (razviti da preveč dajejo, nerazviti da premalo dobijo), okrepil pa se je po njegovem »decentralizirani etatizem«.³⁸

Oba uvoda sta izzvala ostro razpravo in polarizacijo. Veliko kritik iz že stan-dardnega repertoarja – je letelo na račun decentralizacije v stilu: »ali gremo s poglobljanjem republik, republikanizma šestih partij in šestih držav na konfede-racijo« (Rato Dugonjić), na preveliko investiranje v lahko industrijo, kar da je eden od vzrokov za pretiran gospodarski boom in za zapostavljanje afriškega tržišča, ki da je za Jugoslavijo politična in ekonomska perspektiva (Svetozar Vuk-manović).

Neenotnost v ZK naj bi se odlikavala zlasti v odnosih med Srbijo in Vojvodi-no, Srbijo in Hrvaško, ter zveznimi partijskimi organi in Slovenijo (Aleksander Ranković), v ospredje pa so vedno bolj stopali tudi ideološki predsodki, npr. pred bogatenjem obrtnikov (Petar Stambolić). Zanimiva je Stambolićeva ugotovitev (na osnovi posnetih pogovorov, ki mu jih je poslal Čeča – Svetislav Stefanović – op. B. R.), da se tisto, kar govorijo sovražniki, prav malo razlikuje od tistega, kar govorijo politični ljudje. Idejni odkloni naj bi bili vidni v poplavi malomeščan-skega nacionalizma in republiškega partikularizma (Jovan Veselinov), ki da se izraža v teoriji »mi smo vedno ogroženi«, težnjah po avtohtonih republiških gospo-darstvih in zapostavljanju interesov Jugoslavije kot celote. Veselinov je kritiziral tudi »mnoge« tovariše, ki so se zavzemali za uvajanje slovenskega in makedonskega jezika v vojski. Med ideološke napake so na seji prišteli tudi to, da na radiu in televiziji ni »političnih« ljudi. (Tito je to utemeljil s tem, da so, medtem ko je bil v Egiptu, predvajali oddajo o izraelskem herojstvu).

Nasprotnikom decentralizacije in »republikanizma« ter privržencem poostrene discipline, ideološke in siceršnje enotnosti, so zagovorniki usklajevanja »subjektiv-nih načrtov z objektivnimi možnostmi« (kot je temu dejal Stane Kavčič), to je tisti, ki so »izhajali iz materialnih odnosov in materialnega stanja«, čeprav so bili v manjšini, kar uspešno ugovarjali. Je pa od njihovih začetnih debat (ocene Oskar-ja Karabegovića, da se daje velika sredstva za nerazvite, ki pa niso dala rezultatov, in kritike, da se tovarne gradi na administrativen način) do Kardeljeve razprave

³⁷ Prav tam, str. 5

³⁸ Razširjena seja IK CK ZKJ, 14. marec 1962, za CK ZKJ, III./82

(ta je bil tedaj najbolj »izpostavljen« zagovornik demokratične smeri) opazno počasno pešanje. Tudi Kardelj se (podobno kot številni drugi razpravljalci na obeh straneh) ni opredelil »čisto«, pač pa je kritiko porazdelil. V republikah naj bi po njegovem zakraljeval republikanizem, nacionalizem, tako da ima človek, ko pride tja, vtis, da je agitator za centralizem, po drugi strani pa raste antirepublikanizem v zveznem aparatu. Kardelj je ostal pri površju problema; tako je npr. vzroke za nacionalizem videl v praktikizmu, to je dejstvu, da so ljudje predolgo na istih mestih in na stvari gledajo samo iz ene perspektive. Odprto ostaja vprašanje, zakaj ni bil določnejši in odločnejši. O tem je na podlagi razpoložljivih virov težko soditi, kritična analiza pa bo najbrž pokazala, da tedaj njegova pozicija v jugoslovanskem političnem vrhu ni bila ravno stabilna.

Po treh dneh utrujajočih razprav (v kateri ni manjkalo tudi konkretnih napa-dov na posamične prisotne in odsotne politike, npr. Vukmanovića na Kavčiča zaradi stališča do plana ali kritika Dragiše Stamenkovića Toneta Boleta zaradi govora v slovenski skupščini ter Slovencev nasploh, ker niso sprejeli družbenega plana) so bili udeleženci praktično na istem kot ob začetku seje, z morebitno razliko, da so stvari povedali bolj naravnost, kot pa je to prej krožilo v »odprtih« političnih forumih.

To je v zaključni besedi ugotovil tudi Tito. Ta sicer formalno ni pritegnil ne eni in ne drugi strani. Na obe je podelil nekaj kritik in pritrditev (decentralizacija da, vendar tudi enotnost, republikam se ni treba bati za nacionalne in druge interese, vendar se nacionalno vprašanje ne sme deformirati v smeri dezintegracije, ipd.) Svojo uvodno besedo je moral ublažiti z mnenjem, da generalne politične koncepcije sicer niso različne, vendar je tudi to, kar obstaja, nevarno, in zato izvršni komite s takimi razlikami ne more iti na plenum. Apeliral je na revolucionarni duh komunistov, ki da so še vedno, tako kot pred dvajsetimi leti, »vojaki revolucije«. Po njegovem je ZK stvari preveč prepustila drugim, raznim zveznim in republiškimi organom, zato so zašle na kriva pota.

Kot izkušen politik je Tito sicer videl blokade znotraj revolucionarnega koncepta, ki ga je priznaval kot edino možnega, pa zanje v tistem trenutku ni videl rešitve; verjetno pa jo je tudi poenostavljaj, nostalgичno iskal v starih časih in metodah; treba bi se bilo le odreči nekaterim postranskim stvarjem in posvetiti glavno pozornost ohranitvi enotnosti, pa bi vodstvo (kljub temu, da je, kot je dejal, ostarelo v revoluciji, izgradnji in spopadu z Informbirojem) lahko prebrodilo tudi to krizo. Tito je zahteval disciplino, ne sicer železno, vendar; »Zahtevam, da ko se večina v nečem strinja, mora to manjšina uresničevati, kot da je njeno. To je bil naš princip v ilegalnem delu, to je bil naš princip komunistov in to mora ostati naš princip.«³⁹

Velikih političnih zaključkov ob tako veliki polarizaciji ni bilo moč izpeljati, zato so se (precej splošni in nekonsistentni) sklepi s seje omejevali na razne deformacije, predvsem v ekonomiji, ki so jih na seji izčrpno premelevali. Zaključki so terjali pravočasno graditev politične linije, usklajevanje stališč, izboljšanje metod dela, zaostritev odgovornosti in discipline od vrha navzdol, spoštovanje demokratičnega centralizma, poglobljanje bratstva in enotnosti, odločno borbo proti šovinističnim, nacionalističnim in malomeščanskim vplivom, dosledno razvijanje samoupravljanja, učinkovito fizično zaščito delavcev, borbo proti kriminalu in malverzacijam v gospodarstvu, krepitev finančne discipline, učinkovitejše delo

³⁹ Proširena sednica izvršnog komiteta CK SKJ, završna reč druga Tita 16. marta 1962 godine, ZA CK ZKS, Z 1960/65.

nadzornih organov, čvrstitev SDK in drugih inšpekcijskih služb, zmanjševanje administrativnega aparata, preučevanje zunanjepolitičnih in ekonomskih gibanj v svetu ter njihov vpliv na Jugoslavijo (s posebnim poudarkom na neblokovskih državah), povečevanje proizvodnje in zmanjševanje potrošnje, ipd.

Vsebina seje izvršnega komiteja CK ZKJ je za javnost ostala neznana, o tem, da je seja bila, pa je dva dni kasneje poročal Tanjug v skromni notički z navedbo funkcij udeležencev (organizacijski sekretarji CK ZK, predsedniki izvršnih svetov republik, glavnih odborov SZDL in republiških sindikatov, člani organizacijsko-političnega sekretariata CK ZKJ ter nekateri člani CK) ter obvestilom, da so na seji »vsestransko obravnavali pereča politična in gospodarska vprašanja predvsem z vidika uveljavljanja ukrepov za večjo stabilnost v gospodarskih gibanjih, večjo in bolj organizirano dejavnost ZK, družbenopolitičnih organizacij in samoupravnih organov, odločnejšega uveljavljanja ukrepov za spoštovanje zakonitosti in večje odgovornosti posameznih voditeljev ter vodilnih političnih in državnih organov v federaciji in republikah.«⁴⁰

Seje republiških izvršnih komitejev, ki so po utečenem principu sledile zvezni, so razlike še poglobile. Slovenski izvršni komite je sicer del sklepov IK CK ZKJ prevzel in jih povzel tudi v svojih sklepih, vendar se je bistvo razprave (in tudi zaključnega besedila) obrnilo povsem drugam. Na seji sicer ni manjkalo tudi samokritičnosti: »Mislim, da smo mi premalo aktivno nastopali proti raznim očitkom . . ., češ da Slovenija daje, samo daje ter daje preveč. Mi premalo utemeljujemo potrebo razvijanja nerazvitih področij . . . Mnenje, da imajo pravico na tržno realizirani dohodek, evidentiran v Sloveniji, ki vsebuje i monopolni i konjunkturni dobiček, samo proizvajalci v Sloveniji, je čisto nacionalistično, buržuazno in izkoriščevalsko gledanje na ekonomiko . . . Mislim, da je socialistični princip ekonomike ta, da z izrednimi dohodki, ki izhajajo iz monopolnega položaja ali nastajajo zaradi konjunktura, razpolaga skupnost, ob primerni participaciji in zainteresiranosti tistega kolektiva, ki jih je s svojo sposobnostjo ustvaril oz. pomagal ustvariti . . . Toda na drugi strani je treba tudi opozoriti, da je neosnovano in daleč pretirano sklicevanje na visoko produktivnost proizvajalnih sil v Sloveniji. Morda je produktivnost v Sloveniji nekoliko višja kot v drugih predelih države, toda tudi pri nas je še vedno malo takih podjetij, ki so dosegla po produktivnosti in izkoriščanju proizvajalnih sredstev evropski nivo . . . Dejal bi, da je v Sloveniji preveč samozaverovanosti v to, da smo najnaprednejši.«⁴¹

Kljub temu pa so nekatere ocene in stališča (ob tistih s prejšnjih sej, ki jih je v uvodni besedi ponovil Marinko, pa tudi nekateri drugi razpravljalci) daleč izstopale iz tedanje egalitarne jugoslovanske logike. Očitno so v slovenskem vodstvu usmeritve programa ZKJ iz leta 1958 vzeli zares in govorili celo o »tretji revoluciji« (Boris Kraigher). Čeprav je bila praksa (podobno pa tudi politične razprave) v kasnejših (najbolj izrazito v sedemdesetih) letih drugačna, pa so tedanje razprave naravnost osupljive. Tako je npr. France Popit ugotavljal, da »če smo se enkrat odločili za to, da priznavamo delovanje ekonomskih zakonov, potem ne more 2 × 2 biti v socialističnem sistemu 5, če je v kapitalističnem 4.«⁴² Popit je spomnil tudi na to, da je bil sprejet princip, »naj tisto podjetje, ki slabo gospodari in slabo dela, tudi propade«, obenem pa tudi na drugačno prakso: »Toda samo pogledjmo,

⁴⁰ Delo, 18. marec 1962, str. 1.

⁴¹ Zapisnik razširjene seje IK CK ZKS, 29. in 30. marca 1962, uvodna beseda Mihe Marinka, ZA CK CK ZKS, seje IK CK ZKS, III/15.

⁴² Zapisnik razširjene seje Izvršnega komiteja CK ZK Slovenije, dne 29. in 30. marca 1962, str. 35, ZA ZKS, seje IK, III/15.

koliko podjetij je pri nas sploh propadlo? Kaj se običajno zgodi? Popravimo inštrument zato, da gredo stvari naprej. Zakaj? Zaradi tega, ker če bi že do tega prišlo, da recimo neko podjetje skrahira, potem stvari argumentiramo s političnimi, socialnimi posledicami.«⁴³

Tudi on je opozarjal na slabo konkurenčnost slovenskih podjetij v tujini, nezahtevnost jugoslovanskega tržišča, emisijo, obenem pa tudi na iluzije o tem, kaj socializem zmore. »Ne smemo si delati iluzije in misliti, da bomo socializem ustvarili s tem, da si bomo pač vse želje, ki jih imamo danes, uresničili in enostavno šli preko naših ekonomskih zmogljivosti. Ali recimo razne teorije o zaposlovanju in brezposelnosti. Po mojem mnenju se ne bi smeli tako odločno otepati pritiska ceste. Pri nas pa ne samo, da se tega bojimo, ampak razvijamo teorijo, da že s samim tem dejstvom, da je človek zaposlen, ne glede koliko zna in zmore v proizvodnji, da ta človek že samo s tem pravzaprav gradi socializem . . . Morda bi bilo (to) res takrat, če bi bil zaposlen v tovarni in bi ostal pri istem standardu kot prej, ko še ni bil zaposlen, ne pa da mu za nizko produktivnost dajemo standard visoke produktivnosti.«⁴⁴

Pomudimo se za trenutek še pri Popitovem tedanjem pogledu na vlogo ZKJ (ki je – glede na kasnejše politično dogajanje v Sloveniji – tudi presenetljiva): »Razumem potrebo, da se ZK zaradi situacije, v kateri smo, začne baviti tudi z nekaterimi operativnimi posli. Ne razumem pa, ali bo potem vedno tako. VII. kongres je te stvari malo drugače postavil. Meni se zdi, da če bomo šli po tej poti, da bomo potem likvidirali SZDL in sindikate . . . Res je, da tudi tam, kjer dela (komunist – op. B. R.), rabi neko navodilo, da tako rečem, neko idejo, kako naj tam zastopa najprogressivnejša stališča itd. Meni se zdi, da se to da doseči tudi tako, da ne prevzame partija vse operativno v svoje roke. Morda gre sedaj za korekturo dosedanjih naših pogledov na ZK in na vlogo SZDL, na oblastne odbore, itd. Tu mi ni popolnoma jasno, kaj se s tem misli. Gre za to, da ZK kot subjektivna sila lahko marsikaj naredi na tem področju, pri čemer nočem idealizirati delovanja ekonomske intervencije in delovanje ekonomskih zakonitosti. Nasprotno. Jaz mislim, da ima to nekje svoje meje. Seveda pa nam sedaj, če bi zanikali delovanje ekonomskih zakonov in pravzaprav s subjektivnimi silami urejali vse probleme, to lahko prinese samo trenutne rezultate. Če bomo vztrajali na tem, kakšne bodo potem posledice.«⁴⁵

Podobnega mnenja so bili tudi drugi razpravljalci, ki so hoteli, da se ta del razprave odrazi tudi v sklepih: »Zdi se mi, da je treba v sklepih poudariti tudi stvari, ki jih je omenil tovariš Popit, ki je na nekaterih problemih pokazal, da mi z ene strani nočemo priznavati ekonomske zakone, na drugi pa uvajamo neprestano v to naše gospodarjenje razne politične, humanistične, socialne ali pa še druge omejitve. Nihče ne misli, da tudi te stvari niso izredno važne, gre le za način njihovega usklajevanja z našim ekonomskim mehanizmom.«⁴⁶

Sejo IK CK ZKJ so nekateri razumeli kot vračanje na staro: »Mene je izredno začudila misel, da naj se vrnemo nazaj na administrativne oblike upravljanja«,⁴⁷ drugim pa se je položaj po letu 1952 zdel celo težji kot v času NOB, kjer »je bilo sicer potrebno . . . neverjetno mnogo požrtvovalnosti, morali smo mobilizirati vse sile, ko je človek-komunist vsak dan nosil glavo v torbi in se je vsak tega popolnoma jasno zavedal. Potrebno je bilo mnogo korajžje. Ampak mnogo lažji in mnogo

⁴³ Prav tam, str. 36, 37.

⁴⁴ Prav tam, str. 39.

⁴⁵ Prav tam, str. 45.

⁴⁶ Prav tam, str. 111, razprava Jožeta Vilfana.

⁴⁷ Prav tam, str. 138, razprava Borisa Mikoša.

enostavnejši problem je korajža ob jasni orientaciji, kaj hočeš, in si pri tem pripravljen dati življenje, kot pa korajža v situaciji, ko ne veš popolnoma, kaj hočeš.«⁴⁸ Kraigher je tudi menil, da se niso zavedali dejstva, »da je to (tretja revolucija – op. B. R.) izredno oster, revolucionaren prelom z vso našo staro prakso in da gremo v ustvarjanje nečesa, kar terja skrajnih naporov vseh naših sil... Moramo na vsak način ugotoviti, da smo šli v ta prehod na ekonomskem področju, kar se tiče strokovnega reševanja problemov, nepripravljeni, praktičistično in diletantsko, ne da bi se resno zavedali, kakšne težave in kakšne probleme nam to prinaša. Zaradi tega smo šli v ta gospodarski proces nedosledno in kompromisarsko.«⁴⁹

Še na dve stvari iz Kraigherjeve razprave kaže opozoriti. Prva zadeva oceno sovražnih sil, kjer je bil notranji minister iz zlovesčih časov dachauskih procesov precej objektivni: »Imam vtis, da v tej situaciji tudi nismo popolnoma jasno opredelili, katere so tiste sile, na katere se lahko naslanjamo. Nismo popolnoma jasno videli, kje so nevarnosti, kje je sovažnik. Nam je bil nekoč ta sovažnik precej jasen. Prav bojim se, da se, kar se sovažnika tiče, morda lahko zelo nevarno orientiramo. Mislim namreč, da bi bilo v tej situaciji popolnoma napačno, če bi iskali recimo vzroke pojavov nacionalizma, partikularizma, v uveljavljanju reakcije, v uveljavljanju ostankov razlaščenih slojev itd.«⁵⁰

Tudi pri ocenjevanju »notranje opozicije« je Kraigher ostal konstruktiven; glavno nevarnost je videl v stalinističnih silah, za razne »kulturniške, intelektualne kroge«, tudi za »Perspektive« je menil, da nimajo politične opore in ne predstavljajo resnejše politične sile, predvsem pa da so »prepričano« (in ne samo taktično) na socialističnih pozicijah, da gre zgolj za »razne, bolj ali manj posrečene pojave iskanja.«⁵¹ (Tu velja pripomniti, da se je politična ocena dve leti kasneje spremenila, kar je imelo za posledico prepoved »Perspektiv«, vendar problem terja posebno obravnavo). Kraigher je menil, da gre za globlje probleme, ki niso samo jugoslovanski, čeprav jih je Jugoslavija leta 1948 povzročila. Šlo naj bi za krizo rasti socializma v svetovnem merilu, ki se kaže med drugim tudi v odnosih med Kitajsko in Sovjetsko zvezo.

Druga stvar, ki jo kaže iz Kraigherjeve razprave povzeti, je njegovo zavzemanje za priznavanje zakona vrednosti, »ker je to zakon življenja in nujnost.«⁵² Po njegovem zakonu vrednosti ne predstavlja alternativno administrativnim ukrepom, čeprav morajo subjektivne sile »nujno z raznimi umetnimi posegi vplivati na razvoj«. Administrativni posegi pa morajo »temeljiti na poznavanju zakonitosti blagovne proizvodnje in naše konkretne ekonomske situacije in seveda postavljeni morajo biti tako, da je njihova perspektiva socialistični razvoj, ne pa reševanje monopolov, koncernov in raznih imperialističnih grupacij. To je tudi funkcija plana in za mene ni karakteristika in osnovni instrument socializma.«⁵³

Kraigher je za stalinistično označil vsako aktivistično poseganje, ki hoče nasprotovati zakonitostim družbenega razvoja. Stalinistični aktivizem pa, kot je dejal, izhaja iz predpostavke, da lahko komunisti delajo vse, delajo čudeže, brskirajo zakone življenja.

Na osnovi tako usmerjene razprave so se nekateri sklepi bistveno razlikovali

⁴⁸ Prav tam, razprava Borisa Kraigherja, str. 149.

⁴⁹ Prav tam, str. 150.

⁵⁰ Prav tam, str. 150, 151.

⁵¹ Prav tam, str. 151, 152.

⁵² Prav tam, str. 156.

⁵³ Prav tam, str. 156.

od tistih s seje IK CK ZKJ. Mnogo bolj je bilo poudarjeno samoupravljanje, nevmešavanje (operativno) ZK v družbeno upravljanje, borba argumentov. Za hitrejši socialistični razvoj bi bilo, po ugotovitvah na seji, »potrebno zlomiti tudi tista birokratska pojmovanja v sami Zvezi komunistov, ki jih izraža težnja po uveljavljanju vodilne vloge ZK s koncentracijo odgovornih družbenopolitičnih funkcij na ozek krog vodilnih komunistov, dalje pojmovanje, da morajo in morejo samo komunisti opravljati odgovornejše družbene funkcije, in mišljenje, da morajo biti komunisti večinsko zastopani v vseh organih družbene samouprave.«⁵⁴

Sklepi, ki so zadevali gospodarstvo, so bili zapisani v smislu razprav, ki smo jih povzeli, medtem ko je bil nacionalizem omenjen zgolj v eni točki skupaj z malo-meščanstvom in birokratskim vplivom.

(Nadaljevanje v naslednji številki)

---

⁵⁴ Prav tam, str. 19.

MARKO KOS

Temeljne značilnosti inovativnih majhnih podjetij

Da bi izluščili vzode, s katerimi razpolagamo pri pospeševanju malih in tudi srednjih podjetij, moramo pregledati in razporediti – vsaj na fenomenološki in opisni ravni – procese in temelje, iz katerih nastajajo nove podobe podjetništva. Pri tem moramo upoštevati kompleksno in razširjeno realnost.

Do zapletenosti tega problema prihaja zaradi prepletenosti strateških značilnosti organizacijskih modelov, zaradi problemov socialne mobilnosti in zaradi sprememb v socialni sestavi pojava novega podjetništva.

Ni slučajno, da se v celoti podjetniških osebkov izoblikujejo zelo različni pojavi. Nekateri socialni liki so na zgodovinski preobrazbeni poti izšli iz poljedelskega okolja, prešli v obrtniško delo in se uvrstili v mestno tkivo. V svojih najbolj delovnih in spretnih elementih so tvorili material za nov podjetniški sloj, pri čemer so lokalni pogoji odločilno vplivali na njihovo osamosvajanje. V spremembah, osredotočenih v različnih najbolj vitalnih otokih, ki so se uveljavili v začetku 80-tih let, opravljajo procesi preoblikovanja tradicionalnih panog funkcijo spodbujevalca, ker pritegnejo iz obstoječega socialnega in poklicnega ustroja večje število novih podjetniških osebkov. Pri tem je posebej pomembna vloga večjih podjetij, ki so začela iskati – v skrbi za svojo konkurenčnost – dodatne dobavitelje za nekatere sestavine, s tem pa so postala ekonomska osnova za ustanavljanje novih malih podjetij. Pri tem je pomembna tudi vloga nekaterih trgovskih organizacij kot mentorjev, kreditorjev in komercialnih sodelavcev, ki so v skrbi za večji asortiman v prihodnosti in za večji obseg prometa uvajali pospeševalno politiko s posebnimi cilji in strategijo; to velja zlasti za Slovenijo.

Doslej še nimamo raziskave, ki bi na podlagi dokumentacije o tem pojavu omogočila kaj več, kot samo podkrepiti pregled procesov večje homogenosti znotraj celotne pojavnosti.

Kar zadeva lik podjetnika, ustanovitelja, iniciatorja, lahko samo sklepamo o združevanju homogenih procesov glede na nekatere značilnosti: socialna in poklicna mobilnost, morfologija industrijskega ustroja v katerega se vključujejo, kriteriji upravljanja, stil vodenja in potrebe rasti v smeri bolj razvitih in racionalnih modelov ter situacij.

Pri tem lahko izhajamo iz najbolj vidnega med temi procesi preoblikovanja tradicionalnih panog, ki je potekal v zadnjem desetletju: strateško preoblikovanje podjetniškega reda, medpodjetniških odnosov, podjetniških osebkov. Znotraj tega procesa moramo ločiti različne stopnje uresničevanja in izražanja. V prvem trenutku lahko najdemo skupine tako imenovanih industrijskih okrajev, področij industrializacije – ki so stara in ne nova – s prevladujočim monosektorskim značajem v tradicionalnih panogah in s terciarnimi ustanovami, ki jih tudi ne smemo

zanemariti. V teh industrijskih področjih je bila prevladujoča tendenca preoblikovanje panog glede na prevladujoči model decentralizacije oz. specializacije. V njih lahko najdemo tri glavne podjetniške like, čeprav zelo zabrisano. Vsekakor pa se bodo kmalu, ob ugodnih pogojih seveda, zarisali bolj razločno.

Predvsem so tu podjetniki, ki bi jih lahko imenovali »kolovodje«. Gre večinoma za podjetnike druge generacije, torej dediče sicer redke podjetniške tradicije (omejene skoraj izključno na Slovenijo in Hrvaško). Seveda pa gre tudi za podjetnike prve generacije, ki so izšli iz procesa rasti malega podjetništva. Ti podjetniki kontrolirajo nekatere strateške faze z vidika panoge: funkcijo nabavljanja, funkcijo določanja proizvodov in trgov, komercializacijo, inovacijo (predvsem proizvodnja). Ti ljudje so hkrati vodilni v združenjih ali delegacijah, v zbornici in društvi, delavni v vseh smereh (tudi pri ustanavljanju avto-moto društev, športnih klubov itd.) Predstavljajo torej referenčno točko v lokalnem proizvodnem tkivu in središčni impulz za procese decentralizacije, ki se udejanjajo na industrijskem področju. Njihovi kriteriji poslovanja so posodobljeni ter jih lahko vrednotimo po kriterijih in modelih učinkovitosti, ki so veljavni za vse aktualne podjetniške situacije. Njihova tehnologija je sodobna, razgledani so po svetu ter imajo prek inozemskih sejmov pregled nad stroko in nad designom.

Ob njihovi strani je še večje število tako imenovanih decentraliziranih podjetnikov. Ta pojav je najbolj razširjen. Gre za podjetnike prve generacije, ki skoraj povsem izhajajo iz obrtnišтва ali pa so bili delavci v večjih podjetjih te panoge. Zdaj vabijo razni dejavniki, tudi posnemovalni, da vstopijo v to dejavnost tudi osebe brez izvornih poklicnih izkušenj panoge. To skupino sestavljajo podjetniki, ki imajo solidno raven poklicnega znanja v delovni fazi, ki jih zanima, ki imajo dober odnos do enostavne tehnološke inovacije (na strojih), toda vedno v delovni fazi, iz katere so specializirani, pa čeprav samo po modelih in kriterijih, ki so v bistvu družinski in paternalistični. Zdi se nam, da jim manjka globoko vsajena nadarjenost, da bi izdelali strateški načrt za podjetje in iz tega izhajajoče kriterije za podjetniško upravljanje. Običajno njihova strateška vizija podjetja ne prehaja meja, ki jim jih je dodelila področna delitev dela. Prevladujoči kriterij upravljanja je monokratski, kar pomeni, da podjetnik združuje v sebi vse glavne funkcije. Vendar moramo opomniti, da marsikatero od teh pomanjkljivosti nadomesti na ravni industrijskega področja izbor, ki ga opravijo vodilna podjetja.

Procesi socialne mobilnosti so pri njih zelo različni: poleg tega, da izhajajo iz dela znotraj svoje panoge, najdemo še dva druga izvora: iz obrti in iz trgovine. Ker gre skoraj v celoti za podjetnike prve generacije, močno označuje njihov podjetniški stil prav poklicna izkušnja: tisti, ki so izšli iz obrti, imajo sposobnosti osredotočene v celoti na proizvod, hkrati pa strukturno težavo, kako naj se ujamejo s trgov; tisti, ki izhajajo iz trgovine, pa nasprotno kažejo sposobnost za avtonomijo na trgu in za izdelavo prožnih strategij komercialnega prodora, hkrati pa izrazito nesposobnost pri določanju kvalificirane politike proizvodnje in iz nje izhajajoče racionalizacije tehnoloških in organizacijskih vidikov. V vseh primerih torej manjka podjetniškemu osebkju organizacijska sposobnost; preveč ga še pritegnejo monokratski modeli, zato ne znajo določiti vloge pristojnosti in delegiranja, ki se prepletajo s prekvalifikacijo podjetniških vidikov.

V razmerah, ko so mala podjetja še vedno redka, so vodje tistih, ki so v težkih razmerah vztrajala, izredno žilavi in neumorni ter zato še bolj vidni. Večina jih ima navado, da drže vse niti sami v rokah: sami razvijajo in konstruirajo, skrbje za proizvodno tehnologijo, nabavljajo nove stroje, vodijo komercialna pogajanja celo

v izvoznih poslih ter sodelujejo na tujih¹ in domačih sejmih. Njihova aktivnost nas preprosto preseneča. Vendar imajo na mnogih področjih velike pomanjkljivosti, kar skušajo nadomestiti z neutrudnim delom in neizčrpno energijo. Njihove inovacije so v primeri z velikimi podjetji neverjetne; na patentnem uradu imajo desetkrat več prijav kot največja podjetja.²

Te funkcionalne pomanjkljivosti še dodatno bremenijo nezadostna opremljenost področja – iz katerega izhajajo. V njih terciarne pomožne dejavnosti še zdaleč niso primerljive z industrijskimi področji, tako da ne odigravajo vloge zunanje opore nezadostnim notranjim ustrojem v podjetjih.

Tretji lik industrijskih področij je podjetnik, ki se pojavlja danes v dopolnilnih strojno-kovinskih panogah. To je prva generacija; večinoma je to delavec, ki je bil zaposlen v večjem podjetju panoge ali temu podobnem podjetju. Tudi v tem primeru je podjetnik bistveno usmerjen k proizvodu; je dober poznavalec potreb in tehnologije; zelo pozorno vpeljuje ugodne inovacije proizvoda (večinoma se je celo uveljavil z dobro inovacijsko idejo) glede na potrebe, ki jih izražajo končni uporabniki. Ščasoma si privzame tudi dobro strateško sposobnost za izbor proizvodov in trgov, tako da lahko deluje tudi v izvozu ter se namešča na visokih in srednjih ravneh trga, odkrivajoč svoje najboljše konkurenčne sposobnosti.

Poleg industrijskih področij se umeščajo sicer na razvojni stopnji, ki je manj razvita, podjetniki tudi na področjih proizvodne koncentracije, ki ima celo značilnosti več panog, čeprav vselej prevladujejo tradicionalna območja. Domžale, Kamnik, Krško, Maribor, Kočevje so v državi najbolj izraziti.

V teh primerih je manj vplivna ali kvalitativno manjša vloga vodilnih podjetnikov, čeprav jih ne smemo popolnoma zanemariti. Njihova vloga je vsekakor lahko odločilna na novo odprtih področjih, kjer se novi podjetniški ustanovitelji zatekajo k njim za podporo in nasvet, ne pa k večjim podjetjem. V teh področjih so pravi kolovodje malih podjetij. Panoge se razvijajo kot industrijska miniprojekcija že prej obstoječih panog ali kot posledica decentralizacije večjih podjetij ali kot premestitev njihovih kapacitet iz tujine.

V prihodnjih letih lahko računamo na nov dotok (zlasti če bodo uresničeni normativni ukrepi za pospeševanje) podjetniških ustanoviteljev s potencialnim darom za organizacijo poslovanja in proizvodnje iz velikih podjetij zaradi njihove inovacijske krize. Te osebe lahko v osnovi razvrščamo v tri kategorije:

1. Podjetnik, po izvoru delavec (izhajajoč večinoma iz istega podjetja, ki je bilo nato njegov naročnik), ki je moral po kritični fazi, ki jo je prestalo veliko podjetje, in po izkoriščanju njegove »neukosti«, razviti samostojnost poslovanja in diverzificirati trg (in s tem tudi svoje proizvode), zato pa preiti z golega podjetniškega upravljanja na prekvalifikacijo vseh ostalih, doslej nerazvitih podjetniških funkcij; odgovoriti je moral na probleme, ki so se pojavili na področju inoviranja in konstruiranja, komercializacije in notranje organizacije ter racionalizacije podjetja.

2. Novo podjetništvo na višji ravni tehnične kvalifikacije, ki izvira iz povsem spregledane vloge in zatrtega pomena tehničnih kadrov in iz identifikacijske krize konstrukterjev in razvijalcev, da bi se poistovetili s problemi družbenega (državnega) podjetja: tako so si raje izbrali rešitev zunaj podjetja, motivirani z visokim

¹ Nekatera mala pohištvena podjetja nastopajo preko »Slovenijalesa« v izvozu opreme celotnih hotelov tako kvalitetno, da tuji kupci izrecno zahtevajo v pogodbah njihovo udeležbo.

² Mala podjetja in zasebniki so imeli že leta 1985 83% vseh patentnih prijav: 1061 proti 224, kolikor so jih imela večja podjetja, ki pa zajemajo 98,5% vseh zaposlenih. V tem razmerju se odraža – bolj kot v katerikoli drugi stvari – nesposobnost jugoslovanske industrije za inovacije.

vrednotenjem lastnih tehničnih pristojnosti, v svojem novem podjetništvu na osnovi softwara z močnim nagnjenjem k tehničnemu inoviranju.

3. Novo terciarno podjetništvo z značilnostmi, analognimi prejšnjemu tipu, toda z drugačnimi motivacijami, predvsem z motivacijo, ki izhaja iz zahtev izvedenja nekaterih inovacij, ki jih notranja dejavnost v velikih podjetjih ni dovolila uresničiti, ali pa je dovolila njihov odhod v osamosvojitvev prav s tem namenom, da bi podpirala in kontrolirala specifičen inovacijski proces, ki bi v njenem okviru ne potekal ugodno.

To zadnjo obliko že srečujemo na naprednih industrializiranih območjih, zlasti v Sloveniji.

Tudi v nerazvitih republikah bo prišlo do potrebe novega podjetništva, predvsem zaradi kritične brezposelnosti, pri čemer bo ta pojav imel značaj razpršitve po področjih poleg nekaterih industrializiranih središč, v katerih bo prišlo do analognih pojavov, kot v prej opisanih področjih koncentrirane tradicionalne industrije. V teh področjih bomo srečali tri glavne različne podjetniške pojave in tri pojavljajoče se osebkke:

Prvi osebek izvira iz projekcije in iz kvalifikacije tradicionalne podjetniške dejavnosti, ki ima že korenine v teh pokrajinah: gradbeništvo in predelava poljedelskih proizvodov. Zasledujemo lahko resnično pogosto podaljšanje v proizvodnjo materialov in sestavov za gradbeništvo, na poljedelskem področju pa uvajanje dejavnosti primarne predelave poljedelskih proizvodov. V tem zadnjem primeru lahko zasledujemo različne izkušnje glede uspeha, pri katerih pa mora sposobnost inoviranja proizvoda in tehnologije omogočiti napredne iniciative, zlasti zaradi pičle zmogljivosti proizvodnje pri posnemanju, in to namestiti v lokalnem sistemu.

Drugi podjetniški tip bo bivši zdomec, ki bo z izkušnjami, pridobljenimi v tujini, sposoben za nove iniciative, ki ne bodo samo osredotočene v tradicionalnem terciarnem področju, temveč bodo proizvodnega značaja. V tem primeru ne moremo govoriti o določeni panožni specializaciji, v kolikor izhaja ta iz poklicnih izkušenj podjetniškega osebkka. Vsekakor je ta tip ena glavnih rezerv kapitalno bogatega podjetništva, ki se je že in se še bo potrdila v prihodnjih letih, v kolikor bodo premagane sektaško-dogmatske ovire, ki so pa žal najmočnejše prav v teh nerazvitih predelih.

Tretji tip izhaja iz tehničnih kadrov velikih podjetij, ki bo iz razlogov, deloma analognih tistim, ki smo jih že prikazali v primerih kriz velikih podjetij, poizkusil podjetniško pot na proizvodnih smereh ali na terciarnih strukturah z močno inovativno nalogo z relevantno tehnološko vsebino in večinoma s softwarom in to z močno kvalificiranim tehnično-poklicnim profilom.

Na ta način lahko pričakujemo v celotni Jugoslaviji, v razvitem delu z drugačnim poudarkom kot v nerazvitem, približno enako rast podjetniško usmerjenih osebkov v skladu s procesom mešanja socialne stratifikacije, iz katere izhajajo in je tudi njihova posledica. Prav ta pestrost daje osrednje mesto nematerialnemu dejavniku, kot je podjetniška kultura, ki odpira pahljačo problemov (kraj in oblike podjetniške kulture, povezava z zaledjem, kanali rasti itd.), ki so malo oprejemljivi, ker jih ne moremo prevesti v recepte, ki bi bili takoj vsem dostopni, čeprav bodo postajali najbrž vse bolj pomembni.

Ekonomija obsega predstavlja tehnološko determinanto podjetniške velikosti ter določa skupno z drugimi dejavniki, povezanimi z ustrojem trga in s strategijami podjetja, značilnosti in tipologijo podjetja. Določamo jo iz razmerij, ki obstajajo med dimenzijami podjetja in njenimi enotnimi stroški proizvodnje oziroma distribucije.

Na splošno velja, da stroški padajo, če rastejo dimenzije podjetja. Če raziščemo gibanje stroškov pri variranju obsega proizvodnje, ugotovimo proizvodni prag, pri katerem dosežemo minimalno raven srednjih stroškov na enoto proizvoda in pri ravni največjega združevanja optimalno dimenzijo podjetja, ki predstavlja najboljšo možno sestavo med različnimi fazami in funkcijami proizvodnega procesa. Za tem pragom, določenim kot optimalna dimenzija, se neha vpliv ekonomije obsega in rastejo stroški na enoto proizvoda, povezani z rastjo neekonomičnosti, in sicer zaradi kompleksnosti organizacijskega ustroja, zaradi pojavov birokratizacije idr.

V proizvodnih področjih, ki jih označuje močna ekonomija obsega, imajo podjetja pod optimalno minimalno dimenzijo mnogo večje stroške, obratno bodo podjetja različnih dimenzij pri šibkih ekonomijah obsega imela pogoje bistvene enakosti.

Prisotnost malih podjetij je večja v proizvodnih procesih s šibkimi ekonomijami obsega in zato z majhno optimalno minimalno dimenzijo.

V številnih področjih je proizvodna tehnika minimalne optimalne dimenzije majhna ter dosegajo zato male proizvodne enote uspešne dimenzije s proizvodnega gledišča ter žive skupaj s podjetji mnogo večjih dimenzij, ki vsebujejo funkcije, razvite v povečani meri za komercializacijo, administracijo in raziskave.

Če jih prenašamo na proizvodni proces, bomo imeli ekonomije oddelka, obrata, proizvodne linije. Če pa se nanašajo na funkcije upravljalnega procesa, bomo imeli komercialne, finančne in organizacijske ekonomije.

Če opazujemo spreminljivko časa, lahko opazujemo razmerje med časom in znižanjem krivulje enotnih stroškov podjetja. V tem smislu govorimo o dinamičnih ekonomijah, ki stoje nasproti statičnim.

Procesi, ki označujejo dinamične ekonomije, so dvojni: prvič proces učenja, za katerega lahko narišemo »krivuljo izkušenj«, ki vpliva na proizvodni proces tako, da določa zanj racionalizacijo in s tem zmanjšanje stroškov; drugič pa vpliv tehnološkega napredka. Ta lahko vpliva na vse faze in funkcije procesa. Če se oziramo na dimenzije podjetja, lahko deluje tehnološka menjava, v skrajnem položaju, v dve smeri: zmanjšanje optimalne minimalne dimenzije ali v njeno povišanje. V prvi hipotezi bomo dobili proces rasti podjetja ter bodo rasle funkcije in spajanje podjetij. V primeru zmanjševanja minimalne optimalne dimenzije se bo povečalo število malih podjetij in ista podjetja, ki delujejo na trgu, bodo rodila serijo manjših lokalnih enot.

Če se ozremo na evolucijo proizvodnega aparata razvitih dežel v 70. letih, so ta čas označevale rast malih proizvodnih enot. Vendar je bilo malo raziskav, ki bi analizirale »tehnološki ključ« gibanja teh podjetij.

Jugoslovska podjetja niso grajena na ekonomski osnovi z upoštevanjem minimalne optimalne dimenzije. To dokazuje tvorba velikih proizvodnih enot, ki spadajo po merilu razvitih dežel v najvišjo kategorijo dimenzij, ter pospeševanje združevanja v velike sisteme, ki v ekonomskem življenju proizvodno usmerjene inovativne družbe niso funkcionalni, temveč zaviralni. Ti procesi so se odvijali

v letih izrednega tehnološkega napredka, ki je narekoval v razvitih gospodarstvih oblikovanje mreže majhnih in srednje majhnih podjetij, ki so prispevala k narodnemu proizvodu celo nadpolovični delež. Razvoj takšnih gospodarstev je skladen, ker se razvija v avtomatičnem procesu tržnih zakonitosti, ki pospešujejo dobro poslujoče in opravljajo izbor med šibkimi in nesposobnimi.

V pregledu bomo analizirali za Jugoslavijo najbolj značilno strojno panogo.

Panoga malih podjetij

Strojno panogo označujejo oddelki z največjo dodano vrednostjo dela neštetihih faz in proizvodnih ciklov z veliko kompleksnostjo.

Ta vrsta obdelave je povzročila zaradi dolžine proizvodnega procesa, tehnične raznoličnosti in proizvodne kompleksnosti, ki označuje nekatere delovne faze, vedno bolj razširjeno potrebo po poddobavah.

Ta razvoj kaže, gledano s tehničnega stališča, da naj ne ustvarjamo takih tovarn za obdelavo znotraj določene proizvodnje, ki bi se pozneje izkazale za neuravnotežene z ostalimi. V hipotezi, da bi jih uresničili glede na tehnične parametre z učinkovitimi proizvodnimi dimenzijami, bi nastal kompromisni proizvodni optimalni vidik, ki bi bil bolj splošen od podjetja. Kot posledica tega so se razvila v osrčju strojne industrije številna majhna podjetja, specializirana za poddobave.

Determinantna za kvalifikacijo te vrste podjetij je dodana vrednost opravljenih obdelav; na različnih ravneh tega odgovarjajo različne dimenzijske strukture, upravljalni sistemi, tržna področja, možnosti in ovire za diferenciran razvoj. Ustvarili so izredno obsežno tipologijo poddobaviteljskih podjetij: preko obratovnega podjetja, ki opravlja eno samo vrsto obdelave s popolnoma odvisnim razmerjem od naročnika, do podjetij, v katerih je proizvodna dejavnost za račun tretjih minimalna glede na blago, proizvedeno neposredno za trg. Primernost zatekanja k poddobavam se zmanjša, ko določa razširitev povečanje proizvajane serije.

Preverjanje tega pogoja je postavilo prvi moment izbora poddobaviteljskih enot.

Pogosto te proizvodne enote ne morejo slediti razvoju zahtev z dopolnjevanjem proizvodnih zmogljivosti. Zaradi te neprožnosti so se večja podjetja v nekaterih primerih odločila, da je ugodneje prenesti obdelave v svojo notranjost.

Vendarle je bila – poleg tega posebnega položaja – strategija podjetij taka, da so uporabljala zunanja podjetja za vse tiste obdelave, za katere je s proizvodnega vidika premaknitev mogoča, čeprav samo začasno.

To strategijo so povezovali z »neekonomičnostjo«
rasti proizvodnih enot. Na razvoj poddobaviteljskih dejavnosti je vezano tudi uvajanje in nato razvoj strojev z numeričnim upravljanjem.

V primerjavi s tradicionalnimi stroji je uporaba teh tehnologij učinkovita za proizvodnjo srednje serije. Stružnica z numeričnim upravljanjem je za 20% do 60% dražja kot tradicionalna stružnica, toda nadomešča lahko do pet tradicionalnih stružnic, pri čemer zmanjša najmanj za tretjino razmerje med investicijo in proizvodno zmogljivostjo.

Odtod izhaja tendenca k specializaciji majhnih proizvodnih enot: struženje, rezkanje, skobljanje itd. z ozirom na položaj v drugih panogah preureditev proizvodnega cikla na ravni celovitosti podjetij glede kompleksne učinkovitosti nima nobenega učinka. Za podjetje, ki izdeluje nove plastične materiale, je srednje optimalno število zaposlenih petdeset ljudi. Proizvodnja plastičnih steklenic, ki so

nadomestile velik del steklenih posod (vrsta industrije, za katero je bila značilna proizvodna integracija) omogoča ukrepe za decentralizacijo novih proizvodov. Za industrijo posod iz plastičnih materialov je značilna dezintegrirana struktura, tudi npr. v primerjavi s proizvodnjo železa in jekla; zmanjša se število proizvodnih faz, ki so razmeroma enostavne.

Takšna organizacija industrijske celote je izredno prožna in rokovno točna. Pogosto mora poddobavitelj oddati del svojih obdelav spet drugim podjetjem, ki tudi delujejo na račun tretjih. To angažiranje zunanjih partnerjev uporablja iz enostavnega razloga, ker nima notranjih tehničnih zmogljivosti, mora pa biti točen v dobavi zaradi kasnejših naročil. Omejena zahtevana proizvodnja lahko tako napravi proizvodne enote za nekonkurenčne, če imajo raven proizvodnje, ki ne dovoljuje doseganja učinkovite proizvodne dimenzije.

Razvojne tendence tehnološkega napredka in vpliv na proizvodne dimenzije

Temeljne tendence tehničnega proizvodnega razvoja podjetij v 60. in 70. letih so za ZDA in Italijo obdelane v delu J. M. Blaira³ in Antonellija⁴. V zadnjih letih je prišlo do prave poplave inovacij:

- novi materiali široke porabe,
- novi viri energije,
- nove metode uporabe mikroelektronike, ki so omogočale splošno in homogeno dezintegracijo proizvodnega cikla.

Tehnična koncentracija bi zahtevala v večji meri vodoravne integracijske operacije tovarn (multiplant), mnogo bolj kot posamezne proizvodne koncentracije v eni sami proizvodni enoti. Poleg tega so dimenzijski učinki nove tehnologije, ki varčuje kapital (capital saving), omogočili znižanje ovir pri vpeljavi ter pospešili doseganje optimalnih izmer majhnim podjetjem. Te nove tehnologije se bistveno razlikujejo od prejšnjih ter omogočajo učinkovito proizvodnjo z manjšo količino kapitala. Na ta način so pospeševali vpeljavo novih podjetij, s čimer so pospeševali procese proizvodne dezintegracije podjetij, ki delujejo na trgu.

Kar se tiče novih materialov, se povečuje poraba plastičnih materialov, kot so steklena vlakna, sintetične smole in optična vlakna.

Med nova sredstva pri ustvarjanju energetskih virov štejemo odkritje baterij z izredno povečanimi zmogljivostmi, nove stroje s turbinskim motorjem in vse večjo možnost uporabe računalnika v manjših podjetjih.

Učinkovitosti dosežemo z napravami manjših dimenzij, po drugi strani se razširjajo proizvodni dezintegracijski procesi. Decentralizacija minimalne optimalne dimenzije pospešuje dejansko odstranitev faz, ki zaradi spremenjene optimalne dimenzije niso več uravnotežene s proizvodnim procesom podjetja.

Na osnovi tega lahko trdimo, da potekajo spremembe v razvitem svetu povsod, tako v ZDA kot v Italiji v isto smer, seveda če uporabljajo enako tehnologijo.

Za nekatere panoge se tudi pri nas kaže, da delujejo tendence, vezane na tehnološki razvoj, ki spodbujajo ekonomičen razvoj proizvodnih enot, ki jih po dimenziji uvrščamo med majhne.

³ Blair, J. M. Economic Concentration Structure Behaviour and Public Policy. Hecout Bruce Jovanovich, New York, 1972.

⁴ Antonelli: Cambiamento tecnologico teorie dell'impresa. Loesher, Torino, 1982.

Analiza poglobljenih vzrokov in možnih izhodov iz ekonomske krize

1

Naša družba je že vrsto let v krizi, ki zajema vsa področja našega življenja in delovanja – od politične, ekonomske in idejne in moralne in občečloveške ravni. Ker smo v ta večplastni proces zajeti prav vsi, je razumljivo veliko zanimanje za različne plati in razsežnosti sedanje krize.¹

Ko so se pred dobrimi osmimi leti začeli kazati prvi obrisi resne ekonomske krize, so bili le redki tisti strokovnjaki, ki so v tem videli izraz delovanja zakona vrednosti, ki je z železno logiko uveljavil svojo temeljno vlogo v socialističnem gospodarstvu, v katerem so se nakopičila številna protislovja, ki so bila dotlej pridušena in prikrita.

Tako kot so nekoč meščanski teoretiki dolga desetletja zavračali krize kot normalno sestavino kapitalističnega reprodukcijskega procesa in so prisegali na Sayev zakon, po katerem v kapitalističnem gospodarstvu samodejno nastaja splošnoekonomska ravnovesje, analogno je v socialistični ekonomski teoriji prevladovala vera v sposobnost planskega mehanizma, da lahko zagotavlja enakomeren ekonomski razvoj in preprečuje pojav ekonomskih kriz.

Tako bi lahko rekli, da nas je kriza našla nepripravljene. V letih naglega ekonomskega vzpona si je bilo zagotovo težko zamišljati, da se bo ekonomska rast sčasoma zmanjšala in nazadnje zaustavila ter navsezadnje prevesila v krizo. Tudi tedaj, ko je razviti svet že okusil prvi udar nove ekonomske krize svetovnih razsežnosti, iz katere se je sicer izkopal, vendar se je moral sprijazniti s počasnejšo rastjo, je pri nas še vedno prevladovala močno zakoreninjena teza o premoči planskega gospodarstva v socialističnih družbah nad anarhičnimi kapitalističnimi gospodarstvi. Razvoj v svetu v zadnjih nekaj letih pa je pokazal, da so si zadnja dokaj hitro opomogla in da so mnoga prav v tem času doživela pospešeno ekonomsko rast. Tako nas je vrsta držav, ki so bile še pred dobrim desetletjem ali nekaj več na približno enaki razvojni stopnji – izraženi z običajnimi ekonomskimi kazalniki – kot je bila tedaj Jugoslavija, do danes močno prehitela. Takšni primerjalni rezultati, ki kažejo na opazno zaostajanje našega gospodarstva, vzbujajo skrb in terjajo poglobljene analize vseh razsežnosti našega sedanjega položaja.²

¹ O ekonomskih krizah obstaja obsežna literatura tako v številnih tujih jezikih kot tudi domača. V tej razpravi smo se predvsem opirali na Marxovo analizo kriz, ki je prikazana v več njegovih ekonomskih delih in ni strnjeno podana na enem mestu. Nadalje smo se opirali na knjige domačega avtorja Rikarda Steinerja, *Kriza I, II in III* (Cankarjeva založba, Ljubljana, 1976, 1982 in 1985), na knjigo Ernesta Mandela, *Desetletje krize 1974–1984, Dejstva in njihova marksistična interpretacija* (Krt 36, Ljubljana, 1986) in na druga dela.

² V tej zvezi pripominjamo, da razumemo razvoj kot mnogo širši proces od ekonomske rasti, ki se izraža z različnimi količinskimi kazalniki (na primer z narodnim dohodkom na prebivalca). Razvoj vključuje tudi kakovostne spremembe, višjo raven izobrazbe, kulture, medčloveških odnosov, varovanja naravnega okolja itn. Menimo, da so sodobne družbe še zelo oddaljene od vizije vsestranskega razvoja človeka in njegove usposobljenosti, da razumno izkorišča razpoložljive vire tako, da mu dajejo največje možne učinke, ne da bi pri tem porušil naravno ravnovesje, in da vsestransko razvije humane, človeka vredne medčloveške odnose. Danes niti najbogatejše družbe ne zagotavljajo vsestranskega razvoja človeka kot ustvarjalne, duhovne bogate, s samim seboj in z drugimi usklajene osebnosti, ki se dviguje iz »kraljestva nuje v kraljestvo svobode«. V tej zvezi želimo zlasti poudariti vse višjo stopnjo kriminalitete, vse širšo uporabo mamil in razkroj človekovih tradicionalnih vrednot, ki so mu omogočile, da se je obdržal dolga razdobja na vrhu razvojne lestvice živih bitij.

V pričujoči razpravi se omejujemo na ekonomske vidike krize, za katere menimo, da so temeljnega pomena, saj pogojujejo in pospešujejo ostale plati krize. To zlasti velja za krizo v političnem dogajanju, za zaostrovanje nacionalnih nasprotij, ki v bistvu stopnjujejo ekonomska nasprotja oziroma so njihova zunanja podoba, pa tudi za moralno krizo in krizo občečloveških vrednot. Dejstvo, da nam z vrsto ukrepov ekonomske politike, ki naj bi delovali stabilizacijsko, protinflacijsko itn., krize ni uspelo preseči in da se na nekaterih področjih še nadalje pogloblja, nas navaja k sklepu, da nam pravzaprav sploh še ni uspelo izluščiti globljih, bistvenih vzrokov, ki so generator najrazličnejših procesov, ki jih s skupnim imenom nazivamo »kriza«.

In tako smo se s sintagmo kriza, ki se je dotlej uporabljala zgolj v zvezi z obravnavo kapitalističnega gospodarstva in njegovega cikličnega nihanja, sčasoma sprijaznili in jo sprejeli za nekaj vsakdanjega. V položaju, ko so dokajšnji deli prebivalstva resno ogroženi v svojem življenjskem obstoju, saj jim prenizki osebni dohodki komajda še pokrivajo najnujnejše stroške, ko se zvišuje stopnja brezposelnosti in se obeta še višja, ko v obsežnih področjih gospodarstva proizvodnja stagnira, na kar dokaj vpliva upadanje kupne moči prebivalstva, ko so eksistenčno ogrožena vitalna področja družbenih dejavnosti, je gotovo nadvse utemeljeno z vso resnostjo razčleniti globlje vzroke za to stanje. Na teh temeljih pa je treba izdelati strategijo njihovega postopnega odpravljanja ali vsaj omejevanja. Zdrave sile v naši družbi, ki jih je nedvomno še dovolj, potrebujejo konkretno in uresničljivo perspektivo ekonomskega in splošnodružbenega razvoja, v katero se bodo lahko aktivno vključevale z vsemi svojimi močmi. Tukaj gre predvsem za široke množice ljudi, od fizičnih delavcev do fakultetno izobraženih ljudi, zlasti pa za mladino, ki se ji vse bolj zožujejo perspektive za njihovi izobrazbi ustrezajočo zaposlitev in za pridobitev bivalnih možnosti, in ne nazadnje za starejše generacije, ki se z grenkobo ozirajo na štirideset in več let delovne dobe, naporov in odrekanih v pričakovanju lepše prihodnosti. V teh delovnih množicah je ogromen energetski naboj, ki se lahko usmeri v boj za kakovostnejšo družbo, za boljše delovne učinke, za višjo raven načina dela in poslovanja, za zviševanje različnih ekonomskih in neekonomskih kazalnikov razvoja itn. Znano je, da je energetski naboj množic možno usmerjati tudi v parcialne interese, ki so dolgoročno na škodo prav teh množic. Stvar zdravih sil v naši družbi je, da skušajo takšne zlorabe preprečiti in da se borijo za prevago pozitivnih razvojnih teženj.

Zaradi zapletenosti in večplastnosti naše sedanje krize izhod iz tega položaja zagotovo ni lahek in tudi ni uresničljiv v kratkem času, temveč kot rezultat večletnega trdega dela, če bo le-to zastavljeno smotrno in bo znalo angažirati naše umske in materialne zmogljivosti ter presekat i začarani krog inertnosti in apatičnosti, pa tudi namere vseh tistih, ki bi želeli ekonomsko krizo izrabiti za svoje politične ambicije. Nadaljevanje ekonomske krize ni le nesprejemljivo z vidika varovanja interesov delovnih ljudi, temveč je tudi nezdržljivo z vizijo družbe prihodnosti, ki naj bi vsem svojim članom zagotavljala človeka dostojno življenje in maksimalno razvitje njegovih sposobnosti.

Danes smo od te vizije zelo oddaljeni in vse močnejši so dvomi o njeni uresničitvi. Nekateri grede pri tem v skrajnosti in menijo, da je eksperiment, imenovan socializem, propadel. Na tem mestu nimamo namena začeti polemike s temi mnenji. Naš namen je s pomočjo teoretične analize izluščiti temeljne vzroke za krizo v socialističnem gospodarstvu, ki je v ekonomski teoriji doslej še neraziskan pojav. Ker bo naša analiza potekala na teoretični ravni, bo nujno temeljila na uporabi metode abstrakcije. To nam bo omogočilo oblikovanje hipotetičnih sklepov, ki jih

je možno posploševati, in sicer tako za naše gospodarstvo kot tudi za druga socialistična gospodarstva, ki so na podobni razvojni stopnji.

2

Vsa dosedanja zgodovina ekonomskih kriz je bila povezana z zgodovino kapitalizma. Ciklično nihanje gospodarstva – z občasnimi vzponi in padci ekonomske aktivnosti – je značilnost razvite blagovne produkcije, ki se je v zahodni Evropi začela uveljavljati v začetku prejšnjega stoletja.

Sam proces blagovnih metamorfoz – spreminjanja blaga v denar in denarja v blago – skriva v sebi formalno možnost za krizo, do katere lahko pride, če se denar ne vrne v obtok oziroma če blaga ne bi bilo mogoče prodati. Ta formalna možnost postane realna šele s prevlado blagovne produkcije, torej z uveljavitvijo kapitalističnega produkcijskega načina.

O kapitalističnih krizah je nepregledna literatura. Tukaj bomo omenili dva pomembna razčlenjevalca ekonomskih kriz – K. Marxa in J. M. Keynesa. Skupno jima je, da sta pripisovala krize *endogenim* vzrokom, ki sta jih videla v naravi kapitalistične produkcije. Razlikujeta pa se predvsem po tem, da je Marx uporabil teorijo kriz za eno pomembnih izhodišč za svojo teorijo družbenega prevrata, ki bo zrušil kapitalizem in ustvaril temelje novega družbenega reda. Nasprotno pa se je Keynes zavzemal za smotne državne posege v gospodarstvo in je oblikoval teoretične temelje državnega kapitalizma. Marx in Engels, ki sta sicer že opazovala procese monopolizacije in nujnost državnih posegov v gospodarstvo, ki transformirajo kapitalizem iz liberalne v monopolno fazo, sta menila, da bo kapitalizem zaradi svojih notranjih protislovij prej propadel, preden bodo te razvojne težnje prevladale. Znano je, da je razvoj potekal po drugačni logiki in da mora sodobna marksistična teorija glede teh vprašanj izoblikovati drugačno razlago, ki bo ustrezala resničnemu razvoju.

Preden pa preidemo k analizi naše ekonomske krize, bomo na kratko povzeli glavna teoretična spoznanja o vzrokih ekonomskih kriz v kapitalističnem gospodarstvu. Pri tem se bomo opirali predvsem na marksistično ekonomsko teorijo, ki jo bomo dopolnili z nekaterimi pomembnimi spoznanji novejših meščanske ekonomske torije.

Po Marxovi razlagi je ciklično nihanje kapitalističnega gospodarstva normalna oblika njegovega delovanja. Glavne notranje vzroke za ciklično ponavljanje kriz vidi Marx v naravi kapitalistične blagovne produkcije. Zanj je značilno temeljno protislovje med družbeno naravo dela in zasebnim prilaščanjem. Z vse hitrejšim razvojem produktivnih sil se namreč pogloblja delitev dela, razvijajo se vedno nove specialnosti in stroke, sam proizvodni proces pa postaja vse bolj zapleten v organizacijskem smislu in temelji na usklajenem delovanju najrazličnejših delovnih opravil.

V nasprotju s temi razvojnimi značilnostmi pa ostaja prilaščanje rezultatov dela domena kapitalističnega razreda, čigar ekonomska in politična moč temeljita na zasebni lastnini proizvodjalnih sredstev. Iz tega temeljnega protislovja izvirajo druga protislovja, kot so: protislovje med uporabno vrednostjo in vrednostjo, med konkretnim in abstraktnim delom ter med zasebnim in splošnodružbenim interesom. Ta protislovja so lastna blagovni obliki, ki je temelj blagovne produkcije.

Družbeni reprodukcijski proces ne poteka enakomerno, temveč sta zanj značilna hitrejša rast prvega oddelka, ki producira produkcijska sredstva, in zaostajanje drugega oddelka, ki producira potrošna sredstva. Tudi celotna produkcija prihaja občasno v protislovje s celotno porabo. Vzrok za to protislovje je v temeljnih

delitvenih razmerjih, ki se izražajo z naraščajočo stopnjo eksploatacije delavcev oziroma upadanjem relativnih mezd. To pomeni, da delež delavskih dohodkov pri razdelitvi narodnega dohodka zaostaja za deležem dohodkov kapitalistov. Ker se dohodki kapitalistov usmerjajo v večanje produktivnih zmogljivosti gospodarstva, kar pomeni v končnem rezultatu večanje ponudbe blaga in storitev, medtem ko so dohodki delavcev pomembna sestavina povpraševanja po potrošnih dobrinah, nastaja dolgoročno neravnotežje med agregatno ponudbo in agregatnim povpraševanjem. Zaloge blaga se kopičijo, dokler ne izbruhne kriza hiperprodukcije.

Ob ekonomski konjunkturi spodbujajo optimistična pričakovanja tako na makroekonomski kot na parcialni in mikroekonomski ravni ekspanzijo, ki se kaže zlasti s širitvijo produkcijskih zmogljivosti in z dodatnim zaposlovanjem delovne sile. To se v končnem učinku izrazi v naraščajočem družbenem produktu in narodnem dohodku (globalno in na prebivalca).

Ker ob pospešeni ekonomski rasti naraščajo vsi dohodki, se povečuje kupna moč in narašča povpraševanja: tako na trgih potrošnega blaga kot na trgih produkcijskih faktorjev. Dodatna vlaganja in dodatno povpraševanje kumulativno učinkujejo na rast narodnega dohodka, ki zaradi tega narašča več kot sorazmerno s temi dodatnimi izdatki. Ti učinki so v ekonomiji znani kot multiplikacijski in akceleracijski učinki. Podobne pomnoževalne učinke lahko ugotovljamo tudi v bančnem sistemu, kjer gotovinske vloge povečujejo razpoložljiva sredstva bank več kot sorazmerno velikosti teh vlog.

Hkrati s tem, ko se produkcijske zmogljivosti širijo in se zaposluje vse več ljudi ter dohodki različnih kategorij ekonomskih subjektov naraščajo, se vse bolj kopičijo tudi protislovja.

Kupna moč kljub naraščajočim dohodkom ne zmore dohitevati vse večje ponudbe blaga, zato se kopičijo zaloge. Kriza hiperprodukcije se začne ponavadi najprej kazati na trgih končnih izdelkov. Sčasoma preskoči tudi na trge produkcijskih faktorjev, saj manjša naročila za potrošno blago prej ali slej zmanjšajo tudi povpraševanje po produkcijskih faktorjih. Proizvodnja se več ne širi, temveč za nekaj časa obstane na določeni ravni, dokler ne pride do odločilnega preobrata, ko se začno krčiti ekonomske aktivnosti in odpuščati delovna sila. Nezaposlenost še dodatno zmanjšuje povpraševanje in sproži novi krog krčenja obsega produkcije in odpuščanja delovne sile. Zlom, ki sledi, je lahko nagel ali postopen in se izteče v fazo depresije ali mirovanja, ki pomeni stanje skrčene ekonomske aktivnosti. To lahko traja od nekaj mesecev do nekaj let. Nobenega pravila ni glede časa, kdaj se bo ponovno začel proces oživljanja gospodarstva. Ob vzponu liberalnega kapitalizma je prišlo spontano do ponovnega oživljenja gospodarstva na temelju zasebne pobude množice inovativnih podjetnikov, ki so videli v krizi svojo veliko priložnost in so jo skušali obrniti sebi v prid z vlaganjem v novo tehnično opremo, izpopolnjeno tehnologijo, z uvajanjem novih proizvodov ipd. Za krizo je namreč značilno tudi, da pride do moralne (ekonomske) amortizacije fiksnega kapitala, ki je bil dotlej uporabljen v produkciji. To odpira možnosti in je spodbuda za posodobitev tehnike in tehnologije oziroma za zvišanje produktivnosti dela.

V depresiji se zaradi obilja neizkoriščenih zmogljivosti znižujejo njihove cene, kar omogoča podjetnikom, ki se odločijo za tveganje, da pocenijo nove naložbe. To pa olajšuje ponovno pridobivanje trgov z nižjimi cenami proizvodov in storitev. Pomembno je, da so pričakovanja podjetnikov glede prihodnjih možnosti optimistična, zlasti če jim njihovi izračuni nakazujejo možnost, da se bodo sčasoma

ma znova zvišale profitne mere. V tej zvezi je treba opozoriti na nasprotujoče si dejavnike, ki vplivajo na padanje oziroma naraščanje profitne mere, in na njihovo sorazmerno moč v danih konkretnih razmerah.

Na potek konjunkturnega ciklusa pomembno vplivata tudi denarni obtok in zlasti ureditev kreditnega sistema, ki lahko odigra v prelomni točki, ko se gospodarstvo že preveša v krizo, odločilno vlogo pri naglem zlomu gospodarstvu. Narušeno zaupanje v normalno delovanje denarnih ustanov lahko hipoma sproži množični naval na banke, ki ne morejo ugoditi vsem zahtevam svojih upnikov ter so prisiljene k bankrotu. Hkrati pretresa nemir tudi denarne borze, na katerih vrto-glavo padajo cene vrednostnih papirjev, za katere se prav v krizi izkaže, da so v veliki meri fiktivni kapital. Mnogi, ki so vlagali svoje prihranke v vrednostne papirje, so zaradi njihovega razvrednotenja ob vse svoje premoženje. Zaradi stihij-ske narave kapitalistične produkcije je v razmerah svobodne igre ekonomskih zakonitosti uravnovešeno gibanje glavnih ekonomskih tokov lahko zgolj naključ-no. Za potek reprodukcijskega procesa je namreč značilno, da se uveljavlja težnja k hitrejšemu naraščanju akumulacije od osebne porabe, zato se sčasoma nakopiči-jo vse večje zaloge neprodanega blaga, ker učinkovito povpraševanje po potrošnih dobrinah zaostaja za rastjo družbenega produkta. Tako dohodki delavcev relativ-no upadajo tudi takrat, ko sicer absolutno naraščajo. S temi nesorazmerji se izra-žajo zviševanje stopnje eksploatacije delavcev in zmanjševanje relativne mezde na eni strani ter povečevanje mase profitov in povečanje akumulacije na drugi strani.

Za kapitalistični reprodukcijski proces sta nadalje značilna vse bolj izrazita težnja k zviševanju organske sestave kapitala, se pravi k hitrejšemu naraščanju deleža konstantnega kapitala (produkcijskih sredstev) in zlasti fiksnega kapitala (delovnih sredstev) ter zaostajanje deleža variabilnega kapitala (delovne sile) v celotnem vložnem kapitalu. S tem se zvečuje produktivnost dela, hkrati pa krepi težnja k povečevanju rezervne armade dela. Ta zajema danes v razvitem svetu vse večji del populacije, čeprav ciklično niha – z ekonomskim vzponom se zmanjšuje, z recesijo pa povečuje.

Ena izmed značilnosti neenakomernega poteka reprodukcijskega procesa je tudi hitrejši razvoj prvega oddelka družbene reprodukcije, ki proizvaja produkcijska sredstva, medtem ko je razvoj drugega oddelka, ki proizvaja potrošne dobrine, počasnejši. Iz drugega oddelka se nenehno preliva del akumulacije v prvi oddelek. Poleg tega je velikost akumulacije drugega oddelka determinirana predvsem z velikostjo povpraševanja prvega oddelka po potrošnih dobrinah.

Proces reprodukcije celotnega družbenega kapitala vsebuje torej prvine, ki nenehno ustvarjajo težnje k neenakomernemu gibanju njegovih posameznih delov, kar sčasoma nujno ustvarja vse večje neskladnosti in protislovja, ki končno dosežejo viške v ekonomski krizi. Medtem ko so bili v liberalnem kapitalizmu za izhod iz krize bistvenega pomena inovativni podjetniki, ki so s svojim tveganjem ponovno sprožali proces oživljanja gospodarstva, pa je ta samodejni mehanizem ob prehodu kapitalizma v monopolno fazo vse bolj slabel. Bistvo keynesianske revolucije je prav spoznanje, da v sodobnem kapitalizmu pripade primarna vloga spodbujevalca in usmerjevalca ekonomske aktivnosti državi, ki mora ustvarjati takšne razmere, v katerih bo zasebna pobuda podjetnikov lahko prišla najbolje do veljave in bo lahko dajala najboljše možne rezultate. Država mora predvsem skrbeti za zadostno raven učinkovitega (plačilno sposobnega) povpraševanja, ki zagotavlja podjetnikom optimistična pričakovanja glede rentabilnosti novih naložb. S tem spodbuja vlaganja v nove zmogljivosti ter v posodabljanje, razširitev

in večjo izrabo obstoječih. Seveda to podjetnikom ne zagotavlja, da se bodo obdržali v konkurenčnem boju, v katerem bodisi uspejo ali propadejo.

Ne glede na spremembe, ki jih v delovanju sodobnih kapitalističnih gospodarstev povzroča državna intervencija, velja tudi zanje, da poteka družbeni reprodukcijski proces na temelju razpršenosti odločitev ekonomskih subjektov. Tako je tudi sodobna kapitalistična produkcija po svojem bistvu anarhična. Ekonomski subjekti, ki delujejo v kapitalističnem gospodarstvu, hkrati sprejemajo najrazličnejše odločitve, ki se medsebojno razhajajo ali si nasprotujejo, sčasoma pa nastaja po njihova rezultanta neenakomerno gibanje ekonomskih količin in glavnih ekonomskih tokov. Tako se nenehno po eni strani pojavljajo težnje k neravnotežjem kot tudi težnje k uravnovešanju ekonomskih količin. Zato se ciklično ponavljajo krize, v katerih se nakopičena nesorazmerja nasilno razrešujejo, seveda ob velikih izgubah razpoložljivih virov. V nasprotju s ciklično ponavljajočimi se krizami na makroekonomski ravni, s katerimi se izraža neracionalnost tega sistema, se na mikroekonomski ravni uveljavlja težnja k racionalnosti: posamezen porabnik si prizadeva v danih objektivnih okvirih kar najbolje zadovoljiti svoje potrebe, medtem ko si podjetje prizadeva za realizacijo maksimalnega profita. Težnjo k maksimiranju profita pa moramo dopolniti z vrsto dodatnih spodbud in motivov, kot so zlasti: težnja k varnosti, likvidnosti, ohranitvi trga, ustvarjanju zaupanja pri kupcih in poslovnih partnerjih, k oblikovanju čimboljše podobe (image) v javnosti, uveljavitvi trdke in njenega dobrega imena itn., kar vse sodi k uspešni poslovni politiki. Podjetje mora v daljšem časovnem razdobju zaslužiti normalni profit, ki mu omogoči obstoj v konkurenčnem boju, zato je profitna usmeritev temeljnega pomena za uresničitev ciljev podjetja.

Profit je zato temeljna kategorija kapitalističnega gospodarstva. Njegova sprememba oziroma že pričakovanje njegove spremembe ima takšne učinke, kot jih nima sprememba nobene druge ekonomske kategorije. Tako bodo na primer kapitalisti v pričakovanju padca profitne mere zmanjšali nove naložbe, zato bo prišlo do več kot sorazmernega upada rasti narodnega dohodka (multiplikatorski učinek deluje v tem primeru v obratni smeri) in do zmanjševanja ekonomske rasti. V tej zvezi želimo opozoriti še na ekonomske učinke kapitalistov razporeditve profita na akumulacijo in na del za lastno potrošnjo. Ta razmejitev namreč nikakor ni zgolj naključna ali le stvar kapitalistov osebne presoje, temveč je bistveno determinirana s stopnjo razvitosti dane družbe, s tehničnim in tehnološkim razvojem, s konkurenčnimi in inovacijskimi pritiski in ne nazadnje z ukrepi na denarnem, fiskalnem, zunanjetrgovinskem in drugih področjih. Ustvarjena presežna vrednost se tudi v sodobni kapitalistični družbi uporablja za obstoj in razvoj obstoječih družbenoekonomskih odnosov ter za ohranitev privilegijev vladajočega razreda, ki ima v družbi odločilno moč in oblast.

Ustvarjena presežna vrednost se zatorej uporablja na takšne načine in v takšnem obsegu, kot to terjajo interesi kapitala – danes vse bolj interesi velikega kapitala, ki se po svoji moči in vplivu dviguje ne le nad interese svojega lastnega proletariata, ampak tudi nad interese svetovnega proletariata v nerazvitih ali razvijajočih se državah. Povezan z vrhovi vojske z vlaganjem v vojaško-industrijski kompleks ter s skupnimi političnimi interesi je glavni povzročitelj vojaških in političnih napetosti v sodobnem svetu ter najmočnejša ovira za dejansko razorožitve, s tem pa tudi grožnja svetovnemu miru in nadaljnjemu obstoju človeštva. Interesi velikega kapitala in najširših množic se potemtakem danes še bolj razhajajo, čeprav je to zakrito z različnimi sodobnimi oblikami političnega in gospodarskega soodločanja, ki si nadeva videz demokratičnosti.

V prejšnji točki smo izčrpnje prikazali glavne vzroke, ki sprožajo ciklično gibanje kapitalističnega gospodarstva. Poudarili smo tudi pomen državnih posegov v gospodarstvo, ki umirjajo amplitudo teh nihanj in pospešujejo oživljanje gospodarstva ob recesijah. V nadaljevanju se bomo osredotočili na obravnavo naše ekonomske krize.³ Pri tem lahko ugotovimo, da so temeljni vzroki, ki so privedli do krize, v bistvu istovetni s tistimi, ki jih je že Marx izluščil kot imanentne kapitalistični blagovni produkciji. To so predvsem protislovje med družbeno naravo in birokratsko-etatičnim odločanjem in prilaščanjem, protislovje med zasebnim in splošnodružbenim interesom, med uporabno vrednostjo, med produkcijo proizvodnih sredstev in produkcijo potrošnih sredstev ter med celotno produkcijo in porabo. Glede na nekonstistentnost administrativnih posegov v gospodarstvo, neznanstveno uporabo planskega mehanizma in številne zlorabe družbene lastnine bi lahko ugotovili, da za kapitalizem značilna anarhičnost dejansko ni bila presežena oziroma jo je zamenjala nova oblika anarhičnosti, socialistična.

Med vzroke za ekonomsko krizo prištevamo tudi prikrivanje dejanskih gibanj ekonomskih količin in zlorabo statistike za prikrojevanje podatkov trenutnim političnim potrebam. Tudi to je prispevalo k nakopičenju protislovij in problemov. Menimo, da naša ekonomska kriza ni niti slučajen niti enkratni pojav, temveč da je logična posledica nakopičenih protislovij in nesorazmerij v gibanju in administrativnem usmerjanju ekonomskih tokov, ki se je vse bolj oddaljevalo od dejanskega ravnovesja. Neskladja segajo od mikroekonomske, parcialne do makroekonomske ravni. Dolgotrajna depresija, v katero se je pogreznilo naše gospodarstvo, dokazuje, da v mehanizmu upravljanja ekonomskih tokov ni dovolj imanentnih prvin, ki bi analogno kot inovativni kapitalistični podjetnik sprožile procese oživljanja gospodarstva. Kot kaže, vse doslej tudi država ni znala uporabiti v ta namen ustreznih sredstev, ki so sicer v razvitejšem svetu znani. Nekateri pozitivni premiki v začetku letošnjega leta pa vzbujajo upanje, da bo pri tem ključnem vprašanju prišlo do pozitivnega preobrata.⁴

Morda se zdi odveč, da se v tej razpravi toliko posvečamo razčlenjevanju globljih, notranjih vzrokov, za katere menimo, da so gonilna sila krize. Naše osredotočenje na ta problem izvira iz našega prepričanja, da je to treba storiti, kajti naša podmena, da na dani razvojni stopnji blagovne produkcije nujno iz nje lastnih protislovij izhajajo težnje k neravnotežjem in končno splošnemu neravnotežju – krizi, terja soočenje z načinom delovanja ekonomskih zakonitosti v naši družbi.

S proučevanjem te problematike smo ugotovili, da ciklično nihanje gospodarstva ni le značilnost kapitalističnega gospodarstva, temveč vsakega gospodarstva, ki temelji na razviti blagovni produkciji. Če sprejmemo to hipotezo, se bomo lažje otresli nerealne podmene o brezkonfliktni družbi, ki v popolnosti obvladuje veččino idealnega usmerjanja ekonomskih, družbenih, političnih in drugih procesov. Skladno z dialektičnim razumevanjem družbenoekonomskega razvoja je na današnji stopnji razvitosti družb doseganje idealne usklajenosti med temeljnimi ekonomskimi tokovi neuresničljivo. Če smo potemtakem krizo skušali predstaviti kot logično posledico zaostritve protislovij v našem gospodarstvu in v družbi nasploh, pa to ne pomeni, da je nujno moralo priti do krize tolikšnih razsežnosti, s kakršno

³ Prim. našo razpravo Poskus političnoekonomske analize vzrokov naše ekonomske krize, Bančni vestnik, Ljubljana, 1987/7–8, str. 223–230.

⁴ Prim. podrobnejši prikaz v: Nada Sfiligoj, Prestrukturiranje gospodarstva kot temelj za hitrejši razvoj, Slovenija v jugoslovanski federaciji, Zbornik Zihlerlovi dnevi 1987, str. 259–283.

se danes srečujemo. In še manj je utemeljeno, da se naša družba toliko let ni zmožna izkoptati iz krize. Kot sledi že iz našega prejšnjega prikaza, je mnogim razvitim gospodarstvom, pa tudi takšnim, ki so bila pred več leti še na nižji razvojni stopnji od našega gospodarstva, uspelo dokaj hitro premagati krizo in danes doživljajo ekonomski vzpon. Tukaj ne bomo podrobneje razčlenjevali načinov, ki so jih pri tem ubrala. Želeli smo le opozoriti na znana dejstva.

Prej smo navajali vrsto protislovij kot temeljni vzrok za krizo. V nadaljevanju bi želeli našo hipotezo še dodatno osvetliti. Pri tem se bomo najprej zadržali pri protislovlju med družbeno naravo dela in zasebnim prilaščanjem, za katero menimo, da se je pri nas modificiralo v protislovje med družbeno naravo dela in birokratsko-etastičnim, v bistvu skupinskim zasebnim prilaščanjem.

Zavedajoč se nevarnosti birokratskega odločanja o uporabi presežne vrednosti se je naša družba že od začetka petdesetih let usmerila v razvijanje samoupravljanja. Po začetnem naglem vzponu pa je razvoj samoupravljanja sčasoma stagniral in resničnega upravljanja družbene lastnine ni prav nič bolj približeval delavcem – včasih celo manj – kot sistem soodločanja v kapitalizmu. Najuspešnejša kapitalistična podjetja so se namreč v zadnjih letih v tem pogledu začela naglo razvijati. Tako svoje poslovne uspehe v veliki ali celo največji meri pripisujejo razvoju organizacijske kulture in internega trženja. Izhodišče nove poslovne politike najuspešnejših podjetij je v bistvu preprosto: kako organizirati, povezati, spodbujati in nagrajevati zaposlene, da bodo v kar največji meri videli v skupnih uspehih in ciljih podjetja svoje lastne uspehe in interese. Kako torej motivirati zaposlene, da si bodo kar se da prizadevali za uresničevanje ciljev podjetja (čim večji promet, čim višji tržni delež, čim večji dobiček, uvajanje novosti v proizvodnji, distribuciji in metodah komuniciranja s kupci, konkurenti, dobavitelji, distributerji, finančnimi institucijami, državo in družbo nasploh). Vsekakor je treba v dobro zasnovano, znanstveno utemeljeno in načrtovano organiziranje zaposlenih pri uresničevanju skupnih ciljev podjetja (institucije) vtakati dobro pretehtan sistem materialnega in nematerialnega nagrajevanja zaposlenih, zagotavljanje možnosti za dodatno izobraževanje in napredovanje, ustvarjanje zaupanja med vodstvom in delavci, vključno z možnostjo za predlaganje različnih izboljšav in inovacij, ki se sproti proučujejo in nagrajujejo. Nekatera naša najboljša podjetja se dobro zavedajo pomena teh dejavnikov za uspešnost v današnjih razmerah in si prizadevajo, da bi uveljavila načela sodobnega internega trženja. Te razvojne težnje so ob hkratnem razvijanju eksternega trženja pomembna sestavina spodbujanja ekonomske oživitve na mikroekonomski ravni.⁵

Poleg tega menimo, da je večje vključevanje zaposlenih v upravljanje in razpolaganje z ustvarjenim dohodkom pomembna sestavina zmanjševanja razhajanja med družbeno naravo dela in birokratskim odločanjem o rezultatih dela. V tej smeri bi morala delovati tudi makroekonomska politika, ki bi morala udejaniti načelo razbremenitve gospodarstva in proklamirano večjo samostojnost podjetij.

Nadaljnje protislovje, ki je značilno za blagovno produkcijo in ki ga bomo v tej zvezi osvetlili, je protislovje med uporabno vrednostjo in vrednostjo. Njegovo bistvo je, da si blagovni producent prizadeva, da bi pri prodaji svojega blaga čim več zaslužil, da bi mu torej bila na trgu priznana čim večja cena, ki je zunanji izraz vrednosti (produkcijske cene). Kupec blaga si prizadeva ravno za nasprotno: da bi po čim nižji ceni kupil čim več uporabne vrednosti. Trg ta protislovna hotenja

⁵ Prim. Nada Sfiligoj – Marko Lah, Vloga sodobnih informacijskih sistemov pri razvijanju internega trženja, Raziskovalna naloga, Raziskovalni institut FSPN, Ljubljana 1988.

vedno znova medsebojno usklajuje v obliki vsakokratne cene, ki je kompromis med težnjami tržnih udeležencev. Vsaka cena uravnava ponudbo in povpraševanje, samo normalna cena pa ju izenači. To je cena, ki se oblikuje v položaju dolgoročnega ravnovesja med celotno ponudbo in celotnim povpraševanjem in ki zagotavlja normalni potek družbenega reprodukcijskega procesa. Za oblikovanje normalne cene je potrebna popolna konkurenca. Ob nepopolni konkurenci bodo tudi v daljšem časovnem razdobju razlike med posebnimi profitnimi merami posameznih produkcijskih vej. Ker v veje z visoko stopnjo monopolistične koncentracije ni možen prost vstop, se bodo v teh vejah tudi v daljšem časovnem razdobju obdržali monopolni (ekstra) profiti, medtem ko se bodo veje s podpovprečnimi profiti ali celo izgubami lahko obdržale le z državnimi subvencijami (ali drugimi oblikami pomoči). Nekateri proizvodi se bodo zatorej prodajali po monopolnih cenah ali po cenah, ki se tem približujejo, drugi proizvodi pa ne bodo niti dosegali pokritja povprečnih stroškov, če ne bodo prejeli neke oblike državne pomoči, ki jih ohranja pri življenju. Obenem se konkurenca prenaša vse bolj na menjavo, zlasti z razvojem sodobnih oblik trženja.

V ostrem konkurenčnem boju se bodo obdržala tista podjetja, ki so se s svojo ponudbo bolje prilagodila potrebam, željam in okusom porabnikov. V ta namen pa jih morajo sistematično proučevati in na tem temelju načrtovati razvoj novih proizvodov, novih lastnosti in dodatnih funkcij že vpeljanih proizvodov, uvajanje nove tehnike in tehnologije, novih organizacijskih metod itn. Trženje lahko po našem mnenju bistveno prispeva k zmanjševanju protislovja med uporabno vrednostjo in vrednostjo kot tudi protislovja med produkcijo in porabo. Trženje razumemo kot sodobno poslovno filozofijo in politiko, ki povezuje ponudbo (produkcijo) in povpraševanje (porabo) tako, da izhaja po eni strani iz ugotavljanja potreb porabnikov, pri čemer izvaja različne tržne raziskave in skuša tem izsledkom prilagoditi poslovanje. To pomeni, da si podjetje nenehno prizadeva zbirati različne koristne informacije o razmerah na trgih, v gospodarstvu in družbi nasploh, na področju razvoja znanosti itn. in da skuša te informacije smotrno uporabiti tako, da se prilagaja spremembam v širšem in ožjem okolju, v katerem deluje. Po drugi strani pa uspešno, v razvoj usmerjeno podjetje (institucija) s svojim delovanjem vpliva tudi na okolje, v katerem deluje. Za blagovnega producenta je trženjski splet s celoto svojih sestavin – produkcijskim, distribucijskim in komunikacijskim spletom – dolgoročna strategija in taktika spodbujanja, usmerjanja, načrtovanja in ustvarjanja povpraševanja. Čim višja je stopnja konkurenčnosti in čim bolj se podjetje zaveda svoje odvisnosti od lastnih prizadevanj za obstoj in razvoj, tem bolj se trudi za naklonjenost kupcev. To pa pomeni, da si prizadeva dati svojim proizvodom takšno uporabno vrednost, kot jo kupci želijo in zahtevajo s svojim »glasovanjem« na trgu, ko izbirajo tiste proizvode in storitve, ki bolje ustrezajo njihovim potrebam, in odklanjajo manj ustrezne. Z uporabo sodobnih metod trženja, ki spretno uporabljajo spoznanja psihologije, filozofije itn. za pridobivanje naklonjenosti kupcev, je vsekakor možno tudi manipulirati s kupci in proizvodom dodajati fiktivno uporabno vrednost. Zato je potrebna zaščita porabnikov na organiziranih temeljih (strokovne analize kakovosti proizvodov in storitev, obveščanje o možnih negativnih učinkih pri uporabi proizvodov itn.).

Ker v vseh vejah gospodarstva ni mogoče doseči zelene ravni konkurence s spodbujanjem ustanavljanja večjega števila podjetij in drugih prvin višje stopnje konkurenčnosti, se je treba proti monopolističnim in oligopolističnim težnjam boriti s tujo konkurenco, pa tudi z ustrezno protimonopolno zakonodajo,

ki pa mora biti zasnovana tako, da ne preprečuje ekonomskih integracij tam, kjer so zelene in koristne.

Administrativne cene ne le da ne zmanjšujejo protislovja med uporabno vrednostjo in vrednostjo, temveč ga celo zastrujejo.⁶ Zato menimo, da je dolgotrajna vladavina administrativnih cen zapustila v našem gospodarstvu težke posledice. Vidimo jih predvsem v velikih strukturnih neskladjih med produkcijo in porabo v mnogih panogah, v podpovprečni rasti produktivnosti dela in velikem zaostajanju pri uvajanju tehničnih in tehnoloških novosti za razvitejšim svetom itn. Ukinitve administrativnih cen sama po sebi še ne zadošča, da se to stanje preseže, če se hkrati ne stopnjujejo prizadevanja za zvišanje stopnje konkurenčnosti v gospodarstvu. V razmerah, ko so se razvile monopolne in oligopolne strukture, ki obvladujejo mnoge ključne panoge in dejavnosti, je prosto oblikovanje cen – brez stopnjevanja konkurenčnih pritiskov – uveljavljanje težnje k monopolnim cenam.

V sistemu, v katerem se bodisi izmenjavajo ali hkrati nastopajo monopolne in administrativne cene, praviloma plačuje kupec previsoko ceno za blago glede na njegovo dejansko vrednost. Zato se v takšnih razmerah protislovje med uporabno vrednostjo in vrednostjo zastruje. Proti temu se lahko borimo z zviševanjem stopnje konkurenčnosti in samostojnosti podjetij, da se na temelju svoje uspešnosti ali neuspešnosti obdržijo v konkurenčnem boju ali pa propadejo.

Pomembna je torej preusmeritev gospodarstva od ekstenzivne in količinske razvojne strategije v intenzivno in kakovostno strategijo. To je nadvse težaven prehod, za katerega si naprednejše sile v naši družbi prizadevajo že domala petindvajset let – od reforme leta 1965 dalje v vedno novih poskusih preusmeritve gospodarstva in družbe nasploh, vendar je doslej preboj uspel le delno in posamično.

Veliki upi so osredotočeni na nove vodilne strukture v naši družbi, ki se jasno zavzemajo za odločno preusmeritev naše inertne družbe k tržnim načelom, ki naj pospešijo razvoj na vseh področjih, ne le v gospodarstvu, čeprav je prav tukaj preboj temeljnega pomena.

Naše gospodarstvo, ki ga danes pretresajo tolikšne nepravilnosti in odmiki od ravnovesja na vseh straneh – od mikro – do makroekonomske, nedvomno izraža neučinkovitost dosedanjih metod planiranja. Menimo, da doslej nismo potegnili jasne meje med administrativnim odločanjem, ki vsebuje močne prvne subjektivnega, voluntarističnega in birokratskega odločanja, in znanstveno zasnovanim načrtovanjem glavnih determinant, izoblikovanjem razvojnih strategij in ustreznih sredstev za njihovo uresničevanje. To je toliko bolj absurdno, ker imamo v ta namen dovolj visoko usposobljenih strokovnjakov in ker so tudi številne organizacijske oblike, ki naj bi jih povezovale. Očitno pa je, da je bilo težišče odločanja preneseno drugam, na forume, ki so administrativno sprejemali vrsto najpomembnejših ekonomskih odločitev.

V vsaki družbi mora obstajati neka oblika razporejanja razpoložljivih produkcijskih dejavnikov (naravnih virov, delovne sile, kapitala, znanja, informacij) na različne dejavnosti s ciljem, da se zadovoljijo potrebe posameznikov in celotne družbe na najboljši možni način. Na današnji prevladujoči stopnji razvitosti, ki so jo dosegala socialistična gospodarstva, rešuje temeljna ekonomska vprašanja, ki odločajo o obstoju in razvoju družbe, še vedno najbolje tržni mehanizem. Tukaj gre zlasti za naslednja vprašanja: kaj se bo proizvajalo in koliko ter kako, po kakšnih načelih se bodo delila potrošna sredstva, kolikšna bo akumulacija in kako

⁶ Prim. Nada Sfiligoj, Administrativne cene in njihovi ekonomski učinki, Bančni vestnik, Ljubljana 1988/6, str. 164-171.

se bo uporabila. V zapleteni sodobni družbi, v kateri je hkrati nešteto različnih odnosov med različnimi ekonomskimi količinami in procesi, ki vplivajo drug na drugega, ko ekonomski subjekti sprejemajo vsak dan številne ekonomske odločitve, ki se med seboj bodisi skladajo, razhajajo ali pa si nasprotujejo, je celotno ekonomsko dogajanje rezultanta vseh teh številnih odločitev in procesov. Če naj bi vso to zapleteno celoto urejeval centralni plan, ki naj bi nadomestil mnoge posamezne odločitve, bi moral imeti popoln pregled nad sredstvi, potrebami in njihovimi razvojnimi težnjami, nad delovno silo, cenami, dohodki itn. To pa je neuresničljivo, zato se je vsakršno podrobnejše planiranje sčasoma izkazalo za neučinkovito in za oviro hitrejšemu razvoju proizvodnih sil.

Naše zavzemanje za večjo veljavo ekonomskih zakonitosti ne pomeni ekonomskega liberalizma v smislu *laissez-faire*. Zavedamo se namreč tega, da terja sodobna blagovna produkcija smotrne, znanstveno zasnovane posege v njen spontani tok s ciljem, da pospešuje procese medsebojnega usklajevanja ekonomskih tokov. Seveda pa je treba najpoprej izdelati natančnejša merila za njihovo ugotavljanje in merjenje. Vsekakor pa menimo, da je odveč in škodljivo, če država z administrativnimi posegi rešuje tudi vsa tista vprašanja, za katera dokazujejo izkušnje tako v učinkovitejših gospodarstvih kot tudi pri nas, da jih bolje in uspešneje rešuje trg. Konkretno analize posameznih panog in trgov bi zagotovo dale dovolj empiričnega gradiva za opredelitev področij in dejavnosti, ki bolje delujejo brez strogega državnega nadzora.

Leto 1989 naj bi bilo leto temeljite ekonomske, družbene in politične reforme. Novi ZIS je pod vodstvom Anteja Markovića že začrtal obrise izhoda iz krize, ki naj bi potekal postopno in se uresničil v približno petih letih. To je realistična vizija učinkovitega premagovanja krize, ki se je delno že začela uresničevati. Seveda pa ni zagotovil, da se bo preboj iz krize lahko uresničil v začrtanih časovnih okvirih.⁷

Nedvomno je vsaka kriza tudi priložnost, da se neka družba preoblikuje v pozitivni smeri, da maksimalno zaposli svoje razpoložljive zmogljivosti in da spodbudi najvitalnejše sile družbe k zavestnemu, ustvarjalnemu prizadevanju za višjo raven dela in življenja. Za pozitivni zasuk na vseh ravneh in predvsem v ljudeh, ki so nosilci družbenoekonomskih procesov, morajo obstajati uresničljiva vizija kot tudi ustrezni sistemski okviri, ki te interese smotrno povezujejo in usmerjajo.

Temeljna naloga, ki jo bo najprej treba rešiti, pa je boj proti inflaciji. Pri tolikšni stopnji inflacije, kot jo imamo zdaj, ni mogoče delati nobenih realnih izračunov, ni mogoče načrtovati in se ni mogoče racionalno obnašati (pri čemer imamo v mislih družbeno koristno racionalnost). To je pa že novo vprašanje, ki presega okvire pričujoče razprave.

Ljubljana, maja 1989

⁷ Prim. Nada Sfiligoj, Kaj lahko realno pričakujemo od ekonomske reforme na področju trga in cen? Teorija in praksa, 1989/3-4, str. 327-337.

Informacijska tehnologija, organizacijske znanosti in javna (državna) uprava

Informacijska tehnologija se hitro širi na vsa področja življenja in dela družbe. V zadnjem času je opaznejši njen prodor v javno upravo, tako da že lahko govorimo o informacijski tehnologiji kot o vse običajnejši sestavini upravnih delovnih procesov. Ponekod je informacijska tehnologija tako močno vpeta v delovni proces, da je ne bi mogli več pogrešati, drugod pa se kaže tako imenovani »credenza effect« (Bair 1985). Njena uporabnost je odvisna od številnih dejavnikov, vse pa uokvirja kulturni kontekst družbe. Vpliva informacijske tehnologije na javno upravo zato ni mogoče presojati izolirano.

V tem sestavku bomo obravnavali vpliv informacijske tehnologije na organizacijo javne uprave. Naša raziskovanja javne uprave namreč opozarjajo, da zaradi informacijske tehnologije v upravi nastajajo spremembe v organizacijski strukturi, v procesih odločanja, v kadrovski strukturi ter v organizaciji dela. Naša javna uprava preboleva otroške bolezni informatizacije. Zato želimo opozoriti na nekatere pomembne posledice uporabe sodobne tehnike, da bi, kolikor je le mogoče, prispevali k zmanjšanju negativnih učinkov oz. k čimbolj učinkoviti uporabi razmeroma drage opreme.

Značilnosti slovenske javne uprave

V javnosti prevladuje prepričanje, da je naša državna uprava zelo številna, slabo organizirana, neučinkovita in predraga. Za ponazoritev navajamo nekaj podatkov.

Ob koncu leta 1988 je bilo v državnih organih SR Slovenije zaposlenih 10.130 delavcev (brez SNZ in RSLO), kar pomeni okrog 1,17 odstotka aktivnega prebivalstva v naši republiki.

V 52 republiških upravnih organih in organizacijah je bilo zaposlenih 2196 delavcev, v 68 lokalnih upravnih organih pa 7934 delavcev.

Če pogledamo organizacijsko strukturo državne uprave, se sam po sebi poraja sklep, da je državna uprava preorganizirana.

Temeljne organizacijske enote v republiški državni upravi so sektor, uprava, oddelek, skupina, služba, odsek in referat (Dogovor . . . 1989). V raziskavi (Lorbar 1984) je bilo ugotovljeno, da je bilo leta 1984 55 upravnih organov in organizacij, ki so v svoji sestavi imeli 79 sektorjev, 50 oddelkov, 58 odsekov, 39 služb, 44 skupin, polega tega pa še referate, kabinete, centre ipd. Večina navedenih organizacijskih oblik je zelo majhnih, saj je v njih zaposlenih le do pet delavcev. V preteklih petih letih se je število republiških upravnih organov sicer zmanjšalo, vendar pa se njihova organizacijska struktura ni bistveno spremenila, število zaposlenih pa se je celo nekoliko povečalo.

Notranja organizacijska struktura občinskih upravnih organov in organizacij ni tako razvejana, še vedno pa je mogoče pritrditi tezi o preorganiziranosti uprave, saj imajo v vsaki občini od 5 do 11 upravnih organov, od katerih pa imajo nekateri še manjše notranje organizacijske enote.

Če pa pogledamo, kakšna je organiziranost družbe za reševanje problematike na določenem področju, se pokaže, da so poleg državne uprave zelo razvejane paradržavne institucije ter notranje organizacijske enote v gospodarskih asociacijah in družbenopolitičnih organizacijah.

Skladno s takšno organizacijsko strukturo je tudi kadrovska struktura uprave. Razlikujemo šest kategorij: funkcionarji, vodilni delavci, delavci s posebnimi pooblastili, delavci, ki vodijo notranje organizacijske enote, pooblaščenec uradne osebe in drugi delavci.

V republiških upravnih organih je skupno 96 funkcionarjev (4,37% zaposlenih v republiški upravi), v občinskih in mestnih upravnih organih pa 643 funkcionarjev (8,1%). Delež funkcionarjev v republiški upravi SR Hrvatske znaša 3,9%, delež funkcionarjev v razvitih zahodnih državah pa od 0,23 do 0,42 odstotka (Pusič 1985).

Na podlagi dolgoletnega proučevanja javne uprave trdimo, da organizaciji upravnega dela ni posvečena ustrežna pozornost. Niti v republiških niti v lokalnih upravnih organih ni sistematične in strokovno utemeljene skrbi za organiziranje dela. Večina delovnih postopkov se odvija tako kot v preteklosti (kar sicer samo po sebi še nima negativnega predznaka), nove naloge in novi postopki pa se oblikujejo ad hoc, brez organizacijskih strokovnjakov. V slovenski javni upravi namreč ni niti posameznika niti skupine, ki bi profesionalno skrbelo za organiziranje upravnih delovnih procesov.

Po svoji družbeni funkciji je uprava usmerjevalec družbenega razvoja, torej je njen pogled usmerjen v sedanost in bodočnost, toda v organizacijskem pogledu je uprava obrnjena v preteklost.

V zadnjih nekaj letih opažamo intenzivnejše opremljanje upravnih organov z informacijsko tehnologijo. S tega vidika bi lahko omenili naslednje značilnosti slovenske javne uprave:

- V vseh pogledih raznovrstna informacijska tehnologija. V nekaterih upravnih organih razpolagajo z velikimi računalniškimi sistemi, z ustrežno periferno opremo, drugod pa imajo enega ali več osebnih računalnikov, ponekod pa nobenega;

- Nekateri upravni organi so glede uporabe informacijske tehnologije povezani po vertikali s svojim republiškim upravnim organom, pri čemer pa ni horizontalne povezave med istovrstnimi upravnimi organi v regiji ali republiki niti med upravnimi organi v občini;

- Nekateri večji republiški upravni organi in organizacije ter druge institucije so oblikovali vsak svoj sistem, nekaj pa se jih je združilo pri uporabi enega računalniškega sistema;

- Pomemben korak je aktivnost Republiškega sekretariata za pravosodje in upravo za poenotenje vhodno-izhodne obdelave dokumentarnega gradiva v občinskih in republiških upravnih organih in organizacijah (Projekt DOKSIS).

Naj sklenemo ta oris slovenske javne uprave z ugotovitvijo, da v državni upravi prevladujejo pravne vede, postopoma se prebija v ospredje informatika, medtem ko organizacijska znanja ostajajo še naprej v ozadju. Tu vidimo tudi enega bistvenih vzrokov za zaostajanje upravnih dejavnosti za drugimi področji družbenega dela. Prepričani smo, da bi z organizacijskimi ukrepi – kljub nespornim kakovostnim značilnostim informacijske tehnologije – lahko dosegli mnogo večje premike v smeri učinkovitejše in cenejše uprave, kot z informacijsko tehnologijo. Morda pa prav uvajanje informacijske tehnologije v upravo odpira nove možnosti za uveljavitev organizacijske znanosti.

Vsako odkritje spodbudi dvom in akcijo, pa tudi razmišljanje, kaj se bo zaradi njega spremenilo, kakšne bodo posledice. Danes, ko si odkritja sledijo z veliko naglico, je zelo težko predvideti učinke posameznega odkritja oz. medsebojnega učinkovanja odkritij. Gotovo lahko tudi informacijsko tehnologijo uvrstimo v ta sklop in tudi v tem primeru je nujno, a hkrati tudi težavno predvidevanje pomembnejših posledic, ki jih prinaša s svojim uveljavljanjem v naši stvarnosti.

Kakšen je dejanski vpliv informacijske tehnologije na upravo? Pri presojanju vpliva informacijske tehnologije na upravo se uprava primerja s proizvodnimi delovnimi procesi. Avtomatizacija upravnih delovnih procesov naj bi dala podobne rezultate kot avtomatizacija proizvodnih procesov, torej visoko produktivnost (učinkovitost) ob hkratnem zmanjšanju stroškov in števila zaposlenih.

Takšno gledanje postavlja informacijsko tehnologijo med primarne dejavnike učinkovite in cenene uprave. Menimo, da informacijski tehniki le ne kaže pripisati tako usodne vloge, in želimo opozoriti na že izrečeno misel ob koncu prejšnjega poglavja, kjer poudarjamo vlogo organizacijskih ukrepov, podprtih z informacijsko tehnologijo. V prid informacijski tehnologiji pa govori struktura upravnih del, saj večina avtorjev ugotavlja, da je mogoče standardizirati in avtomatizirati okrog 30–40% upravnih del.

Opazne so torej spremembe na vseh ravneh delovanja uprave. Zato bomo v nadaljevanju prikazali pomembnejše posledice uporabe informacijske tehnologije v upravi, pri čemer pa se ne bo mogoče povsem izogniti omenjanju součinkovanja organizacijskih ukrepov.

Kaj kažejo spremembe v organizacijski strukturi?

Struktura organizacij, ki avtomatizirajo temeljne delovne procese, se navadno močno preoblikuje. Ne le temeljna dejavnost organizacije, tudi njene strokovne službe se morajo zaradi novih zahtev preoblikovati. Prestrukturiranje organizacije zato ne pomeni le tehnično tehnoloških in organizacijskih sprememb v proizvodnji ali drugi temeljni dejavnosti, pač pa tudi preoblikovanje strokovnih služb organizacije.

Kako lahko to izkušnjo presojava z vidika državne uprave?

Zaradi uvajanja informacijske tehnologije bodo nastajale nove notranje organizacijske oblike, nekatere tradicionalne pa bodo izginjale. Pomen samostojnosti organizacijskih enot se bo zmanjšal, povečeval pa se bo pomen teamskih mrež. Število hierarhičnih ravni se bo zmanjšalo, organizacijska struktura bo enostavnejša in hierarhična piramida položnejša.

Procesi odločanja, kadrovska struktura in organizacija upravnega dela

Informacijska tehnologija deluje na odločanje oziroma odločitvene ravni neka-ko protislovno. Zaradi zmanjšanja hierarhičnih ravni kot posledice preoblikovanja uprave zaradi uvajanja informacijske tehnologije se zmanjša število vodstvenih in vodilnih delavcev. S tem se razpon nadzora ne povečuje, ker se poveča avtonomija strokovnih delavcev. Informacijska tehnologija zahteva od strokovnega sodelavca sicer nova znanja, ki pa mu v povezavi s stroko omogočajo celovitejše in samostoj-

nejše opravljanje dela. Delavci do določene mere sami nadzirajo delovni proces, sami presojujejo, kje in kdaj je potrebna pomoč, in sami odpravljajo napake, ne da bi se o tem posvetovali z vodilnim osebjem. Pisarniško tehnični delavci bodo prav tako doživeli občutne spremembe, vendar pa bo pri njih povečanje individualne odgovornosti bistveno manjše kot pri strokovnih delavcih. Mnogo bolj kot strokovni delavci se čutijo ogroženi, deloma zaradi neskladja med dano in zahtevano usposobljenostjo, deloma pa tudi zaradi omejitev pri rasti oziroma razvoju organizacije.

Ker se bodo mnoge odločitve tako sprejemale na nižjih ravneh, bodo lahko vodilni delavci več pozornosti namenili ključnim vprašanjem organizacije, kot na primer:

- strateškemu planiranju, vključno s strategijo tehnološkega razvoja,
- organiziranju in izboljšanju sistema človek – stroj – informacija,
- ovrednotenju delovanja vseh funkcij sistema,
- proučevanju ciljev, načrtov, dosežkov na vseh ravneh organizacije,
- razvijanju človeškega dejavnika – maksimaliziranje sposobnosti in delovnega prispevka vseh zaposlenih (Lund, Hansen 1986).

Avtomatizacija proizvodnje oz. drugih temeljnih procesov zahteva od uprave več kot doslej. Na nove, praviloma zahtevnejše in številnejše naloge se uprava odziva s povečanjem zaposlovanja z avtomatizacijo svojih delovnih procesov, deloma pa tudi z organizacijskimi ukrepi.

Informacijska tehnologija povzroča v kadrovski strukturi uprave precejšnje spremembe. Najprej omenjamo spreminjanje usposobljenostne strukture zaposlenih. Nastajajo novi poklici, v upravi se pojavljajo tehnični profili v večjem številu kot doslej, nekateri tradicionalni poklici pa odmirajo. Zelo nazoren je primer ZDA, kjer so v obdobju 1972 do 1980 v upravnih dejavnostih ugotovili, da so se potrebe po računalniških kadrih povečale za okrog 170 odstotkov, potrebe po tajnicah so bile večje za okrog 30 odstotkov, potrebe po stenografih so se zmanjšale za skoraj 50 odstotkov, potrebe po strojepisnem delu se niso spremenile, potrebe po telefonistih pa so se zmanjšale za okrog 20 odstotkov (Guliano, 1982).

Zaradi drugačnih potreb po delavcih so potrebne premestitve in prekvalifikacije delavcev, nekateri poklicni profili pa postanejo odveč. Prilagajanje na novo tehniko povzroča težave in različne napetosti v kolektivu. Izkušveno ugotavljamo, da je uspešnost prerazporeditev in prekvalifikacij odvisna od izobrazbe in intelektualne ravni ter starosti. Vendar pa prerazporeditev delavcev ni nujno slaba rešitev. Gledano dolgoročno, je prerazporeditev lahko tudi dobra možnost za napredovanje. Ne glede na to je treba zagotoviti, da bodo prizadeti delavci še pred implementacijo informacijske tehnologije vedeli, katere dejanske možnosti za delo še obstajajo, imeti morajo možnost usposabljanja za nova dela, pa tudi strokovna pomoč mora biti zagotovljena.

Čim obsežnejša bo avtomatizacija upravnih dejavnosti, tem večje bodo premestitve oziroma prerazporeditve delavcev, pa tudi omejevanje zaposlenosti. S tem se razširjata pristojnost in odgovornost kadrovske službe in skupnosti za zaposlovanje, saj bo treba razviti učinkovitejše obveščanje o prostih delovnih mestih, hitrejša in manj formalizirano funkcionarno usposabljanje in prekvalifikacije.

Sodoben pristop k oblikovanju dela predpostavlja sočasno oblikovanje (humaniziranega) dela, ki zadovoljuje človeške potrebe in optimalne tehnološke zahteve. Vsaka delovna naloga se oblikuje na tak način, da bodo prišle do polnega izraza sposobnosti človeka in stroja. To pa je v bistvenem nasprotju s tradicijo »maksimiranja z minimalizacijo« (Lund, Hansen 1986).

Značilnosti sodobnega oblikovanja dela v upravnih dejavnostih so:

a) V klasični upravi so notranje organizacijske enote zaprti sistemi, katerih pregrade onemogočajo posamezniku vpogled v delo drugih. Potek dela v delovnem sistemu poznajo le vodilni ljudje in organizatorji dela. V sodobni upravi je sistem oblikovan tako, da vsak posameznik poleg temeljitega poznavanja svojega dela in njegove vloge v sistemu razpozna tudi možne smeri svojega delovanja ter delovanja drugih sestavin delovnega procesa. Delavci morajo jasno videti razmerja med njihovimi aktivnostmi v celotnem delovnem procesu. Tudi odnos delo – končni rezultat mora biti jasen.

b) Zlasti z uporabo osebnih računalnikov so bile zagotovljene možnosti za celovitejše oblikovanje dela. Vsak delokrog vključuje vse aktivnosti, ki so značilne za upravni delovni proces. Od priprave dela, sprejemanja in vnašanja podatkov do obdelave vsebin in kontrole. Tu se posebej poudarja pomen sodelovanja delavcev pri oblikovanju dela. Delavci, ki svoje delo dobro poznajo, so pomemben vir informacij za organizacijske strokovnjake. To omenjamo, ker se v nerazvitih okoljih, kamor sodi tudi uprava, pri oblikovanju dela v novih razmerah daje večja teža tehničnim profilom in zahtevam, ne pa delavcem, ki bodo ta dela opravljali.

Raziskovanje je pokazalo, da je delovne postopke treba preoblikovati ali celo na novo izdelati, če hočemo zagotoviti učinkovito uporabo sodobne tehnike. Pri tem pa je napačno, če se celotno delo in tudi odgovornost prenese na tehnično raven. Oblikovanje dela je stvar organizacijskega strokovnjaka in interdisciplinarnega pristopa. Nujno je sodelovanje organizacijskega strokovnjaka s strokovnjaki s področja informacijske tehnologije, prav tako nujno pa je sodelovanje vodstva in vseh prizadetih delavcev.

c) Količina dokumentarnega gradiva, ki kroži po upravnih dejavnostih, se eksponentno povečuje. Zato je bila logična posledica uvajanja informacijske tehnologije prav avtomatiziranje skladiščenja vsebin dokumentov, vzporedno s tem pa razvijanje programskih orodij za hitro poizvedovanje. Ker v upravnih dejavnostih večinoma niso razvili sistemov za racionalno obdelavo dokumentarnega gradiva, informacijska tehnologija v bistvu samo nadomešča ročno polnjenje zbirk dokumentarnega gradiva, zaradi česar lahko informacijska tehnologija celo otežuje preglednost in učinkovito uporabo dokumentarnega gradiva. V tem pogledu je korak naprej integriran pisarniški sistem EVDOK, ki smo ga razvili na Višji upravni šoli v Ljubljani, saj omogoča celovit pregled nad vsemi zapisi in dogodki v upravi (organizaciji), hkrati pa zagotavlja opravljanje običajnih pisarniških rutinskih del.

d) S celovitostjo dela in razvojem komunikacijskih sredstev se pojavi možnost za opravljanje dela z drugih lokacij, na primer doma. Čeprav je na prvi pogled možnost vabljiva, pa izkušnje razvitega sveta opozarjajo na negativne učinke. Med najpomembnejšimi je vsekakor povečanje socialne izolacije. Ze dalj časa ugotavljamo, da so bivališča v mestih postala spalna naselja, v katerih se ljudje med seboj ne poznajo. S premikom dela na dom bi se človeški stiki verjetno še zmanjšali, povečalo pa bi se število socialno-patoloških pojavov.

Ker sodobna tehnika tudi v okviru delovne organizacije oblikuje številne delokroge, ki so med seboj povezani z računalniškim omrežjem (LAN), posamezniki komunicirajo z drugimi s pomočjo tega omrežja oziroma – drugih komunikacijskih sredstev. Neposredni človeški stiki se zmanjšujejo. Zato je treba zagotoviti delavcem možnost za ustvarjanje neposrednih stikov s sodelavci v delovni skupini, s tehničnim, vodilnim in drugim osebjem.

Ena izmed oblik, ki postaja vse pomembnejša, so avtonomne delovne skupine, v katerih delavci sami planirajo, izvajajo, vodijo in nadzirajo delovne operacije.

Zaradi relativne avtonomnosti so te skupine dokaj zaprte. Sodobna organizacijska praksa je zato uveljavila model teamskih mrež.

e) Eden temeljnih pogojev sodobno organizirane uprave je stalna razpoložljivost delovne zmogljivosti. Če manjka le eden od virov, delovni proces ne bo daljal pričakovanih učinkov.

f) Medtem ko sodobna, računalniško vodena, robotizirana proizvodna tehnologija zmanjšuje število človekovemu zdravju nevarnih del, pa je v upravnih dejavnostih nekoliko drugače. Delovno okolje v pisarnah doslej ni ogrožalo človekovega zdravlja. Z računalniki se pojavi sevanje, večje so obremenitve oči, reprografske naprave pa zaradi strupenih hlapov prav tako negativno učinkujejo na človeka. Pri oblikovanju dela zato stopajo v ospredje ergonomske zahteve.

Sklepna ugotovitev

V preteklosti, v manj razvitih okoljih, pa tudi še danes so obstajala pretirana pričakovanja glede uporabnosti informacijske tehnologije. Zlasti vodilni ljudje so pričakovali velike spremembe v načinu dela v proizvodnih procesih in strokovnih službah organizacij. Nedvomno so spremembe velike in očitne, vendar ne vedno pozitivne. Razen tega je treba vpliv oziroma učinke informacijske tehnologije presoјati v odnosu do drugih tehnologij v organizaciji. V upravnih dejavnostih pa je vendarle vpliv informacijske tehnologije relativno večji, kajti v teh dejavnostih so bila doslej tehnična sredstva še manj pomembna sestavina delovnih procesov. Toda tudi tu so se z večjo delitvijo dela, s standardizacijo in koncentracijo dela postopoma zagotovile možnosti za uporabo informacijske tehnologije.

Informacijska tehnologija povzroča raznovrstne spremembe v organizacijski strukturi uprave, v procesih odločanja, v kadroviski strukturi in v organizaciji upravnega dela. V tem kratkem prikazu sprememb pa se je pokazalo, da informacijski tehnologiji kljub njenim nespornim kakovostnim učinkom ne kaže pripisati usodnosti. Informacijska tehnologija je le ena izmed kakovostnih osnov dobre uprave. Njena prava vrednost se pokaže šele tedaj, kadar usposobljene delavce, informacijsko tehnologijo in druge materialne dejavnike, informacije itd. povežemo z dobro organizacijo dela. Čeprav smo v sestavku namenili glavno pozornost informacijski tehnologiji, je vendarle eno izmed pomembnih spoznanj zahteva po večji uveljavitvi organizacijske znanosti v upravi.

VIRI

- Bair, J. H., Mancuso, L.: *The Office Systems Cycle*, HP Palo Alto 1985, str. 39
Guliano, V.: *Mechanisation of office work*, *Scientific American* 3/1982, str. 82
Lorbar, M.: *Akt o organizaciji in delu ter akti o sistemizaciji del in nalog kot faktorja, ki vplivata na izkoriščenost fonda delovnega časa (raziskava)*, VŠOD Kranj 1984
Lund, R. T., Hansen, J. A.: *Keeping America at work*, Wiley&Sons, New York 1986, str. 22
Pusić, E.: *Problemi kadrov v upravi*, (referat) *Alternative organiziranosti v gospodarstvu, javni upravi in družbenih dejavnostih*, Portorož 1985, str. 120
Dogovor o skupnih osnovah za notranjo organizacijo in sistemizacijo del in nalog v upravnih organih v SR Sloveniji, Uradni list SRS, št. 11/1989

IVAN ŠIBER*

Socialna struktura in struktura zavesti

I. VPRAŠANJA STRUKTURE ZAVESTI

Za potrebe tega prikaza bomo pojem družbene zavesti omejili na pomen konkretne, neposredne, individualne zavesti, zavesti konkretnega človeka, ki se je oblikovala v danem družbenem prostoru in času in je materialni nosilec družbene zavesti. Saj gre za neposredno prežemanje eksistencialnih pogojev, socialne dediščine in družbenih opredelitev, torej za tisto vsebino družbene zavesti, ki je skupna širšim družbenim skupinam.

Prav tako moramo opozoriti, da smo se v raziskovanju usmerili k tistim oblikam zavesti, ki so latentna podlaga širših individualnih in družbenih opredelitev, drugače povedano, k vprašanjem o stališčih, ne pa o mnenjih, ki so neposredne reakcije na neko aktualno družbeno dogajanje.

Stališče seveda lahko redko proučujemo kot izoliran odnos posameznika do nekega pojava. Tako kot pri mnogih drugih značilnostih osebnosti, se pojavljajo tudi pri stališčih medsebojni odnosi, določena strukturiranost in determiniranost z nekaterimi občimi dejavniki. Socialni odnos, še posebej pa v ožjem pomenu politični odnos, je precej več kot preprosta potrditev ali zanikanje nekega pojava, saj hkrati pomeni vsaj delno zaokrožen pogled na svet. Tak zaokrožen pogled na svet je vsekakor tudi ideologija. Ideološko utemeljenost takšnega odnosa pogojuje skupinska ali razredna zainteresiranost, ki je navzoča v njegovem ozadju.

Ko povezujemo ta dva pojma – opredelitev in ideologijo – ju seveda v celoti ne izenačujemo; menimo le, da so opredelitve – zaradi nekaterih svojih lastnosti, nastanka, medsebojne usklajenosti in vloge, ki jo imajo pri ponašanju posameznika, z vidika socialno-psihološke analize razmišljanja – del ideologije.

Usmerjenost raziskave k problematiki opredelitev kot relativno trajnem odnosu do relevantnega družbenega okolja, pa tudi naš namen, da bi raziskali določene idejne usmeritve, nas navaja tudi k določenim postopkom operacionalizacije za potrebe raziskave. Prvi korak je vsekakor izbira določenih objektov stališč (usklajenih s problematiko raziskovanja), drugi je konstrukcija določenih merilnih inštrumentov, tretji pa iskanje latentnih struktur, ki so v podstati posameznih opredelitev glede na različne objekte. Pravzaprav se je takšen pristop v raziskovanju te problematike v svetu in pri nas že uveljavil. Po eni strani omogoča analizo odnosov glede na posamezno opredelitev, njeno pogojenost s socialno dediščino, položajem v družbeni strukturi in ustreznim procesom socializacije, po drugi strani pa na podlagi spoznavanja ideoloških dejavnikov, ki pojasnjujejo skupno varianco posameznih opredelitev, odkriva strukturiranost in konsistentnost »ideološke zavesti« in njeno pogojenost z omenjenimi spremenljivkami.

* Dr. Ivan Šiber, redni profesor Fakultete za politične vede v Zagrebu.

Zanimivo je, da so vprašanja raziskovanja strukture družbene zavesti v SR Sloveniji relativno zanemarjena. Sicer lahko zasledimo nekaj zelo pomembnih longitudinalnih raziskav javnega mnenja, pa tudi parcialne raziskave, predvsem psihološke, o odnosu do nacionalnega ali do religije, celovitejših raziskav strukture družbenih stališč pa preprosto ni. Tudi v tem dejstvu je mogoče iskati pomen te raziskave.

Zgradba lestvic stališč (indeksov)

Ker smo hoteli kar najceloviteje zajeti problematiko družbene zavesti, ne le v razmerju do političnih procesov in pojavov, marveč tudi glede na zelo različne segmente družbenega življenja in okolja, smo se raziskave lotili s skupno 120 bazičnimi partikulari (trditvami), za katere smo menili, da v določeni meri pokrivajo najpomembnejše odnose posameznika z družbeno relevantnim okoljem. Pri izbiranju trditev smo na eni strani upoštevali že vzpostavljene in preverjene merilne inštrumente,¹ na drugi pa smo skušali poiskati formulacije, ki bi ustrezale nekaterim teoretskim izhodiščem.

Seveda v postopku operacionalizacije ni mogoče upoštevati izključno teoretskih konstrukcij, v okviru katerih ima vsak posamični odnos strogo določen pomen. Tisto, kar teoretiki političnega ekstrapolirajo kot določeno ideologijo ali ideološko orientacijo, doživlja in vrednoti navaden, poprečen človek povsem drugače. Številni logični distinktivni pomeni dobivajo v človekovi zavesti precej bolj posplošena vrednotenja. Prav tako je treba omeniti, da moramo nekatere vsebine operacionalizirati v preprostih, vsakomur razumljivih izjavah. To poudarjamo še posebej zato, ker lahko včasih dosledni teoretski postopek in analiza postavita pod vprašaj sam merilni inštrument. Prav zato empirično analizo nujno spremljajo določeni postopki statistične validacije, na podlagi katerih lahko z večjo gotovostjo govorimo o vsebinah družbene zavesti.

Konstrukcija posameznih indeksov je potekala po naslednjem postopku:

- na podlagi simptomatične preskušnje veljavnosti (vpogleda v vsebino posameznih trditev) smo sestavili 15 apriornih indeksov;
- z uporabo metode faktorске analize smo preverili njihovo faktorško strukturo (notranja konsistentnost, ali vsebuje enega ali več faktorjev, ali vsebuje trditve, ki so zunaj faktorске matrike);
- z uporabo metode faktorске analize na skupni matriki 120 izjav;
- na podlagi teoretskih podmen in faktorških analiz smo sestavili 27 indeksov, ki so tako teoretsko utemeljeni kot tudi empirično potrjeni. Pri tem je vsekakor treba omeniti, da se v strogo metričnem pogledu njihova veljavnost precej razlikuje, da nekateri indeksi (glede na število izjav in odstotek pojasnjene variance kot tudi glede na teoretsko enoznačnost) pomenijo za nas veljavne merilne inštrumente, drugi pa so bolj spodbuda za nadaljnje raziskave in obdelave. Kakorkoli že, v opisih rezultatov in pri interpretacijah bomo vedno opozorili, ali gre za preverjene strukture ali pa bolj za indikacije. Teh 27 indeksov, ki jih lahko označimo kot *raven stališč*, smo podvrgli postopku faktorске analize in izločili 7 *interpretabilnih faktorjev*, ki jih lahko razlagamo kot raven določenih *političnih in širših družbenih*

¹ V mislih imamo raziskave: I. Šiber: »Socialna struktura i politički stavovi«, CAPS, Zagreb 1974; I. Šiber: »SKJ, socialna struktura i svijest«, nav. delo; D. Pantić »Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva«, v »Društveni slojevi i društvena svest«, Beograd 1977; V. Jerbić i S. Lukić »Idejna kretanja i konfliktna žarišta u redovima mladih SR Hrvatske«, CITRA, CK SKH, 1979.

usmeritev. Teh sedem faktorjev pojasnjuje 50,6% celotne variance (ob predpostavki, da je lambda večja od 1!).

Vsebine posameznih stališč in strukturo posameznih usmeritev ponazarjamo z naslednjo tabelo:

Tabela: Faktorska struktura stališč in vmeščenenost posameznih usmeritev*

STALIŠČA	USMERITVE						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
Ugled ZK	-.76	-.09	.01	.06	-.04	-.14	.12
Vloga ZK	-.65	.13	-.13	.04	.17	-.05	.17
Družbena kritičnost	.78	.02	.09	.04	-.09	-.12	-.03
Zaupanje v delo	-.51	.23	.03	-.04	.22	-.33	-.12
Pravica do stavke	.54	.25	.04	-.02	.19	-.07	.08
Zveze in poznanstva	.48	.22	-.09	-.05	.38	-.09	.00
Percepcija razrednosti družbe	.42	.29	.04	.15	.23	.21	.31
Egalitarizem v delitvi	-.02	.67	.12	.00	.02	-.11	.26
Država (vloga)	.16	.66	.29	-.03	.20	-.04	.05
Delo kot nujnost	.17	.59	.10	-.11	-.24	-.15	-.09
Jugoslovanska povezanost	-.09	.59	-.19	-.05	.00	-.14	.04
Avtoritarnost	-.01	.69	.22	-.16	.02	-.11	-.11
Modernizem	.09	.48	-.16	.01	.06	.10	-.30
Religija	.14	.09	.67	-.04	-.23	-.02	-.01
Vsebinska nacionalna povezanost	-.17	.06	.59	-.06	.26	-.03	.05
Nacionalna distanca	-.13	-.11	.33	.63	.02	.04	-.12
Distanca »višjih« poklicev	-.08	-.04	.05	.82	-.08	-.10	-.07
Distanca »nižjih« poklicev	-.03	.01	.05	.84	.00	-.13	.05
Politična distanca	.05	-.08	.00	.69	.03	.00	.03
Načrtovanje družine	-.04	-.13	-.40	-.05	.34	.12	.38
Emocionalna nacionalna povezanost	-.10	-.07	.19	.05	.59	.12	.18
Neodvisnost	.09	.12	-.12	.02	.58	-.15	-.18
Zaščita okolja	.18	.04	-.25	-.06	.54	.06	.03
Tehnokratizem	-.05	-.11	.08	-.01	.49	.01	-.43
Ugled »nižjih« poklicev	-.11	.17	.05	.06	-.02	-.76	-.14
Ugled »višjih« poklicev	-.03	-.04	-.01	.11	.01	-.74	.14
Protiegalitarizem	.12	.06	-.11	.10	.41	.08	-.56

* V tabeli so s polkrepko pisavo označeni indeksi tistih stališč, ki so dosegli veliko faktorsko zgotostitev.

Interpretacija ugotovljenih faktorjev

Pri interpretaciji ugotovljenih faktorjev so pomembna tista stališča, ki so dosegla visoko faktorsko zgotostitev. V tem primeru smo za spodnjo mejo pomembnosti postavili vrednost 0.30, kar pomeni, da analizirani faktor pojasnjuje 9% variance posameznega stališča. Jasno je, da smo pri poimenovanju dobljenih faktorjev upoštevali predvsem dominantne vrednosti.

V naši analizi je zanimivo, da ima kar 22 od 27 analiziranih odnosov pomembne vrednosti zgolj na enem dejavniku, 4 na dveh, le en pa na treh. Takšen rezultat omogoča relativno enopomensko interpretacijo.

Dobljeni faktorji kažejo, da teh 27 kazalcev, ki jih obravnavamo kot relevantne vsebine zavesti v odnosu do družbenega okolja, ne moremo obravnavati kot samostojne, neodvisne odnose posameznika do okolja, saj se strukturirajo v določene celote. Ob tem moramo vsekakor nujno opozoriti, da so rezultati faktorjske analize v prvi vrsti odvisni od tistega, kar smo postavili v medsebojni odnos, tako da je končni izid zgolj matematična rešitev, ki v največji meri sistematizira in »poenostavlja« celovitost odnosov med spremenljivkami. Če je to matematično rešitev mogoče hkrati tudi družbeno in teoretsko interpretirati, tedaj je postopek dosegel svoj namen. V tem primeru imamo razen matematične jasnosti, ki je delno očitna iz navedenih rezultatov, tudi zelo interpretabilne podatke, ki se skladajo tudi z nekaterimi drugimi raziskavami.

Faktor 1. Gre za bipolarni dejavnik, pri katerem imamo na eni strani pozitivno stališče (predznak je stvar statistične obdelave, tako da je popolnoma vseeno, v katero smer ga postavimo!) do vloge in ugleda, ki ju ima zveza komunistov v družbi, in do zaupanja, da je z delom mogoče v družbi napredovati – na drugi strani pa najdemo kritičnost do družbenih procesov, pozitivno stališče do stavke, poudarjanje razrednega značaja družbe in opozarjanje na prisotnost »zvez in poznanstev«. Ker smo v tej raziskavi izpustili odnose do privatne lastnine, večpartijskega sistema in drugega (kar tej podobne raziskave sicer vedno obravnavajo), lahko le predpostavimo, da bi bile tudi te vsebine sestavni del tega faktorja in da gre v našem primeru predvsem za pozitiven ali negativen odnos do obstoječe družbene usmeritve. V eni prejšnjih raziskav smo podobno vsebino imenovali »prosystem – antisystem« usmeritev. Glede na to, da smo v tej analizi zanemarili številne relevantne vsebine, menimo, da je prav, če faktor omejimo na *odnos do zveze komunistov in družbeno kritičnost*.

Faktor 2. Menimo, da je ta dejavnik zelo zanimiv in zelo enopomenski. Vsebuje stališča do egalitarizma v delitvi, do vloge države, poudarja predvsem instrumentalno vlogo dela, stališče do jugoslovanstva in avtoritarnost kot relativno trajno lastnost osebnosti. Ob tem moramo poudariti, da so vsa stališča, ki jih vsebuje ta faktor, stabilna in da smo jih dobili iz večjega števila enot. Hkrati je ta dejavnik identičen (če izvzamemo avtoritarnost, ki tam ni bila zajeta) s tistim, ki smo ga dobili v neki drugi raziskavi,² kar še stopnjuje njegovo pomembnost in trdnost – tako v okviru drugih populacij kot tudi glede na nekatere druge vsebine »zavesti«. Ta faktor opozarja na težnjo po čimvečji enakosti pri delitvi, po močni državni regulativi in jugoslovanski usmeritvi kot tistemu, kar je nad vsako nacionalno posebnostjo. Avtoritarnost kot sestavni del tega faktorja kaže na psihološki sindrom, ki je osnova za sprejemanje takšnega »pogleda na svet«.

Faktor 3. Ta dejavnik določa pozitiven odnos do religije, poudarja pomen jezika, religije, tradicije, zgodovine, kulture za nacionalno samobitnost, kaže pa tudi na nepripravljenost za sklepanje zakona s pripadnikom druge narodnostne skupine. Hkrati najdemo v njem tudi negativno stališče do načrtovanja družine. Zdi se nam logično, da to dimenzijo poimenujemo »nacionalno-religijska« usmeritev, kar vsekakor opozarja tudi na prisotnost določenih tradicionalnih vrednotenj, za katere ni nujno, da imajo tudi neposredne idejne konotacije.

² I. Šiber, »SK, socialna struktura i svijest«, nav. delo.

Seveda pa je razodevanje takšne usmeritve hvaležna vsebina določenih manipulacij v zelo določenih idejnih smereh.

Faktor 4. Tu najdemo vse vsebine t. i. »socialne distance« – odnos do sklepanja zakona s pripadniki drugega naroda, do določenih poklicev – glede na religioznost (oziroma nereligioznost) in članstvo (oziroma nečlanstvo) v zvezi komunistov. Ugotovimo lahko, da se te na videz različne vsebine močno povezujejo v enem faktorju, za katerega menimo, da v bistvu opozarja na skupinocentrizem – to je na pripadnost lastni skupini, ne glede na to, kaj motivira pripadnost in vpliva na sklepanje zakona. Naj poudarimo, da sta do podobnega faktorja v svoji raziskavi prišla tudi V. Jerbić in S. Lukić.³

Emocionalna nacionalna povezanost (»emocionalna« smo poudarili zato, da bi opozorili na razliko med to in »vsebinsko« povezanostjo) vsebuje tri standardne trditve, s katerimi raziskujemo povezanost z lastnim narodom. Te vsebine sta Rot in Havelka⁴ pojasnjevala kot obliko »poudarjene narodnostne povezanosti«.

Neodvisnost izražajo trditve, da je »treba poslušati starejše le, kadar imajo prav«, zahteve po vse večji samostojnosti delovnih organizacij ter po priznanju, da je »spoštovanje človekove svobode pomembnejše od nekaterih državnih interesov«. Zdi se nam, da dajejo prav te vsebine ugotovljenemu faktorju pravi pomen, da gre za pravico do »ločenega mnenja«, do čimmanjše, nepotrebne državne regulative in podobnega.

Zanimivo je, da te vsebine spremlja še neka, tipično »slovenska« vsebina, ki dobi neredko tudi politično konotacijo. Gre za zaščito človekovega okolja, t. i. »ekološko« stališče, po katerem je zaščita okolja pogosto pomembnejša od ekonomskega razvoja in ki pravi, da je treba v največji možni meri izrabiti alternativne vire energije. V okviru tega faktorja naletimo tudi na pozitiven odnos do tehnokratizma, do večje vloge ljudi, »ki znajo« in jim je treba prepustiti družbeno odločanje.

Če strnemo vse te vsebine, ugotovimo, da gre za željo po tem, da bi bil lastni narod samosvoj, da bi se zmanjšala državna regulativa, zaščitilo okolje v katerem živimo in da bi imeli strokovnjaki čim večjo vlogo. Zato se nam zdi najbolj prav, da ta faktor poimenujemo »neodvisnost«, saj je le-ta v njem prevladujoča vsebina.⁵

Faktor 6. Sestavljata ga samo dve stališči; v bistvu gre za dve plati enega samega stališča – odnosa do ugleda, ki ga imajo posamezni poklici. Glede na to, da so te vsebine pomembnejše za svojevrsten poskus »psihološke rekonstrukcije strukture« (torej za to, kako se realni družbeni odnosi v strukturi odražajo v zavesti posameznikov), tega dejavnika sedaj ne bomo posebej obravnavali.

Faktor 7. Ta faktor nima posebej visoke stopnje uglasenosti z nekim stališčem, ki bi enoznačno določal njegovo vsebino. Vendarle pa so tudi relativno nizke vrednosti lahko precej enoznačne. Sedmi dejavnik izraža namreč negativen odnos do tehnokratizma in modernizma, do protiegalitarizma, hkrati pa tudi pozitiven odnos do načrtovanja družine in percepcije razrednosti naše družbe. Prvi trije odnosi kažejo, da gre za svojevrsten *tradicionalizem*, oziroma za odpor do tega, da bi znanje upoštevali in ga primerno ovrednotili. Vendar pa moramo to opredelitev jemati bolj kot hipotezo za nadaljnje poglobljene študije, kot pa trdno ugotovitev.

Če poskušamo zdaj v celoti komentirati ugotovljeno faktorsko strukturo, moramo poudariti, da prvi trije faktorji (seveda z nujnimi zadržki do restriktivne

³ V. Jerbić, S. Lukić, nav. delo.

⁴ N. Rot, V. Havelka, »Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoškolske omladine«, IDN, Beograd 1973.

⁵ Ker so ti rezultati le del celotne jugoslovanske raziskave, bo zanimivo ugotavljati, ali podobne vsebine nastajajo tudi v drugih okoljih ter (seveda) kakšni so odnosi do njih.

vsebine prvega) predstavljajo svojevrstne *idejne usmeritve*, ki se skladajo z izidi iz nekaterih prej opravljenih raziskav.

Če izhajamo iz hipoteze, da obstaja v vsakem političnem sistemu določen vrednostni sistem, ki (psihološko gledano) predstavlja prevladujočo vsebino družbene zavesti in omogoča samo delovanje sistema – in če postavimo, da je ta vrednostni sistem temeljna vsebina politične socializacije na makroravni (predvsem v sistematskih in vseobsegajočih procesih, še posebej v procesu izobraževanja), tedaj naj bi prvi ugotovljeni faktor (z omenjenimi pridržki) pomenil *temeljni ideološki faktor*, ki odseva sprejemanje tega vrednostnega sistema.

Drugi faktor, ki smo mu rekli *egalitarno-etastični*, naj bi v prvi vrsti (vsaj na ravni podmene) izražal neposreden socialno-ekonomski položaj. Posamezniki, ki imajo nižje dohodke, bolj zapostavljen položaj in podobno, vidijo rešitev osebnega položaja verjetno v družbeni enakosti na področju delitve. Pri tem se jim zdi nujna intervencija države. Zavrloje tega ta faktor na področju individualnih vrednotenj verjetno *odseva socialno deprivacijo* oziroma socialni položaj.

Tretji faktor, *nacionalno-religijski*, izraža vsebine neformalne socializacije v ožjih družbenih skupinah. Posameznik prevzema določena vrednotenja nacionalnega in religijskega kot del družbene dediščine, zato menimo, da je prav, če ta faktor raziskujemo tudi kot del posebne *tradicionalne pripadnosti*.

Skupinocentrizem, naš četrti faktor, prav tako odraža tradicionalno pogojeno zaprtost do vsega, »kar ni naše«, ne glede na to, za katere skupine gre. To obče, nediferencirano zavračanje drugih je vsekakor hvaležna snov, ki se jo dá v situacijah družbenih konfrontacij z različnimi manipulacijami različno razlagati.

Za peti faktor, *neodvisnost*, se nam zdi, da je rezultat aktualnih družbenih kontroverz in da opozarja na odnos do obstoječih in željenih smeri rešitve.

Predpostavljamo, da šesti faktor, *ugled poklica*, odseva individualni položaj v strukturi poklica.

Sedmi faktor, *tradicionalizem*, je (kot smo že prej poudarili) precej heterogen, zato je težko enoznačno določiti tako njegovo vsebino kot tudi pogojenost.

II. RAZMERJE MED SOCIALNO STRUKTURO IN STRUKTURO ZAVESTI

Razmerje med socialno strukturo in strukturo zavesti je tako kot tudi razmerje med ustreznimi družbenimi odnosi zelo kompleksno. Po eni strani je družbena zavest rezultat, nekakšna nadgradnja temeljnih družbenih odnosov, po drugi pa lahko, ko je enkrat izoblikovana, povratno učinkuje na ohranjanje ali spreminjanje odnosov, na podlagi katerih je nastala. Prav tako sta v analizi teh odnosov možni dve osnovni hipotezi: ena pravi, da zavest odraža celotne pogoje življenja in je rezultat eksistencialnega položaja v strukturi družbe; pravi torej, da *človek misli tako kot živi*. Drugače povedano: vsa njegova doživljanja, vrednotenja in občutja odsevajo njegov socialni položaj. Po drugi hipotezi pa vsaka družba vzpostavi prevladujoči vrednostni sistem, ki je temelj skupnega življenja in ohranjanja obstoječega. Tu gre za organizirano in premišljeno družbeno prizadevanje, da bi vrednostni sistem vodilne družbene skupine postal vodilni vrednostni sistem celotne družbe; v to funkcijo so vpreženi vsi procesi institucionalne socializacije, predvsem pa vzgojno-izobraževalnega sistema.

Ko smo obravnavali vsebine ugotovljenih faktorjev kot latentnih struktur, ki združujejo vrsto manifestnih odzivov ljudi, smo opozorili tudi na nekatere hipote-

tične odnose. Ker pa je namen tega dela vendarle predvsem opozoriti na metodološke možnosti določenega pristopa, se ne bomo zadrževali pri opisovanju posameznih vsebin, še posebej ne pri analizi distribucije posameznih odnosov v celotni populaciji. Takšen pristop (ki je družbeno gotovo relevanten) ima eno temeljno pomanjkljivost: določitev trdnih opornih točk, ki bi omogočale vrednotenje izsledkov. V empiričnih raziskavah te vrste so te oporne točke predvsem *odnosi*, ki so lahko *longitudinalni* (kar pomeni, da neke vsebine raziskujemo v funkciji časa) ali pa *komparativni* (kar pomeni, da težišče analize postavimo na razlike med posameznimi skupinami). V tem drugem primeru so za *vrednotenje celotnih izsledkov, ugotovljenih pri slovenski populaciji*, merodajni le tisti podatki, ki smo jih dobili v drugih delih države. Glede na naslov našega dela pa se bomo osredotočili na primerjavo podatkov o vsebinah »družbene zavesti« ob upoštevanju položaja posameznika ali skupin v družbeni strukturi. Ob tem naj še enkrat opozorimo, da delamo to primerjavo zgolj na podlagi analiziranih segmentov v družbeni in tehnični delitvi dela. Prav tako naj poudarimo, da so vsi podatki izraženi v standardnih vrednostih, kar pomeni, da imajo skupni, primerljivi imenovalci, ki smo ga dobili iz povprečne vrednosti; kadar torej rečemo *bolj ali manj*, to nekaj pomeni šele v razmerju do drugih skupin in ne v smislu nekakšnega vrednotenja zunaj ugotovljenih rezultatov. Na primer, poudarjanje, da so »samostojni strokovnjaki« precej manj avtoritarni od posameznikov v neposredni materialni proizvodnji, dejansko pomeni samo to, ne pa tega, da sploh niso avtoritarni.

V tej analizi ne bomo navajali množice posamičnih rezultatov, ki bi v našem primeru verjetno ne omogočali neposrednega vpogleda v temeljne odnose; zato bomo izpostavili le tiste, ki so statistično pomembni in jih skušali kar najbolj jedrnato predstaviti.

Začnimo pri osnovnem in verjetno najbolj relevantnem izsledku raziskave. *Sistematičen, konsistenten, statistično pomemben odnos med položajem v socialni strukturi in vsebino zavesti se pojavlja le pri prvih treh faktorjih*. Opominjamo, da gre za tiste faktorje, za katere smo poudarili, da jih je mogoče označiti tudi za svojevrstne *idejne usmeritve* – odnos do zveze komunistov, egalitarno-etastična usmeritev, nacionalno-religijska usmeritev.

Odnos do Zveze komunistov in z njim povezana kritičnost do družbenih procesov sta pomembno povezana s položajem v družbeni delitvi dela, torej z vrstjo organizacije, v kateri posameznik deluje.

MATERIALNA PROIZVODNJA, DRUGO GOSPODARSTVO, DRUŽBENE DEJAVNOSTI	ETA	DRŽAVNE SLUŽBE
Manjša vloga zveze komunistov	0.11	Večja vloga zveze komunistov
Manjši ugled zveze komunistov	0.20	Večji ugled zveze komunistov
Večja kritičnost	0.12	Manjša kritičnost

Navedeni koeficienti korelacije so ETA koeficienti, ki smo jih dobili na podlagi F razmerja v okviru analize variance.

Čeprav so ugotovljeni koeficienti precej nizki, so statistično pomembni in kažejo, da tisti, ki so zaposleni v državnih službah, v *povprečju* zagovarjajo potrebo po zvečevanju vloge zveze komunistov; tej organizaciji pripisujejo večji ugled kot zaposleni v drugih dejavnostih, hkrati pa so manj kritični do družbenih doga-

janj. Ne bo odveč če omenimo, da so bili rezultati raziskave, izvedene v Zagrebu že davnega leta 1971, takorekoč popolnoma enaki.⁶ To poudarjamo zato, da si naših rezultatov ne bi razlagali, kot da so odsev sedanjih dogajanj v jugoslovanski družbi ali slika nekaterih specifičnosti populacije v SR Sloveniji. Še več, tudi razmerja med aritmetičnimi sredinami (pretvorjenimi v standardne vrednosti) so skoraj povsem identična! To ugotovitev je verjetno moč interpretirati kot rezultat določene kadrovske politike pri sprejemanju kandidatov v dejavnosti državnih služb, intenzivnejše in bolj sistematične politične socializacije (vojska, milica), pa tudi tega, da se za takšne službe v glavnem odločajo tisti, ki v večji meri sprejemajo vrednote te družbe.

Medtem ko je ta faktor (oziroma njegove vsebine) povezan izključno z zvrstjo dejavnosti, pa so drugi faktorji in njihove vsebine bistveno povezani s položajem posameznika v tehnični delitvi dela.

Ugotovljene razlike so dovolj sistematične in kažejo, da imajo nekatere skupine nadrejen položaj glede na sprejemanje določenih stališč. Na enem polu kontinuuma (ekstremu) so posamezniki, ki so neposredni izvrševalci v proizvodnji, na drugem pa so samostojni strokovnjaki in vodje celotne dejavnosti. Izvrševalci v administraciji in neposredni voditelji so zaradi cele vrste vsebin precej bližje neposrednim izvrševalcem v proizvodnji, kar bomo prikazali tudi v razpredelnici.

Zaradi boljše preglednosti bomo prikazali le usmeritve kontrastnih skupin:

NEPOSREDNA PROIZVOD- NJA	ETA	SAMOSTOJNI STROKOVNJA- KI, VODJE (celotne dejavnosti)
Za enakost pri delitvi	0.25	Proti enakosti pri delitvi
Za močno državo	0.19	Proti močni državi
Visoka avtoritarnost	0.27	Nizka avtoritarnost
Ekstrinzična motivacija	0.27	Intrinzična motivacija
Sprejemanje stavke	0.11	Proti stavki
Proti tehnokraciji	0.18	Za tehnokracijo
Večja nacionalna distanca	0.16	Manjša nacionalna distanca
Večja religioznost	0.16	Manjša religioznost

Opomba: ETA koeficient smo vpeljali na podlagi upoštevanja vseh skupin, ne le teh kontrastnih!

Pogojenost ugotovljenih podatkov je verjetno moč iskati v dveh skupinah razlogov: prva skupina razlogov je povezana s položajem v procesu proizvodnje (različne oblike deprivilegiranosti, iz katere izhaja predvsem egalitarno-etatični sindrom, nato pa še ekstrinzična motivacija in sprejemanje stavke kot metode za uresničevanje interesov); druga pa je skupina razlogov, ki so povezani s tradicijo, izobrazbeno ravnijo in temu podobnim, iz česar izhajajo predvsem avtoritarnost, religioznost pa tudi odbojnost do drugih.

Takšna interpretacija (ali bolje: opozarjanje na možno smer pojasnjevanja ugotovljenih rezultatov) je v skladu s prejšnjimi določnicami, po katerih drugi faktor (egalitarno-etatični) razkriva predvsem eksistencialni položaj posameznika, tretji (religijsko-nacionalni) pa pogoje osebne socializacije, s čimer mislimo predvsem na tradicijo, ki jo posredujejo družinske razmere.

Ti podatki nazorno osvetlijo že prej izrečene ugotovitve. Položaj v delitvi, pogojen s položajem v organizacijski strukturi, pelje k odločnejšemu zagovarjanju

⁶ I. Šiber, »Socijalna struktura i politički stavovi«, CAPS, Zagreb 1974.

uravnilovke pri delitvi, kar je hkrati povezano tudi z željo po večji državni intervenciji kot zagotovitvi enakopravnosti. Ti podatki se ujemajo tudi z izsledki drugih raziskav v naši državi in seveda tudi z izsledki, ki so jih prinesle raziskave v drugih državah.⁷

SKLEP

Če izhajamo iz namena tega dela, da bi na vzorcu ene republike (v tem primeru SR Slovenije) preizkusili možnosti določene operacionalizacije socialne strukture in ugotovili nekatere temeljne vsebine družbene zavesti, pa tudi odnos med položajem posameznika v družbeni strukturi in med vsebinami njegove »zavesti«, lahko sklenemo:

1. Operacionalizacija socialne strukture v kategorijah družbene in tehnične delitve dela je poleg svoje simptomatične solidnosti pokazala, da je analitična shema uporabna tudi za ugotavljanje določenih sprememb položaja posameznika v strukturi družbe (*vertikalna socialna mobilnost*) in celo za raziskovanje socialne pogojenosti določenih vsebin družbene zavesti. Seveda to še zdaleč ne pomeni, da je naš pristop docela enoznačen, sploh pa ne, da je edino možen. Je le eden od predlaganih poskusov operacionalizacije, ki je nekoliko bližji t. i. »razredni analizi«, kot pa so to npr. stratifikacijski pristopi. V pogledu tega empiričnega gradiva bodo potrebne še nadaljnje analize, da bi v okviru različnih teoretskih usmeritev natančno opredelili odnos med to metodo in nekaterimi drugimi možnimi operacionalizacijami.

2. Analiza »strukture družbene zavesti« je ob svoji simptomatični veljavnosti pokazala tudi relevantno konsistentnost glede na nekatere latentne strukture. Kljub določenim pomanjkljivostim v operacionalizaciji (predvsem imamo v mislih pomanjkljivost vsebin, ki se nanašajo na prevladujoče ideološke usmeritve), so ugotovljeni faktorji, še posebej tisti, ki jih je moč interpretirati v pojmi usmeritev, skoraj identični tistim, ki so jih dale raziskave v drugih okoljih in z različnimi vzorci.

3. Glede na strukturiranost vsebin družbene zavesti bi radi opozorili na dve ugotovitvi, ki zahtevata posebno pozornost, preverjanje in ustrezno pojasnitev. Gre za ugotovitve faktorja, ki smo ga poimenovali »neodvisnost«, in ki vsebuje različne opredelitve, od načrtovanja družine in emocionalno-nacionalne povezanosti do nujnosti osamosvajanja gospodarskih subjektov in posameznikov.

Prav tako je zanimivo dejstvo, da so se vsebine, ki se nanašajo na »nacionalno«, razcepile v dva neodvisna faktorja. »Vsebinsko-nacionalno povezanost« (pomen religije, tradicije, jezika, ekonomije, politike za nacionalno pripadnost) kot tudi distanco do pripadnikov drugih narodov (ugotovljeno iz vprašanj o pripravljenosti do sklepanja zakona) najdemo skupaj z religioznostjo, kar smo tudi poimenovali »religijsko-nacionalna« usmeritev, medtem ko so vsebine iz t. i. »emocionalne nacionalne povezanosti« zunaj tega faktorja, in sicer v polju faktorja »neodvisnost«. To dejstvo poudarjamo predvsem zato, ker so dosedanja raziskovanja fenomen nacionalne povezanosti proučevala skoraj izključno glede na vsebine, ki smo jih v naši raziskavi zajeli pod »emocionalno nacionalno povezanost«.

Verjetno nam bo vpogled v izsledke, ki so jih dobili v drugih republikah in pokrajinah, pokazal, da so ti odnosi trdni in značilni za ves jugoslovanski prostor ter nam bodo s tem najbrž omogočili bolj enoznačno interpretacijo.

⁷ Glej na primer, J. F. Lea: »Political Consciousness and American Democracy«, Univ. Mississippi, Jackson 1982.

Marxovo pojmovanje dela med preteklostjo in sedanostjo

Marx je pojmoval delo izrazito pluralistično: v zgodnjem obdobju predvsem antropološko, v poznejšem pa sociološko-ekonomsko. Toda kljub različnim vidikom in različnim poudarkom v posameznih obdobjih njegovega življenja in miselnega razvoja lahko njegov koncept dela zgotavimo v tri koncentrične kroge: »Odtujitev v bistvu dela« (Ekonomsko-filozofski rokopisi), »ekonomska osvoboditev dela« (Državljanska vojna v Franciji) in »delo kot prva življenjska potreba« (Kritika gothskega programa). Presečišče teh krogov pa je delo kot »generična bitnost« človeka.

Razkritje odtujenosti dela in s tem odtujenosti »človeka kot delavca« je vsekakor eno največjih spoznanj novoveške politične misli. Toda Marx ni niti teoretsko niti metodološko presejel dihotomije med odtujenim (mezdnim) delom in kapitalom. V ekonomski in politični stvarnosti 19. stoletja je bila namreč notranja diferenciacija dela in kapitala šele v začetni fazi; precej je delo in kapital notranje homogeniziral, tudi antagonizem med njima. Poznejši razvoj proizvodnih sredstev, še zlasti v drugi polovici našega stoletja, pa je povzročil korenite spremembe v strukturi, funkciji in organizaciji dela. Preustrojil se je tudi kapital.

Iz »odtujitve v bistvu dela« je Marx konceptualno in institucionalno razvil očrt »ekonomske osvoboditve dela«. Predmet te »osvoboditve« je delo, po vsebini pa je to »ekonomska osvoboditev«. Očrt te »osvoboditve« je torej izrazito historičen. Zaznamovan je z ekonomsko in politično stvarnostjo 19. stoletja, v kateri je prevladovala ekonomija nad politiko, vpliv političnih strank in sindikalnih organizacij pa je bil še neznaten. Marx je očitno čezmerno skrčil široko prostranstvo subjektivitete, ki tvori človekovo bit. Delo resda ni zgolj akcidenca njegove biti, ni pa brez presežka tudi njegova »generična bitnost«. Dandanes je to še bolj očitno kot v preteklosti. Splošne pravice in svoboščine človeka in državljana so vsaj toliko pomembne, če že ne pomembnejše, kot položaj delavca v proizvodnji. Brez teh pravic in svoboščin pa je bistveno okrnjena tudi metoda totalitete, kot je G. Lukács označil Marxovo metodo.

Iz »generične bitnosti« dela je Marx zasnoval tudi svoje videnje komunistične družbe. Komunistično družbo je označil kot družbo, ki bo uveljavila načelo »Vsak po svojih sposobnostih, vsakomur po njegovih potrebah!« V takšni družbi bo »delo samo prva življenjska potreba«. Neekonomske potrebe pa je Marx podcenil, če ne celo prezrl. In kar je še pomembnejše: človek zadovoljuje svoje potrebe ne samo v odnosu do narave, temveč tudi v razmerju do drugih ljudi. Svobode, varnosti in miru pa ne bo mogel nikoli deliti po potrebah niti po sposobnostih.

Kot družboslovec, ki se je oblikoval v horizontu evropske racionalistične misli, je Marx poseben pomen pripisoval razvoju produktivnih sil. Na ta razvoj je oprl tudi podaljševanje prostega časa. Temu je namreč prisodil odločilno vlogo pri prehodu v komunistično družbo. Tako je v Očrtih kritike politične ekonomije

* Dr. Rudi Kocjančič, predavatelj na Višji upravni šoli v Ljubljani.

trdil, da bo v prihodnosti pravo merilo bogastva prosti in ne delovni čas.¹ V Kapitalu pa je ugotavljal, da je skrajšanje delovnega časa temeljni pogoj za prehod iz »kraljestva nujnosti« v »kraljestvo svobode«, prosti čas pa naj bi omogočil »razvoj človeške moči, ki je samemu sebi namen.«²

Delovni čas se je v našem stoletju, predvsem v drugi polovici tega stoletja, res bistveno skrajšal, obenem pa se je ustrezno podaljšal prosti čas. Nekateri analitiki tehnološkega in gospodarskega razvoja celo napovedujejo, naj bi človek v prihodnjem stoletju ne namenjal delu več kot 15% svojega življenja. Toda kljub skrajšanju delovnega časa in podaljšanju prostega časa človek nič bolj učinkovito ne premaguje »odtujenosti v bistvu dela«. Nekdanje izvore dehumanizacije so izrinili novi, ki so največkrat subtilnejši, niso pa nič manj brezdušni. Tako je v preteklosti prevladovalo težko fizično delo, delavci so delali tudi v težjih delovnih razmerah, dandanes pa so čedalje bolj duševno obremenjeni. Zato se množi število depresij in frustracij, naraščajo absentizem, fluktuacija, izguba motivacije in delovne morale, naravnost grozljive pa so številke o zgodnji invalidnosti, poklicnih boleznih, nesrečah pri delu in ljudeh, ki odhajajo v predčasni pokoj.³ Tudi zaradi delitve dela postaja delo čedalje bolj monotono, atomizirano in dehumanizirano. Delavci sprejemajo delo predvsem kot nujo. To je razvidno tudi iz empiričnih raziskav.⁴ Zato lahko samo pritrdimo A. Schaffu, da tudi socializem ne bo premagal »odtujenega dela«.⁵

Tudi pričakovanje, da bo prosti čas omogočil »razvoj človeške moči, ki je samemu sebi namen«, se ne uresničuje. Prosti čas je še naprej v funkciji »kraljestva nujnosti«. Delavci namreč porabijo del prostega časa za fizične in psihične priprave za delo, njihovo porabo dobrin v prostem času pa čedalje bolj narekuje proizvodnja. Intenzivno se spreminjata tudi struktura in prednost družbenih potreb. Prav tako je prosti čas izvor novih čeri in pasti: slepega porabništva, dezintegracije človekove osebnosti, novih bolezni, predvsem duševnih, in subtilnejših, hkrati pa brezobzirnejših oblik ideologije, manipulacije in kriminala. Dandanes ni potreba po socializaciji prostega časa nič manj nujna kot potreba po socializaciji proizvodnje. Seveda pa ima prosti čas ambivalentno naravo. Prosti čas pomeni tudi relativno razbremenitev in sprostitvev delavcev; prav tako omogoča sprostitvev individualnih dejavnosti ljudi; pomen prostega časa se kaže tudi v obsežni kodifikaciji prostega časa; po mnenju izvedencev OECD pa je prosti čas eden od kazalcev družbene blaginje; potemtakem ni presenetljivo, da nemška SPD uvršča vprašanje socializacije prostega časa med etična vprašanja.⁶

Tako delo kot prosti čas ponujata torej protislovne možnosti: sta možna izvora emancipacije, hkrati pa tudi odtujenosti človeka. Protislovnost dela in prostega časa izhaja že iz ontološkega dejstva, da je človek zoon politikon (Aristotel). Kot zoon politikon zadovoljuje svoje potrebe in interese v razmerju in v odnosih do drugih ljudi. Do drugih ljudi pa človek ni samo v konjunktivnih (kooperacija, akomodacija, asimilacija), ampak tudi v disjunktivnih odnosih (konflikti, nasprotovanja, tekmovanja). V te odnose vstopajo ljudje z različnimi dispozicijami in

¹ K. Marx, Osnovi kritike politične ekonomije, K. Marx, F. Engels, Dela, tom 20, Beograd 1979, str. 74–75.

² K. Marx, Kapital tretji zvezek, CZ, Ljubljana 1973, str. 914.

³ H. Požarnik, Alternative, poti in stranpoti napredka, KRT, št. 18/1984, str. 76–89.

⁴ Glej predvsem: V. Arzenšek, Struktura i pokret, Univerzitet u Beogradu, Centar za filozofiju i društvenu teoriju, Beograd 1984, str. 15–18.

⁵ A. Šaf, Marksizem i ljudska jedinka, Beograd, Nolit, 1967, str. 168–169. A. Schaff sicer izčrpnje obravnava Marxovo teorijo alienacije v svoji znani monografiji Entfremdung als Phänomen, Europaverlag, Wien 1977.

⁶ E. Epper, ed., Grundwerte – für eine neues Godesberger Programm, Texte der Grundwerte Kommission der SPD, (Reinbek: Rowollt aktuell, 1984), str. 111.

različnimi pozicijami v sistemu delitve dela. Zoon politikon je trajno odprt za konflikte, nasprotja in tekmovanja, v katerih skuša svoje nasprotnike in tekmece preseči. Človek pa je zoon politikon tako pri delu kot v prostem času. Odtujitev v prostem času torej ni niti izvedena niti sekundarna; izvori te odtujitve so prav tako originarni in avtonomni kot izvori odtujitve v delu (proizvodnji). Zato odtujitev v prostem času ni razložljiva z Marxovo shemo o razmerju med ekonomsko bazo in vrhnjo stavbo.

Delo in prosti čas tudi nista povsem ločena pola v človekovem življenju in uveljavljanju. Z intelektualizacijo in profesionalizacijo dela se razlike med delom in prostim časom še bolj zmanjšujejo. Profesionalno delo ne ločuje več delovnega od prostega časa; delovni čas prepreda celotno življenje, pristočasovne aktivnosti pa se vse bolj uveljavljajo v delovnem času.⁷ Tudi širjenje neformalnega dela vpliva na zmanjševanje razlik med klasičnim (formalnim) in prostim časom. Človek torej ni samo homo faber, ampak kompleksno in strukturirano družbeno bitje. Zato je lahko samo človek v celotnosti svojih potreb in interesov subjekt upravljanja splošnih zadev (DPS), delavec pa je lahko samo subjekt upravljanja v proizvodnji.

Področje dela doživlja tudi številne strukturne spremembe. I. Svetlik uvršča med te spremembe predvsem naslednje: uvajanje novih tehnologij, naraščanje brezposelnosti, substitucijo dela s kapitalom in znanjem, ločevanje proizvodnje od zaposlovanja, skrajšanje delovnega časa, širjenje neregularnih oblik zaposlovanja in neformalnega dela, fluidizacijo poklicne kariere in segmentacije trga delovne sile.⁸ T. Hribar pa presoja pomen in naravo dela v sodobnih družbah predvsem z vidika obče sistemske teorije. Po tej teoriji sta sistem in okolje enakovredna; delo torej nima v razmerju do narave nikakršne prednosti. Celotno tiste ne, ki izhaja iz Marxove definicije dela, po kateri je delo moč, narava pa (le) snov.⁹

Že več let je v strokovni javnosti v obtoku tudi teza C. Offeja o razsrediščanju dela. Po tej tezi delavci zaradi diferenciacije delovnih procesov in segmentacije delovnega trga izgubljajo svojo identiteto; vzporedno s tem mezdno delo spreminja svojo klasično naravo, se dehomogenizira in sili delavce v diferencirane oblike sindikalnega odpora; prav tako narašča zaposlovanje mimo primarnega trga dela (neformalno delo, delo v vojski in v zaporih, črno delo itn.); naraščajoče storitveno delo pa ni neposredno odvisno od racionalnosti zaslužkovne družbe; čedalje večja je tudi mobilnost delovne sile in vse več delavcev se zaposluje izven svojega poklica, hkrati pa se podaljšuje prosti čas in zmanjšuje delež življenjske delovne dobe; obenem dodatni zaslužek izgublja motivacijski učinek; tovarne pa niso več žarišča socialnih konfliktov. Vzporedno s temi spremembami se zmanjšuje tudi vpliv dela v globalni družbi. C. Offe ugotavlja, da »obstaja nek širok družboslovni konsenz (pa tudi zmedenost) glede dejstva, da v mnogih zahodnih družbah prevladujejo socialne in politične teme (kot mir in razorožitev, varstvo naravnih osnov življenja, definicija in institucionalizacija spolnih vlog, človečanskih in državljan-skih pravic), ki imajo skupno vsaj negativno značilnost, da jih ni mogoče – ali vsaj samo po vedno bolj preverjenih miselnih ovinkih – interpretirati kot derivatov konfliktov, ki imajo izhodišče v produkcijski sferi in katerih predmet je kontrola danih produkcijskih procesov in delitve njenih rezultatov.«¹⁰ Po mnenju T. Hribarja pa razsredičenje dela ni več teoretsko vprašanje, ampak empirično dejstvo.

⁷ Veljko Rus, V. Arzenšek, Rad kao sudbina i kao sloboda, SNL, Zagreb, 1984, str. 71.

⁸ I. Svetlik, Ustavna kodifikacija dela, Teorija in praksa, 1987, št. 10–11, str. 1621–1623.

⁹ T. Hribar, Teorija in praksa, 1978, št. 10–11, str. 1354–1355.

¹⁰ C. Offe, Delo kot ključna sociološka kategorija?, Teorija in praksa, št. 12, str. 1550–1561.

Zato se na teoretski ravni zastavlja vprašanje reinterpretacije pojma dela kot takega.

Toda strukturne spremembe v sferi dela same po sebi ne spreminjajo osrednjega mesta dela v družbi. V tem pomenu je prepričljivo mnenje Veljka Rusa, da so tudi sodobne družbe delocentrične.¹¹ Drugače pa se kaže mesto dela v optiki globalnih strukturnih sprememb. Že narava in z njo človek sta toliko ogrožena, da ne moremo mimo ugotovitve sistemske teorije, da delo nima v razmerju do narave nikakršne prednosti. Homo sapiens je celo v strahu za svoje preživetje; tudi varnost in mir ljudi sta negotova; nič manj niso okrnjene tudi njihove pravice in svoboščine. Vsa ta eksistencialna vprašanja sodobnih ljudi pa niso razložljiva po načelu enega središča. Sodobne družbe so izrazito policentrične. In delo je samo eno od njihovih središč. Delo torej ni razsrediščeno kot »večni naravni pogoj za človeško življenje«, temveč kot edini pogoj za človeško življenje. Mimo tega dejstva pa ne moremo tudi pri oblikovanju in delovanju organov upravljanja v sodobnih družbah.

Številne dileme izzivajo tudi vprašanja o strukturi, subjektiviteti in funkciji delavskega razreda v sodobnih družbah. Med prvimi, ki so v kontekstu marksistične misli identificirali in problematizirali te dileme, je bil A. Gorz. Že v začetku šestdesetih let je analiziral globinsko strukturo neokapitalističnih družb in skušal formulirati novo strategijo delavskega razreda. Spoznal je, da »beda ne more biti temelj boja za socializem«, opustil dogmo, da bo »revolucionarni skok nekega dne neizbežen«, in se zavzel za »strategijo postopnega osvajanja oblasti«. Zatrnil je tudi, da ne obstaja kriza delavskega razreda, marveč kriza teorije o delavskem razredu. V knjigi z značilnim naslovom Zbogom proletariat pa je ugotovil, da je delavski razred izčrpal svojo zgodovinsko moč in izgubil vlogo avtonomnega socialnega subjekta.¹² Tudi po mnenju A. Touraina je delavski razred v postindustrijskih družbah izgubil osrednjo družbeno vlogo, razredni boj pa je zgodovinsko presežen.¹³ Drugače presoja položaj in naravo delavskega razreda v sodobnih kapitalističnih družbah H. Braverman. Po njegovem mnenju splošna degradacija dela v teh družbah homogenizira delavski razred in ga s tem krepi kot subjekt družbenih sprememb.¹⁴

Dandanes so med najvnetejšimi zagovorniki teorije o izginjanju osrednje vloge delavskega razreda postmarksisti. E. Laclau in Ch. Mouffe trdita, da je »kriza zajela celotno koncepcijo socializma, ki se opira na osrednjo ontološko vlogo delavskega razreda, na vlogo Revolucije z veliko začetnico kot temeljnega momenta pri prehodu iz enega tipa družbe v drugi . . .«. ¹⁵ Postmarksisti ne priznavajo več »epistemološke« in »ontološke« centralnosti delavskega razreda ne v družbeni teoriji ne v družbenem delovanju. Hkrati razkrivajo intenzivno razgrajevanje notranje strukture delavskega razreda. Na izginjanju osrednje vloge tega razreda in na njegovi notranji diferenciaciji pa gradijo teorijo novih družbenih gibanj.

Sodobna marksistična teorija ponuja številne ugovore zoper tezo o izginjanju osrednje vloge delavskega razreda. Razlika med tema ugovoroma je izredno velika: sega od klasičnih interpretacij delavskega razreda do razločevanja med njim in proletariatom kot »ničnostjo svetovnega reda«. In vendar so te interpretacije v nečem prekratke: vse zanemarjajo odprtost družbenih razredov. Delavec ni

¹¹ Veljko Rus, Oblast politokracije nad delavstvom, Mladina, št. 25, 24. junija 1988, str. 29.

¹² A. Gorz, Delavska strategija in neokapitalizem, Komunist, Ljubljana 1970, str. 7, 8 in 13.

¹³ A. Touraine, L'après socialisme, Grasset, Paris 1980, str. 41–48.

¹⁴ H. Braverman, Rad i kapitalistički kapital, Globus/Zagreb, str. 30 in 311–350.

¹⁵ E. Laclau, Ch. Mouffe, Hegemonija in socialistična strategija, Partizanska knjiga, Ljubljana 1987, str. 7 in 51.

samo delavec, temveč je tudi možen lastnik in oblastnik. In lastnik ni zgolj lastnik, oblastnik pa ne le oblastnik, ampak sta oba tudi potencialna delavca. Vsi skupaj pa so potencialne žrtve najrazličnejšega političnega in drugega nasilja. Potemtakem so vsi v prvi vrsti – državljani. In v tej točki je marksistična teorija razredov prekratka. Državljana je po tej teoriji požrl delavec. Po tej teoriji so bili tudi iz naše ustave pregnani državljani. Še manj razumljiva je redukcija človeka na delavca. V Državljanski vojni v Franciji je Marx o človeku kot delavcu zapisal naslednje: »Ko se delo nekoč osvobodi, bo postal sleherni človek delavec...«. ¹⁶

Iz marksističnega pojmovanja dela je idejno in konceptualno izveden tudi naš sistem upravljanja. Upravljanje kot funkcija dela sicer ustreza večini samoupravnih organizacij in skupnosti, predvsem pa organizacijam združenega dela. Oporečno pa je uvajanje načela dela v skupščine družbenopolitičnih skupnosti, ki so splošne oblike odločanja v naši družbi. Zbori združenega dela so izraz mehaničnega trganja subjektivitete državljanov. Še nevarnejše so pobude, da bi uvedli tudi v zvezni skupščini zbor združenega dela. V ozadju teh pobud je težnja, da bi pri odločanju o ključnih vprašanih uveljavili načelo majorizacije in s tem okrnili sedanji ustavni položaj federacije. V večnacionalni državi, kot je Jugoslavija, upravljanje po načelu dela slabi posebno nacionalno naravo gospodarstva. Vse to terja, da rekonceptualiziramo in redefiniramo ustavno vlogo dela in delavskega razreda. Mimo tega bi v sedanjih ustavnih razpravah ne smeli.

Doslej smo osredotočili našo pozornost na strukturne spremembe v sferi dela in na vpliv teh sprememb na strukturo globalnih družb. Toda prestrukturiral se je tudi kapital. Že Marx je v Kapitalu identificiral proces ločevanja kapitala-funkcije od kapitala-lastnine. ¹⁷ Proces je bil ambivalenten: izšel je iz delitve dela, obenem pa je izzval nadaljnjo delitev dela. Posledica delitve dela je profesionalizacija dela, posledica te pa monopolizacija delovnih sposobnosti. Monopolizacija strokovnih sposobnosti je omogočila monopolizacijo ekonomske in politične moči ter koncentracijo te moči v rokah tehnokracije. Moč tehnokracije je lahko formalna (legalna), lahko pa je neformalna (ilegalna). Obe sta trajni možni izvor alienacije. Še posebej je nevarna neformalna moč tehnokracije, ki vzdržuje dualizem med formalnim in dejanskim odločanjem ter omogoča ilegalizacijo odgovornosti. Neformalna moč je tudi ena od značilnosti klik. Potemtakem kapital-funkcija nič manj ne ogroža emancipacije človeka kot kapital-lastnina.

Prve tektonske premike v strukturi sodobnih globalnih družb, posredno pa tudi v njenih delih, je vsekakor izzval nastanek birokracije intervencionistične države (»pozitivna država«) in birokracije političnih strank. Geneza sodobne birokracije je sicer dolga: njeni začetki segajo v obdobje absolutnih monarhij, v novoveškem pomenu se je najprej konstituirala kot birokracija liberalne države (»negativna država«), sodobne družbe pa je zajela splošna birokratizacija. O birokraciji obstajajo številne teorije. Ena od najstarejših in najpomembnejših je Marxova. A. Bibič ugotavlja, da je njegova kritika birokracije »metodološko in teoretično pomembna za sleherni politični strukturo, v kateri obstaja monopol ali elementi politične alienacije...«. ¹⁸ Po Marxu birokracija »imanentno vsebuje težnjo po iracionalnem dožemanju sveta in njegovi iracionalni manipulaciji«. Lenin je bil kritičen predvsem do državne birokracije, zaznal pa je tudi začetke birokratizma izven

¹⁶ K. Marx, Državljanska vojna v Franciji, K. Marx, F. Engels, Izbrana dela, I. zvezek, CZ, Ljubljana 1951, str. 687.

¹⁷ K. Marx, Kapital, tretji zvezek, CZ, Ljubljana 1973, str. 494–495.

¹⁸ A. Bibič, Zasebnost in skupnost, »Civilna družba« in država pri Heglu in Marxu, Mladinska knjiga, Ljubljana 1972, str. 194.

državnega aparata (partije, sindikata itn.).¹⁹ Vendar birokracije ni pojmoval niti formuliral kot vladajoči sloj niti kot družbeni razred. Birokratizem je v prvi vrsti obravnaval kot značajске lastnosti ljudi in kot način njihovega dela. Presoja vprašanja, koliko je bil sam Leninov koncept izvor birokracije in birokratizma, presega vprašanje te razprave. R. Luxemburg je v birokraciji identificirala »gospodstvo klike«.²⁰ A. Gramsci je v birokraciji odkril »vodilno osebje, ki izvaja prisiljevalno oblast in ki se na določeni stopnji sprevrže v kasto«.²¹ Pomembno prispeva k marksistični teoriji birokracije Kardeljevo pojmovanje birokracije. Kardelj je sicer dosleden Marxovi teoriji birokracije, po kateri je birokracija predvsem monopol nad oblastjo in izvor odtujenosti. Je pa Marxovo teorijo razvil; birokracijo pojmuje širše; ne samo kot monopol nad politično, ampak tudi nad ekonomsko oblastjo. Po njegovem mnenju sega oblast, politična in ekonomska, tudi izven države, predvsem v »lastno birokracijo« delavskega razreda.²² Vzrokov za nastanek in obstoj »lastne birokracije« pa ni raziskoval.

Med drugimi teorijami o birokraciji izstopa teorija M. Webra. Po njegovi teoriji je centralno načelo sodobnih družb racionalizacija, centralna struktura pa birokratska organizacija.²³ V meščanskem družboslovju obstaja več variacij te teorije, v zadnjih desetletjih pa se množijo zoper to teorijo številni pomisleki in ugovori (G. Friedman, A. Touraine, B. Merton itn.). Izčrpnější prikaz teh teorij in interpretacij presega predmet te obravnave. Tokrat se omejujemo predvsem na posledice nastanka in obstoja birokracije.

Nastanek sodobne birokracije je povzročil pravi preobrat v razmerju med »ekonomsko strukturo družbe« in »vrhno stavbo«. Načeloma ni več niti »ekonomska struktura družbe« niti »vrhna stavba« a priori primarna. Dandanes so med njima možne različne povezave. Tako je stalinistična država, v kateri je bila institucionalizirana politična volja partitokracije, absorbirala ne samo ekonomijo, temveč celotno javno življenje, pa tudi zasebno. Z. Mlinar ugotavlja, da je tudi pri nas v povojnem času prevladovala pravnopolitična sfera.²⁴ Po mnenju Z. Posavca je »čista fikcija možnost avtonomnega obstoja sveta dela, in to fikcija devetnajstega stoletja . . .«.²⁵ Teza »Delo je moč, nadrejena vsemu« je ob izteku našega stoletja bližja iluziji kot stvarnosti.²⁶ Spremenjeni položaj dela (proizvodnje) se kaže tudi v razmerju med družbo in državo. J. Habermas sodi, da dandanes razmerje med družbo in državo ne obstaja več kot razmerje med bazo in nadstavbo.²⁷ Da je Marxova interpretacija razmerja med »ekonomsko strukturo družbe« in »vrhno stavbo« presežena, je razvidno tudi iz številnih variacij, s katerimi skušajo posamezni družboslovci reinterpretirati to razmerje.²⁸ Izkušnje družb, ki so se napotile v socializem, pa pričajo, da je treba še posebej redefinirati mesto kulture v družbi. Teza, da je kultura »nadgradnja družbe«, ki jo zagovarja tudi H. Marcuse, je že

¹⁹ Glej predvsem: V. I. Lenin, Bolje manj – toda bolje in O živilskem davku, v: V. I. Lenin, Izbrana dela, IV. zvezek, CZ, Ljubljana 1950, str. 698 in 516.

²⁰ R. Luxemburg, K ruski revoluciji, v: R. Luxemburg, Izbrani spisi, CZ, Ljubljana 1977, str. 773.

²¹ A. Gramsci, Hegemonija (civilna družba) in delitev oblasti, v: A. Gramsci Civilna družba in država, Komunist 1987, str. 127.

²² E. Kardelj, Smeri razvoja . . . , ČZP Komunist, Ljubljana 1987, str. 112.

²³ Veljko Rus, V. Arzenšek, prav tam, str. 153. Več: M. Weber, Wirtschaft und Gesellschaft, Tübingen, 1965, I.

²⁴ Z. Mlinar, Protislovja družbenega razvoja, DE, Ljubljana 1986, str. 81, 104 in 341.

²⁵ Z. Posavec, Teškoče oko utemeljenja političnih znanosti, Naše teme, Zagreb, str. 51.

²⁶ V. Sutlić, Praksa rada kao znanstvena povijest, Kulturni radnik, Zagreb 1974, str. 51.

²⁷ J. Habermas, Technik und Wissenschaft als »ideologie«, Frankfurt/M 1968, str. 75.

²⁸ M. Kerševan, Razredna analiza in marksistična družbena analiza, DE, Ljubljana 1980, str. 65–78.

v osnovi sporna.²⁹ Kultura je namreč konstitutivna in integrativna sestavina same človekove biti. Je pogoj in os dela, ne samo njegov derivat. Za umestitev kulture v družbo ima naravnost paradigmatično vrednost znana Cankarjeva misel, da je vprašanje socializma predvsem kulturno vprašanje.

Po problematizaciji položaja in narave dela v sodobnih družbah ter oznaki posledic tehnokracije in birokracije v teh družbah prehajamo k pomembnejšim sklepnim ugotovitvam. Marx je abstraktno duhovno delo prizemljal, Heglov absolut Dela Pojma pa je zamenjal s konkretumom dejave. In ob sestopu iz sveta abstrakcije v svet konkretne stvarnosti je delo razkrilo svojo temno, za Hegla nevidno stran, svojo odtujenost. Konkretna stvarnost je bila stvarnost 19. stoletja. V tej stvarnosti sta prevladovala dihotomiji dela in kapitala ter antagonizem med njimi. Edini primarni izvor odtujenosti je bila proizvodnja (delo); »izkrivljena zavest« (»falsches Bewusstsein«) je bila zgolj sekundarna oblika odtujenosti. V duhovnem horizontu te stvarnosti je Marx zasnoval »pravno in politično vrhno stavbo« kot funkcijo dela. Toda ustroj in narava sodobnih družb sta bistveno drugačna; sodobne družbe so celovitejše, razvitejše in protislovnejše. Oblike alienacije so subtilnejše in fluidnejše, čedalje bolj so tudi ilegalizirane. Tehnokracija in birokracija sta povsem originalna in avtonomna izvora odtujitve. Hkrati ima prosti čas izrazito ambivalentno naravo: je možni izvor emancipacije človeka, obenem pa tudi možni izvor novih oblik njegove odtujitve. Ekonomska, politična in socialna konfiguracija sodobnih družb je torej bistveno drugačna kot v času Marxovega življenja in dela. Sestop Marxovega koncepta dela v konkretno stvarnost sodobnih družb je sicer do neke mere razložljiv z njegovim metodološkim in teoretičnim instrumentarijem, njegova dispozicija »ekonomske osvoboditve dela« pa je v bistvu presežena. Zaradi strukturnih sprememb v sferi dela in v globalnih družbah je treba pomen in naravo dela sociološko reinterpretirati in ustavnopravno redefinirati. Že ob tej priložnosti pa lahko zatrdimo, da je načelo dela kot univerzalno načelo za oblikovanje in delovanje predstaviških organov (delegatskih organov) izčrpano.

Delo ima seveda tudi druge razsežnosti. V zadnjih desetletjih stopa v ospredje predvsem antropološki pomen dela. Toda antropološki diskurz o smislu in naravi dela presega predmet te razprave.

---

²⁹ H. Marcuse, *Kultur und Gesellschaft*, II, Frankfurt/M 1965, v: *Bemerkungen zur Neubestimmung der Kultur*, str. 147.

MARKO KERŠEVAN

Država in religija: marksizmi in religije v jugoslovanskih šolah*

I

V socialističnih sistemih Vzhodne Evrope naj bi – vse do najnovejših premikov – v oficialni ideologiji veljala tri načela:

- religija in religioznost je privatna zadeva;
- cerkev je ločena od države in le-ta je nevtralna do religij;
- za komunistične partije in njene člane religioznost ni privatna zadeva.

Ta načela naj bi sodila med temeljna načela marksistično usmerjenega (socialističnega) komunističnega gibanja, saj sta jih opredelila že Engels in Marx v kritičnih komentarjih k Erfurtskem in Gothsckem programu nemške socialne demokracije in prav na te tekste se je kasneje skliceval tudi Lenin, ko je proglasil, da je »religija zasebna zadeva nasproti državi, nikakor pa ne nasproti socialni demokraciji, nasproti marksizmu, nasproti delavski partiji«. (MEL 310) Prvi dve načeli nista bili nič specifičnega za marksistični socializem; tudi po klasikih marksizma naj bi bili pozitivna dediščina liberalno-meščanskega odnosa do religije in ju je kot taki treba ohranjati ali uveljaviti, če še nista. Toda: »Delavska stranka si... nasprotno prizadeva, da bi vest osvobodila verskih utvar...« (Marx; MEL 219)

Tretje načelo je v razmerah državnega socializma, državne partije in partijske države privedlo do – zaenkrat abstraktno in blago rečeno – specifične artikulacije in redukcije prvih dveh načel: do dejanske nenevtralnosti države nasproti religiji in do ogrožanja svobodnega religioznega opredeljevanja in izpovedovanja.

Nasprotovanje marksističnih partij religijam se je napajalo vsaj iz štirih virov: (1) iz tradicionalne marksistične kritike religije kot odtujitve, neznanstvene zavesti, »opija ljudstva«, orodja razrednega zatiranja in napovedovanja »odmrtja« religije v bodoči komunistični družbi; (2) iz prizadevanja za celovit »znanstveni« ali »humanistični« svetovni nazor, ki naj bi ustrezal »novemu« »socialističnemu človeku« na poti v družbo, v kateri ne bi bilo več mesta za religijsko zavest; kot tak je seveda lahko le ateističen; (3) iz zgodovinskih konfliktov med cerkvami in delavskim gibanjem, med bolj ali manj konservativno, »reakcionarno« naravnostjo tradicionalnih religij na eni strani in modernizacijskimi socialističnimi prizadevanji na drugi; (4) iz aktualne ideološke ali organizacijske konkurenčnosti. (Kerševan, 1988)

(Pragmatično politični razlogi so bili seveda največkrat dominantni, in z njimi zadnji dve vrsti virov.)

* Prispevek za XX. mednarodno konferenco za sociologijo religije s temo: »Država, pravo, religija« (Helsinki, avgust 1989).

V razmerah »državnega socializma« država s svojimi »ideološkimi aparati«, zlasti s šolo in množičnimi mediji, seveda sodeluje pri »graditvi socializma«. Njihova naloga je tudi vzgoja socialistične ali komunistične osebnosti z njej primernim »znanstvenim« in »znanstveno-ateističnim« svetovnim nazorom. Člani partije naj bi uveljavljali partijsko ideologijo (vključno z idejnim bojem proti religiji) seveda tudi pri svojem delu v ustreznih državnih ustanovah (kot so šola, vojska, tisk itd.). (Novikov 381, Kruglov 81) Načelna nevtralnost države do religije se tako uresničuje v načelu ločitve cerkve od države in v nevtralnosti države do različnih religij (do njihove različnosti), v najboljšem primeru v nevmešavanju v njihove notranje zadeve. De facto pa taka država ni nevtralna v izbiri med religijo in ateizmom.

Zadrega, ki je ob ohranjanju načela nevtralnosti države do religije ob tem neizogibna, se skuša ublažiti s poudarjanjem, da angažiranost npr. šole proti religiozni zavesti ni usmerjena proti vernikom: le-ti zaradi vere ne smejo biti prikrajšani v nobeni od svojih državljanskih pravic, ali kakorkoli poniževani in žaljeni. Tudi sicer naj bi bilo v ospredju »pozitivno« prizadevanje za »celovit znanstveni pogled na svet«; izogiba se besedam o ateističnem delovanju *proti* religiji. Taka retorika se raje prepušča zunaj-državnim in zunajšolskim organizacijam in neposredno sami partiji, njenim dokumentom in posebnim oblikam delovanja. Tako se ob vsem medsebojnem prežemanju razlika med partijo in državo, med načelom nevtralnosti države in nenevtralnosti partije, vendarle ohranja, toda očitno transformirana in reducirana.

S takim reduciranjem nevtralnosti države in njenim transformiranjem v dejansko nenevtralnost, pa je ogroženo tudi načelo privatnosti religije in s tem posredno enake pravice državljanov ne glede na njihov odnos do religije. Natančneje: religiozni državljani imajo enake pravice, nimajo pa enakih možnosti (oziroma jih sploh nimajo) npr. pri zaposlovanju v državne institucije, ki opravljajo vzgojnoizobraževalne dejavnosti. Ker je (če je) članstvo v vladajoči komunistični partiji pogojeno z nereligioznostjo, je religioznim že s tem otežkočeno ali celo onemogočeno delovanje ali vsaj napredovanje na tistih področjih, za katere je članstvo v partiji de facto pomemben ali celo nujen pogoj. Načelo o zasebnosti religije se je v takih razmerah pogosto tolmačilo v tem smislu, da je za ljudi v določenih poklicih in na določenih funkcijah (spet ne slučajno v šolstvu) religioznost dopustna kvečjemu kot intimna, torej javno neizpovedovana zadeva.

Jasno je, da tako zapostavljanje ni enako občuteno v vseh poklicnih in socialnih slojih: v nekaterih, zlasti delavskih ni niti percipirano, zelo občuteno pa je med izobraženci. O tem govorijo raziskave javnega mnenja v Sloveniji, ko je na vprašanje, ali so verujoči v družbi na kakršenkoli način zapostavljeni, odgovorilo 52% anketirancev, da niso zapostavljeni v nobenem pogledu, 33% da po zakonih in ustavi sicer niso, v praksi pa se to dogaja, 3% da so nasploš zapostavljeni (10% ni bilo opredeljenih). (SJM '72)

Ta splošna tendenca ali logika sistema se uresničuje v različnih artikulacijah in specifikacijah: tako poznajo v Sovjetski zvezi v šoli pouk predmeta znanstveni ateizem, medtem ko v NDR česa takega ni; teološke fakultete so npr. tu v okvirih državne univerze in CDU zagotavlja vsaj delu politično angažiranih vernikov tudi družbeno in politično promocijo; na Poljskem so člani vladajoče partije lahko tudi religiozni, v ČSSR pa je neobvezen katoliški verouk – ob nasprotovanju katoliške cerkve – dopuščen le v šolah itd.

Facit: Sočasno uveljavljanje omenjenih treh načel je praktično vodilo k nenevtralnosti države in k zoženemu razumevanju zasebnosti religije, čeprav se je formalno razlika med državo in partijo, zasebnostjo in javnostjo, civilno družbo in

državo vendarle ohranila in v spremenjenem kontekstu lahko vodi do drugačne logike in dinamike v religijskem polju.

Zdi se, da lahko tako tolmačimo novejšo dogajanje v jugoslovanskem kontekstu oz. vsaj v njegovem delu.

II

Še vedno veljavni Program ZKJ iz leta 1958 izrecno govori o »idejnem boju komunistov proti religioznim in drugim zablodam in predsodkom« in o »marksističnem materialističnem svetovnem nazoru komunistov«, zaradi česar »pripadnost k Zvezi komunistov ne dopušča nikakršnega religioznega verovanja«. Religija je obravnavana kot pojav, ki se »poraja in ohranja v določenih zgodovinskih pogojih materialne in duhovne zaostalosti ljudi«, zato je »ni mogoče odpraviti z administrativnimi sredstvi, ampak z nenehnim razvijanjem socialističnih družbenih odnosov, s širjenjem znanstvenih spoznanj in s splošnim stopnjevanjem človeške zavesti, s čemer se progresivno uresničuje človekova dejanska svoboda in likvidirajo materialno duhovni pogoji za razne zablode in slepila«. (Program ZKJ, 246)

Vse te klasične in trde marksistično-leninistične formulacije pa so vendarle vključene v širši kontekst programa, s katerim se partija oziroma ZK že takrat odpoveduje dirigiranju na področju kulture, znanosti in umetnosti, poudarjajoč svobodo kulturnega in umetniškega ustvarjanja; ZK si pridržuje pravico poseganja le v primerih, če se kultura izkorišča za protisocialistične in protihumanistične cilje. Praksa naslednjih let je v splošnem kazala, da je ZK sicer izjemno trdovratno vztrajala in vztraja pri nespreejemanju religioznih v članstvo, da pa je samo »odmiranje religije« bolj ali manj dolgoročno povezovala s splošnim družbenim in kulturnim razvojem, ne pa s posebno protireligiozno ali ateistično dejavnostjo. Politično in ideološko delovanje je bilo neposredno uperjeno proti različnim oblikam politizacije religije, proti »klerikalizmu« in »kleronacionalizmu«, pa čeprav so se ti pojmi tolmačili pogosto zelo na široko. Z različnimi administrativnimi in političnimi ukrepi se je sicer vsaj v prvih desetletjih oviralo tudi obredno veroučno in propagandno dejavnost cerkve, toda v zadnjih dveh desetletjih je v velikem delu Jugoslavije prenehalo tudi to. Vseskozi pa v Jugoslaviji ni bilo izrecno organizirane posebne ateistične dejavnosti. Sploh je izraz ateizem (tudi v zvezah kot znanstveno-ateističnem, humanistično-ateistični ipd.) tako rekoč vseskozi odsoten iz uradnega ideološkega slovarja. Opredelitve »komunisti kot ateisti«, »marksistični ateizem«, »ateistični marksistični svetovni nazor« se uporabljajo tako rekoč samo v kritikah s strani Cerkev, medtem ko so bili na marksistični strani zavračani kot zavajajoči, kot poizkusi izoliranja Zveze komunistov kot nekakšne organizacije ateistov ali gibanja za ateizem. (Kerševan, 1984) Vztrajanje pri nereligioznosti članov ZK se je v takih primerih hočeš nočeš utemeljevalo bolj s pragmatičnimi argumenti: protikomunistična naravnost zlasti rimsko katoliške cerkve in tradicionalna konservativnost prevladujoče ljudske religioznosti, nevarnost prenašanja med-religioznih in mednacionalnih konfliktov v samo ZK ipd. ali z abstraktnimi sklicevanji na znanstvenost in »naprednost«.

Program ZKJ ponavlja tudi tradicionalne garancije vernikom, da »komunisti spoštujejo pravico državljanov Jugoslavije, da pripadajo ali ne pripadajo kateri od verskih skupnosti, ki so priznane z ustavo in zakoni, kakor tudi da se praktično udeležujejo svojih verskih obredov in da zaradi svojega verskega prepričanja in

udeležbe pri obredih ne trpijo nikakršnih posledic v družbenih in političnih pravicah. Komunisti menijo, da so verska čustva osebna in zasebna zadeva vsakega državljana in so za dosledno uporabo načela svobode veroizpovedi in za dosledno uresničevanje načela o ločitvi cerkve od države in šole od cerkve«. (Program, 245)

Tekst veljavne ustave iz leta 1974 (enako kot predhodne) pravi, da je »izpovedovanje vere svobodno in človekova zasebna stvar«, da so »verske skupnosti ločene od države in svobodne pri opravljanju verskih zadev in verskih obredov, prepovedana pa je zloraba vere in verske dejavnosti v politične namene«. »Socialistična zveza delovnega ljudstva«, ki je po ustavi pristojna za kandidacijske in volilne postopke, formalno omogoča politično delovanje, kandidiranje in izbor tudi religioznim, saj članstvo v njej ni pogojeno z nereligioznostjo kot v ZK. Slednja ima v Socialistični zvezi in v njenih organih sicer prevladujoč vpliv, vendar so v novejšem času, zlasti v Sloveniji, vedno aktivneje vključeni vanjo tudi nečlani partije in tudi verniki.

Med avtoritativnimi vsejugoslovanskimi partijskimi dokumenti je vnesel nove poudarke v tej zvezi predvsem tekst Edvarda Kardelja, »Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja« (sprejet na partijskem kongresu leta 1978). Iz tradicionalnih marksističnih izjav o »globokih družbeno-zgodovinskih virih religije« ne izvaja kot običajno nujnost dolgotrajne in potrpežljive materialne in kulturne dejavnosti za njihovo odpravljanje, ampak »potrebo, da je občan kot vernik svoboden«. Naglaša, da je človekova privatna stvar tako religiozni kot ateistični svetovni nazor in da »religija ni nikakršna ovira za vključevanje človeka vernika v socialistično življenje«. Najbolj dalekosežne so opredelitve, da je »verski interes eden specifičnih interesov človeka, ki ga je treba spoštovati« in ga kot takega, kot enako *legitimnega*, usklajevati (torej ne: podrežati) z vsemi drugimi interesi socialistične samoupravne družbe. Socialistična družba naj ne postavlja cerkvam nobenih pogojev za njihovo svobodo, edino ne dovoli, da bi se spreminjale v sredstvo protisocialističnih političnih sil. (Kardelj, 126–127) V soglasju s temi smernicami je kongres ZKS leta 1981 v Resoluciji zapisal, da komunisti »zavračajo vsako težnjo, ki postavlja religijo nasproti socializmu ali socializem nasproti religiji.« (Kerševan, 1984, 7)

Kakšna je v tem, tudi protislovnem ustavnem in ideološko-političnem okviru, relacija »šola in religija«?

Šola je po ustavi in zakonih seveda ločena od cerkve, pri čemer ne gre prezreti, da ima pri tem svojo težo tudi tradicionalni religijski pluralizem v Jugoslaviji in to bolj ali manj v vseh njenih republikah (čeprav najmanj prav v Sloveniji, o kateri bomo največ govorili). Verouka, tudi neobveznega, v šolah ni. Organiziran je le v cerkvah, in to zelo uspešno v katoliški, dokaj v muslimanski verski skupnosti in komajda pri pravoslavnih. V Sloveniji za verouk že dve desetletji ni nikakršnih ovir in zajema okrog $\frac{2}{3}$ osnovnošolcev. Prav tako ni šolskih predmetov tipa »znanstveni ateizem«. Obstaja le širši šolski predmet »družbenomoralna vzgoja« v osnovnih šolah in »samoupravljanje s temelji marksizma« na višjih stopnjah, ki obravnavajo tudi »odnos do religije v naši družbi« – dokaj različno v različnih republikah. Za ilustracijo: v Sloveniji je poglavje o religiji in odnosu do nje v osnovnošolskem učbeniku družbeno-moralne vzgoje napisal katoliški pomožni škof Grmič, ki je sicer znan kot socialistično usmerjeni kritik Cerkve, toda že njegov izbor za avtorja priča tudi o tem, da učbenik noče imeti kakršnihkoli ateizacijskih ciljev. (Grmič, 1988)

Ker je šolska zakonodaja, organizacija in vsebina šolskega dela stvar republik in ne federacije, je nujno, da zapustimo splošni jugoslovanski nivo in se omejimo le na eno izmed republik, na Slovenijo. Slovenija velja danes v Jugoslaviji kot republika, ki je (ob relativni samostojnosti republik) šla najdlje v liberalizaciji kulturnega in političnega življenja in v »socialdemokratizaciji«¹ pojmovanja partije in socializma – tudi v konfliktu z drugimi republikami in njihovimi političnimi vodstvi.

Veljavni slovenska in jugoslovanska ustava iz leta 1974 v »temeljnih načelih«² posebej (enako) opredeljujeta nalogo vzgoje in izobraževanja. Tako v ustavi kot v zakonih, šolskih statutih in preambulah konkretnih vzgojno šolskih izobraževalnih programov, se med »vzgojnoizobraževalnimi smotri«³ nikdar ne pojavlja ateizem, ateistični svetovni nazor, kritika religije ipd. Razhajanja so se začela – bolje: so se nadaljevala – pri različni interpretaciji ohlapne in neokretne ustavne opredelitve, da »vzgoja in izobraževanje temeljita na dosežkih sodobne znanosti in zlasti na marksizmu«. (Ustava SFRJ, 15)

V prvem obdobju po sprejetju ustave je bila tako med politiki in ideologi kot med pedagogi dominantna in napadalna tradicionalna marksistično-leninistična interpretacija (ki še danes prevladuje v Srbiji, Makedoniji in Črni gori). Utemeljenost »v znanosti in zlasti marksizmu«⁴ pomeni usmerjenost vzgoje in izobraževanja k oblikovanju znanstvenega pogleda na svet, znanstveno materialističnega ali dialektično materialističnega Weltanschauung, ki je kot tak nezdružljiv z religijo in religioznim pogledom na svet. V prizadevanju za »znanstveni pogled na svet«⁵ ali za »marksistični svetovni nazor«⁶ pa se mora šola spopadati z religijskim pogledom na svet. Praktična posledica takega pojmovanja je, da za religiozne učitelje v šoli ni mesta, saj da ne morejo iskreno in uspešno uresničevati takih vzgojnoizobraževalnih ciljev šole (poudarjanje moralne dvoičnosti v takem primeru) (podobno za SZ Kruglov, 78). Očitno se tako srečamo s problemom, ki ga poznajo tudi druge dežele, ki vzgojnih ciljev šole ne opredeljujejo religijsko nevtralnno. Tako naj bi, kot piše Lübbe, ustava dežele Nordrhein-Westphalen, ki določa med cilji šole tudi vzgojo k »strahospoštovanju do Boga«, v šolski praksi privedla do vprašanja, ali lahko učijo na šoli nereligiozni učitelji in če ne, ali ni s tem kršeno eno od njihovih temeljnih človeških in ustavnih pravic. (Lübbe, 312)

Prav praktično življenjsko vprašanje diskriminiranja vernikov v učiteljskem poklicu je vzbujalo čedalje večje negotovanje. Tako je že leta 1977 Koordinacijski odbor za odnose z verskimi skupnostmi pri Socialistični zvezi delovnega ljudstva Slovenije – vključuje verujoče in neverujoče – sprejel stališča, ki govorijo o znanstveni, humanistični in socialistični usmerjenosti šole, ne da bi iz tega izvedel zaključke o nezdružljivosti učiteljskega poklica z vernostjo. SZDL se je kot naslednica nekdanje koalicijske ljudske fronte (ki je vključevala tudi krščanske socialiste in mnogo katoliških intelektualcev), čutila še posebej odgovorno za nekonfliktno in dialoško urejanje odnosov v zvezi z religijo. Tudi v ZKS je napredovalo spoznanje, da ni mogoče verodostojno na eni strani poudarjati, kako sta religija in ateizem zasebni zadevi in kako religija ni ovira za vključevanje vernikov v socialistično družbo, na drugi strani pa nalagati šoli posredno ali neposredno protireligiozne cilje. Državna šola kot skupna in javna ustanova mora biti odprta in sprejemljiva za pripadnike vseh religij in za neverujoče. V tem smislu se je oblikovala drugačna interpretacija omenjenih ustavnih načel: šola sicer ni ideološko nevtralnna, saj vzgaja in usposablja za določene vrednote, toda vrednote in vzgojni cilji, o katerih govorijo temeljna načela ustave: delo, samoupravljanje, socialistična etika, samo-

upravni demokratizem, socialistični patriotizem, ne vključujejo ateizma; vsa so taka, da so ne glede na prilastke »socialistični« ali »samoupravni« sprejemljiva tako za vernike različnih religij kot za ateiste; vsekakor ni nobena od religij (kot tudi marksistični ateizem ne) nujna za njihovo sprejemanje niti razlog za njihovo zavračanje. Marksizem v šoli je treba razumeti v funkciji teh vrednot in smotrov, kot *Sredstvo* za njihovo uresničevanje (Jan, 34). Ali kot je bilo rečeno že prej: če so znanstvenost, humanističnost, socialističnost glavne karakteristike šolske usmerjenosti, je marksizem v osnovi vzgoje in izobraževanja zato, ker (in če) prispeva k uresničevanju take usmerjenosti. Toda k taki usmerjenosti prispevajo njegova znanstvena spoznanja, metode družbene analize, socialistične in humanistične vrednote, ki jih vsebuje, ne pa njegove ateistične predpostavke ali opredelitve. Ateistične predpostavke in opredelitve marksizma imajo v šoli isti status kot teistične opredelitve različnih religij: gre za sestavine (marksizma in religij), s katerimi naj bodo učenci seznanjeni, da jih lahko uporabljajo pri oblikovanju *lastnega* celovitega svetovnega nazora. Šola sama ne vzgaja za nek opredeljen svetovni nazor, tudi za marksistični ne, šola naj le pomaga učencem, da si lahko kritično in razmišljujoče oblikujejo svoj pogled na svet. Pri tem naj si prizadeva, da bo ta pogled – kakršenkoli bi že sicer bil, religiozen ali nereligiozen – vključeval neke humanistične vrednote, spoznanja in metode mišljenja, ki so pogoj mirnemu in produktivnemu skupnemu življenju v sodobni civilizaciji in v jugoslovanskih religijsko-pluralističnih razmerah še posebej. (Kerševan 1984) Ni razlogov torej, da bi verniki kot učitelji ne mogli uresničevati takih smotrov vzgoje in izobraževanja.

Menim, da taka interpretacija ustavnih načel ni bolj sofisticirana, kot je analogno reševanje istovrstnih zagat ob ustavah, ki v duhu civilne religije govorijo o bogu ali vzgoji v krščanskem duhu ipd. Tako naj bi se bog, na katerega se sklicuje švicarska ustava, po komentatorjih razumel (le) kot »šifra« (»za vse človeško presegajočo odgovornost... kar je lahko sprejemljivo celo za ateiste...«). Vsekakor pa v večji meri nevtralizira šolo nasproti religiji in ateizmu in zagotavlja večjo enakopravnost religioznih in nereligioznih učiteljev v njej kot pa razlage, da »ni mogoče izključiti, da je lahko tudi ateist učitelj, odvisno od vrste šole in strokovne usmeritve, če ne poizkuša pridobivati učencev za svoje prepričanje« in »ne spodkopuje strahospoštovanja pred Bogom z razširjanjem ateističnih nauk«. (ki jih navaja Lübbe za zahodnonemške razmere – glej Lübbe, 314)

Mimogrede: učenci gimnazij na Slovenskem so se v več anketah (1968, 1980, 1981) opredelili za tip učitelja, ki ne skriva svojega prepričanja – verskega ali neverskega – a si ne prizadeva pridobiti učence zanj; nasprotujejo pa učitelju, ki svoje prepričanje skriva, še bolj pa tistemu, ki zanj misionira v šoli. (Nembach, 89)

IV

Taka interpretacija, ki v veliki meri ponovno afirmira nevtralnost šole (in države) nasproti religiji in ateizmu in tako zagotavlja svobodo izpovedovanja vere (ali ateizma) in zasebno naravo tega izpovedovanja, pa je bila očitno možna le ob določenih pogojih oziroma v določenem političnem in kulturnem okviru, ki se je oblikoval v Sloveniji (ne pa v večjem delu Jugoslavije):

– Spremenil se je odnos do marksizma in sámo pojmovanje marksizma. Uveljavilo se je pojmovanje, da je marksizem kompleksen zgodovinski pojav, ki ne pozna le različnih oficialnih političnih in svetovno nazorskih variant, ampak tudi različne načine obstoja. Marksizem, oblikovan kot »celovit svetovni nazor komu-

nistične partije« ali pa kot pragmatična oficialna politična ideologija sta le dva načina njegovega obstoja.

Tako gledanje na marksizem je po eni strani izraz odpora proti dogmatiziranemu, »edino pravemu« marksizmu-leninizmu, na drugi strani pa obramba pred totalnim zavračanjem marksizma, ki se je razširilo v kriznih razmerah sedanjih socialističnih družb ob diskreditiranju raznih variant oficialnega marksizma.

– Spremenilo se je gledanje na religijo, ne nazadnje tudi znotraj marksizma. Namesto Marxovih opredelitev o religiji kot odtujitvi, opiju ljudstva z razrednimi funkcijami, so čedalje pogostejše nevtralne (tudi Marxove) splošne opredelitve religije kot »načina človekovega prisvajanja sveta«, kot specifične kulturne ali duhovne produkcije in prakse, ki naredijo za nesmiselno tradicionalno marksistično napovedovanje in pospeševanje odmiranja religije. Svoje so prispevale tudi koncilske spremembe v katoliški cerkvi, pa procesi revitalizacije religije v svetu. Reafirmacija nacionalnih ideologij je privedla tudi do ponovne revalorizacije religijskega prispevka (katoliškega in protestantskega v Sloveniji, pravoslavnega v Srbiji in Makedoniji) v konstituiranju nacij in s tem do vključevanja religijskih sestavin v funkcioniranje nacionalnih ideologij. (Kerševan, 1988/1)

– Vse to je tudi samo prispevalo k detotalizaciji in pragmatizaciji ideološko-politične pozicije ZK (poleg širših razlogov, ki niso več naklonjeni generalnim ideologijam in vseobsegajočim svetovnim nazorom). Tudi na zelo globalni ideološki ravni se v ZKS pojavljajo izjave, da je dolgoročni cilj ZK in marksizma družba brez razredov, ne pa družba brez religije in religioznih; da v religijskem polju Zveza komunistov ne vidi svoje vloge v širjenju ateizma, ampak v zagotavljanju svobode verovanja in neverovanja s skrbjo za laičnost, sekulariziranost skupnih javnih institucij (ki so pogoj normalnega življenja v religiozno pluralistični družbi in še posebej potrebne ateistom, ki nimajo posebnih institucij). (Ateistov oziroma deklarirano nereligioznih je v Sloveniji po socioloških raziskavah 30–40%, v Jugoslaviji pa blizu 50%) (Jan, 31). Ob taki usmeritvi postaja čedalje težje vztrajati na načelu o nezdržljivosti članstva v ZKJ in ZKS z izpovedovanjem religije. Vedno več je glasov, zdaj tudi med vodilnimi partijskimi teoretiki, da je tak apriorni ekskluzivizem nekaj anahronističnega in da naj vprašanje religioznosti postane tudi za člane ZK zasebna zadeva. (Majer) Situacija pa ni enostavna, ker pragmatični politični program in še posebej sedanji dolgotrajni neuspehi pri njegovih opredelitvah in uresničevanju zaostrejejo krizo identitete KP in še zlasti njenih »navadnih« članov.

– Vse to se spet – vsaj v zadnjih dveh letih – dogaja v kontekstu splošne liberalizacije in demokratizacije v družbi. To se kaže tudi v izredni občutljivosti za spoštovanje človekovih pravic in v prepričanju o njihovem primatu pred državno-partijskim rezonom (kot je bilo izpričano v Sloveniji tudi v množičnem odporu enostranskemu represivnemu načinu »reševanja« konflikta med Srbi in Albanci na Kosovu). Hkrati s tem so se oblikovale in legalizirale različne politične grupacije poleg Zveze komunistov, čeprav formalno v okviru Socialistične zveze (Demokratska zveza, Socialdemokratska zveza, Kmečka zveza, Krščansko socialno gibanje...). Vse izražajo pozitivno nevtralen odnos do religije in cerkve, ena med njimi pa se sploh predstavlja kot krščanska, čeprav brez izrecne cerkvene podpore. Te zveze in gibanja delujejo ob sedanji ustavi (ki pa je v postopku spreminjanja) bolj kot skupine za pritisk, kot oblikovalci in organizatorji javnega mnenja in (še) ne kot prave politične stranke: ustava namreč dopušča politično združevanje in angažiranje državljanov, toda ne predvideva zanje mesta v kandidacijskem in volilnem postopku, razen – nedefinirano – v okviru Socialistične zveze.

Afirmiranja nevtralnosti države in šole nasproti religiji in ateizmu ni mogoče ločiti od prej omenjenih in medsebojno povezanih pojavov. To kaže tudi situacija v tistih delih Jugoslavije, kjer ni prišlo do prodora drugačnega gledanja na religijo tudi znotraj marksizma in kjer ZK skuša in uspeva (?) prebroditi obdobje ekonomske in socialne krize z ideološko mobilizacijo ob nacionalnih temah (Kosovo v Srbiji) brez liberalizacije in demokratizacije znotraj ZK in brez dopuščanja političnega pluralizma zunaj nje. Nasprotno, kriza se razume kot signal in spodbuda za »popolno enotnost partije in ljudstva«.

Pri tem prihaja do specifične relacije med (pravoslavno) Cerkvijo in monopolistično partijo, ki v bistvu ni opustila »marksistično-leninistične« konceptije, hkrati pa sprejema religijo in še bolj cerkev kot vsega spoštovanja vredno oporo »nacionalnega interesa«, za katerega se tudi sama zavzema. Vse to bi govorilo, da je tak odnos lahko le začasen. Ne gre pa prezreti, da so prav (tihi) sporazumi, ki so bili sklenjeni kot začasni, pogosto trajali najdlje, če se je ohranjala osnova, ki je tak sporazum omogočala. Ta pa je v našem primeru teza o ogroženosti in neenakopravnosti skrbškega naroda in srbske republike v Jugoslaviji. Spričo dejstva, da gre za največji narod in za največjo republiko, pa se ta teza lahko ohranja le z ustvarjanjem in vzdrževanjem histeričnega vzdušja s permanentnim iskanjem in razkrivanjem zarot in sovražnikov. Tak način reševanja pa seveda pomeni dejansko stalno ogroženost drugih – manjših – narodov in njihovih pripadnikov in s tem potiskanje Jugoslavije v permanentno krizo.

LITERATURA:

- Cvitković I., 1984, Savez komunista i religija, Sarajevo, Oslobođenje.
Čimić E., 1984, Drama ateizacije, Beograd, Mladost.
Grmič V., 1988, Christentum und Sozialismus, Klagenfurt/Celovec, Drava.
Jan R. (ured. ved.), 1987 Zveza komunistov in religija danes, Ljubljana, Komunist.
Kardelj E., 1977 Smeri razvoja političnega sistema socialističnega samoupravljanja, Ljubljana, Komunist.
Kerševan M., 1984, Religija v samoupravni družbi, Ljubljana, DZS.
Kerševan M., 1988/1 Nationalidentität und Religion in Jugoslawien, epd Dokumentation (Frankfurt 1988/8).
Kerševan M., 1988/2, La sociologie de la religion et le domain public dans la société socialiste, Archives de Sciences Sociales des Religions, 65/1.
Kleger H./Müller A., 1986, Religion des Bürgers, München, Kaiser.
Kruglov A. A., 1984, Mi i religija, Minsk, Belarus.
Lübbe H., 1986, Religion nach der Aufklärung, Graz, Wien, Köln, Styria.
Mrmak I., 1977, Prispevki k marksistični zasnovanosti vzgoje in izobraževanja, Ljubljana, Zavod za šolstvo.
MEL (Marx, Engels, Lenin), 1980, O religiji in cerkvi, Ljubljana, Komunist.
Nembach U. (de.), 1987, Jugend und Religion in Europa, Frankfurt am Main, Bern, New York, Paris, Peter Lang.
Novikov M. P., 1982, Istorija i teorija ateizma, Moskva, Mysl.
Program in statut Zveze komunistov Jugoslavije, 1958, Ljubljana.
Sizer T. R. (Ed.), 1967, Religion and Public Education, Washington, University Press of America.
SJM (Slovensko javno mnenje), 1987, Ljubljana, Delavska enotnost.
Ustava SFRJ, 1974, Ljubljana.
Vrcan S., 1974, Samoupravna škola i religija, Split, Marksistički centar.

Alternative v konceptiji družboslovnega izobraževanja in problem mednarodnih standardov

Mednarodne standarde družboslovnega izobraževanja v srednji šoli je izredno težko opredeliti.¹ Kaj pravzaprav ostane, če skušamo v skladu z načelom mednarodnega konsenza ohraniti le tisto, kar je sprejemljivo za različne ideološke sisteme in socialno-zgodovinske prostore? Nič več kot nekaj medlih in eklektičnih formulacij, kakršne ponuja tudi eno od besedil, ki so nastala pod pokroviteljstvom Unesca:

1. Najmanj, kar mora zagotoviti pouk, so trdna znanja o človeku in družbi, in sicer o ekonomskem, sociopolitičnem in etičnem vidiku.

2. Vzporedno s tem mora razvijati moralno in družbeno zavest učenca in zbujati v njem željo, da bi prevzel družbeno odgovornost.

3. Usposobiti ga mora za učinkovito sodelovanje v družbenem življenju. To pa predpostavlja, da usmerimo učenca v racionalno in kritično preiskovanje institucij ter družbenih problemov, v rabo določenih tehnik in v vedenje, ki je skladno s »socialnim čutom« (sens social) in »socialno kompetenco« (I. U. E., 1962).

Te formulacije ne delujejo le kot poenotenje »izobraževanja« in »vzgoje«, temveč tudi kot sinteze »zahodnega« in »vzhodnega« pogleda. Vendar je poenotenje v resnici le navidezno. Medtem ko se v istem delu francoski avtor sprašuje o tem, ali so izobraževalne sestavine ciljev družboslovnega pouka sploh združljive z vzgojnimi (in ob zgledu »civilne vzgoje« jasno izrazi svoj dvom), pa je za predstavnika Vzhoda pouk družbenih ved nujno podrejen »vzgojnemu cilju«: »Treba je ugotoviti, kakšen vpliv imajo (družbene vede) na človekovo pripravljenost za življenje v družbi in na njegova stališča v tej družbi (I. U. E., str. 25).²

Tudi pregled drugih Unescovih dokumentov pokaže, da konceptije družboslovnega izobraževanja skoraj ni mogoče privedi do večje notranje homogenosti in

¹ Besedilo je del poročila o raziskovalni nalogi z naslovom Alternative v konceptiji družboslovja v srednji šoli, ki je potekala na Pedagoškem inštitutu pri Univerzi E. K., financiral pa jo je MC CK ZKS.

² Za predstavnika Vzhoda družboslovna vednost sama po sebi ni cilj ali »smoter« pouka. Enakega mnenja je naš upravni organ, ki je pred kratkim oblikoval naslednja stališča: »Pedagoško je nesprejemljivo, da je predlagana vsebina brez posebej oblikovanih smotrov, saj predlagatelj meni, da je predlagana vsebina hkrati že smoter. Vemo, da lahko v vzgojno-izobraževalnem procesu z isto vsebino dosežemo različne smotre – idejno različno orientirane« (Mnenje Zavoda SRS za šolstvo o gradivu Onstran samoupravljanja s temelji marksizma z dne 6. 1. 1989). Miselna shema ostaja tu značilno »Vzhodna«: družboslovno vednost v šoli podrediti »smotrom«, ki jih opredeljuje »idejna orientacija«. Da nekateri od teh smotrov napovedujejo pedagoško katastrofo, je najbrž povsem očitno. Oglejmo si le dva naključno izbrana zgleda (Zgodovina in Obramba in zaščita):

– »učenci se vzgajajo v zavestne graditelje socialističnega samoupravljanja in si razvijajo ob zgodovinskih zgledih pripravljenost za odločno obrambo naše socialistične samoupravne družbe ter osebno zavzetost pri naporih za gospodarski in kulturni napredek socialistične družbe v Sloveniji in v Jugoslaviji;

– »učenci se ob spoznanju zasnove splošne ljudske obrambe prepričajo o uspešnosti takšne obrambe pred slehernim napadalcem, čeprav je številnejši in tehnično bolj oborožen.«

O odsotnosti resnega koncepta družboslovnega izobraževanja govori med drugim dejstvo, da so v programu SVIO avtorji uvrstili v »družboslovno vzgojnoizobražbeno področje« tudi naslednje vsebine: »Priprava bomb za aktiviranje: položaji pri metanju bombe, metanje bombe v strelsko lino, v rov in skozi okno. Metanje bombe med hojo ali tekom« (SVIO v usmerjenem izobraževanju, Zavod za šolstvo, 1979, str. 182).

da se zato vsaka razprava o univerzalnih operativnih merilih za vrednotenje družboslovnega pouka v srednji šoli znajde pred nepremostljivimi težavami. Vprašanje o »mednarodnih standardih« je zato treba zastaviti v neki drugi smeri.

Pojem lahko pomeni tudi minimalno kakovost strokovnega in političnega odločanja pri konceptualizaciji in načrtovanju srednješolskega družboslovja, minimalno načrtovalno kompetenco. Pri tem »kompetenca« ni mišljena kot lastnost empiričnih posameznikov, temveč kot lastnost družbenih mehanizmov izobrazbenega načrtovanja.

Besedilo izhaja iz naslednjih podmen:

Koncept družboslovnega izobraževanja v srednji šoli, ki je pri nas v sedemdesetih letih nadomestil tradicionalne opredelitve, se je ravnal predvsem po zahtevah ideološkega redukcionalizma. Eksplicitne formulacije so vzpostavile hierarhijo predmetov; na njenem vrhu je bil predmet STM opredeljen kot »osmisli-tev« vseh drugih predmetov (tako piše v enem od zapisnikov Strokovnega sveta SRS za vzgojo in izobraževanje), se pravi, kot konceptualni model za celotno področje. Ker je teza o integracijski vlogi enega predmeta doživela popoln polom, je treba temeljne predstave o družboslovnem izobraževanju nanovo artikulirati. Cilj je mogoče doseči tako, da sprejmemo pobudo, izhajajočo iz raziskav, ki so v mednarodnem prostoru natančneje opredelile poglavitne probleme in alternative v konceptu srednješolskega družboslovja.

Bežen pregled domačih dokumentov pokaže, da je v opredelitvah »smotrov«, ciljev in metod družboslovnega pouka največ govora o nekakšni enotnosti induktivne in deduktivne poti spoznavanja, izobraževalnih in vzgojnih sestavin, analitičnega in sintetičnega pristopa, intelektualnih in emotivnih vrednosti, teoretičnega in praktičnega. Prav vsak družboslovni predmet naj bi zagotovil »dialektično enotnost« nasprotij, ki so odvisna od epistemoloških, psiholoških in (mikro)socioloških problemov družboslovnega izobraževanja. Naivno privzeti dialektični obrazec pa lahko privede le do imaginarne »celovitosti« pouka, do enotnosti, »zbrkljane« iz sestavin, ki so v resnici le delno združljive ali povsem nezdržljive. Vrsta raziskav je pokazala, da so zaradi nasprotij, ki delujejo v srednješolskem »transferu« družboslovnih vednosti, načrtovalci vedno postavljeni pred vrsto alternativ, se pravi, da morajo vedno nekaj opustiti, če hočejo rešiti nekaj drugega. Zato znanstveno raziskovalnemu definiranju alternativ v koncepciji družboslovnega pouka nujno sledi politično odločanje.

V nadaljevanju bomo skušali pokazati, katere konceptualne dileme so se zarisale v dosedanjih študijah o družboslovnem izobraževanju na srednješolski stopnji, hkrati pa razpoznati nekaj nastavkov za politično odločanje.

Iz splošne zahteve po »enotnosti« različnih funkcij družboslovnega pouka je izpeljano tudi navodilo, da morajo učenci spoznavati notranjo zgradbo družbene vede, hkrati pa tudi razvijati samostojno in kritično mišljenje. Vendar so raziskave pokazale, da je obe funkciji pouka nemogoče ali vsaj zelo težko razvijati hkrati. Na zadnje ne opozarjamo zato, ker bi menili, da je ena ali druga vrsta spoznavne dejavnosti nepotrebna, temveč zato, ker je v veljavnem konceptu družboslovnega pouka problem »razrešen« le s floskulo o »nujni povezanosti«, ne pa s takšnimi izhodiščnimi predlogi, ki bi jih bilo mogoče uresničiti.

Alain Kokosowski, eden od raziskovalcev, ki so se pod Unescovim pokroviteljstvom največ ukvarjali s tem problemom, je omenjeno nasprotje dveh vrst spoznavne dejavnosti zelo jasno formuliral. Na eni strani je razpoznal številne zahteve modernih pedagogik po samostojni in kritični dejavnosti učencev, na drugi strani

pa koherentni in »logični« notranji ustroj posamezne družbene vede (ali posamezne teorije). Prav zadnje, tj. notranja logična sklenjenost vede, pa po mnenju tega avtorja preprečuje, da bi lahko učenec avtonomno in kritično razmišljal o posameznih sestavinah konceptualnega sistema, o posameznih postopkih, znanstvenih trditvah ali ocenah; vsaka od sestavin dobi pomen le v svojem razmerju do drugih sestavin celote (Kokosowski, 1973). Če hočeš soditi o posamezni tezi, stališču ali ugotovitvi, moraš najprej poznati pojmovno celoto vede, to pa je cilj, ki ga učenec po štiriletnem ali še krajšem šolanju komajda doseže.

Nekateri avtorji govorijo v tej zvezi o »konceptualni strukturi« ali »jedru« družbene vede. V tem »jedru« se organsko vežejo koncepti in metodološki postopki, ki se jim družboslovni nauk ne more izogniti (Cox, Massialas, 1967). Raziskave kognitivista Brunnerja so bile med drugim usmerjene k vprašanju o možnostih za posredovanje (»transfer«) temeljne strukture neke znanstvene vede, strukture, ki je po njegovem mnenju edino možno izhodišče za »razumevanje problemov in dogodkov zunaj šolskega razreda« (Brunner, 1961). Za razumevanje integralne epistemološke matrike, ki je vtisnjena v posamezno družbeno vedo, so pomembne tudi Piagetove raziskave. Opozorile so na neko hierarhično strukturo: »V resnici ne moremo nobene vede razviti v eni sami ravnini in vsako od njih sestavlja več hierarhičnih ravni: a) objekt ali materialna vsebina študija, b) konceptualne interpretacije ali teoretske tehnike, c) notranja epistemologija ali analiza njenih temeljev in d) izpeljana epistemologija ali analiza relacij med subjektom in objektom v povezavi z drugimi vedami« (Piaget, 1970).

Naslednje nasprotje, ki vpliva na nastanek alternativ v konceptu družboslovnega pouka na srednji stopnji, je nasprotje med epistemološko strukturo družbene vede in strukturo kognitivnih operacij spoznavajočega subjekta. Ti vrsti struktur sta v močnem nasprotju. O tem pričajo empirične raziskave, med drugim Brunnerjeve, ki opozarjajo na dejstvo, da je subjektivni proces spoznavanja mnogo bolj hierarhično organiziran kot epistemološki sestav vede, ki jo povzema učbenik ali učni načrt družboslovnega predmeta. Zato lahko dobi v učenčevi zavesti posamezen koncept ali metodološki postopek povsem drugačno vlogo, kot pa jo ima v epistemološkem sestavu vede (Brunner, 1961).

Vrsta avtorjev (Babeau, Casanova, Migne) opozarja na možnost banaliziranja znanstvenih postavk, na možnost, ki se poveča tedaj, če se ob teoretičnem spoznavanju okrepi kognitivna komponenta, opredeljena kot »praktično spoznavanje«. Empirične raziskave so dokazale, da učenci, ki ne obvladajo povsem konceptualnega sistema neke družbene vede, v »praktičnem«, izkustvenem preučevanju lastnega družbenega okolja bolj utrjujejo svoje nereflektirane »predpojme« (prenotIONS), kot pa razvijajo nove pojmovne strukture, ki pripadajo družbeni vedi. S tem se povečuje kognitivni konflikt med predznanstvenimi pojmi in konceptualnimi strukturami, zajetimi v šolski kurikulum. V tej zvezi je pomemben Mignov, iz Bachelardove epistemologije izpeljan pojem »epistemološkega okvira«, ki izostri razliko med predznanstvenimi in znanstvenimi pojmovnimi sestavi. T. i. »substancialistična ovira« naj bi po tem avtorju povzročila, da se učenec preveč naveže na neposredno danost, izkustvenost socialnega objekta. Ta usmeritev naj bi blokirala spoznavanje dejanskih objektov družbenih ved, znanstvenih, teoretskih objektov, ki so »učinek delovanja sistemov relacij« (Migne, 1969). Prepoznavanje posamičnega socialnega objekta in njegovo poimenovanje sta v tem kontekstu ocenjena kot operaciji, ki sami po sebi še ne prekoračujeta meje med predznanstvenimi in znanstvenimi pojmovnimi sestavi.

Po mnenju Moscovicija mora družboslovni pouk oskrbeti »eksplicitivni

sistem«, ki bi deloval neodvisno od utrjenih reprezentacij (predstav) in tako zmanjšal nevarnost interference med znanstveno razlago ter predstavami (Moscovici, 1961). Empirične študije so nasplošno pokazale, da mora vsaka zamisel družboslovnega izobraževanja izpolnjevati naslednje tri pogoje (povzel jih je Kokosowski, 1973):

1. Temeljiti mora na epistemoloških analizah družboslovne vede, ki se organizira v »šolski predmet«.

2. Upoštevati mora razmerje med kognitivnim procesom in notranjo organizacijo »snovi«.

3. Upoštevati mora naravo temeljnih konceptov, prek katerih poteka didaktična artikulacija »snovi«.

Vendar je treba tu opozoriti na tisto drugo stran družboslovnega pouka, ki jo poudarjena zahteva po spoznavanju imanentnega pojmovnega sestava znanosti nekako zakrije (nanjo seveda ne bomo opozorili zato, ker bi pristajali na površno zahtevo po »enotnosti« vseh funkcij družboslovnega izobraževanja). Empirične analize Unescovih avtorjev govorijo o tem, da navidez vrednostno nevtralne družboslovne vsebine dobijo v mladostnikovi interpretaciji etične implikacije. Tako lahko npr. pri pouku psihologije mladostnik sprejme znanstveno pojasnitev pojavov alkoholizma, nasilja ali česa podobnega kot opravičevanje teh pojavov (prim. I.U.E.). Nekatere druge raziskave kažejo, da vrednostna stališča pri učencih niso toliko nasledek učiteljeve načrtne »vzgojne« dejavnosti, temveč so neizogibna notranja, od različnih dejavnikov odvisna sestavina kognitivnih procesov. Vsaka nova vednost o družbi, ki jo posreduje družboslovni pouk, se pri učencu veže na sklop predhodno oblikovanih afektivno-kognitivnih konfiguracij, ki jih je mogoče definirati kot »mnenja«, »stališča«, »prepričanja« itd. Te konfiguracije se združujejo v t.i. »predstave o družbi«. Pojem »predstave« (»reprezentacije«), s katerim se je mnogo ukvarjal S. Moscovici, je za empirično raziskovanje zakonitosti družboslovnega izobraževanja posebno pomemben. Žal se z njim tukaj ne moremo podrobneje ukvarjati. Omenimo naj le, da lahko ravno analiza »predstav o družbi« pokaže, kako in koliko se kognitivni dosežki v družboslovnem izobraževanju pretvarjajo v nekakšne »banalne gotovosti«, s katerimi se pri odraščajočem človeku hrani njegov v vsakdanjih pogovorih izraženi »pogled na svet« (prim. Kokosowski, 1973).

Spoznanje, da se v pouku družboslovja znanstveni koncepti vežejo na predhodno oblikovane vrednostne sisteme pri učencih, je nekatere avtorje privedlo do sklepa, da je v šoli resnično produktivna le metodološka stran družboslovne vednosti (Albertini, 1970). Isti problem je doživel še neko drugo rešitev: poglobljena naloga družboslovnega izobraževanja naj bi bila predvsem problematiziranje notranje koherentnosti v predstavni sestavinah posameznika (Roy, Billon-Grand, 1968). Ta načrt se je radikaliziral v projektu t.i. »subverzivne vzgoje« (Leif, 1981), ki naj bi sistematično stabilizirala točke subjektne identifikacije.

Postavlja se vprašanje o najsplošnejši konceptualizaciji razmerja med afektivnimi in kognitivnimi vrednostmi družboslovnega pouka (pojmovni par »afektivno« in »kognitivno«, ki ga je kritično obravnaval že Piaget, uporabljamo tu le kot konvencionalni oznaki za dva »pola« pedagoške akcije). Znani belgijski raziskovalec, ki je sodeloval pri določanju standardov družboslovnega izobraževanja v okviru Unesca, G. de Landsheere, je v tej zvezi poudaril predvsem potrebo po preučevanju stališč učencev in učiteljev. Argumentacijo je zasnoval na naslednjih trditvah:

1. Na izobraževalni proces vplivajo stališča profesorjev, staršev, učencev in družbe nasploh.

2. Izobraževalni proces v šoli pomembno prispeva k oblikovanju novih stališč pri učencih, bodisi neposredno s poučevanjem bodisi v igri posnemanja ali v tistem, kar bi lahko imenovali »stališčna okužba«.

3. Naloga šole je tudi v tem, da se bori proti neželenim stališčem, predvsem proti neupravičenim negativnim emocijam, stereotipom, ki jih najdemo v predstavah o rasah, ljudeh itd. Gre torej za to, da merimo stališča in objektivno spremljamo njihov razvoj (de Landsheere, 1966).

Tu kajpada ni mogoče zanikati utemeljenosti tega raziskovanja, ki v frankofonskem prostoru najpogosteje nosi oznako »psihosociologija«. Le če poznamo prevladujoče stališčne naravnave, lahko opišemo psihosocialno razsežnost družboslovnega izobraževanja. Vendar je treba jasno začrtati meje tiste dejavnosti, ki vključuje »objektivno spremljanje stališč« v pedagoško »transformacijsko akcijo« (de Landsheere). Alternativa, ki se skriva v tem vprašanju, je razdelila raziskovalce na dve skupini.

Raziskave razmerij med afektivno, akcijsko in kognitivno sestavino družboslovnega pouka so tudi v našem prostoru privedle do nekaterih zanimivih rezultatov. Tako smo npr. ugotovili, da učno uspešnejši učenci močno poudarjajo pomen kognitivnih storitev in vidijo v njih najpomembnejše merilo ocenjevanja, učno manj uspešni učenci pa si bolj želijo, da bi učitelji pri ocenjevanju upoštevali tudi to, kakšna stališča imajo učenci, kakšna so njihova »prepričanja«, njihov odnos do sošolcev, do »socialističnega samoupravljanja« ipd. (Justin 1986). V tem primeru lahko govorimo o nekakšnem parazitarnem kriteriju ocenjevanja, ki ga zagovarja manj uspešni del učencev.

Vprašanje o razmerju med afektivno in kognitivno sestavino pouka družboslovja pa se veže tudi na vprašanje o razmerju med sodobnimi in tradicionalnimi metodami. Znano je, da so bile moderne metode različno sprejete. Na eni strani jih spremlja svojevrsten pedagoški optimizem; na drugi strani zbujajo sum o »manipulacijskem razmerju« ali pa so postavljene v zvezo z »ideološko interpelacijo posameznika v subjekt« (kot npr. pri Althusserju).

Empirične analize so nedvoumno potrdile vsaj naslednjo tezo: dvosmerna, »dialoška« komunikacija pri pouku sorazmerno močno vpliva na spreminjanje stališč in na nastanek novih stališč, tradicionalne metode (»enosmerna« komunikacija) pa mnogo manj vplivajo na predhodno pridobljena stališča in vrednostne naravnosti (Kokosowski, 1973). Seveda pa je lahko to spoznanje le izhodišče za teoretsko razpravo o splošni funkciji družboslovnega izobraževanja in šole na sploh.

J. Piaget je omenjeno vprašanje skušal postaviti v družbeni kontekst. Opozoril je, da imajo »prevladujoče organizacijske oblike šolanja«, ki temeljijo na »avtoriteti« in »verbalnosti«, za posledico nastanek »preprostih, obveznih kolektivnih verovanj« (Piaget, 1960). Prevladujoči »način posredovanja« povzroča nastanek nenadzorovanih stališč, obveznih verovanj, mitov in ideologij, namesto da bi uveljavil »znanstveno misel in tehnike« (prav tam). To opozorilo se zdi problematično vsaj v eni prvini. Ne zavzema se namreč le za »znanstveno« nasproti »neznanstvenemu«, temveč tudi – vsaj implicitno – za »nadzorovano stališče« nasproti »nenadzorovanemu stališču«.

V analizi makrosocialne razsežnosti izobraževanja pa je Piaget razpoznal še neko možnost. Če družba ne poskuša »prisilno deformirati posameznika«, temveč spodbuja v njem »svobodno igro mentalnih dejavnosti« in če ta »svobodna igra« ne deformira mišljenja drugih posameznikov, temveč sprejme načelo vzajemnosti, so vzpostavljene idealne razmere za nastanek »uravnoveženih spoznavnih struktur in

relacij«, za nastanek t.i. »operativnih grupacij« (Piaget, 1961). Kar imenuje avtor »sodelovanje med posamezniki«, naj bi torej pozitivno vplivalo na učinkovitost spoznavnega procesa. Tu nastopa torej postavka o zvezi med komunikacijsko, tj. socialno situacijo, in spoznavnim procesom, ki bi jo lahko vsaj v nekaterih prvinah navezali na Habermasovo interpretacijo Peircove spoznavne teorije, podane v delu *Spoznanje in interes*, hkrati pa na kasnejši Habermasov koncept komunikacijske kompetence. Razlika je v tem, da razume Piaget socialnost spoznavanja le kot apriorni zunanji pogoj spoznavnega procesa, pri Habermasu in Peircu pa je socialnost spoznavanju inherentna. Razlika ima seveda pomembne metodološke posledice za raziskovanje spoznavnega procesa pri družboslovnih predmetih. Prvo stališče vodi v ločeno obravnavo »socialnih razmer« in kognitivnih aktov, drugo stališče pa uveljavlja postavko, da je socialno razmerje (»jaz-ti«) notranja konstitutivna sestavina spoznavnega dejanja in da »enosmerna komunikacija« preprosto ni mogoča.

Vendar pa se zdi, da je dosedanje razpravljanje o komunikacijskih pedagoških strategijah pri pouku družboslovja zakrilo neko tretjo, dodatno možnost. Namesto da skuša šola nadzorovati razmerje med afektivno in kognitivno sestavino psihičnega procesa, lahko drugo od njiju usmeri tako, da bo pojasnjevala nastanek in razvoj prve. Drugače povedano, raba znanstvenih konceptov pri pouku družboslovja lahko prispeva k razumevanju vzrokov za stališčne in vrednotne razlike, ki se pojavljajo v razmerjih med samimi učenci, med učenci in učitelji ali starši ter končno v družbi nasploh. Temu stališču je blizu I. Morissett, ki pa hkrati meni, da šola lahko z rabo znanstvenih konceptov pojasnjuje genezo vrednot in družbeni konflikt vrednot, ne more pa ga odpravljati (Morissett, 1967). Po našem mnenju bi se učinkovitost omenjenega postopka povečala, če bi pouk posredoval niz eksplikativnih teoretskih modelov, ne da bi dokončno dal prednost enemu od njih. Zahtevi po vzajemni strpnosti subjektov družboslovnega izobraževanja bi se tako pridružila predstava o razmerju epistemološke konkurenčnosti med posameznimi znanstvenimi šolami, smermi itd. Na zadnji stopnji družboslovnega izobraževanja v srednji šoli bi učenci nemara že lahko preverjali notranje pojasnjevalne zmožnosti posameznih modelov.

Načrtovanje družboslovnega izobraževanja mora ustrezno razrešiti razmerje med njegovo vsebino in njegovo formo. Ta konceptualna zveza postane posebej pomembna, če obravnavamo to izobraževanje kot komunikacijo in kot govorno interakcijo. P. Bourdieu je v raziskavi »pedagoškega razmerja kot komunikacijskega razmerja« pokazal, da je učenčev uspeh bolj kot od obvladovanja družboslovnega »sporočila« odvisen od obvladovanja »koda«, v katerem je »sporočilo« posredovano. Ključ učnega uspeha je torej vsaj delno v retorični veščini in v diskurzivni kompetenci učenca (Bourdieu, 1965). V najnovejšem času je t.i. »semiotika didaktičnega govora« pokazala, da je pedagoško razmerje pravzaprav razmerje izjavljalnih subjektov in kot takšno mnogo bolj odvisno od implicitnih izjavljalnih strategij ter taktik kot pa od eksplicitnih sestavin, tj. od tistega, kar je pri pouku neposredno izgovorjeno (Fabbri, 1979, Fontanille, 1987).

Pri načrtovanju šolskega kurikula lahko obravnavamo pojmovno in metodološko zgradbo družbene vede na dva načina. Če nam ta zgradba sama po sebi pomeni cilj družboslovnega izobraževanja, se odločamo za t.i. disciplinarni pristop. Nasprotno pa je mogoče pojmovno in metodološko celoto družbene vede obravnavati le kot sredstvo za razreševanje vprašanj ali kot enega od načinov obravnavanja določene teme; v tem drugem primeru govorimo o problemskem ali tematskem pristopu k oblikovanju kurikula. Na vprašanja, ki spremljajo to alternativo, ni dokončnega odgovora.

Na stanfordski univerzi je nastal načrt družboslovnega izobraževanja, ki je zavrgel disciplinarni pristop in kot izhodišče uveljavil družboslovni problem ter koncept. Oglejmo si programsko shemo, ki jo je razvil:

Temeljni koncepti

1. nacionalna suverenost v okviru skupnosti narodov
2. konflikt, njegovi izvori, oblike in razrešitve
3. sindrom urbanizacije-industrializacije
4. ločitev cerkve od države
5. kompromis in poravnava
6. primerjalna prednost
7. oblast
8. moralnost in izbira
9. redkost
10. input in output
11. prihranek
12. nova tržna ekonomija
13. prebivališče in njegov pomen
14. kultura
15. institucija
16. družbeni nadzor
17. družbena sprememba
18. interakcija

Koncepti, ki zadevajo vrednote

1. človeško dostojanstvo
2. empatija
3. zvestoba
4. vladanje (s pristankom vladanih)
5. svoboda, enakost

Metodološki koncepti

1. historični pristop in metode
2. geografski pristop in metode
3. kavzalnost

Metodološke tehnike

1. opazovanje, klasificiranje in merjenje
2. analiza, sinteza
3. vprašanje-odgovor
4. objektivnost
5. skepticizem
6. ovrednotenje
7. interpretacija
8. nazornost

(Price Hickemann, Smith, 1969)

Uresničitev tega programa očitno terja sodelovanje več ved, sociologije, ekonomije, zgodovine, psihologije itd. Tovrstne pobude naletijo na tri vrste reakcij. Precejšnje število raziskovalcev vztraja pri togi zvezi med družboslovno vedo in šolskim predmetom. V drugi skupini so avtorji, ki v celoti sprejemajo problemsko-tematski in interdisciplinarni pristop. V tretji skupini so teoretiki, ki se zavzemajo za kombinacijo disciplinarnega in problemsko-tematskega pristopa. Po mnenju te

skupine so se le na nekaterih področjih družboslovja razvile epistemološke okoliščine, ki omogočajo interdisciplinarnost, drugod pa naj bi povezave med vedami zaenkrat bile še nemožne. Zadnje stališče, ki je nemara najbolj realistično, pa vsekakor terja izčrpane epistemološke analize, ki pa dosedanjih predlogov niso spremljale.

Analize bi se morale najprej usmeriti k različnim vrstam razmerij med družboslovnimi vedami, »multidisciplinarnosti«, »interdisciplinarnosti« in »transdisciplinarnosti«. Naj te pojme vsaj na kratko opredelimo.

Pojem multidisciplinarnosti se nanaša na obstoj in delovanje več ved znanstvenega raziskovanja, ki naj bi bile usmerjene k istovetnemu objektu, vendar naj bi vsaka delovala z docela samostojnega teoretskega gledišča, s samostojnim in nezvedljivim pojmovnikom, metodologijo ter epistemološko zasnovo.

Pojem interdisciplinarnosti se nanaša na sodelovanje različnih ved znanstvenega raziskovanja, na njihovo komplementarnost pri preučevanju istovetnega objekta in delno vzajemno prilagoditev.

Pojem transdisciplinarnosti se nanaša na nastanek in razvoj znanstvenega projekta, ki na metodološki in epistemološki ravni ne zavrača le »aksiomatike« posamezne vede, temveč disciplinarno »aksiomatiko« nasploh.

Katero od teh treh različic je mogoče udejaniti v tematsko problemskem pristopu? Dokončnega odgovora nimamo. Poznamo pa nekatere pogoje za sodelovanje ved v skupnem projektu družboslovnega izobraževanja. Nemara najpomembnejši je pogoj vzajemne prevedljivosti konceptov, ki izhajajo iz različnih ved. Ta pogoj mora biti izpolnjen vsaj v obliki homološke, tj. strukturalne anološke zveze, ki jo je mogoče formalizirati kot:

$$a : b :: a, : b,$$

(koncept a je v disciplini x v enakem odnosu do koncepta b , kakor je koncept a , v disciplini y do koncepta b).

Težave, ki nastajajo v tej zvezi, se zdijo včasih nepremostljive. Vzemimo eno od trditev, ki imajo v kontekstu ekonomske znanosti nekakšno aksiomatsko funkcijo: »Človek je egoistično bitje«. Trditev je sestavina ekonomskega modela družbe, ne da bi hkrati imela pomen psihološke označitve človeka. Ne gre za nikakršno označitev prevladujoče osebnostne lastnosti empiričnega posameznika. Trditev, ki v ekonomskem modelu preverjeno deluje, bi v psihološkem kontekstu, tj. pri predmetu »psihologija«, izpadla skrajno naivno in neutemeljeno. Drugače povedano, posamezni pojmi so odvisni od notranjih relacij v konceptualnem sestavu (prim. Lee, 1967).

Pogledi na tematski in disciplinarni pristop pri oblikovanju družboslovnega kurikula pa se včasih vežejo tudi na politična stališča akterjev pedagoškega procesa. P. Lazarsfeld in W. G. Thielen sta dokazala, da obstaja pri ameriških učiteljih pomembna povezava med političnimi stališči in odnosom do problemskega oziroma disciplinarnega pristopa. Na kratko povedano, liberalno usmerjeni učitelji se bistveno bolj nagibajo k problemskemu pristopu kot konzervativno usmerjeni učitelji, ki dajejo prednost disciplinarnemu pristopu. Razliko seveda najbolj pojasnjuje ugotovitev, da problemski pouk nujno prinese več socialno vrednostnega angažmaja kot pouk, ki daje prednost notranjim problemom znanstvene vede. Seveda ponuja ta podatek le zelo skopo informacijo o omenjeni zvezi. Preiskava bi morala zajeti še vrsto drugih spremenljivk, med katerimi ima posebno pomembno vlogo spremenljivka »epistemična kvaliteta pouka«.

Problematiko mednarodnih standardov družboslovnega izobraževanja smo zastavili tako, da smo definirali vrsto nerazrešenih konceptualnih problemov na

ravni psihične, socialne in epistemološke konstitucije družboslovnega pouka. Na družboslovnem izobraževalnem področju mednarodni standardi še niso razviti do takšne stopnje, da bi že lahko delovali kot objektivirana norma tega izseka pedagoške akcije. Vendar pa se nekatere prvine takšne normativnosti že kažejo, predvsem v zahtevi, naj se načrtovalci družboslovnega izobraževanja ne izogibajo konceptualnih dilem, ki so temeljni teoretično znanstveni in praktični problem, temveč naj jih poskušajo razrešiti – čeprav enostransko.

LITERATURA:

1. Albertini, J. M., Rencontre sur l'initiation économique, Biviers 38, 1970.
2. Babeau, A., Formation et information économiques dans les facultés de droit et Sciences Economiques, Paris, 1967
3. Bourdieu, P., Rapport pédagogique et communication, Paris, 1965
4. Bourdieu, P., La reproduction, Paris, 1970
5. Brunner, J. S., The process of Education, Cambridge, 1961
6. Cox, C. B., Massialas, B. G., Social studies in the United States, New York, 1967
7. Casanova, J. C., Principes d'analyse économique, Paris, 1969
8. Fabri, P., Champs des manœuvres didactiques, Actes sémiotiques-Bulletin, II, 7, 1979
9. Fontanille, J., Pour changer, commencer par la fin, Actes sémiotiques-Bulletin, X, 42, 1987
10. Greimas, A. J., Pour une Sémiotique didactique, Actes sémiotiques-Bulletin, II, 7, 1979
11. Habermas, J., Erkenntnis und Interesse, Frankfurt, 1968
12. Habermas, J., Luhmann, L., Theorie der Gesellschaft oder Sozialtechnologie, Frankfurt, 1971
13. Institut de l'Unesco pour l'éducation, L'enseignement des sciences sociales au niveau préuniversitaire, Hamburg, 1962
14. Justin, J., Metode vzgojno-izobraževalnega dela pri STM, Ljubljana, 1986
15. Kokosowski, A., Formation économique et pédagogie des sciences sociales, Paris, 1973
16. De Landsheere, G., Delchambre, A., Les comportements non verbaux de l'enseignant-Comment les maîtres enseignent, II, Paris, 1979
17. Lazarsfeld, P. F., Thielens, W., Social scientists and recent threats to academic freedom, Reading in the social psychology of education, Boston, 1963
18. Lee, N., Teaching economics, Sutton, 1967
19. Leif, J., Pour une éducation subversive, Paris, 1981
20. Migne, J., Les obstacles épistémologiques de la formation des concepts, Education permanente, 2, 1969
21. Morisset, I., Concepts and structure in the new social science curricula, New York, 1967
22. Moscovici, S., La psychanalyse, son image et son public, Paris, 1961
23. Piaget, J., Problèmes de psychosociologie de l'enfance, v: (Gurvitch, ur.), Traité de sociologie, Paris, 1960
24. Piaget, J., La psychologie de l'intelligence, Paris, 1961
25. Piaget, J., Problèmes généraux de la recherche interdisciplinaire et mécanismes communs, v: Tendances principes de la recherche dans les sciences sociales et humaines, Mouton-Unesco, Paris, 1970

ALENKA ŽNIDARŠIČ-KRANJC*

Razzdružitev podjetij v teoriji in praksi – v svetu in pri nas

Po obdobju intenzivnega združevanja gospodarskih organizacij v sedemdesetih letih opazimo v drugi polovici osemdesetih let prve primere izločitev posameznih organizacijskih enot iz dotedanje organizacijske oblike združevanja dela in sredstev. V preteklem letu pa se je število teh razdružitvev hitro povečalo predvsem zaradi najave sprememb v veljavni zakonodaji s področja organiziranja gospodarskih subjektov. Kljub predvsem političnim poskusom umirjanja teh procesov konec lanskega leta, pa tudi po sprejetju Zakona o podjetjih, število razdružitvev podjetij narašča. Do organiziranja vseh subjektov v skladu z zakonom o podjetjih pa je pričakovati povečano število izstopov gospodarskih subjektov iz dosedanjih organizacijskih oblik.

Za nas novi procesi v gospodarstvu pa so skupaj s poskusi sprememb temeljnih načel in vrednot gospodarjenja v podjetjih, s spremembami pri opredeljevanju družbene lastnine in poudarjanjem nujnosti po uveljavljanju tržnega gospodarstva, spodbudili gospodarstvenike k uveljavljanju posameznih zakonitosti procesov dezintegracij v svetu in v naših razmerah. Pri tem pa so se osredotočili le na nekatere vidike teh procesov: predvsem na vprašanje z izločitvijo povzročene škode, vrednosti izločenega podjetja in cene, ki jo je treba ob izstopu plačati matičnemu podjetju.

Enostransko razumevanje in sprejemanje »tržnega obnašanja« in posebej procesov razdruževanj v svetu, presajeno v naše razmere, pa (lahko) vodi do anomalij, ob katerih bi se zgrozil vsak poslovnež. Tako medčloveški kot tudi poslovni odnosi med predstavniki prej združenih podjetij so porušeni. V poskuse reševanja nastalih problemov pa so hote ali nehote, z večjim ali manjšim uspehom vključujejo tudi druge institucije – združenja, družbenopolitične skupnosti. Zmanjšane možnosti za posloven dialog in zahteve po takojšnji ureditvi »medsebojnih obveznosti« pa ogrožajo tudi nadaljnji obstoj novo nastalih podjetij. Kaj se pravzaprav dogaja?

Zakaj prihaja do razdružitvev podjetij v svetu?

Lahko ugotovimo, da procesi razzdružitvev podjetij niso pojavi, ki bi bili značilni samo za naše gospodarstvo, temveč se razdružitve pojavljajo kot posebnosti v ciklu združitvev podjetij v osemdesetih letih v svetu.¹

* Alenka Žnidaršič-Kranjc, diplomirana ekonomistka, magister poslovno-organizacijskih znanosti, Inštitut za Kriminologijo pri Pravni fakulteti v Ljubljani.

¹ W.J. Edwards, s. 17 in 18.

Večinoma pa so odločitve za združitev podjetij v razvitih tržnih gospodarstvih razvojne strategije matičnega podjetja in temeljijo na teoriji o doseganju »sinergičnih učinkov«. Osnovni cilj odtujitve dela podjetja kot strategija razvoja je ohranjanje dosežene ravni dobička v zaostrenih razmerah gospodarjenja, če vodstvo na podlagi strokovnih ocen ugotovi, da bi opustitev te strategije ali kot posledica izvajanja kake druge strategije razvoja podjetja prišlo v prihodnosti do njegovega zmanjšanja. Razdružitve ima pozitivne učinke za matično in odtujeno podjetje, pa tudi za narodno gospodarstvo kot celoto.²

Vzroki razdružitve podjetij pri nas

Podatki o razdružitvah podjetij pri nas so pomanjkljivi, vendar pa kažejo predvsem v letih 1988 in 1989 povečano intenzivnost.³ Analiza posameznih primerov razdružitve pa je pokazala, da v nasprotju s strategijami razdružitve v različnih tržnih gospodarstvih strategija razdružitve pri nas ni dolgoročna strategija razvoja matičnega podjetja, temveč kratkoročna poteza enote, ki se izloča. Taka razdružitve lahko nasprotuje dolgoročni strategiji matičnega podjetja, ogrozi ali zmanjša njegovo uspešnost, lahko pa tudi uspešnost narodnega gospodarstva kot celote.

Dodatno zbuja skrb dejstvo, da analiza vzrokov, zaradi katerih se izločajo posamezne organizacijske enote iz matičnih podjetij pri nas, kaže, da lahko strategija razdružitve zmanjšuje tudi uspešnost novo nastalega podjetja – pobudnika razdružitve. Predvsem v zadnjih letih so namreč izstopi posledica pričakovanih in dejanskih sprememb zakonodaje. Iz delovnih organizacij se izločajo predvsem tiste temeljne organizacije, ki imajo sedež na območju druge občine, kot pa je sedež matične delovne organizacije. Vzrok za take odločitve so na eni strani bojazen pred izgubo poslovne samostojnosti teh organizacij, na drugi strani pa bojazen pred izgubo virov financiranja družbenopolitičnih skupnosti. Dodatno se pojavlja tudi strah pred zmanjševanjem vpliva krajevnih in regijskih družbenopolitičnih skupnosti. Posebej je ta bojazen prisotna v manj razvitih občinah, kjer so bile take temeljne organizacije združenega dela nosilci razvoja in prihodkov v občini. Ukinjanje poslovne samostojnosti takih temeljnih organizacij pa bi pomenilo večanje koncentracije kapitala in moči v republiških središčih, kar ni vedno v interesu teh manj razvitih občin oz. v širšem družbenem interesu.

Ker bodo navedeni razlogi razdruževanj organizacij združenega dela v prehodnem obdobju do registracije vseh organizacij združenega dela po zakonu o podjetjih še prisotni, je pričakovati, da se število dezintegracij ne bo zmanjšalo, temveč prej povečalo, saj se večina organizacij združenega dela še ni registrirala v skladu z novo zakonodajo. Ob ugotovitvi, da take strategije dezintegracije (lahko) ne povečujejo učinkovitosti prej združenih podjetij in narodnega gospodarstva, pa se odpira vprašanje:

- kako veljavna zakonodaja ščiti matično podjetje (in narodno gospodarstvo) pred samovoljnimi odcepitvami posameznih organizacijskih enot in na drugi strani
- kako veljavna zakonodaja ščiti enoto, ki se želi odcepiti, pred samovoljnimi matičnega podjetja, ko bi strategija odtujitve dejansko pomenila večanje učinkovi-

² J. F. Weston, s. 35.

³ Sklepne ugotovitve temeljijo na podatkih medobčinskih gospodarskih zbornic o organizacijskih spremembah v organizacijah združenega dela na posameznem področju v SRS za leta 1986, 1987 in 1988.

tosti odcepljene enote, pa tudi narodnega gospodarstva, pa matično podjetje na odcepitev ne pristaja.

Veljavna zakonodaja za razdruževanje podjetij

Razdruževanja gospodarskih subjektov niti v svetu niti pri nas niso nov pojav. Prav tako tudi ni nova zakonodaja, ki ureja združevanje in razdruževanje gospodarskih subjektov. Zakon o podjetjih pušča namreč vsa vprašanja, povezana s to problematiko, odprta. Do registracije posameznega gospodarskega subjekta kot podjetja pa veljajo zanj določbe Zakona o združenem delu. Kasneje naj bi to področje urejevali statusi podjetja – če se ne bo pokazala potreba po oblikovanju posebnega zakona, ki bo urejal to področje, ali pa se v tem smislu ne bo dopolnil že sprejeti Zakon o podjetjih.

Sama zakonodaja se torej ni spremenila. Še vedno velja, da se o izločitvi iz določene organizacije združenega dela delavci odločajo z referendumom. Vendar pa se ne morejo izločiti iz določene organizacije združenega dela, če bi to v »nasprotju s splošnim interesom bistveno otežilo ali onemogočilo delo v ostalih delih organizacije združenega dela ali v organizaciji združenega dela kot celoti.«⁴ Šteje se, da bi izločitev organizacije združenega dela bistveno otežila ali onemogočila delo v drugih temeljnih organizacijah združenega dela ali delovni organizaciji kot celoti, če bi to

- »prekinilo ali motilo medsebojno povezani delovni proces oziroma proces proizvodnje in poslovanja in
- če bi to bistveno zmanjšalo učinkovitost uporabe družbenih sredstev
- ter bistveno zmanjšalo možnost za pridobivanje dohodka v drugih temeljnih organizacijah združenega dela,
- temeljna organizacija, ki bi se izločila, pa ne bi mogla dosežati večje produktivnosti, s katero bi bilo nadomeščeno to zmanjšanje.«⁵

Če temeljne organizacije združenega dela v sestavu delovne organizacije, iz katere se posamezna temeljna organizacija izloča, menijo, da za izločitev ni pogojev, ker bi s tem nastopile prej navedene negativne posledice izločitve, »lahko sprožijo v 30 dneh od vročitve sklepa o izločitvi spor pred sodiščem združenega dela.« V nasprotnem primeru postane sklep o izločitvi veljaven po preteku 30 dni.⁶

Pred izločitvijo pa mora organizacija združenega dela *do veljavnosti sklepa o izločitvi sporazumno* z drugimi organizacijami združenega dela »urediti način in pogoje za izvršitev medsebojnih pravic in obveznosti, ki so nastale do izločitve, kakor tudi vprašanja z izločitvijo nastale škode.«⁷ Če se ta razmerja ne uredijo sporazumno, lahko sprožijo *delavci temeljne organizacije, ki se izloča*, »spor pred arbitražo ali spor pred sodiščem združenega dela. Dokler arbitražo ali sodna odločba ne postane pravnomočna, se temeljna organizacija ne more izločiti iz delovne organizacije.«

Veljavna zakonodaja torej:

- varuje matično organizacijo združenega dela in narodno gospodarstvo kot celoto pred samovoljnimi izločitvami posameznih organizacijskih enot, če te ne

⁴ Zakon o združenem delu, člen 338. Navedeno sicer velja za izločitev temeljne organizacije združenega dela in delovne organizacije, vendar lahko analogno razmišljamo tudi o izločitvah enot iz drugih oblik združevanja dela in sredstev.

⁵ Zakon o združenem delu, člen 338.

⁶ Zakon o združenem delu, člen 340.

⁷ Zakon o združenem delu, člen 341.

zagotavljajo večje učinkovitosti, saj lahko sprožijo spor o izločitvi pred sodiščem združenega dela,

– varujejo organizacijo združenega dela, ki se izloča pred pretiranimi zahtevki matičnih podjetij, povezanimi z ureditvijo medsebojnih obveznosti in povrnitvijo škode. Pri tem pa je treba opozoriti, da je to varstvo manjše kot pa varstvo organizacije združenega dela, iz katere se določena organizacijska enota izloča. Če sproži spor pred arbitražo ali sodiščem, se »ne more izločiti, dokler arbitraža ne odloči oz. dokler sodna odločba ne postane pravnomočna.« Na ta način pa se zaradi spremljajočih pojavov, o katerih bomo govorili v nadaljevanju, neugodne posledice za organizacijsko enoto, ki se izloča, lahko povečajo tudi tako, da bi izločitev po preteku tega časa pomenila neuspešnost izločene enote in posredno povzročila neugodne posledice tudi za narodno gospodarstvo.

V poslovnem svetu velja prepričanje, da v sedemdesetih letih kljub tem določbam ob razdružitvah organizacij združenega dela niso bile ugotavljane in izplačane z razdružitvijo povzročene škode, temveč se je ugotavljanje medsebojnih pravic in obveznosti osredotočilo le na ureditev kreditnih razmerij med prej združenimi poslovnimi subjekti. V nasprotju s tem prepričanjem pa posamezni primeri razdružitve kažejo, da je bila v nekaterih primerih izplačana tudi z izločitvijo nastala škoda. Taka spoznanja pa napeljujejo k sklepu, da se razen povečanja števila razdružitve v praksi ti procesi niso spremenili. Vendar to ni res.

Nove značilnosti razdružitve v sedemdesetih letih

Spremenjene družbene razmere v zadnjih letih, spremenjena razmišljanja o družbeni lastnini, poskusi oblikovanja nekakšnih kvazi trgov vrednostnih papirjev, delničarstvo ipd., so zaostri tudi razmišljanja, povezana z odcepitvijo delov podjetja. Dejstvo, da strategija odcepitve dela podjetja ni strategija razvoja matičnega podjetja, temveč odcepitelja, je v naših razmerah odprta vprašanja, povezana z odcepitvijo dela podjetja v razvitih tržnih gospodarstvih, še zaostri. Bistvene spremembe v primerjavi z odcepitvami v sedemdesetih letih so:

1. odsotnost ali neučinkovitost »političnega faktorja« pri urejanju odprtih vprašanj, povezanih z odcepitvijo podjetja,
2. višine ugotovljenih, z izločitvijo povzročenih škod niso več simbolične, zahteva pa se tudi takojšnja ureditev medsebojnih obveznosti podjetij,
3. prihaja do poskusov onemogočanja uspešnega poslovanja izločene organizacije v nasprotju z zakonom in ne s pomočjo tržnih mehanizmov.

Spremenjena vloga »političnega faktorja«

Poudarjanje samostojnosti podjetij pri odločanju o poslovanju je ob dosedanjem velikem vplivu okolja na odločitve podjetij prav gotovo pomembno z vidika večje učinkovitosti našega gospodarstva. Vendar pa ima vsaj v tej fazi določene negativne učinke. Zdi se, da so načine dogovornega (političnega) reševanja vprašanj v poslovanju sicer nadomestili podjetniški. Pri tem pa so se ohranile posamezne metode dela iz preteklosti, le da so nosilci teh odločitev in njihovi izvajalci »podjetniki«. Ob odsotnosti »dogovornega« reševanja vprašanj in neke politične moči kot rabsodnika v spornih razmerah pa so te metode neučinkovite in tudi škodljive. Vendar pa podjetja oz. njihovi vodstveni kadri niso pripravljeni oz. niti

ne znajo uveljavljati svojih želja na načine, ki jim jih omogoča zakon oz. tržno okolje.

Samo primer: odločitev o razdružitvi je bila pred izpeljavo referendumu v preteklosti vedno najprej politično pretehtana in dogovorjena. Dejansko ni bilo prave potrebe po uporabi pravice do ugovaranja izločitvi zaradi v 338. členu ZZD navedenih pogojev, če pa je bila, so jo gospodarske organizacije redko uporabljale. Danes so matična podjetja proti izločitvi, vendar teh pravic ne uveljavljajo, temveč poskušajo šele po izločitvi dokazati nesposobnost izločene gospodarske organizacije za samostojno uspešno poslovanje: npr. s pobudami za ugotovitev pogojev za nadaljnji obstoj izločenega podjetja takoj po izločitvi.

Zahteve po ureditvi medsebojnih obveznosti po razdružitvi

Če so bile ob odločitvah za odcepitev v sedemdesetih letih zahteve za ureditev medsebojnih obveznosti organizacij združenega dela po združitvi in izplačilo škode le simbolične, so šle zahteve matičnega podjetja ob razdružitvi v tem trenutku v drugo skrajnost. Matično podjetje želi vrnitev vsega, kar je po svoji oceni vložilo v enoto, ki se izloča. Vse več je zahtev:

- po takojšnji vrnitvi vseh posojil, ki so bila dana znotraj podjetja,
- po takojšnji povrnitvi vloženi investicijskih sredstev celotne delovne organizacije v obdobju skupnega poslovanja,
- če gre za vlaganje na manj razvita območja v okviru SR Slovenije, se pojavlja vprašanje povrnitve teh sredstev,
- vprašanje nadomestila za prenos programov v organizacijsko enoto, ki se odceplja,
- zahteve po nadomestitvi z odcepitvijo nastale škode, ipd.

Vzporedni pojavi

Bolj kot ureditev finančnih vprašanj – čeprav ni nepomembno – pa zbuja skrb dejstvo, da matično podjetje poskuša onemogočiti novo nastalo odcepljeno podjetje. Posebej v prehodnem obdobju pa na tak način lahko povzroči nepopravljivo škodo novo nastalemu podjetju.

Večinoma je v prej združenih organizacijah vrsta služb prenesenih na raven delovne organizacije – le tako je taka združitve smiselna. Največkrat so to računovodsko-finančna služba, komerciala, razvoj, investicije. Ob odločitvi neke organizacijske enote za odcepitev pa potegne taka ureditev za seboj vrsto problemov. Na eni strani je odcepitelj prepričan, da ugotovljene obveznosti ne ustrezajo realnemu stanju. Da je bilanca prirejena, da je bilo prelivanje v korist matične delovne organizacije, da so dostopi do arhivov za ugotovitev dejanskega stanja oteženi, da so v breme odcepitelja knjižene večje obveznosti od dejanskih, ipd. Po drugi strani pa se tudi matično podjetje čuti prizadeto in dokazuje, da to ni tako. Ne da bi poskušali rzsoditi v korist kateregakoli partnerja, lahko ugotovimo, da so finančne zahteve lahko večkrat tudi dejansko večje od realnih. Ob poznavanju načinov obračunavanja medsebojnih obveznosti v naših podjetjih (obračunavanje obresti med TOZD-i, obračunavanje uvoznih pravic, storitev in polproizvodov med TOZD-i, . . .), realnosti prikazov rezultatov poslovanja, ki so predvsem odvisni od možnosti plačila manjših obveznosti družbi ali pridobitve nekih ugodnosti (manjše

obveznosti ob izgubi, usmerjanju sredstev za kreditiranje manj razvitih v lastno delovno organizacijo ipd.)⁸ je dejansko težko verjeti, da so obračunane zahteve matične DO do odcepitelja realne, posebej ko odcepitelj tudi zaradi slabše kadrovske zasedbe nima nikakršne možnosti za spodbijanje izračunanih rezultatov.

Tudi na komercialnem področju so težave: partnerji nove nastalega podjetja prejemajo opozorila, ki jih pošiljajo matična podjetja, ker poskušajo vzbuditi dvom o njegovi poslovni sposobnosti. Pri tem so posamezne navedbe v dopisih tudi lažne, ne dovolj preverjene, vendar pa s sklicevanji na posamezne člene različnih zakonov dovolj zastrašujoče, da odvrnejo morebitnega kupca, prodajalca, posojilodajalca od »poslovno nezanesljivega«⁹ podjetja. Poskuša se vzbuditi tudi dvom o kakovosti proizvodov in storitev, obveznosti odcepitelja do izvajalcev in dobaviteljev poravnava matično podjetje prej kot zapadejo... Čeprav se na ta način manjšajo možnosti, da bi odcepitelj kdajkoli lahko poravnal svoje obveznosti do matične delovne organizacije, pritiski niso nič manjši. Nekatere matične delovne organizacije pa s ciljem čimprejšnje poravnave svojih zahtevkov (ali pa je to morda pretirana čustvena reakcija?) pri ustreznih organih vlagajo celo pobude za ugotovitev pogojev za nadaljnji obstoj podjetja po odcepitvi. V teh pobudah pa najdemo med vzroki za zahtevo po likvidaciji tudi ali pretežno take, za katere je odgovorno vodstvo celotne organizacije.

Skupne značilnosti razdruževanj organizacijskih enot pri nas

Za razdružitve v zadnjih letih lahko ugotovimo, da:

- matična podjetja le redko ali nikoli ne soglašajo z nameravno odcepitvijo dela podjetja, in to večkrat kljub temu, da organizacijska enota, ki se odceplja, že dalj časa posluje z izgubo;
- za preprečitev izločitve le redko uporabljajo ustrezna, prej navedena pravna sredstva,
- se višina obveznosti in način poravnave ugotavljata po speljanem referendumu o združitvi;
- pred razdružitvijo niso izpeljane analize, ki bi ugotovljale možnosti za odcepitev z vidika obveznosti odcepitelja do matičnega podjetja;
- ni ugotovljena višina potrebnih investicijskih sredstev, potrebnih za zagotovitev uspešnosti podjetja po razdružitvi;
- ni ugotovljen obseg potrebnih finančnih sredstev za izvedbo razdružitve;
- nobena od vpletenih strank ne pozna maksimalne višine nadomestila za škodo, ki bo po izpeljavi odcepitve zahtevano;
- potrebni finančni viri za pokrivanje za odcepitev potrebnih sredstev niso zagotovljeni.

Zaradi pretrganih komunikacij med deli do pred kratkim enotnih delovnih organizacij se zdi, da dialog in sporazumne ureditve medsebojnih obveznosti ne bodo izpeljane. Nekateri primeri bodo končali na častnih razsodiščih, sodiščih ipd. Vendar pa tudi te institucije oz. njihovi predstavniki ne bodo imeli lažjega dela pri iskanju resnice. Nedvomno je namreč, da ima matična delovna organizacija v trenutku odcepitve neke enote na razpolago: več znanja, več sredstev in več informacij o preteklem poslovanju odcepljene enote kot vodstvo te enote. Na teh osnovah

⁸ Kiauta, L., s. 32.

sestavljeno zahtevo za ureditev medsebojnih obveznosti in nadomestilo škode bo odcepljena enota zelo težko spodbijala.

Popolnoma upravičena je tudi ugotovitev, da organizacijska enota, ki si pred odcepitvijo ni pridobila potrebnih sredstev in kadra za normalen razvoj, ni izoblikovala strategije razvoja in predvidela tovrstnih težav, ob razdružitvi ni sposobna za samostojen razvoj. Res pa je tudi, da:

- vodilni in strokovni delavci na osnovi dosedanje prakse niso mogli predvideti, da bo do takšnih zahtev prišlo;
- tudi če bi lahko predvidevali, niso mogli vedeti, kakšna metodologija bo uporabljena za ugotavljanje vrednosti in cene samoupravnega podjetja, saj ni poznana in izdelana;
- kakšni načini bodo uporabljeni za poravnavo medsebojnih obveznosti,
- kakšne »komunikacijske težave« bodo nastale z napovedjo izločitve,
- kakšni prijemi bodo uporabljeni pri poskusih onemogočanja izločenega podjetja.

Ustreznost veljavne zakonodaje za preprečevanje negativnih pojavov, povezanih z razdruževanjem

Prikaz negativnih procesov, povezanih s procesi razdruževanj podjetij pri nas, je bil nujen za oceno škode, ki jo taki procesi, predvsem pa takšni odnosi med podjetji, povzročajo samim podjetjem, njihovem ugledu, predvsem pa družbenemu premoženju. Posebej še zato, ker značilnosti teh procesov le malokdo pozna. Ob tem pa nas zanima, *ali in koliko obstoječ pravni sistem varuje podjetja in narodno gospodarstvo pred prikazanimi anomalijami in če ga varuje, kje so vzroki, da ne deluje v tej smeri.*

a) Varovanje matičnega podjetja

Najprej lahko ugotovimo, da zakonodaja ustrezno ščiti organizacijo združenega dela, iz katere se izloča določena temeljna organizacija združenega dela (338 člen ZZZ), in to kljub prevladujočemu prepričanju, da zakon z referendumom dopušča enoti, ki se želi izločiti, preveč samovolje. Vendar pa je treba poudariti, da je veljavnost dosedanje zakonodaje na tem področju omejena, saj velja samo še v prehodnem obdobju, dokler ne bodo vse organizacije združenega dela registrirane po Zakonu o podjetjih – predvidoma do konca letošnjega leta. Ker pušča Zakon o podjetjih to področje popolnoma odprto in prepušča ureditev tega vprašanja statutom teh podjetij, se zastavlja vprašanje, kako bo z ureditvijo vprašanj izločitve podjetij po tem prehodnem obdobju. Čeprav smo v članku povezovali povečano število razdružitve s spremembami zakonodaje

- nas procesi razdružitve v svetu opozarjajo, da so to lahko strategije večanja uspešnosti podjetij in gospodarstva kot celote;
- se moramo zavedati, da so načini razdružitve ena od najpomembnejših oblik prestrukturiranja našega gospodarstva glede na neustrezno koncentracijo organizacijskih enot.

Zato ni pričakovati, da procesov razdružitve – čeprav iz drugačnih pobud – v prihodnosti ne bo več. Vprašanje razdružitve organizacijskih enot bo zato moralo biti ustrezno vključeno v statut podjetja – ponovno pa bi bilo treba razmi-

sliti o enotnem reševanju te problematike v Zakonu o podjetjih. V nasprotnem primeru se bomo srečevali s podobnimi težavami kot danes, ko nastajajo težave pri ukinjanju SOZD-ov tudi zato, ker v ustanovitvenih aktih to ni bilo predvideno.⁹

Drugo vprašanje pa je, zakaj matična podjetja ne uveljavljajo pravice, ki jim jo daje zakon, temveč poskušajo uveljaviti svoje pravice:

– z različnimi metodami nasilja in blatenja ugleda izločene organizacije; pri tem »spravijo organizacijo združenega dela v neenakopraven položaj nasproti drugim organizacijam glede pogojev za delo«, kar pomeni za odgovorno osebo kršitev 161. člena Kazenskega zakona SFRJ;

– z dokazovanjem nesposobnosti izločenega podjetja za uspešno delo v prihodnosti, predlogov stečajnega postopka, ipd. Pri čemer lahko ugotovimo, da odgovorne osebe matičnega podjetja same sebe potiskajo v položaj krivega nevestnega gospodarjenja (127 člen KZ SRS), nevestnega ravnanja z zaupanim družbenim premoženjem (129. člen KZ SRS) ali povzročitelja stečaja (128 člen KZ SRS).

Razlogi so lahko različni, vendar nedvomno v nasprotju s poslovno moralo. Ob naraščanju ugotovljenih podobnih reakcij v našem gospodarskem življenju so zato tudi vse bolj glasne zahteve po sprejemu kodeksa poslovnega obnašanja. Vendar pa je ob nespremenjenih širših družbenih razmerah vprašanje učinkovitosti takega kodeksa (ko tudi sankcije kazenskega zakona ne odvrčajo odgovornih od dejanj, ki so v nasprotju z zakonom) vprašljivo.

b) Varovanje podjetja, ki se izloča

Ob enakih omejitvah, povezanih z začasnostjo zakonodaje na tem področju, lahko ugotovimo, da je zaščita organizacije, ki se izloča, vprašljiva. V prvi vrsti je v našem družbenoekonomskem sistemu popolnoma nerešeno vprašanje vrednosti in cene družbenega premoženja, o čemer smo že govorili. Visoke zahteve po povračilu škode, ugotovitve višine in načina poravnave medsebojnih obveznosti zahtevajo predvsem političnoekonomsko opredelitev teh kategorij v razmerah družbene lastnine, njenih spreminjajočih se značilnosti, povečane vloge trga, razmišljanj o delnicah podjetij in podobno. V zmedu, ki v tem trenutku vlada na tem področju je nerealno pričakovati, da bi bilo, če sporazum o višini teh obveznosti med organizacijama, ki sta vpleteni v razdružitve, ni dosežen, sodišče ali arbitražna sposobno določiti realno višino teh kategorij. Pri tem ne morejo iskati ustrezne pomoči niti pri različnih izvedencih, saj v našem družbenopolitičnem in ekonomskem sistemu ni doseženo soglasje o kategorijah vrednosti in cene samoupravnega podjetja; »izvedenci« tako nimajo metodologije za ocenitev teh vrednosti, niti znanja. Če soglasje ni doseženo, prelagamo na arbitražo ali sodišča odgovornosti za določitev postavk, ki jih ne znamo izračunati. To pa je nesprejemljivo.

Po drugi strani pa smo že opozorili, da ni v interesu organizacije združenega dela, ki se izloča, da bi sprožila spor pred sodiščem združenega dela, če ni dosežen sporazum o medsebojnih obveznostih, saj s tem prepreči izpeljavo razdružitve in omogoči matični organizaciji združenega dela med čakanjem na pravnomočnost sodbe slabšanja njenega ekonomskega položaja. Za tako organizacijo združenega dela je ugodnejše, da poskuša doseči sporazum, četudi v breme bodoče uspešnosti. Vzporedno pa seveda poskuša iskati vire financiranja, s katerimi bo to zmanjšalo uspešnost nadomestila. V sistemu, ko je mogoče še vedno pridobivati določena

⁹ Kako preobraziti podjetje, s. 3.

sredstva mimo ekonomskih kriterijev (npr. sredstva za manj razvite), na ta način z združitvijo pridobita določena sredstva matično podjetje in organizacija, vendar se ob omejenem obsegu sredstev, ki so na razpolago, siromaši družbeno premoženje.

Tako lahko sklenemo, da bi bilo v interesu narodnega gospodarstva kot celota, da bolj zaščiti podjetje, ki se izloča, predvsem z opredelitvijo metodologije za ugotovitev višine medsebojnih obveznosti in škode oz. cene in vrednosti podjetja, ki se izloča. Vnaprej poznana »cena izločitve« bi namreč omogočila tudi racionalno odločanje za izločitev. Ob tem pa je treba opozoriti še na eno dejstvo: organizacija združenega dela, ki se izloča iz matičnega podjetja, je pred različnimi pojavi (v besedilu prikazanimi kot »vzporednimi« pojavi), ki spremljajo proces razdružitve in povzročajo škodo njej sami in tudi narodnemu gospodarstvu, varovana, vendar pa se za uporabo teh varovanj ne odloča in v tem smislu ne naslanja na rešitve, ki jih ponuja pravni sistem (npr. navedene kršitve Kazenskega zakona SRS in SFRJ). Moralno in finančno pomoč večinoma vedno išče pri različnih družbenopolitičnih institucijah in odlaganju sprejemanja dokončnih rešitev – tj. v zavlačevanju.

Sklepna ugotovitev

Obstoječe in pričakovane spremembe v organiziranosti našega gospodarstva, posebej izločanja posameznih organizacijskih enot iz matičnih enot, zahtevajo ustrezno pravno ureditev tudi v prihodnje. Čeprav je bila deregulacija gospodarstva potrebna in zaželjena, ne smemo dopustiti, da bi pomanjkanje konkretnih pravnih norm vnašalo v gospodarstvo dodatno zmedo. Na žalost pa sama pravna ureditev navedenih vprašanj ne zagotavlja tudi izvajanja uzakonjenih sistemov v praksi in ne preprečuje neposlovnega obnašanja. Zastavlja pa se vprašanje vzrokov poslovne nemorale in nereagiranja na številne provokacije vsaj na področjih, kjer jim to omogoča zakon.

VIRI:

W. J. Edwards: Planning Models for M & A Analysis. V Mergers & Acquisitions, Mc Graw Hill Book Company, New York, 1987, s. 17 in 18.

Kazenski zakon SFRJ in SRS. Ljubljana, ČZ Uradni list SRS 1982. Kako preobraziti podjetje, ko pa je v predpisih taka zmeda. Delo, 12. 7. 1989, s. 3.

Kiauta, L.: Finančni vidiki sanacije podjetij, Ljubljana, RCEF 1980, 40 s.

J. F. Weston: The Payoff in Merges and Acquisitions. V Mergers and Acquisitions, Mc Graw Hill Book Company, New York, 1987. 35 s.

Zakon o združenem delu ČZ, Uradni list SRS, Ljubljana 1988.

Zakon o podjetjih, Uradni list SFRJ 77/1988.

MELITA POLER

Medijska konstrukcija realnosti

Resnica in resničnost

Tine Hribar je zapisal: »Čeprav je resnica o resnici v tem, da ni resnice o resnici, človek mimo resnice ne more.«¹

Kadar poskušamo govoriti o resnici v okviru novinarskega diskurza, prav gotovo ni mogoče mimo uveljavljenega pojmovanja objektivnosti – izraza, ki si je pridobil vidno mesto z vpeljavo znanstvenih metod v študij človeštva in materije – kot nečesa plemenitega in vzvišenega. Biti nepristranski, izogniti se naprejšnji sodbi, opustiti dozdevnost, skrbno iskati resnično in preverljivo – to so bile neločljive prvine pri iskanju znanstvene resnice. Ta metoda se je opredeljevala in izpopolnjevala, prehajala iz sveta naravoslovnih znanosti k družbenim in humanističnim vedam – vse od Bacona in Descartesa pa do Watta, Edisona in Einsteina. Heisenbergovo razodetje, da je znanstvena resnica nedosegljiva, da tudi v najbolj natančnih merjenjih obstajajo območja negotovosti,² je zastavilo vprašanje, ali je potemtakem objektivnost sploh dosegljiva, ali sploh je stvarnost, ali morda le proces, težnja?!

»Objektivnost³ sporočil v (množičnem) komuniciranju je vedno pragmatično določena (s stališča delujočega ,uporabnika'), torej subjektivna: je tiho večinsko soglasje ,uporabnikov' o smotrnosti določenega načina redukcije kompleksnosti, na katerega odločilno vplivajo tisti, v katerih rokah so ,mehanizmi' redukcije kompleksnosti.«³ Ali povedano nekoliko drugače: množična občila selekcionirajo sporočila in dogodke, pri čemer niso samo reduktivno objektivna, ampak s svojo partijnostjo usmerjajo predstave in temu ustrezna dejanja ljudi. Ti selekcijski mehanizmi delujejo ne le pri izražanju mnenj, ampak tudi takrat, ko gre za preslikavo dogodkov iz materialnega sveta.

Toda človeku ni le za približno resnico, ampak hoče videti pravo, bistveno, popolno podobo stvari in dogajanj: »Hotel sem svojo resnico čisto, jasno in popolno... Tam me je prodajalec sočutno pogledal in mi pokazal cenik. ,Cena je zelo visoka, gospod', je rekel... ,Če vzamete to', je dejal, ,boste za vedno izgubili svoj mir'... Žalosten sem odšel iz trgovine. Predstavljal sem si bil, da lahko dobim popolno resnico prav poceni. Še vedno nisem pripravljen na resnico. Tu in tam potrebujem svoj mir in počitek. Še vedno moram samega sebe nekoliko varati s svojimi izgovori in olepšavami. Še vedno se zatekam v zavetje svojih verovanj, ki jih ne postavljam pod vprašaj.«⁴

¹ Hribar, 1981, str. 163.

² Gre za Heisenbergovo načelo nenatančnosti (ali nedoločljivosti).

³ Splichal, 1984, str. 118.

⁴ De Mello, 1988, str. 66.

Navedeno razmišljanje duhovnega učitelja si razlagam s Hribarjevimi besedami: »... kadar se zazreš in zažreš v svojo lastno resnico, tedaj se srečaš z grozo zgolj nič in stopiš na rob samomora.«⁵ Pripovedovalec zgodbe je hotel svojo resnico popolno, toda če bi se zazrl vanjo, bi ga prevzela groza nič, on pa tu in tam še potrebuje svoj notranji mir. To so že filozofska razglabljanja, toda pri novinarskem sporočanju bomo zapisali takole: sporočanje »resnice« ne sme biti podrejeno posameznim interesom, temu, da bi pred javnostjo nekatera dejstva, ki osvetljujejo idealno sliko, zamolčali ali prikrojili po svoje. Novinar si »zakrivanja« oči zaradi notranjega miru določenih dejavnikov (na primer političnih v svoji republiki) ne bi smel privoščiti. Strinjali smo se že s tem, da o popolni objektivnosti ne moremo govoriti, lahko pa je novinar vsaj pravičen, preudaren, resnicoljuben. Te nadomestne besede vključujejo enako pozitivno nagnjenost kot beseda »objektivnost«. Pri tem je potrebno posebej poudariti, da govorimo o nagnjenosti, ki stremi k idealu.

Z raziskovanjem družbene konstrukcije realnosti sta se veliko ukvarjala Berger in Luckmann: »Teoretske formulacije realnosti – filozofske, znanstvene ali mitološke – ne izčrpajo pomena tistega, kar je ‚realno‘ za pripadnike neke družbe. Zato se mora sociologija znanosti najpoprej ukvarjati s tistim, kar ljudje ‚poznajo‘ kot realnost v svojem vsakdanu, v svojem neteoretskem ali predteoretskem življenju. Z drugimi besedami, osrednje mesto sociologije znanja mora biti po najinem prepričanju prav ‚zdravorazumsko‘ znanje, ne pa ‚ideje‘, kajti samo to znanje lahko vzpostavlja mrežo pomenov, brez katere ne more obstajati nobena družba.«⁶ Bistvo njune teorije je v posameznikovi interpretaciji družbene realnosti, ki je hkrati tudi konstrukcija realnosti. Seveda je ta konstrukcija družbena, saj človek ne poseduje le »svojega« znanja, ampak je le-to družbeno distribuirano, objektivizirano in institucionalno verificirano znanje.

V današnjih družbah obstaja več definicij realnosti, zato moramo nadaljevati s tem, kar Alfred Schutz imenuje »mnogotere resničnosti«:⁷ delovna, rutinska in vrhovna resničnost je »svet vsakdanjega življenja«, ki temelji na naših lastnih izkušnjah in na izkušnjah naših prednikov, in je sedaj dán na razpolago naši interpretaciji. Kot samoumevnega ga jemljemo toliko časa, dokler se ne pojavi nasproten pojav. V svojem razmišljanju se Schutz sklicuje na teorijo Williama Jamesa o več »pod-svetovih«, le da jih imenuje »zamejena območja pomena«. Vsakemu izmed teh območij lahko damo akcent resničnosti, in dokler se nam zdi ena resničnost naravna, o njej ne dvomimo. Le poseben šok nas prisili, da se preselimo čez meje te realnosti v drugo realnost, ki jo sedaj pojmuje kot resničnost. Kolikor je teh šokov, ki so pravzaprav radikalne spremembe v napetosti naše zavesti, drugačne attention à la vie, toliko je »zamejenih območij pomena« – »pod-svetov« – »realnosti«.

Po teoriji odraza, ki so jo zastopali že Lenin, Plehanov in Lukács, vsebuje zavest posnetek zunanje realnosti, do »pravilne« zavesti pa je mogoče priti le s pomočjo teorije, ki vé, kaj je »objektivno« res. S tem so omenjeni avtorji zanižali množico enakopravnih realnosti. Takšno teorijo lahko v moderni družbi označimo kot nesprejemljivo.

Veliko je bilo že izrečeno in zapisano o resnici in resničnosti. Strinjali smo se s Tinetom Hribarjem, da ni resnice o resnici, zato z njo nihče ne razpolaga.

⁵ Hribar, 1981, str. 163.

⁶ Berger, Luckmann, 1988, str. 23.

⁷ Povzeto po Rupel, 1986, str. 63–76 in Berger, Luckmann, 1988, str. 27–35.

Ugotovili smo, da ni objektivnega sporočanja. Razmišljali smo o mnogoterih realnostih ter skupaj s Schutzem, Bergerjem, Luckmannom in Ruplom zavrnili teorijo odraza. Poraja se vprašanje, kako se najbolje znajti v tej zmedbi (ne)resnic, (ne)objektivnosti in mnogoterih realnosti, da bi se kot novinarji in ljudje v svojem vsakdanjem življenju vsaj približali temu, kar javnost in soljudje od nas pričakujejo. Naj bomo poštene in naj pišemo in govorimo le »resnico«?! Habermas in drugi moderni marksisti ponujajo rešitev v obliki idealnega govornega položaja, ki zagotavlja svobodne možnosti za izrekanje o resničnosti, s čimer se večinska resnica ves čas preizkuša, spodbija in na novo ustvarja. Do tega prihaja v globoki razpravi o resničnosti in vprašanju resnice. Če želimo doseči »objektivno« resnico, ki je pravzaprav izraz subjektivnih doživetij resničnosti, moramo dopustiti subjektivne sodbe o resničnosti. Naj tukaj še enkrat poudarimo Hribarjevo misel, da z resnico ne razpolaga nihče!

Jezik

Realnost vsakdanjega življenja je polna objektivizacij. Ena izmed njih je jezik, ki pomeni objektiviziranje številnih naših izkustev. Definirati jezik sploh ni enostavno, je zapisal Stane Južnič v *Lingvistični antropologiji*, in v to se tudi ne bomo spuščali. Brez pridržka pa lahko zapišemo, da je jezik kot sistem glasovnih znakov za človeško družbo najpomembnejši znakovni sistem. Znaki naj bi služili kot pokazatelji subjektivnih pomenov. Združujejo se v številne sisteme izražanja, ki so objektivizirani, ker so onstran obrazcev subjektivnih »tukaj in zdaj« objektivno dosegljivi. Jezik se loči od svojega izvora v neposrednih odnosih takrat, ko sporoča pomene izven subjektivnega »tukaj in zdaj«. To pomeni, da se lahko človek iz sveta svojih doživetij preseli v svet jezika, ki vsebuje številna doživetja. Jezik izkustva tudi tipizira. V povezavi s splošnimi kategorijami jih povzame v izrazih, ki imajo enak pomen za vse. Tipizirana izkustva lahko uporablja vsakdo, ki se nahaja v za to primernem položaju. V čem je torej skrivnostna moč jezika? V tem, da pričara stvari, ki jih »tukaj in zdaj« ni, ali – kot sta dejala Berger in Luckmann – moč jezika je tolikšna, da oživlja ves svet, če želi.⁸

V zvezi z jezikom pa obstajajo tudi različni problemi. Kakšen odnos mora imeti določeno dejstvo (npr. stavek) do drugega, da bi bilo sposobno biti simbol tega drugega, je logično vprašanje, s katerim se ukvarja Ludwig Wittgenstein. Obravnava pogoje za logično popoln jezik – kar še ne pomeni, da je sploh kakšen jezik logično popoln, ampak to, da je vsa funkcija jezika v pomenu, ki ga ima, in da izpolnjuje to funkcijo glede na to, koliko se približuje postuliranemu idealnemu jeziku.⁹ Povzemimo nekaj Wittgensteinovih misli, ki so uporabne za našo razpravo o resnici, realnosti in jeziku: »Ni nobene a priori resnične slike.«¹⁰ To pomeni, da ne moremo govoriti o absolutni resnici, ki bi zaradi svoje statičnosti ne potrebovala stalnega prepoznavanja. »Stavek je slika stvarnosti. Stavek je model stvarnosti, kakršno si zamišljamo.«¹¹ Ali povedano drugače: popolnoma objektivna sodba oziroma izražanje te sodbe z jezikom ne obstaja. Vedno gre za našo interpretacijo stvarnosti, ki pa pomeni tudi njeno konstrukcijo.

⁸ Povzeto po Berger, Luckmann, 1988, str. 40–46.

⁹ Russel v Wittgenstein, 1976, str. 7.

¹⁰ Wittgenstein, 1976, str. 37.

¹¹ Wittgenstein, 1976, str. 57.

Z jezikovnim fenomenom se je ukvarjal tudi Mihail Bahtin. Zanj je govorna interakcija temeljna realnost jezika. Jezik postaja živ v konkretni govorni komunikaciji in ne v abstraktnem lingvističnem sistemu jezikovnih oblik, prav tako tudi ne v individualni psihi govorečega.¹²

Prava realnost jezika za Bahtina ni abstraktni sistem jezikovnih norm, temveč govorna interakcija kot družbeni dogodek, ki se realizira z govorjenjem v smislu mogočih kontekstov uporabe jezikovnih oblik – z izjavami. »Jezikovna oblika je govorniku dana v kontekstu določenih izjav, torej samo v določenem ideološkem kontekstu. V stvarnosti besed nikoli ne izgovarjamo in jih ne slišimo, ampak slišimo resnico ali laž, dobro ali zlo, važno ali nevažno, prijetno ali neprijetno itn. Beseda je vedno izpolnjena z ideološko ali življenjsko vsebino in pomenom. Razumemo jo kot takšno in odgovarjamo edino na takšno besedo, ki se nas tiče ideološko ali življenjsko.«¹³

Bahtin torej zagovarja tezo, da je treba izjavo obravnavati kot enoto, ki pojasnjuje fenomen jezika. Izjava (rusko – vyskazyvanie, francosko – la parole, Stane Južnič – govorica, določeno govorjenje, Manca Košir – izjava) je kot bistvena govorna enota sestavljena iz jezikovnih enot, kot so besede, skupine besed, stavki.

Omeniti velja še Problem govornih žanrov, kjer Bahtin poudarja, da izjave ne bomo mogli razviti in razumeti, če ne bomo poznali žanra, ki mu določena izjava pripada. Žanri so »določeni relativno stabilni tematski, kompozicijski in stilistični tipi izjav«. Repertoar govornih žanrov je zelo bogat in nenehno so navzoči v našem govorjenju, čeprav se morda njihovega obstoja sploh ne zavedamo.¹⁴

Povzemimo še enkrat Bahtinove besede: družbena jezikovna praksa poteka kot dialoška interakcija med »menoj« in »Teboj« v govoru.

Konstitutivne prvine novinarskih vrst

Bahtinovo razumevanje žanrov, zavračanje lingvističnega monologizma in njegovo poudarjanje dialoškega odnosa v interakciji med »Menoj« in »Teboj« je zelo pomembna tudi za novinarsko sporočanje, ki interpretira in soustvarja stvarnost – torej za medijsko konstrukcijo realnosti.

Stalne oblike novinarskega sporočaja ali novinarski žanri so skupni avtorjem in naslovnikom, s čimer olajšajo medsebojno sporazumevanje in prepoznavanje, zato pomena žanrov ne gre podcenjevati. Toda, kot je zapisala Manca Košir, »... novinarska vrsta je stabilnejša kategorija, kot je žanr, zato našo osrednjo pozornost namenjamo njej.«¹⁵ Če govorimo o medijski konstrukciji realnosti, govorimo o novinarskem sporočanju, in kadar imamo v mislih le-to, ne moremo odmisлити novinarskih vrst. Manca Košir je v *Nastavkih za teorijo novinarskih vrst* kot temeljne konstitutivne prvine novinarskih vrst predstavila naslednje: predmet in funkcije sporočila, pričakovanje naslovnika in komunikacijske okoliščine sporočevalca in naslovnika.¹⁶

¹² Povzeto po Bahtin, 1980, str. 106–107.

¹³ Bahtin, 1980, str. 77.

¹⁴ Povzeto po Košir, 1988, str. 27.

¹⁵ Košir, 1988, str. 32.

¹⁶ Povzeto po Košir, 1988, str. 33–46.

Predmet novinarskega sporočila

Ljudje so navajeni v novinarskih oblikah sprejemati samo resničnostne vsebine, in če pride od izrabe novinarskega besedila v drugačne namene, lahko to pripelje do zmešnjave. Do tega je prišlo letos v Italiji, kjer sta dan pred maturo radijska moderatorja objavila novico: »Maturitetnih izpitov letos ne bo. Ministrstvu za šolstvo ni uspelo pravočasno sestaviti komisij za izpraševanje. Maturitetna spričevala bodo zato delili brez izpitov«. Številni maturantje so takoj zaprli knjige, nekateri so jih celo pokurili. Zgodba se je končala tako, da so novinarja zaradi usodne šale odpustili.¹⁷

Kot predmet novinarskega sporočanja pa se najpogosteje navaja dogodek. Njegova najsplošnejša opredelitev je navedena v SSKJ:¹⁸ Dogodek je vse, kar se zgodi – na primer – »izid te knjige je bil velik literarni dogodek.« Dogodki niso le podlaga za vest in poročilo, ampak za vse žanre, ki se sicer ukvarjajo z ozadjem, mnenji ipd.

Funkcije novinarskega sporočila

»V funkciji sporočila se kaže sporočevalčevo razmerje do dejanskosti, do dogodka, in hkrati njegovo razmerje do naslovnika.«¹⁹ Sporočevalčevi želji po vplivanju na naslovnika se ne more izogniti niti preprosta vest, toda v bistvu lahko ločimo dve funkciji: informativno (poročevalsko, obveščevalno) in interpretativno (mnenjsko, analitično) funkcijo. Pri prvi se avtor teksta »vzdrži« lastnega mnenja in si prizadeva k idealu »objektivnosti«, pri drugi pa izraža svoje mnenje, ki tekstu podeli subjektivno noto.

Naslovnikovo pričakovanje

V javnem komuniciranju je primarnega pomena dialog. Novinar ne namenja svojih stvaritev povprečnemu naslovniku, ker le-ta ne obstaja. Obstaja določen naslovnik, ki ni nujno realna oseba: lahko je fiktivna, vendar s specifičnimi atributi. Sporočevalec mora biti obrnjen k naslovniku, pomemben je stik med njima. Tako je naslovnik s svojimi pričakovanji v besedilu navzoč; če pisec besedila želi zagotoviti to možnost, mora vedeti, kako naj piše v in kakšnem žanru, da bo zadovoljil svoje namene in naslovnikova pričakovanja. To pa lahko stori, ko se je že vprašal, komu piše.

Komunikacijske okoliščine – medijska vojna v Jugoslaviji

Za izbor tipa novinarskega diskurza so pomembne tudi okoliščine, v katerih poteka sporočanje. Gre zlasti za družbenopolitični kontekst z njegovimi zgodovinskimi, kulturnimi, vrednostnimi, političnimi, ekonomskimi in drugimi posebnostmi.

¹⁷ Objavljeno v *Nedeljskem Dnevniku*, 3. septembra 1989.

¹⁸ SSKJ (A-H), 1970, str. 440.

¹⁹ Košir, 1988, str. 40.

V Jugoslaviji se je, po besedah Slavka Splichala, uveljavil pluralizem politik, nihanj v strategijah političnih elit in njim podložnih občil.²⁰ Ob tem se lahko upravičeno vprašamo, kaj to pomeni za jugoslovansko novinarstvo. Ali potemtakem drži ugotovitev, ki jo povzema Splichal:²¹ Če primerjamo novinarstvo z bolj tradicionalnimi in »resničnimi« profesijami, na primer medicino ali pravom, ga lahko označimo le za semi-profesijo, in to predvsem zaradi odsotnosti avtonomije. Novinarstvo je pretežno podrejeno bodisi politiki (državi, političnim strankam, interesnim skupinam) bodisi ekonomiji (reklama), ali pa kar obema.

V jugoslovanskem komunikacijskem prostoru so danes, po besedah Andreja Škrlepa, vsi javni diskurzi nujno pristranski.²² Naša družba je razpadla na republiške – ali bolje rečeno – nacionalne komunikacijske skupnosti, v katerih se s pomočjo množičnih medijev razvijajo sistemi javnega mnenja glede na tradicijo svoje lastne kulture in skladno z lastnimi ekonomskimi, političnimi in nacionalnimi interesi.

Komunikacijska situacija kot četrti konstitutivni element novinarskih vrst se nam v Jugoslaviji kaže v znamenju ostre in nepopustljive medijske vojne, podkrepjene z mednacionalnimi sovražnostmi in črno-belim slikanjem dogodkov v državi. Tako so javna občila izrabljena v manipulativne namene, česar ne bi smeli pozabiti takrat, ko pišemo o občilih kot o ustvarjalcih (medijske) realnosti.

Naj zaključimo z besedami Bogdana Osolnika: »Novinarstvo bo največ koristilo politiki, če bo s svojim odgovornim poklicnim delom pomagalo, da bo javnost čim bolj seznanjena z resničnim stanjem stvari v naši družbi in da bo dobila občutek, da ni zgolj predmet manipulacij.«²³ Vprašanje pa je, koliko se naše novinarstvo in še bolj politika tega zavedata?

LITERATURA

1. Knjige

- Bahtin Mihail (1980): Marksizam i filozofija jezika. Beograd, Nolit.
Berger P. L., Luckmann Th. (1988): Družbena konstrukcija realnosti. Ljubljana, Cankarjeva založba.
Hribar Tine (1981): Resnica o resnici. Maribor, Založba obzorja.
Južnič Stane (1983): Lingvistična antropologija. Ljubljana, Univerzum.
Košir Manca (1988): Nastavki za teorijo novinarskih vrst. Ljubljana, Državna založba Slovenije.
Splichal Slavko (1984): Mlini na veter. Ljubljana, Partizanska knjiga.
Wittgenstein Ludwig (1976): Logično-filozofski traktat. Ljubljana, Mladinska knjiga.

2. Članki

- Osolnik Bogdan (1988): Kako povrniti zaupanje v novinarstvo? Teorija in praksa, 25(5), str. 643.
Splichal Slavko (1988): Izobraževanje, etika in profesionalizacija novinarstva. Teorija in praksa, 25(5), str. 621.
Splichal Slavko (1987): »Stopnje svobode« in njene meje. Teorija in praksa, 24(3-4), str. 276.
Škrlep Andrej (1989): Neizogibna pristranskost. Mladina, 29, str. 16.

²⁰ Splichal v TIP, 1987, št. 3-4, str. 276.

²¹ Splichal v TIP, 1988, št. 5, str. 621.

²² Škrlep v Mladina, 1989, št. 29, str. 16.

²³ Osolnik v TIP, 1988, št. 5, str. 643.

REDAKCIJSKI ZAPIS

Revija Teorija in praksa, katere ustanovitelj je Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, kot sestavni del Ljubljanske Univerze, zanesljivo ne more iti mimo prenove študijskega programa in študijskega procesa na tej fakulteti. Na (potrebne) spremembe študijskega programa in procesa lahko njeni pedagoški in znanstvenoraziskovalni delavci odločujoče vplivajo, saj prenova študija gotovo ni (več) nekaj, na kar bi arbitrarno visokostno lahko vplival kdo »od zunaj«. Naporom za oblikovanje modernega in funkcionalnega študijskega programa in procesa na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo, kar terja poglobljen, trezen in ne brzoplet premislek, se želi pridružiti tudi revija Teorija in praksa, ki tako odpira svoje strani vsem tistim, ki imajo o študijski problematiki na fakulteti kaj koristno odzivnega in uresničljivega povedati.

Tako smo se v uredništvu revije Teorija in praksa odločili, da bi v *toku celotnega študijskega leta* imeli v reviji odprto novo rubriko REFORMA ŠTUDIJA NA FSPN. Zato uredništvo revije vabi vse učitelje in asistente Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo, vse raziskovalne delavce, naše diplomante, študente in sploh vse tiste, ki jim ni vseeno, kakšna bo usoda študijskih reformnih prizadevanj, da se v reviji oglašajo s svojo argumentirano besedo. Vsem poznavalcem študijskega procesa in študijskega programa na FSPN, še zlasti vsem tistim, ki ga stalno »doživljajo«, bodisi kot učitelji, bodisi kot študentje, niso neznane zagate, v katere je tako zavoljo naše lastne premajhne volje po razumnem inovatorstvu študija, kot zavoljo zunanjih dejavnikov, zašel študijski program in pedagoški proces.

Razmišljanja o tem, kako prenoviti študijske programe, kakšno fizionomijo dati posameznim predmetom, kako jih uvrščati v posamezne letnike, kako se znebiti razdrobljenosti študija, kako je z morebitnim združevanjem sicer samostojnih disciplinarnih področij, vprašanje meje med disciplinami, kako urediti koncept mentorstva, kako je z utrjevanjem teoretičnih predmetov in številna druga vprašanja, bi bila izjemno zanimiva za revijo Teorija in praksa.

Oblikovanje prenovljenega študijskega programa je odgovorno dejanje, ki bo v veliki meri vplivalo na bodočo podobo fakultete, s tem tudi vseh njenih pedagoških ter znanstvenoraziskovalnih delavcev, študentov in diplomantov. Doslej smo imeli že preveč neposrečenih študijskih reform, zato bi bilo klavrno, če bi tudi k tej pristopili neargumentirano in zgolj eksperimentalno. Uredništvo revije Teorija in praksa je prepričano, da ne tvega, če domneva, da bodo prispevki za rubriko REFORMA ŠTUDIJA NA FSPN tehtni, grajeni na izkušnjah in razbremenjeni prestižnih primesi. S to mislijo še posebej pričakujemo odzivnost piscev na vabilo k sodelovanju.

Priglassek k razpravi

(o študijskih in nekaterih drugih razmerah na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo, ki vsebuje razmišljanja o njeni fiziognomiji in možnih poteh razvoja)*

Nikdar ni tak bilo
da ni nekaj bilo,
pak ni vezda nebu
da nam nekaj nebu.

(Krlležine Balade
Petrice Kerempuha)

Prolegomena in obznanilo namena

»La vérité ne se possède pas:
elle appelle à de nouvelles purifications.«

(Henri Fesquet)

Ni napačno in ni nekoristno spisu najaviti namen. Da ne bi bil kar takó in da bi tisti, ki ga je izdelal, sebi in drugim vnaprej povedal, zakaj je spisan. Ni treba skrivati nagibov in namenov; nasprotno, zapisovalec naj se takoj odkrije. Še posebej naj bi to veljalo za pisanje, ki je pravzaprav obračunavanje prehojene poti zavoda, ki je bil več kot dve desetletji domovanje in domačija spisatelju. Navezala sta nujno mnoge navezanosti in zavezanosti, da ne rečemo, zaupljive stike. Je pa zavod, ki se imenuje Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, nujno tudi bil in ostal neosvojeni (ali bolje rečeno) neinteriorizirani tujek, celo zopernik, ki ga posameznik kljub najboljši volji ne uspe zauzdati in spraviti v kolotéčine lastnih zamisli in presoje o tem, kaj so najboljši tiri in kolesnice za njegovo obstajanje in napredek.

V tem zoperstavljanju je treba iskati ujetost osebne izkustva, omejeno pre-pričeválnost osebno postorjenega. V takem zoprvanju se kaže prizadétost nekoga, ki je vselej bil več kot *pius in collegio* in s tem ni zaslužil – vsaj kolikor je to njemu znano in razvidno – splošnih odobravanj, če sploh kakega. Morda mu bo priznana nadpovprečna zavzetost. To pa daje pravico iz lastnega truda in napora graditi splošno vídenje.

Morda je vse to pihanje v veter. Ujeti je treba pač neko »sintezo« v smislu splošnejšega skupnega interesa vseh tistih, ki z avtorjem teh zapiskov na zavodu skupaj bivajo, ali pa se, kar je seveda že ostra kritika, trudijo čim manj bivati, nekaterim je pač to bivanje le neka vrsta opazovalnice ali celo oprezovalnice po boljših deloviščih. Vsakdo, ki se težko izkaže s privrženostjo zavodu in poklicu, bi pač zadevo drugače zastavil. Ob tem pa nam se kar vsiljuje razmišljanje »starega« Thomasa Henryja Huxleya (1825–1895), ki ga je zapisal leta 1893 kar takole: »Če

* Objavljeno besedilo je segment obširnejšega spisa, ki ga je avtor namenil razpravi, kakršna je inicirana okoli reforme pedagoškega procesa. Večji del »izbranih« strani je posvečen le razgrinjanju problemov in je potemtakem le predlog nekakšnega »dnevnega reda«. Avtor upa, da bo FSPN našla moči in zmogla hrabrosti spis v celoti objaviti.

obstaja kaka posplošitev iz dejstev človeškega življenja, ki ji pritrjujejo bistroumni ljudje iz vseh dob in dežel, potem je to ta, da tisti, ki krši etična pravila, vedno uide kazni, ki jo je zaslužil; da malopridnež uspeva kot lorovro drevo, medtem ko mora pravičnik beračiti za svoj kruh...¹

Bržkone bo že jasno, kako je zastavljen ta obračun. Ne glede na to zastavitev pa le upam, da bo pripomogel utrditi tisto, kar je na zavodu vredno ohranitve in z grajanjem odstraniti kvarjenje in stranpoti. Če bo moj »priglasek« deležen kake graje, pa me morda le odvezuje moja, smel bi reči, totalna zavezanost zavodu in goreča želja, da bo v sistemu visokega šolstva trajno potreben majhnemu slovenskemu narodu. Nič bi me ne moglo tako razžalostiti kot kaka najava, da se kot učbena ustanova ne bo pozitivno vpisal v slovenski zgodovinski spomin.

Namignil sem že, da bi bilo možno pričakovati, kako se vsi ne bodo strinjali z mojimi ocenami. Vendar: *larvatus prodeo*, bi dejal za svoje početje. Ne morejo se vsi strinjati z evaluacijo prehojene poti, še manj je pričakovati, da bodo istega mnenja glede poti, ki bi jo bilo treba ubirati ali celo dólbsti k izboljšavam v prihodnosti. Vsak ima pač kako svojo resnico. S tem je mogoče manipulirati. Na bojnem polju predstavljanja resnic pa ne zmaga nujno prava.

Zaradi svoje izrazite idiosinkratičnosti je ta spis kalkulirano tveganje. Tveganje je v smislu, da bo kaj lahko zavržen, ker v njem večina ne bo našla svoje »resnice«, ali pa ji v njem izpričevana resnica ne bo odgovarjala glede na povsem čvrsto fiksirane interese, ki jim ni mar nobena resnica. Avtor se je kljub temu odločil nastopiti in se izpostaviti.

Ne nazadnje se čuti dolžnega to storiti. Spis je namreč tudi obračun s samim seboj, predvsem s tistim, kar ima avtor za zamolčevanje in lastno nedoslednost v spregledovanju stranpoti. Še posebej pa je bilo treba ta spis napisati, ker so avtorjeva stališča in, naj jim tako rečemo, svarila naletela ne le na gluha ušesa, marveč so sistematično brisana iz zapisnikov, če jih je izrekel na kakem javnem zboru. Noben zapisnik več ne bo mogel v tem smislu mimo tukaj povedanega. Vsekakor pa si ta zapis jemlje pravico do tistega, čemur bi stari Heleni rekli *parrhesia*, kar bi prevedli kot brezobzirno govorjenje ali kot pravico govoriti resnico in jo povedati tudi zoper splošno mnenje. Še posebej je bila pravica te vrste pričujoča v večnih in strašnih grških tragedijah. Tudi močnim in odločilnim in odločujočim je bilo moč v tem smislu povedati resnico.

Seveda s tem pričevanjem ne pišem zgodovine Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo. Že zato ne, ker si vrstni zgodovinar želi v svoji naraciji pestrosti in raznoterosti, kakršne kaže mnogoplastna preteklost. Do nje pa, razven vzradoščenosti nad njo in prizadevne veselosti, naj bi ne imel osebnega odnosa. Moj odnos se temu ne približuje. Prizadetost pa me odvezuje od minuciozne ali nadrobne dokumentacije in pelje zgoj k interpretacijam. Dejstev pa prav gotovo ne želim pretvarjati, jih le razlagam.

Sicer pa je zadeva z »dokumentacijo« tako zapletena, da mnoge stvari niti poklicni finančni inšpektorji in njim podobni izvedenci niso uspeli zadovoljivo razkriti v eni in edini možni verziji. Inšpektorat ni sam na razkrivalnem območju, tako ali drugače delujejo izurjenosti in izučeniosti, ki so le redko kdaj pedagoške ali znanstvenoraziskovalne.

Naj še pripomnim, da sem vestno celo vrsto let delal zapiske, ki so bili »spremljanje dogajanja na zavodu«. V veliki meri je to bil poetski pristop priučenega stihokleparstva in heksametru. Nemalokrat sem se šel iz nemoči dvorskega norčaka,

¹ *Evolution and Ethics*, p. 81–82, navedeno v UNESCO-vi Zgodovini človeštva, V/1, str. 227 (slovenska izdaja).

ki sme govoriti kadarkoli, pa tega nihče resno ne jemlje, oprostitev pa je deležen, če je le količkaj smešen. Nastopal sem torej kot *litterator sicut ioculator*, da bi bil lahko tudi *litigator*. Vedno bolj sem prepričan, da je tudi v tem bila resnica.

Če pa se povrnemo na vprašanje resnice, bi nam iz zagate znal pomagati Stanislaw Jerzy Lec, ko pravi, da je »najteže za resnico v času, ko je vse lahko resnica«. Pa še tisto bi bilo lahko res, kar so stari Latini zapopadli v reku »*Mundus vult decipi*«, pojavi so resnice le, kadar je nekomu potrebna. Sir Isaiah Berlin bi dodal, da ni vnaprejšnjega zagotovila, da bo resnica, ko bo odkrita, tudi nujno zanimiva.

Pri Fari v Kostelu, meseca prosinca leta 1989

BOGDAN KAVČIČ*

Čemu prenova študija na FSPN?

1. O povodih za prenavo

Večina šol in šolskih sistemov v svetu je doslej nekoliko zaostajala za družbenim razvojem in bila zaradi tega predmet družbene kritike. Vzrok za to je v sami »tehnologiji« izobraževanja. Od odločitve o spremembi programa, preko uvedbe tega programa do ocene učinkov novega, preteče veliko časa. Štiriletni program recimo (samo) dve leti pripravljamo, štiri leta izvajamo, da pridemo do prvih diplomantov po novem programu, še nekaj let pa traja, da se v praksi ugotovi, kakšen je učinek novega. Medtem so se družbene razmere spremenile, spremenila so se pričakovanja, pričakovanja, norme, itd. Kar je rezultat prenove, ni tisto, kar je bilo pričakovano, ker so se medtem spremenila tudi pričakovanja in potrebe. Zato se v izobraževalnih sistemih in programih neprestano nekaj spreminja. Ker vedno nekoliko »zaostajajo za družbenimi potrebami«, bo potrebno doseči bistvene spremembe v metodologiji spreminjanja. Spremembe bodo morale biti hitreje uvedene in vsebinsko bolj anticipativne.

Tako smo priča tudi prenavljanju programov na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo. V študijskem letu 1988–1989 smo prvič izvedli v vseh letnikih nov program, ki je bil pripravljen v skladu z zasnovami usmerjenega izobraževanja na univerzi. Obenem pa začeli s ponovnimi spremembami programa. Sodim, da so glavni povodi za ponovno prenavljanje naslednji:

1. Zelo nizka uspešnost študija. Od tistih, ki se vpišejo v prvi letnik, jih verjetno (točnih podatkov nimam) konča v štirih in pol letih (trajanje študija in absolventski staž) manj kot 10%. Večina vpisanih v prvi letnik nikdar ne konča začete študija.

2. Zelo nizka prehodnost med letniki. V višjih letnikih ima na začetku novega študijskega leta le manjši del študentov izpolnjene pogoje iz prejšnjega letnika.

* Dr. Bogdan Kavčič, redni profesor na FSPN.

3. Na FSPN se vpisuje velik del kandidatov, ki so relativno slabo motivirani in morda tudi podpovprečno sposobni za študij. Gre za znan pojav »fiktivnega vpisa« zaradi statusa študenta, ki verjetno v prvem letniku v posameznih letih presega tretjino vseh vpisanih.

Ti pojavi niso novi, poznani so že kakih deset let. Med dosedanjimi ukrepi za njihovo sanacijo so bile podvzete zlasti naslednje akcije:

1. Pozivi absolventom, da dokončajo študij. Ta akcija je bila precej uspešna.

2. Usmerjanje za vpis – poskusi sodelovanja s srednjimi šolami, da bi na Fakulteto usmerjali po končani srednji šoli uspešne učence z jasnimi družboslovnimi interesi. Ta dejavnost je imela omejene rezultate.

3. Spreminjanje študijskih programov, njihovo renoviranje, moderniziranje, prilagajanje družbenim potrebam, itd. Rezultati teh naporov so skromni (če sploh pozitivni).

4. Spreminjanje študijskega režima, izvajanja študija: enosemestrski predmeti, razporeditev izpitov preko celega leta, izbirni predmeti, reorganizacija izvajanja vaj, uvajanje ekskurzij, itd. Ta prizadevanja so bila delno uspešna.

Rezultat dosedanjih prizadevanj torej ni posebno ohrabrujoč. Res je, da je bila FSPN – tako kot vse druge visoke šole – v programskem pogledu v preteklosti precej omejena s formalnimi kriteriji zakona o usmerjenem izobraževanju oz. smernicami za njegovo izvajanje ter odločitvami izobraževalne skupnosti. Prevlada kvantitativnih kriterijev pri finansiranju (velik del plačevanja po »glavi« študenta, številčne omejitve pri velikosti skupin, število študentov kot pogoj za izvajanje programa, itd.) je bila v škodo vsem fakultetam z relativno majhnim številom študentov. Na fakultetah z velikim številom vpisanih so bili kar zadovoljni. Zato pri vpisu na FSPN že nekaj let skoraj ni selekcije; če hoče fakulteta preživeti (dobesedno!), mora popuščati pri prehodih v višje letnike, itd. Tudi s temi vidiki smo pristojne organe in javnost seznanili že pred leti. Vendar tudi velik del fakultet ni bil pripravljen podpreti zahtev po spremembah, saj je bil obstoječi režim za njih ugoden. Tudi zaradi teh razlogov se razmere zaostrejejo.

2. O vzrokih

Neuspešnost dosedanjih prizadevanj zahteva nove ukrepe. Pri tem pa se pojavlja dilema, ali so pravi vzroki nizke uspešnosti in neprivlačnosti za dobre študente le v študijskem režimu, ali pa so vzroki (tudi) globlji. Pod »študijskim režimom« v tem kontekstu razumem videnje vzrokov za neučinkovitost študija v: številu predmetov, številu ur predavanja in vaj, časovni razdrobljenosti pouka, neprivlačnosti študija, itd. Ne da bi podcenjeval pomen teh vidikov, jih vendarle ocenjujem kot »tehnične«, površinske, »lažje«. Pravi vzroki pa so po mojem poznavanju stvari globlji in težji. Med njimi so zlasti:

1. Nejasna, neizdelana oz. neenotna vizija fakultete. Drugače rečeno, gre za nejasne, nedorečene ali neprivlačne strateške cilje. Pri tem ocenjujem kot ključno vprašanje, kaj si predstavljamo, da naj bi diplomanti fakultete v družbi počeli – čez pet, deset ali petnajst let. V Sloveniji je recimo sociološki študij bolj množičen kot v razvitih deželah; v zadnjih letih jih na drugi stopnji diplomira kakih petdeset. Kje se bodo zaposlovali? Raziskave kažejo, da jih sedaj le manjši del opravlja dela, ki so v skladu z njihovim študijem. Ker hočemo biti del Evrope, se bo tudi na tem področju dogajalo pri nas podobno kot v Evropi. Študijski program bi moral usposabljal za predvidene družbene potrebe.

Glede takšne vizije so predstave gotovo zelo neenotne. Nekateri se ogrevajo za to, da bi bili sociologi nekakšni permanentni kritiki družbe. To je gotovo privlačna dejavnost. Je pa vprašanje, če je to lahko poklic, ali pa le »prostočasna« aktivnost. Če naj bi bil študij še naprej tako množičen kot sedaj, je verjetna nujnost usmeritve na nekatere potrebe v gospodarstvu (kadrovsko izobraževanje, organizacija podjetij, strategija v podjetjih, problematika vodenja, upravljanja, itd.).

Jasna vizija družbene namembnosti fakultete je nujen pogoj za doseganje privlačnosti fakultete za dobre študente. Če bo ta vizija privlačna, seveda! Najprej je potemtakem treba opredeliti poslanstvo fakultete. Glede na spremembe, ki smo jim priča v sodobnem svetu, opredelitve izpred enega ali več desetletij ne ustrezajo več.

Nekaj alternativnih možnosti – npr. za sociološki študij – je na dlani: nadaljevanje v dosedanjem obsegu na podlagi definiranja specifičnega poklica oz. družbeno potrebnih specifičnih znanj; zoženje študija le za »profesorje« na srednjih in visokih šolah in nekaj raziskovalcev; preoblikovanje tega študija v dodatno družboslovno izobrazbo za druge stroke, itd.

2. Velika zamenljivost poklicev, ki jih izobražuje fakulteta. Le malo je takih znanj, po katerih je v družbi povpraševanje in jih imajo le diplomanti FSPN. Pri tem so seveda razlike med posameznimi strokami (sociologi, politologi, novinarji, obramboslovci). Na istih delovnih mestih kot sociologe in politologe npr. srečujemo pravnike, ekonomiste, strojnike, organizatorje dela, višješolske diplomante upravne šole, pravne šole, socialne delavce, itd. Obratno pa imajo drugi diplomanti nekatera znanja, ki jih uporabljajo in jih diplomanti drugih strok nimajo. Velika nadomestljivost sociologov, itd. zmanjšuje privlačnost tega študija. Sociološka znanja postajajo le koristna dodatna znanja drugim strokam, ne pa »osrednja« znanja posebnega poklica. Široko splošno znanje je sicer koristno, vendar ni dovolj specifično. Premalo je del, kjer tako znanje zadostuje. Brez dokaj utemeljene ocene prihodnjih kadrovskih potreb, študij za dobre študente ne bo postal privlačen. Kandidatom je treba ponuditi, da se bodo na fakulteti naučili nekaj, kar jih nikjer drugje ne morejo naučiti in kar bodo v svojem poklicnem delu lahko učinkovito uporabili.

Napovedi o potrebnih znanjih v prihodnosti sicer dajejo prednost splošni izobrazbi, saj bo ta omogočala večjo fleksibilnost zaposlovanja in privajanja na nove poklice. Vendar takšna splošna izobrazba seveda ne pomeni kakršnegakoli znanja. Prevelika zagledanost v zgodovino, učenje preteklih dejstev, ipd. ni tisto, kar zadovoljuje. Preteklost se najverjetneje ne bo ponavljala, tudi linearne ekstrapolacije iz preteklosti ne zadostujejo več. Še manj pa bodo zadostovale čez nekaj let.

3. Organizacijska kultura ni naklonjena velikim spremembam. Način življenja in dela na univerzi je tak, da so posamezne znanosti ali njihovi distinktivni deli vezani na posameznike ali majhne skupine. Zaradi specializacije so ti posamezniki ali majhne skupine »vrh znanosti«. Razvije se organizacijska kultura osebnosti (po Handyju). Sodelovanja med »vrhovi« je malo. V takih pogojih nastane dvoje, celovitim spremembam nenaklonjenih vrednot:

a) Vsak nosilec predmeta (predmetnega področja, stroke) v veliki meri sam uvaja sproti spremembe. Pri tem sledi logiki razvoja stroke (svojemu znanju o tem) in uvaja spremembe, kadar in kakršne se mu zdijo potrebne in primerne. Zunanje zahteve po spremembah se praviloma ne skladajo z ritmom notranje logike v stroki. Zato odzivi na zunanje pozive k spremembam ob določenem času tudi niso entuziastično podprti.

b) Vprašanje kriterija uspešnosti, primernosti sprememb, sledenja razvoju

stroke v svetu, itd. postane eden od kritičnih dejavnikov. Ker smo bili dolgo relativno zagledani vase in svojo specifičnost – in smo do neke mere še, pa tudi zaradi naše splošne zaostalosti za razvitimi deželami, kriteriji svetovne znanosti niso dovolj prisotni. Zaradi nepovezanosti (številnih) znanosti z družbeno prakso se ni uveljavil kriterij spreminjanja stvarnosti kot kriterij kakovosti. Zato je precejšnja nagnjenost k preverjanju kakovosti v ožjem krogu somišljenikov. To se posebej vidi v družboslovju, kjer je povezav z družbeno prakso manj kot pri tehničnih znanostih.

Zato se posamezni profesorji relativno neprijazno odzivajo na spremembe, ki jih od njih zahteva nekdo izven njihovega kroga. Če je pritisk od zunaj dovolj močan, potem do sprememb sicer pride, vendar do »sprememb«, ki dejansko niso spremembe.

Ne kaže pozabiti tudi na razmerja moči v posamezni organizaciji. Dominantna koalicija lahko vsili spremembe šibkejšim, sama pa jih izvaja, če se z njimi strinja oz. jih sama inicira.

K razvoju takšne organizacijske kulture je pripomoglo tudi okolje. Dolgoletna relativna zaprtost pred svetovno znanostjo (nekaj let smo lahko kupili le po kakšno tujo knjigo, druge vrste stiki pa so bili skoraj pretrgani), kaže svoje posledice. Način finansiranja univerze, ki je absolutno favoriziral kvantitativne kazalce tudi pri relativno majhnih fakultetah, je prav tako pokazal dolgoročne negativne posledice. Na področju družboslovja je bila in je še tudi možnost vplivanja na družbeno prakso relativno omejena.

Da bi do resničnih programskih sprememb prišlo, je treba spremeniti organizacijsko kulturo. Izvajalci programa morajo biti prepričani, da gre za objektivno potrebo in objektivne cilje (ne pa le kakšno formalnost, ali medsebojno poračunavanje), morajo pa te cilje tudi sprejeti, se z njimi strinjati. To pa zahteva njihovo eksplicitno formulacijo in doseganje soglasja. Sicer pa so postopki spreminjanja organizacijske kulture znani.

3. *Novi programi*

Izhodišče prave preнове programov je torej strateška analiza. Gre za preverjanje ciljev, ki so zaradi »proizvodnega ciklusa« nujno dolgoročni. Najprej je treba odgovoriti na vprašanja, kot so:

- kaj naj diplomanti v družbi počno, ko bodo diplomirali;
- kje bodo zaposleni in kakšna bo ta dejavnost takrat;
- katera znanja jim bodo potrebna in zakaj;
- katera znanja so specifična za naše profile diplomantov;
- kako bodo pridobili potrebna dodatna ali nova znanja;
- koliko jih bo potrebnih;
- katere so strateške posebne prednosti fakultete pred drugimi, itd.

Študijski programi morajo biti realizacija strateških odločitev. Utemeljitev sprememb kot »predmetov je preveč«, »študij je preveč razdrobljen«, itd. so nezadostne, čeprav so (lahko) povsem resnične. Privlačnost študija se ne bo zvečala z manj predmeti, manjšo zahtevnostjo, strnjениm časom predavanj, itd. Načrtovati je treba študij, ki bo dilomantom dajal tako znanje, ki bo zagotavljalo dobro zaposlitev na nekem specifičnem segmentu družbenega dela v prihodnje. Druga znanja so dobrodošli dodatki. Brez neke specifične prednosti študija na FSPN fakulteta ne bo privlačna nasploh. Še posebej pa ne za dobre študente.

Tem ciljem se bomo morali prilagoditi tudi izvajalci in svoje usposabljanje, študij in raziskovalno delo usmeriti v njihovo doseganje. To niti ne bo tako težko, če bomo vanje verjeli. Kdor pa jih ne bo sprejel, bo verjetno poiskal drugo zaposlitev (ali počakal penzijo). Mislim, da so se učitelji in raziskovalci sposobni preusmerjati. Če so prepričani, da je to potrebno in koristno. Seveda pa strokovne preusmeritve in prenove ne potekajo čez noč. Vsem pa je jasno, da so časi, ko je bilo celo življenje mogoče predavati isto, definitivno preteklost.

Glede na dolgoročne programske cilje so seveda možne različne programske strukture. Njihove uspešnosti vnaprej ni mogoče meriti, ampak le ocenjevati. Zato so mogoče tudi objektivno zmotne opredelitve. Tudi v tem primeru večinsko prepričanje ni nujno najboljšo, kar velja seveda tudi za manjšinsko mnenje. Več posluha bi morali imeti tudi za predloge mlajših sodelavcev, ki so še manj ujeti v mreže lastnih preteklih stališč in bolj receptivni za zahtevo časa. To je zlasti pomembno zaradi dramatičnih sprememb, ki se jim moramo podvreči, če se hočemo približati razvitemu svetu. Kot nas strokovnjaki iz tega sveta učijo, moramo pri tem upoštevati našo specifično kulturo in enostavno posnemanje ni mogoče.

Posebna težavnost in odgovornost je v tem, da se bo uspešnost ali neuspešnost spremenjenih programov pokazala šele čez več kot pet let. Vendar so spremembe po mojem prepričanju nujne, in je ta riziko potrebno sprejeti. Obenem pa ne bi kazalo ponavljati slabih izkušenj iz dosedanjih spreminjanj. Večja avtonomija pri odločanju pomeni tudi večjo lastno odgovornost za posledice odločitev.

NADA SFILIGOJ*

Nekaj pogledov na reformo študija na FSPN

1

Uvodoma kaže opozoriti, da bi za celovito oceno sedanjega osnutka novega učnega načrta na FSPN prav gotovo potrebovala daljši čas za premislek, pa tudi več prostora, saj bi bilo treba v ta namen izdelati poseben elaborat. V tukaj danih okvirih se bom zato omejila na obravnavo nekaterih najpomembnejših točk in smernic v osnutku novega učnega načrta.

Najprej želim poudariti nujnost posodobitve učnega načrta in njeno povezanost s celotno mnogodimenzionalno preobrazbo, ki danes poteka – ali začenja potekati – tako v jugoslovanski družbi kot v svetovnih okvirih. Naša fakulteta se je kot integralni del visokošolskega izobraževalnega in raziskovalnega sistema že doslej tvorno vključevala v mnoga pomembna dogajanja, tako s svojimi znanstvenimi spoznanji kot s konkretnimi predlogi, pa tudi prek vključevanja posameznikov v različne konkretne akcije. Velika dinamičnost, s katero se danes odvijajo spremembe na različnih ravneh družbenega dogajanja, pa terja, da se FSPN v prihodnje še intenzivneje angažira v procesih kvalitativne preobrazbe naše družbe in

* Dr. Nada Sfiligoj, redni profesor FSPN.

da še učinkoviteje izkoristi svoj intelektualni potencial za pospešeno razvijanje obstoječih in novih znanstvenih disciplin.

Zato se mora tudi sama fakulteta preoblikovati v sodobno, racionalno organizirano in učinkovito znanstvenoraziskovalno in pedagoško institucijo. Poleg posodobitve vsebine, organizacije in izvedbe pedagoškega procesa pa je prav tako pomembno zagotoviti tudi dolgoročneje urejeno finančno stabilnost. Zlasti bi bilo treba odpraviti sedaj veljavni sistem količinskega merjenja pedagoškega in raziskovalnega dela, in namesto tega uveljaviti sodobnejše oblike nagrajevanja in spodbujanja, s poudarkom na stopnjevanju kreativnosti in inovativnosti intelektualnega dela. Sedanje načelo »čim večja količina« bi moralo nadomestiti načelo »čim večja kakovost«. Brez posodobitve kriterijev financiranja in nagrajevanja intelektualnega dela si ni mogoče zamisliti odločilnega preobrata od ekstenzivne rasti fakultete k njenemu intenzivnemu razvoju. Ključna prvina intenzifikacije pa je *kakovost dela* fakultetnih delavcev. Brez nje ni dejanskega razvoja, je zgolj količinska rast.

2

Razvoj že uveljavljenih in nastajanje novih znanstvenih disciplin, vse večja hitrost, s katero se porajajo nova znanstvena spoznanja, nepregledna množica literature, pritok vse večje količine informacij o najrazličnejših dogajanjih itn., pomenijo za izvedbo študijskega procesa težko rešljiv problem. Težava je v tem, kako kolikor tolikor slediti temu razvoju in v kakšnem obsegu vključevati nova znanja v študijski proces, ne da bi se zaradi tega obseg in čas študija podaljševala čez vsako razumno mero.

Za konkretno razrešitev te in še vrste drugih dilem, ki se porajajo ob snovanju novega učnega načrta, bo zagotovo treba upoštevati tudi mnenja študentov, in ne nazadnje vsaj okvirno oceniti potrebe prakse. Le tako se bo možno približati optimalnemu razmerju med nujnostjo posredovanja novih znanstvenih spoznanj, uvajanja novih disciplin in posodobitve same izvedbe študijskega procesa na eni strani ter smotrnim obsegom študija na drugi strani. Pri tem bo treba upoštevati tudi realno oceno dejanskih materialnih možnosti (na fakulteti in v družbi vobče).

Cilj preobrazbe študija naj bi bil prvenstveno: *čim bolj usposobiti študente za njihove prihodnje naloge*. Ker je povsem jasno, da bo prevladujoči del njihove delovne dobe potekal v 21. stoletju, bo treba celotni učni načrt – vključno s študijskimi programi posameznih predmetov in natančnejšo opredelitvijo njihove izvedbe – *naravnati na predvidene in pričakovane zahteve prihodnosti*. Čeprav je vsakršno predvidevanje prihodnjega razvoja dokaj tvegano, pa to ne pomeni, da ni mogoče ničesar predvideti. Nekateri svetovno znani in uveljavljeni inštituti, ki se ukvarjajo z izdelavo longitudinalnih študij o prihodnjih razvojnih trendih, so opravili vrsto analiz in prišli do rezultatov, ki jih je možno z ustrežno adaptacijo – vsaj glede občih determinant in razvojnih trendov – prenesti tudi v naše razmere. To je po naši presoji toliko bolj utemeljeno, ker se danes progresivnejši deli naše družbe odločno zavzemajo za čim širše in čim bolj vsestransko vključevanje v zahodnoevropske kulturne, ekonomske, znanstvene in druge tokove. Geslo »za evropsko kakovost življenja« pomeni za področje izobraževanja in znanstvenoraziskovalnega dela, da si mora tudi samo zase prizadevati za doseg evropskih standardov.

Fakultetni študij bi moral veliko bolj kot doslej spodbujati razvijanje kreativnosti in inovativnosti pri študentih. K uresničevanju tega cilja prispevajo po eni strani kakovostna predavanja, seminarji in vaje, več pozornosti bi morali nameniti tudi individualnemu delu s študenti. To vsekakor terja od pedagoškega delavca

večjo strokovno pripravo, ta pa naj bi bila občutneje kot doslej upoštevana kot normalna sestavina pedagoških obveznosti.

Po drugi strani pa je pomembno, da fakulteta pritegne k vpisu čim več motiviranih študentov, ki prihajajo iz ustreznih srednjih šol in z bistveno boljšim predznanjem, kot se dogaja zadnja leta, ko prihajajo generacije »usmerjancev«.

Nadalje je pomembno čim zgodnejše vključevanje študentov v raziskovalno delo na fakulteti, celotna izvedbena plat študijskega procesa pa naj bi profesorjem in asistentom omogočala, da več časa namenijo sposobnim, prizadevnim in motiviranim študentom (in ne tako kot sedaj, ko množica nemotiviranih, za resno delo ne preveč vnetih študentov, pritiska zlasti v nižjih letnikih na pedagoške delavce s pobudami za zniževanje kriterijev in zmanjševanje zahtevnosti študija).

V tem sklopu bi kazalo temeljito in vsestransko pretehtati še vrsto vprašanj, zlasti: dolžino trajanja študija, število predmetov, razmerje med predavanji in seminarskim poukom, način izvedbe različnih oblik preizkušanja znanja in njihovo število, časovna razporeditev teh obveznosti ipd., kot tudi izenačevanje kriterijev pri ocenjevanju znanja študentov; nadalje vprašanje optimalnega razmerja med temeljnimi in posebnimi ter med teoretičnimi in praktičnimi znanji.

In ne nazadnje sodi v sklop razmišljanj o prihodnji fiziognomiji naše fakultete tudi tehtna presoja vprašanja, kaj lahko fakulteta kot družboslovna znanstveno raziskovalna in pedagoška ustanova prispeva k izoblikovanju temeljev prihodnje družbe, ki naj ne bi bila le bolje organizirana, učinkovitejša in materialno bogatejša, marveč tudi pravičnejše urejena in duhovno bogatejša, tako da bi se v njej postopno uveljavili humanejši medčloveški odnosi (se pravi odnosi na kvalitativno višji ravni).

3

Predlog novega učnega načrta, ki ga je pripravila delovna skupina za reformo študija na naši fakulteti, predvideva bistveno zmanjšanje števila predmetov in obsega njihovega izvajanja. Po formalnologični plati tej intenciji ni kaj očitati. Ni namreč dvoma glede tega, da smo tako pedagoški delavci kot študenti dokaj obremenjeni z obveznostmi in da študentom v povprečju ostaja sorazmerno malo časa za poglobljen študij. Lahko pa dvomimo v učinkovitost predvidene radikalne spremembe v dosedanjem načinu študija po njeni izvedbeni plati.

Tako se med drugim predvideva drastično zmanjšanje obsega seminarskega pouka in prenos njegove dosedanje vsebine na individualne konsultacije. V prihodnje naj bi potekal seminarski pouk le še pri manjšem številu predmetov. Ker nisem članica delovne skupine, ne poznam kriterija, po katerem je razvrščala predmete na tiste, pri katerih se še vnaprej izvajajo seminarji in na tiste, ki so – če uporabim terminologijo dr. D. Rupla – »goli«, se pravi brez seminarskih vaj. Vsekakor dopuščam možnost, da so bile seminarske vaje marsikje slabo obiskovane in marsikdaj slabo pripravljene in tudi slabo izvedene. Med kritiko njihove konkretne izvedbe ter njihovo ukinitvijo pa je vendarle dokaj oster rez. To velja zlasti za nižje letnike, še posebej za 1. letnik, ko poteka uvajalna faza v visokošolski način študija, ki se v marsičem bistveno razlikuje od srednješolskega načina učenja. Prav ta prehod pomeni za mnoge študente kritično prelomnico, ki jo sami le težko ali sploh ne zmorejo. Po mojih dolgoletnih pedagoških izkušnjah jim lahko skupinsko delo pri seminarskih vajah bistveno olajša težave tega prehoda.

Nadaljnja vprašljiva sestavina novega učnega načrta so zame konglomeratni predmeti, ki so rezultat združevanja več samostojnih disciplinarnih področij. Tukaj vidim težave pri njihovi praktični izvedbi. Naj to ilustriram s primerom. Če

se združijo tri samostojna predmetna (in disciplinarna) področja in jih izvajajo trije profesorji, nam za preverjanje znanja preostaneta dve možnosti: prvič, da opravljajo študenti tri delne izpite, in drugič, da opravljajo komisijski izpit pred tremi profesorji. V prvem primeru nismo ničesar pridobili – ostali so trije izpiti. V drugem primeru se bomo soočili s težavami usklajevanja prostih terminov treh profesorjev, sam izpit pa ne bo za študenta prav nič lažji, saj bo ostal obseg snovi enak kot je bil prej.

Kot konkreten primer lahko natančneje razčlenim spremembe, ki se z novim učnim načrtom uvajajo na področju izvedbe ekonomskih predmetov. Tako je predvideno, da se v okviru novega predmeta Ekonomija, ki naj bi se izvajal v 2. letniku v obsegu 120 ur letno, združijo naslednja disciplinarna področja:

1. politična ekonomija,
2. ekonomski sistem z ekonomsko politiko SFRJ in
3. razvoj sodobnih ekonomskih teorij.

Pri izvedbi tega konglomeratnega predmeta bi sodelovali trije pedagoški delavci – vsak s svojim posebnim področjem, za katero se je specializiral.

Glede tega predloga menim, da takšna združitev ni niti strokovno utemeljena niti ni smotna s pedagoškega (izvedbenega) vidika (kar sem ilustrirala že prej). Gre za samostojna disciplinarna področja, ki imajo za seboj dolgo razvojno pot in svoje specifičnosti. Tako daje na primer politična ekonomija študentu občja, fundamentalna znanja o delovanju gospodarstva in obravnava temeljne značilnosti, vsebino in funkcioniranje najpomembnejših ekonomskih kategorij in procesov na občji ravni. Za razliko od tega se ekonomski sistem in ekonomska politika osredotočata na konkretizacijo teh občjih načel na razmere našega gospodarstva. Nadalje: predmet politična ekonomija je primarno koncipiran kot teoretični predmet, ki je zasnovan na preučevanju kapitalističnega gospodarstva, kar je nedvomno temelj za razumevanje socialističnega gospodarstva. Za zgraditev ustreznega teoretičnega temelja pa je nedvomno potreben ustrezen časovni okvir. To je danes toliko bolj pomembno, ko smo na pragu odločilnega preboja iz dosedanje prevlade dogovorne ekonomije v bolj tržno naravnano gospodarstvo, in ko se na vseh ravneh uvajajo številne spremembe, ki imajo svoj izvor v povzemanju pozitivnih izkušenj razvitejših kapitalističnih gospodarstev.

V sedanjih razmerah, ko se ekonomska kriza v našem gospodarstvu še nadaljuje in ko bo za njeno premagovanje nedvomno treba – med drugim – bolje usposobiti kadre, ki se bodisi neposredno ali posredno vključujejo v reševanje ekonomskih vprašanj, ko se močno poudarja pomen podjetništva, boljšega gospodarjenja z razpoložljivimi viri, večja učinkovitost ekonomskih subjektov itn., bi pravzaprav tudi na naši fakulteti morali dati ekonomskim znanjem še večji poudarek. Namesto tega pa se prav zdaj pripravlja najbolj radikalno krčenje obsega in izvedbe ekonomskih predmetov, odkar fakulteta obstaja.

Če se malo ozrem naokoli, kje se pretežno naši diplomanti zaposlujejo in kakšna dela in odgovornosti prevzemajo, se s takšnimi predlogi ne morem pomiriti. Prav tako si ne znam zamisliti uspešnega razvijanja specialnih znanj s področja managerstva, marketinga itn. brez temeljitega poznavanja vsaj osnov ekonomije, in sicer tako na občji kot na konkretni ravni.

Menim tudi, da dokler bomo vpisovali na fakulteto veliko število študentov, pri čemer bo verjetno tudi poslej le manjšina med njimi resnično motiviranih za ta študij (pa tudi z dobrim srednješolskim znanjem primerno usposobljena, da se lahko vključi v visokošolski študij na višji zahtevnostni ravni), bo treba še nadalje povezovati različne že doslej preizkušene metode skupinskega dela z različnimi

oblikami individualnega dela. Oboje že sedaj opravlja vrsta pedagoških delavcev, zlasti tistih, ki poučujejo v nižjih letnikih, in to z velikim osebnim angažiranjem.

Tako se resno vprašujem, če bo v prihodnje povprečno motiviran in povprečno usposobljen študent lahko sledil koncentriranemu izvajanju študijskega procesa le na podlagi individualnih konsultacij in pisanja kratkih testnih izdelkov (po dr. D. Ruplu »papirjev«).

Menim namreč, da je prednost skupinskega seminarskega pouka v dvojem: prvič udeležence spodbuja in prisiljuje k večji aktivnosti in k živahnejši izmenjavi mnenj, in drugič, pomeni uvajanje v samostojno javno nastopanje s predstavitvami seminarskih nalog in z vnaprej pripravljenimi ustnimi nastopi. Individualni pogovor med študentom in profesorjem ali asistentom po mojem globokem prepričanju ne more veljati za ekvivalent seminarskemu pouku, temveč le kot njegovo pomembno dopolnilo.

Bistveno reducirani obseg izvajanja pedagoškega procesa in koncentrirani način izvedbe predmetov terja nadalje mnogo večjo skrb za tehnično opremljenost predavalnic, ureditev laboratorijev ipd., za pisanje in razmnoževanje sodobnega študijskega gradiva (skript, priročnikov, učbenikov itn.). Vse to ne more nastati čez noč in bi se moralo pravzaprav že sedaj zelo intenzivno pripravljati, da bi bilo nared do začetka izvedbe novega učnega načrta. S takšno opremljenostjo, kot jo imamo na fakulteti sedaj, je po moji presoji vsakršna radikalnejša reforma v smeri zgostitve in intenzifikacije študija močno vprašljiva – in to tako glede možnosti njene izpeljave, zlasti pa glede njenih končnih rezultatov.

SMILJA AMON

Obrnjena piramida novinarskega izobraževanja

Izobraževanje novinarjev je zbuvalo in še vedno zbuja polemično razpravo. Tako v izobraževalnih ustanovah kot v novinarskih hišah, društvih itd. Skupno izhodišče vseh je – nezadovoljstvo in kritika obstoječega sistema izobraževanja, nasprotujoči si predlogi ter velika pričakovanja od sprememb. Kritika se suče pretežno v dveh sfernih območjih.

V prvem območju se kritiki, ki niso novinarji. Ti so najbolj številni. Iz prakse so to družbenopolitični delavci vseh mogočih profilov, iz izobraževalnih in znanstvenih ustanov so to največkrat politologi in sociologi. Novinarstvo razumejo kot sekundarno dejavnost, katere osnovni namen je – služnost. Ta služnost je najbolj pogosto predstavljena kot visoko vzgojno izobraževalna naloga, ki bo množice bralcev, poslušalcev in gledalcev poučila o tem, kako je treba razumeti družbenopolitično in kulturno dogajanje v svetu in doma.

V takšnem razumevanju funkcije novinarstva so fine in grobe inačice, od transmissijskega modela do kulturološko-poslanske sheme. Izobraževanje za tako služnostno novinarstvo visokim ciljem, pritlehnim namenom itn. je logično zamišlje-

no. Zasnovoano je zelo široko in naravnano na spoznavanje nekaterih splošnih zakonitosti družboslovja. Nekaj praksoloških predmetov – pa bi novinarje na hitro usposobilo za poklicno dejavnost. Tako profiliran novinar (brez profila) pa je uporaben na vseh mogočih področjih. Je lahko instrument, ki bo v množičnih občilih postal sredstvo javnega obveščanja. Deloval bo tako, kakor ga bo naravnalo kolesje družbenega sistema.

Tako diplomiran novinar ni ob zaključku študija na isti poklicni ravni, kot so na primer sociologi ali politologi. Statusno je že na začetku podrejen drugim poklicem, saj je tudi dejansko ostala njegova izobrazba na nekakšni splošni ravni. Od njegove lastne sposobnosti in značaja (in ne od izobrazbe) je odvisno – ali se bo kdaj kot novinar osamosvojil.

Takšno razumevanje novinarskega izobraževanja spremlja tudi novinarski študij na FSPN. Že od prvih začetkov v 60-ih letih pa do danes se tak pogled ni dosti spremenil. Celo desetletje so novinarji dve leti študirali skupaj s politologi in sociologi – in se šele v 3. letniku srečali s stroko, za katero so se opredelili. Nezadovoljstvo, osip in pasivnost – spremljajo tako zasnovan študij novinarstva. Nezadovoljne so bile tudi novinarske hiše, kajti diplomirani novinarji niso bili ne politologi, ne sociologi in še najmanj usposobljeni novinarji.

Prenove študija in nenehno spreminjanje učnih načrtov spremljajo vrsto generacij slovenskih diplomiranih novinarjev. Razvoj komunikoloških predmetov in premik nekaterih novinarskih predmetov v 1. in 2. letnik je v 80-ih letih nagnilo tehtnico pridobljenih znanj v prid novinarski stroki. Toda žal, vzporedno se je razbohotila cela vrsta vzporednih-obveznih predmetov, ki sicer zadevajo obrobje novinarstva, vendar pa so drobili in skoraj onemogočili uspešno dokončanje novinarskega študija v štirih letih. Enormno število izpitov, predavanj in drugih obveznosti, je privedlo do tega, da se je zahteva po spremembi študijskega režima postavila z vso ostrino. Dozorelo je spoznanje, da je študij za vse smeri na FSPN neprimerno zasnovan in da ga je treba korenito spremeniti. Komisija, v kateri prevladujejo sociologi in politologi, je izdelala osnutek načrta, ki izpričuje izjemno prizadevnost komisije, za novinarski študij pa pomeni – korak nazaj. V osnutku načrta za študij novinarstva so namreč ponovno močno opazni interesi ne-novinarjev. Predlagan študijski načrt je v izhodiščih podoben tistemu iz 60-ih let, ko sta prva dva letnika bila za vse tri smeri na FSPN enaka. Osnovno vodilo dveletne uvajalne dobe je tudi v novem predlogu zastavljeno tako, da »naj bi bilo v prvih dveh letnikih čimmanj razlik med programi« in ideal vidi v skupnih predavanjih za vse študente prvih dveh letnikov. V seminarskem delu pa se bodo uveljavile razlike med sociologi, politologi in novinarji. Študentje se sicer vpisujejo v določen program, toda to je tudi vse, kar bodo (velja za novinarje) v prvih dveh letih iz novinarstva kot stroke tudi dobili. Novinarstvo je pač razumljeno kot sekundarna dejavnost in potisnjeno iz prvih letnikov. Raziskovalno delo in seminarsko delo (brez predavanj!) je zamišljeno kot nekakšna priloga h glavnim predmetom. Po tem predlogu so študentje novinarstva spet na slabšem od študentov politologije in sociologije (obramboslovci najbrž tudi), saj v prvih dveh letnikih prevladujejo splošni sociološki in politološki predmeti. Po tako zasnovanem študijskem programu se novinarstvo kot stroka izniči, oblikuje se meglena podoba »vsesplošnega vedeža«, kar pa je le za vsebinski odtенок bolje od »vsesplošnega nevedneža«.

Kritika visokošolskega novinarskega izobraževanja prihaja tudi iz območja novinarstva: iz novinarskih hiš, učiteljev novinarstva in študentov novinarstva.

Novinarske hiše (časopisne, radijske in TV) nenehno kritizirajo usposobljenost diplomiranih novinarjev s FSPN. Očitajo jim pomanjkanje politoloških, sociolo-

skih znanj in nepoznavanja novinarske stroke. Očitki se vrstijo iz leta v leto, brez ozira na vse dosedanje spremembe učnih programov. Kljub temu pa prav diplomirani novinarji s FSPN vse bolj pogosto opravljajo pomembna dela v slovenskih javnih obćilih. Prav ti so tudi vedno pripravljene pomagati pri uvajanju študentov v novinarsko prakso. Izključitev novinarskih hiš pri snovanju novega študijskega načrta ni ne modro in ne koristno ravnanje.

Študij novinarstva na FSPN teče na dveh prepletajoćih se in oplajajoćih ravneh. Komunikologija se je prav na FSPN konstituirala kot znanost (v slovenskem, jugoslovanskem in svetovnem merilu) in postala matična disciplina novinarstva. Študij novinarstva tako omogoća oblikovanje dveh poklicev, poklic novinarja in poklic komunikologa. Prvi se usposablja za delo v novinarski praksi, drugi za delo v komunikološki znanosti. Ker se je komunikologija uveljavila v času t. i. »informatijske revolucije«, oz. bolje »informatijske družbe«, je logično, da je predmet njenega zanimanja sodobna družba, zdaj in tu. (Zgodovinske perspektive so vključene zaradi kontinuitete razvoja). Novinarska stroka izhaja iz komunikološke znanosti, spoznava zakonitosti delovanja lastne stroke. To pomeni, da vsako področje človekovega delovanja lahko raziskujemo le z upoštevanjem delovanja njegovih specifićnih zakonitosti in z uporabo metod, ki so za to področje specifićne. Ne aplikacije drugih znanosti in drugih metod na novinarstvo, marveć upoštevanje matične znanosti in lastno raziskovalno delo.

V prenovi novinarskega študija na FSPN bi to pomenilo – postaviti predloženi osnutek študija *na glavo*. Torej ne iskati rešitev po deduktivni poti, marveć premisliti o induktivni rešitvi. V prid tej misli velja omeniti nekatere bistvene razloge.

1. Novinarstvo je utemeljeno na konkretnosti. Predmet novinarskega sporočila je vedno konkretni dogodek ali dogajanje. Če je to v objektivni realnosti konkretna družbena dejavnost, je najbolj smotrno, da je metoda oblikovanja in poučevanja – *induktivna*. Prenešeno na konkretni učni načrt to pomeni – da študentje novinarstva v prvih dveh letih spoznavajo konkretni predmet svojega bodoćega delovanja in raziskovanja. Teoretićno razsežnost bi spoznavali v komunikoloških predmetih. Novinarji bi tako najprej študirali vse komunikološke in novinarske predmete, vključno z najbolj vsebinsko povezanimi predmeti. Ta znanja bi v 3. in 4. letniku širili in nadgrajevali po lastnem izboru in nagnjenjih. Prehodili bi pot od konkretnega novinarstva do spoznanj o njegovi vpetosti v obće družbene zakonitosti. V zadnjih dveh letnikih bi bili vsi predmeti izbirni, in prav to bi omogoćilo svobodno oblikovanje novinarjeve osebnosti. Hkrati bi to spremenilo in dvignilo novinarsko dejavnost iz sekundarne podrejenosti. Predlagana dveletna uvajalna doba pomeni nekakšno prisilo, kajti le če bo novinar uspešno zaključil splošni študij obmejnih področij, se bo lahko v 3. in 4. letniku srećal s stroko, za katero se je ob vpisu odloćil.

2. Razlog, ki govori v prid induktivne metode novinarskega izobraževanja je tudi ta, da se študentje takoj v 1. letniku srećajo s stroko, za katero so se odloćili. Pomeni jim potešitev radovednosti, ki je v tej fazi tudi čustveno naravnana. Zato je od njih pričakovati već osebne zavzetosti, iniciative in aktivnosti pri študiju. Hkrati bi to lahko potegnilo za seboj tudi manjši osip v prvih dveh letih študija.

3. Z ozirom na neopremljenost novinarskih kabinetov in število učiteljev na novinarski katedri, je povezanost novinarskega študija z novinarskimi hišami – neizogibna, nujna in koristna. Študij novinarstva (v prvih dveh letih) bi študente usposabljal za praktično delo v javnih obćilih in bi ta povezava kontinuirano tekla *štiri leta*.

Razlogov je še veliko, omenila sem le tiste, ki se mi zdijo v konkretnem primeru oz. fazi prenove študija pomembni. Osnutek prenove študija ima tudi veliko pozitivnih točk, zlasti je umestna misel o zmanjšanju obveznosti in sistemu izbirnih predmetov. Toda o tem – drugič.

LEO ŠEŠERKO

Drastična metaforika v strukturalizmu

Od sodobnih miselnih gibanj je Nietzscheju zlasti blizu strukturalizem. S tem ni rečeno, da strukturalizem nadaljuje tam, kjer je Nietzsche zaključil, temveč da se vrača k istemu skupnemu izhodišču. To tudi ne pomeni, da je mogoče posamezne nastavke strukturalizma pojasnjevati z analognostjo z Nietzschejevo mislijo, temveč da je obratno neki skupni miselni temelj, iz katerega je šele mogoče razložiti omenjeno zavezanost.

Ta je najprej zaobsežena v samem pojmu resnice, ki ga ni mogoče razločiti na strukturalističnega in nietzschejskega. Resnica je nek v splošnih pojmih nakan, domneven smisel, pomen, ki je določena »vrsta zmote«, brez katere bi človeško življenje ne bilo mogoče. Nietzsche je s tem naredil odločilen korak v stran od tradicionalne metafizike, ki je pojmovala resnico kot posebno bistvo poleg, s tem pa tudi že v stran od sveta, stvari in ravnanj ljudi, hkrati je obudil motive srednjeveškega nominalističnega mišljenja, ki se je upiralo zvajanju, niveliranju in standardiziranju mišljenega in mislečega, kvantitativnega in kvalitativnega, preteklega in prihodnjega. Seveda je bil nominalizem prikriti ateizem, protest proti eni sami resnici, ki gospoduje in proti resnici tistega, ki gospoduje.

Resnica odslej ni več pojmovana kot ideal, ki se vselej razlikuje od dejanskosti in po katerem se mora ta ravnati. V tradicionalnem smislu je bila resnica že vselej poučna ter naravnana k ukinitvi razločka med svojo definicijo stvari ali dejavnosti in »njo samo«. Bila je tudi topilnik vsakršne različnosti in avtonomnosti, ki je bila razumljena kot nekaj paradoksalnega in protislovnega, česar se je potrebno po najkrajši poti znebiti. Z Nietzschejem in s strukturalizmom pa je ostajanje in vztrajanje v paradoksu in aporiji samo postalo užitek, brezizhodnost je radikalizirana kot teren za nepopustljivo kritiko metafizičnega pojmovanja resnice. Ta odslej ni »pojmovanje«, ni nauk, čeprav že sama ta kritika tradicionalnih pojmov resnice participira pri mehanizmu, v katerem so bili ti formulirani in s tem ponovno postaja moralni imperativ: teorija se zdaj razume kot dejavnost, in ne šele pri Wittgensteinu; za razliko od njegove koncepcije logičnega stavka pa lahko kritizirano zmoto le ponavlja, in v vsej svoji resnobi ne more hoteti, da bi bila boljša od predmeta svoje kritike. Tragiko ljudi, stvari in usode jemlje za svojo temeljno izkušnjo in ker z njo ne more poučevati, izgubi interes za naslovnika, ki bi mu pošiljala svoje koncepte. Njena intenca je na preddiskurzivni ravni. To je globlji razlog za »antihumanistični« akcent, ki kulminira v strukturalizmu vse do demaskiranja individua/subjekta kot vsakogar in nikogar, ki počne, hoče in govori le tisto, kar hoče nek Drugi. Ta ni kak empiričen institucionalno predpostavljene, tudi bog ne, ker tudi ta ne more postati »boljši od predmeta svoje kritike«, in v strukturalizmu se znana metafora o »smrti Boga« prelevi v principialno smrt »malega človeka«, njegove avtonomije in pojmovne suverenosti. Zato pa individu-

um ne zapusti odra, celo obratno – njegova drama postaja vir literarne inspiracije, ki zabrisuje mejo med literaturo, sploh umetnostjo in Nietzschejevo ter strukturalistično filozofijo.

Kakor se v filozofiji ni formirala nikakršna Nietzschejeva šola, kajti nekaj takega bi potrebovalo svoj didaktični in imperativni akcent, ki bi bil v izrečnem nasprotju z njegovim razkrivanjem iluzoričnega značaja sistematično formuliranih nauk, ki terjajo absolutno resničnost, tako se tudi ni formirala neka strukturalistična šola, ki bi izkazovala zadostno konceptualno in metodološko homogenost. Glavni strukturalistični avtorji so torej upravičeno poudarili, vsak zase in ob različnih prilikah, da ne pripadajo strukturalizmu, in tudi ne filozofiji, ker so s tem signalizirali svoje problematiziranje sodobnega filozofskega samorazumevanja in še zlasti njegovega pojmovanja identičnosti. Kakor Nietzsche se tudi ti zavestno podajajo v to protislovje do sebe samega kot avtorji, in zlohotnost tega razmerja opredeljuje celotno strukturalistično teoretsko polje, tudi njegovo definicijo.

Za razliko od Wittgensteina, ki si je prizadeval za skladnost med stavkom in stvarmi, o katerih ta stavek govori, in ki mu je ta harmonija nenehno plesala pred očmi, je jezik strukturalistov metaforičen, s stalnim poantiranjem »zlobnega izraza«, ki variira in izpričuje nemožnost, da bi bila absolutna resnica zaobsežena v pojmi, izrečena, doumeta ali razumljena. Zato prava dovršitev strukturalistične teoretske intence ne more biti dosežena v teoretskem ali filozofskem tekstu, ampak v literarnem. Tu veliko lažje zapusti tisti teren občosti mišljenja, ki že stilistično zavaja k subsumiranju in niveliranju.

Barthesova drastična metafora, da je jezik v svoji osnovi fašističen, je elaboracija tiste teme, ki jo je Nietzsche izpostavil z znano mislijo, da »se boga nismo znebili, ker smo še vedno verjeli v gramatiko«. Beseda, govorica je že prvi in usodni korak v institucionalizacijo, kjer samoumevna skladnost zvoka in pomena zasidra z govornim sistemom nek sistem racionalnosti, ki uteleša človeško ujetost in omejenost. Beseda, kakor institucija, predpostavlja razumevanje, kjer razmišljanje velja le v tistem smislu, kot ga je razumel Platon, namreč kot *spominjanje* na neke misli z drugega sveta, božje misli. Inovativnost, v mišljenju kot inovativnost otežuje instituciji vzdrževanje njene koherentnosti, zato je bila že vselej naklonjena temu, da je mišljenje le ponavljanje. To velja tudi za hotenje, o katerem pravi Nietzsche:

»Kaj je hotenje! Smejimo se tistemu, ki stopi iz svoje kamrice prav tisti trenutek, ko stopa sonce iz svoje, in reče: ‚*hočem*, da naj sonce vzide‘; in tistemu, ki kakega kolesa ne more ustaviti in reče: ‚*hočem*, da se kotali‘; ter tistemu, ki ga v ruvanju vržejo ob tla in reče: ‚tukaj ležim, ampak *hočem* tukaj ležati!‘ Toda, kljub vsemu krohotu! Ali kdajkoli počnemo kaj drugega, kot kateri od teh treh, kadar uporabimo besedo: ‚*hočem*?‘¹

Da beseda, govor, diskurz, spodleti, je bila ena osrednjih trditev v strukturalizmu. Že od Nietzscheja sem pa je racionalizacija v govoru hkrati razodeta kot obrezumljenje. Kajti okoliščino, da je ta ali oni soočen s svojo nemočjo, ki jo razlaga, da je hotel biti nemočen, v psihologiji imenujejo racionalizacija, se pravi opravičevanje in pristajanje na nekaj neogibnega. Vsako nestrinjanje in nepristajanje bi ga gnalo v konflikt in nevrozo, ter še naprej v psihozo. Hotenje pa je bilo v tradicionalnem filozofskem mišljenju tisto, kar je tvorilo individualnost individua. Ni slučajno veljalo in pravno velja, da ljudje počno tisto, kar sami hočejo,

¹ Friedrich Nietzsche, *Sämtliche Werke*, DTV de Gruyter, Bd. 3, 1980, str. 116.

zato pa morajo prevzeti polno odgovornost za svoja dejanja, pred zakonom, Bogom in moralo.

Seveda primeri, ki jih je naštel Nietzsche, le obrobno zadevajo ključno omejitve in suspendiranje individualnosti, za katero je zaslužno institucionaliziranje. Šele to je tisti teren, tu smo vselej tam, kot pravi, kjer kot kateri od onih treh uporabljamo besedo: *hočem*, ker se na ta način naredimo za reprezentante višjih moči, institucij, in hkrati nam je dana prostost, da to štejemo za svoj intimni akt.

Na tem teoretskem ozadju je strukturalizem utemeljil svojo radikalno kritiko modernih načinov življenja, in se sem in tja celo izrecno ponaša s svojim antihumanističnim značajem. Drastične metafore, s katerimi je ta suverenost postavljena pod vprašaj, imajo torej naprej svoj čisto določen smisel v tem, da signalizirajo odpoved racionalizirajoči utopiji, ki opravičuje moč in ščiti neopaznost institucij. Hkrati pa s svojo dvoumnostjo, nerazrečljivostjo, že na govornem nivoju vzpostavlja neko eksemplarično situacijo, ki se ji individuum nikjer ne more izmakniti v svoji nemoči do institucij: paradoksi so verbalne metafore, ki izpričujejo nemoč posameznika, da bi jih enoznačno in jasno interpretiral, so labirinti, v katerih se izgublja, tako da ga postaja groza svojih individualnih interpretativnih zmožnosti, in navsezadnje tudi lastne individualnosti same. V tem so strukturalistični teksti stilistično blizu grškim dramam, seveda tudi bibliji oz. krščanski apokalipsi, tako da izpostavljajo mišljenje najbolj drznim eksperimentom, vendar ne poučujejo s kakimi pozitivnimi koncepti ali celo nauki, ampak ravno nasprotno zarisujejo polje prepovedanega, pogubnega, tako da pripeljejo individualnost v največji grozi v predverje institucionalnosti, in s tem zagotovijo, da si ta otroška utvara, individualnost v svoji infantilni predrznosti vendarle ne bi nikoli drznila nazaj skozi prepovedana vrata.

V različnih prikazih so Jacquesa Lacana pogosto prikazovali kot tistega, ki je intenco strukturalistične teorije privedel najdalj in je zato veljal še za poststrukturalista. Ta pojem ima svoj smisel, kajti noben drug se mu po paradoksalnosti svojih izjav in hkratni njihovi medsebojni koherentnosti ni niti približal v dosledni kritiki iluzoričnosti humanističnega utopizma, se pravi kritiki ideološkosti individualnosti kot temelja in vira sodobne legitimnosti, legalnosti in moralnosti.

Skupna značilnost ključnih Lacanovih temeljnih stavkov je, da na različnih nivojih in iz različnih perspektiv, kar je sicer splošna usmerjenost strukturalistične teorije, vbijajo slabo vest, ki ima svojo teoretsko ceno. Najbolj značilni so:

- vrniti se je treba k Freudu;
- nezavedno je strukturirano kot neka govorica;
- ženska ni vsa;
- samomor je edini akt, ki lahko uspe;
- seksualnega razmerja ni;
- zdravljenje ne more uspjeti;
- individuum je narcis;
- rečemo vselej nekaj drugega od tistega, kar smo hoteli povedati;
- individuum ne pove tistega, kar hoče reči, ampak govori (in počne) tisto, kar hoče Drugi.

Poziv, da se je v psihoanalizi treba vrniti k Freudu, zaleže tudi kot implicitno opozorilo, da se je ta izneverila svojemu utemeljitelju. Ob tem so mogoče vsakršne razprave o pojmovanju *nezavednega* pri Freudu o njegovi povezanosti s potlačitvijo seksualne želje itn., odločilno pa je, da je na področje teorije postavljeno vprašanje avtentičnosti mišljenja glede na Freudovo miselno spodbudo. S tem je že postavljeno vprašanje zavezanosti mišljenja in njegove možne slabe vesti. In s tem

je psihoanaliza že postavljena kot strašilni exempel, sicer v glavnem upravičeno glede na pozitivistično in stihijno naravoslovno metodologijo, ki jo je po Freudu pogosto privzemala namesto obče kulturne kritike pri njem. Toda funkcija te metafore ni več v tem, da spodbuja kritiko posameznih mehanizmov psihoanalize po Freudu, temveč postavi pod vprašaj vsakršno miselno avtonomnost in da vzpostavi red in hierarhijo pri interpretiranju Freuda, vse do oboževanja ponavljanja za njim, toda samo izbranih pasaž iz zgolj izbranih tekstov, ki dajejo povsem drugo podobo od integralnega branja Freuda. Seveda je sam pojem »integralni Freudovi teksti« fantazmatski, ker česa takega ni. Tudi stavek, da je nezavedno strukturirano kot neka govornica, je naperjen proti dualističnem razumevanju zavesti in nezavednega, s katerim se je psihoanaliza oddaljila od Freuda in ponovno začela uveljavljati tradicionalna nasprotja med telesom in dušo, naravo in družbo, razumom in gonom, kulturo in kaosom. S tem individualni subjektivnosti, ki ji je židovsko-krščanska tradicija priznavala pravico do nekega zatočišča, kjer je smela praktirati svoje avtonomne moralne odločitve in je lahko »racionalizirala« svoja dejanja, se pravi, uveljavljala za hrbtom javnosti svojo »voljo«, ker je šel pred sodni tron institucionalnega božjega itn. preverjanja le »rezultat« početja. Lacan pa z odločno kretnjo odpravi *razloček med zasebnostjo*, intimnostjo individualnega ravnanja in *javnostjo* oz. njegovim institucionalnim sankcioniranjem, tako da jemlje *ukinitve tega razločka za izvršeno dejstvo*, od katerega je šele treba izhajati. V tem obratu je sploh posebna presunljivost in od tod prepričljivost njegovega argumentiranja, ki ob vsej enigmatičnosti njegovih misli in ob vsej množici možnih interpretativnih poti v razlagi vendar že vnaprej prečrta, zapreže nek cel kontinent možnega rezoniranja, namreč tisti, ki je povezan s vprašanjem hipotetičnosti njegovih tez.

Individuum od stavka, da je nezavedno strukturirano kot neka govornica, zato preostane kot temeljno sporočilo indirektno izrečena pretnja, naj si ne dela utvar, da bo pred institucijami prikrikl svojo intimnost in se izmaknil njihovim sankcijam, kajti ni nikakršne dokončne razlike med tistim, kar govori, počne in izrečno misli, in njegovimi nagibi, goni, v katerih je nepopustljivo nespoštljiv do institucij in njihovih zakonitosti. Da je nezavedno strukturirano kot neka govornica, torej ne pomeni več, kot pri Freudu, da libidinalne želje ni mogoče do konca potlačiti in utišati, ker se bo skozi sanje, šale in nevroze/psihoze ponovno pritihotapila na dan, temveč nekaj čisto drugega: naj si individuum kakorkoli prizadeva za razločevanje med intimnim in javnim, po eni strani da je lojalen do institucij, kulture, Zakona, javnosti, po drugi strani pa prav skozi to lojalnost, ali pa tudi za njihovim hrbtom in v nasprotju s to lojalnostjo, streže svojim gonom, nenasitnosti svoje seksualne želje v vsej njeni nekultiviranosti in nespoštljivosti do institucij – mu to ne bo uspelo. Da je nezavedno strukturirano kot neka govornica v tem radikalnem smislu, pomeni, da si nezavedno, potlačena seksualna želja, ne more najti nobenega zatočišča pred institucionalno kontrolo, da vsaka pomisel na neko takšno intimnost spodleti in da bo individuum povedal nekaj drugega kot je hotel reči, namreč razkril karte svojega nezavednega vse do zadnje.

Tudi stavek, da ženska ni vsa, nosi s seboj temeljno Lacanovo sporočilo, da zatočišča zunaj institucij, njihove javnosti, morale in zakonitosti, ni. To pomeni, da takega zatočišča ni zunaj njihovega diskurza. Da nam ženske ne znajo in ne morejo razložiti svojega uživanja, in po Lacanu tega ne zmorejo celo psihoanalitičarke, ki so prišle najdalj pri uvajanju v sproščanju govornice o lastnem užitku, to ni le posledica njihove zavisti penisa, kot je še razlagal Freud. Na tem mestu se v teoriji uveljavi nekaj takega, kar so imenovali *Männerphantasien*, namreč pred-

stava o prepotenciranem ženskem libidu, ki jo je literarno razvil Philippe Djian v romanu »37² zjutraj«:

»— Poslušaj me, sem pristavil, nikoli nisem imel nič od tega, če sem hodil levo desno fukat, ne nikoli nič. Dobro vem, da počnejo to vsi po vrsti, ampak početi, kar počnejo vsi, pa res ni nikoli špas! No, vsaj zame ne. Razen tega se ti pa tudi prileže, če živiš malo v skladu s svojimi nazori, če ne popustiš za vsako figo, če ne odpoveš v zadnjem hipu pod pretvezo, češ da ima punca lepo rit ali da ti ponujajo blazen ček ali pa da te čaka najlažja pot na dosegu roke. Prileže se, če se ne umakneš, ima vsaj tvoja morala kaj od tega!«²

Že Freud je utemeljil asociacijo o povezanosti ženskosti in kastracije, šele Djian pa je v svojem romanu detajlno razdelal razdiralni potencial, ki ga libido vnaša v institucije, njihovo funkcioniranje in moralo. V svoji libidinalnosti bi bila ženska nepredvidljiva, nelojalna, perverzna, šele ko zanosi in ko postane mati se zaveže dolžnosti do otroka, Dolžnosti, v kateri ne more za otroka nikoli storiti toliko, da ne bi mogla narediti še več, Dolžnosti, ki je neizčrpna in neizčrpljiva. S tem se ženska šele postavi v predvidljivo, lojalno, kulturno razmerje do institucij, do Zakona in do morale.

Smisel Lacanovega stavka, da ženska ni vsa, je torej v prevajanju moralnega imperativa v izvršeno dejstvo, ki ga je že Freud nakazal z razlago odsotnosti penisa pri ženski kot vzroka njenih nevroz. Šele kot mati se ženska naredi vso, izmakne se tveganju nevrotičnosti, skupaj s svojo dolžnostjo, s svojo pokornostjo instituciji, ki jo zahteva skrb za otroka, ki ne dopušča tveganja in ugovora, s tem pa se v prisotnosti otroka, kot moralne, legalne in institucionalne obveze, odpoveduje libidinalnosti in z njo povezani nelojalnosti. In temu sledi še nagrada, o kateri govori Djian, namreč lagodje, ki se »prileže, če živiš malo v skladu s svojimi nazori«, pa naj so ti nazori in ta morala še tako nazori in morala institucij, ki dajejo s tem svoje zavetje in zaračunajo svojo ceno. Ta pa je v tem, da mora individuum njihove norme, moralo in predpise vzeti za svoje, poleg teh si ne sme dovoliti nobenih drugih.

Stavek, da ženska ni vsa, ima nek radikalen smisel, kritičen do vsakršne institucionalne nelojalnosti, ki seveda ni samo problem ženske, temveč ženskosti, ki jo je mogoče v podobi institucionalne nelojalnosti odkriti tudi pri moškem. Zato ni slučajno, da Lacan v trenutkih svojega besa govori o moških, npr. o Flaciereru, ki da ga spominjajo na nekaj ženskega. To samo pomeni, da je ženskost tu sinonim za institucionalno nelojalnost, kot je moškost sinonim njegovega nasprotja. In ta razlika je v romanu »37² zjutraj« tipološko razdelana.

Lacanova kritika tradicionalnih metafizičnih razločkov med dušo in telesom, naravo in družbo itn. se torej izteče v radikalno kritiko razločka med kakršnokoli individualno moralo na eni strani in institucionalno moralo na drugi. Ali kot je to formuliral Djian v svojem romanu: od institucionalne lojalnosti ne profitiraš le s tem, da se izogneš tveganju nevrotičnosti, ampak ima tudi »tvoja morala kaj od tega«. Sama Morala, Zakon, Institucija, so torej tisti, ki so se uveljavili, pridobili možnost za svoje lastno življenje in lahko zdaj postavljajo svoje pogoje in pošiljajo opozorila libidinalni želji. Da je ženskost problematična, kot sporočilo ni nekaj novega in presenetljivega. Že v antični mitologiji je nakazana prisposoba Lilit, matere, ki je bila strašno kaznovana, ker ni skrbelo za otroke. Kot temelj človeške nesreče pa je ženska libidinalna želja vzeta tudi v bibliji, kjer je Eva zaradi svoje nelojalnosti Ukazu, edinemu, ki je bil postavljen kot zakon, zrušila vse človeštvo

² Philippe Djian, »37² zjutraj«, Državna založba Slovenije, 1987, str. 310–11.

v nesrečo, ga postavila na preizkušnjo in v trpljenje, ki je neizčrpno. Od tod senca na ženskosti v vsej židovsko-krščanski tradiciji, senca, ki se ji ženska lahko odtegne le skozi materinskost. Slediti ji je mogoče vse do slovenskega mita o Lepi Vidi.

Da je samomor edini akt, ki individuu lahko uspe, je značilna Lacanova formulacija, ki po ovinku prinaša njegovo temeljno sporočilo o tem, kako vsa dejanja individua, od njegovega govorjenja do seksualnega akta, spodletijo, seveda ko gre za to, da naj bi ta dejanja utemeljila avtonomijo njegove individualnosti. Tudi v tem stavku je stališče, v katerem je govora tako o tistem, kar se je že zgodilo, kar se dogaja in kar se bo šele dovršilo, torej o namenih in o stvareh, formulirano tako, kot da gre zgolj za dovršeno dejstvo.

Tisto, kar se individuu v njegovem slepilnem narcisizmu zdi, da mu je uspelo, je v resnici zasluga institucij, ki so ga naredile za to, kar je. Individuum, ki ne mara institucionalnega paternalizma, ki se mu prezentira kot Zakon očeta, kot dolžnost služiti višjim ciljem, ta individuum v resnici ne more storiti ničesar, pri čemer ne bi imel svoje zasluge že nekdo drug, ki ga Lacan stilizira kot Drugega. Odpor do vsakršnega paternalizma zato identificira kot latentno nevrozo, ki se hrani s vsakršnimi samodopadljivimi iluzijami o lastni izvirnosti, originalnosti, enkratnosti, posebnem smotru in življenjskem smislu, kar vse prihaja v kolizijo in v nasprotje s funkcioniranjem institucij.

Zato Lacan prakticira teoretsko strategijo, v kateri navaja individua na to, da naj izpraša svojo subjektivnost in individualnost, ne da bi dopuščal kakršnekoli stereotipne in samodopadljive odgovore, strategijo izpraševanja, da se bo individuum odpovedal sprenevedanju, ki je pri ljudeh tako razširjeno in priljubljeno. Je kakšno dejanje, kakšna misel, beseda ali stvar, za katero lahko trdi, da je zgolj njegova lastna in da ni od nikogar drugega, ki bi tudi bil zaslužen zanj. Tu se Lacan najbolj približa Heideggrovemu pojmovanju človeka kot vrženosti v svet in njegovemu izpraševanju avtentičnosti njegove eksistence kot biti-za-smrt. Toda pri Heideggru ta vrženost človeka v svet sama ni bila nikjer pozitivno opredeljena, opisovala je le alternativnost njegove situacije glede na njegove eksistencialne možnosti, glede na izbiro katerih si je odpiral horizonte svojega bivanja. Človeško bivanje se izgubi predvsem v sami okoliščini vrženosti v svet, kjer se subjektivnost/das Selbst razblini v samoumevnosti početja/das Man, tistega, kar se pač govori, kar se pač misli, kar se hoče ali želi, na kratko, kar se pač počne. To je tisto človeško ravnanje, ki si je s silo svojega ponavljanja ali s silo avtoritete in institucije, ki stoji za njim in mu daje legitimnost, pridobilo takšno samoumevnost, da postane nevprašljivo. S tem Heidegger postavlja pod vprašaj konformnost, samoumevnost, rutinskost v človeškem ravnanju, ki se ljudem samim razkriva in problematizira skozi tesnobo, takšno, ki je brez vsakršnega očitvidnega povoda.

Globlji, subjektivni samoumevnosti zakriti razlog te tesnobe je za Heideggra biti-za-smrt, skozi soočenje, s katero si šele najde svoj horizont in svoj temelj. Institucionalni paternalizem razkriva kot vrženost človeka v svet, vrženost, ki se ji more človek v svoji avtentičnosti izmakniti ravno kot biti-za-smrt, se pravi z nepopustljivim utemeljevanjem svoje eksistence zunaj in onkraj te vrženosti, ki je delo institucij.

Toda Heidegger svojega mišljenja ni izpeljal v to smer, namreč v kritiko človekove vrženosti v svet kot nekega fenomena, ki ga je mogoče analizirati in eksistencialno konkretizirati, temveč je dopustil, da nastopi v svoji boljši podobi kot dedič vsega »dobrega«:

»Odločenost, v kateri se Tubit vrne k sebi sami, razpre vsakokratne dejanske možnosti pravega eksistiranja iz dediščine, ki jo prevzame kot vrženo. Odločno

vračanje k vrženosti skriva v sebi neko *prepuščanje samega sebe* podedovanim (überkommener) možnostim, čeprav ne nujno kot podedovanim. Če je vse 'dobro' dediščina in če leži značaj 'dobrote' v omogočenju prave eksistence, potem se v odločenosti vselej konstituira izročanje kakšne dediščine. Kolikor bolj prav se tubit odloči, to pomeni se nedvoumno razume iz svoje najbolj lastne, izredne možnosti v pritekanju v smrt, toliko bolj enoznačno in neslučajno je izbirajoče najdenje možnosti svoje eksistence.³

»Vrženost v svet« v Heideggrovi perspektivi ni mogoče razumeti samo v smislu prepuščanja tistim eksistencialnim možnostim, ki se ponujajo kot dane, povprečne in udobne, in proti katerim zbere vso moč in ost svoje filozofske kritike. Do sem je njegova filozofija tematizirala problematičnost mehanizmov, s katerimi je individuum vržen usodi, zakonom, morali in institucijam. Od tu naprej, od tega preobrata v zadnjem delu njegove knjige *Bit in čas*, pa je predhodnik in sodobnik strukturalistične teorije, in to kljub bistveni razliki med njegovim in Lacanovim pojmovanjem samomora.

Stavek, da je samomor edini akt, ki lahko uspe, je po svojem sporočilu hkrati svareč, kakor vsi glavni Lacanovi nagovori, v tem smislu: le pazi, da ti ne bo uspelo, hkrati pa travmatizirajoč, ker nakazuje, da je vsak neuspeh poskusa samomora dvojni neuspeh, kot 'pritekanje v smrt', torej neuspeh kot soočenje s smrtjo, in hkrati neuspeh kot 'eksistiranje in dediščine, ki je prevzeta kot vržena'. In seveda je to izziv vsakršni subjektivni samoljubnosti, utemeljevanju individualne suverenosti. Lacan je dosleden, njegovo sporočilo individualnosti in utemeljitvam njenih neomejenih možnosti se glasi: Samomor – *Hic Rhodus, hic salta!* Glede na ta radikalen izziv je bilo Heideggrovo pojmovanje razmerja biti za smrt, torej eksistencialnih vprašanj človeka v horizontu tehnike, še vseskozi metafizično, saj samomor zahteva zatekanje k nekim tehničnim možnostim, ki takemu dejanju jemljejo vsakršno avtentičnost v pomenu razprtosti biti-za-smrt. Lacan torej ne govori direktno o problematičnosti suverenosti individua, temveč ga samo poziva, naj jo dokaže ob vprašanju samomora. V perspektivi Heideggrove misli je samomor spodleteli način bivanja, eden od mnogih, da se individuum izogne 'razprtju dejanske možnosti pravega eksistiranja', se pravi soočenja s smrtjo kot edinim avtentičnim načinom biti, biti-za-smrt, kar pomeni, v Lacanovih besedah, da za Heideggrova samomor vselej spodleti in je nek akt, ki neizogibno spodleti. V perspektivi Lacanove psihoanalize pa je to edini akt, ki lahko uspe, ker je edini akt, ki definitivno pripelje individua nazaj v naročje Drugega, akt torej, ki, če je uspel, onemogoča vsakršne iluzije o možni nadaljni individualni avtonomiji in subjektivni suverenosti individua. V aktu uspešnega poskusa samomora individuum ukine zadnjo sled razhajanja med samim seboj in Drugim, med samim seboj in Zakonom, moralo, institucijami ter Bogom. Tu se strukturalistično zatrjevanje, da Drugi nikakor ni identičen z Bogom, kajti ta je možen sploh šele zato, ker obstoji Drugi, izkaže za brezpredmetno. V uspešnem aktu samomora individua, ki je s svojim življenjem, svojimi travmami in narcističnimi iluzijami niansiral razliko med bogom, ki še vedno ohranja antropomorfne poteze, in Drugim, je torej tudi uspešno odpravljena. Kolizija in razhajanje med instancami, ki so omogočale individuu življenje in zato zahtevale, da se ne domišlja, da so njegova dejanja, akti, stvar njega samega. Če je samomor edini akt, ki lahko uspe, ni presenetljivo, da Lacan za govorni ali seksualni akt ugotavlja, da gotovo spodleti: povemo nekaj drugega od tistega, kar smo hoteli reči in »spolnega razmerja ni«. Polemičnost tega

³ Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen 1972, str. 383–4.

zadnjega stavka je naperjena proti pojmovanju, da je (seksualno) razmerje moškega in ženske najvišja in najbolj avtentična oblika vseh možnih razmerij dveh ljudi, »resnica« vseh medčloveških razmerij, razmerje, v katerem se človek »izkaže tak, kot je v resnici«, kjer padejo vse maske z obrazov in značajev itn. S tem strukturalistična in še posebej Lacanova teorija nakazuje naivnost ločevanja med siceršnjimi ravnanji ljudi, ki da so zgodovinsko, socialno, kulturno, psihološko itn. določena oz. »strukturirana«, in ravnanjem v seksualnem aktu, kjer da se človek razkrije mimo vseh svojih funkcij, ki jih mora navzemati v socialnih in kulturnih razmerjih. To tradicionalno pojmovanje prikazuje, kakor da bi ravno v seksualnem aktu vsi kulturni, družbeni, socialni, politični, ekonomski itd. mehanizmi izgubili vso svojo moč in bi se človek pokazal, kakršen je, nag, brez vseh teh zastorov, torej takšen, kot je po naravi. Očitno je v tem pojmovanju seksualnega akta kot najvišje resnice, ko individuum ne more ničesar prikriti ali se sklicevati na »zunanje okoliščine«, ohranjeno Rousseaujevo razumevanje »človeka, kakršen je po naravi«, ko je svoboden, pravičen, moralen, medtem ko ga v kulturnih in socialnih razmerjih vidimo povsod ujetega in potvorjenega. S tem je »naravno stanje« človeka povzdignjeno kot ideal, ki pa je zgolj fantazma, preko katere se ponovno uveljavijo patriarhalni motivi in kriteriji za presojanje ravnanj ljudi in njihovih razmerij. Strukturalistična teorija kot celota se odločno distancira od dualističnega razumevanja nasprotja narava – družba in še posebej od postavljanja narave, gonov, libidinalne želje kot »resnice« vseh drugih, »višjih« nivojev življenja in »višjih«, kulturnih dejavnosti. S tem pa hkrati že izpostavlja vprašanje, na katerem nivoju je mogoče najti njihovo »resničnost«, ki je upravičeno nerešljivo na terenu samih individualnih sodb, doživljaljev, moralnih in socialnih kriterijev. Tej teoriji gre za to, da jih pojasni in zato svojega rezoniranja ne more izvajati iz njih. Ne oponira le rousseaujevski tradiciji mišljenja, temveč se tudi orientira k drugemu nivoju resničnosti, ravno nasprotnemu »nepotvorjeni naravi« – polju umetnosti.

BIBLIOGRAFIJA:

E. M. Cioran, *Le mauvais Démon*, Gallimard 1969.

Umberto Eco, *Apokalyptiker und Integrierte*, Zur kritischen Kritik der Massenkultur, Fischer, Frankf. am Main 1984. *Ime rože*, Mladinska knjiga, Ljubljana 1984.

Jacques Derrida, *D'un ton apocalyptique adopté naguère en philosophie*, Galilée, Paris 1983.

Vincent Descombes, *Grammaire d'objets en tous genres*, Editions de Minuit, Paris 1983.

Philippe Djian, 37^o2 zjutraj, DZS, Ljubljana 1987.

Manfred Frank, *Was ist Neostukturalismus?*, Suhrkamp, 1984.

Sigmund Freud, *Studienausgabe IX*, Fischer Verlag, 1974.

Michel Foucault, *Histoire de la sexualité*, 3, *Le souci de soi*, Gallimard 1984.

Frederic Jameson, *U tamnici jezika*, Stvarnost – Zagreb.

Jürgen Habermas, *Der philosophische Diskurs der Moderne*, Suhrkamp 1985.

Martin Heidegger, *Sein und Zeit*, Max Niemeyer, 1972.

Jacques Lacan, *De la psychose paranoïaque dans ses rapports avec la personnalité*, Seuil, 1980.

– *Le séminaire II, Le moi dans la théorie de Freud et dans la technique de la psychanalyse*, Seuil, 1978.

– *Le séminaire XI, Les quatre concepts fondamentaux de la psychanalyse*, Seuil, 1973.

– *Le désir et ses interprétations*, 3. Vol., Version sténographiée, sans date.

– *La relation d'objet, séminaire 1956–57*, 2. Vol., Version sténographiée, sans date.

– *Les formations de l'inconscient, Séminaire 57–58*, 3. Vol., Version sténographiée, sans date.

– *Problèmes Cruciaux pour la Psychanalyse, Séminaire 1964–65*, Texte établi par des membres de l'E.F.P.

– *Logique du fantasme, Séminaire 1966–67*, Version sténographiée, sans date.

– *L'acte psychanalytique, Séminaire 1967–68*, Notes de cours, sans date.

– *D'un AUTRE à l'autre, Séminaire 1968–69*, Document de travail, sans date.

– *Le savoir du psychanalyste, Entretiens de Sainte-Anne*, Version sténographiée, sans date.

– . . . ou pire, Séminaire 1971–72, Version sténographiée, sans date.

Claude Lévy-Strauss, Introduction à l'œuvre de Marcel Mauss, v Marcel Mauss, Sociologie et anthropologie, Quadrige/ PUF 1985.

Florian Liptusch, Zmote dijaka Tjaža, Založba Obzorja Maribor, 1972.

Marcelle Marini, Lacan, Belfond, Paris 1986.

Robert Musil, Der Mann ohne Eigenschaften, Rowohlt 1978.

Friedrich Nietzsche, Sämtliche Werke, DTV, de Gruyter Dünndruck-Ausgabe, Bd. 3, 1980.

MARJAN BREZOVŠEK

Premiki v pojmovanju demokracije

- Keith Graham, *The Battle of Democracy: Conflict, Consensus and the Individual* (Totowa, NJ: Barnes & Noble, 1986, 216 p.)
- Giovanni Sartori, *The Theory of Democracy Revisited*, 2. vols. (Chatam, NJ: Chatam House, 1987, 542 p.)
- Carol C. Gould, *Rethinking Democracy* (New York; Cambridge University Press, 1988, 363 p.)
- David Held, *Modeli demokracije* (Knjižna zbirka Krt 63, Ljubljana, 1989, str. 316) Izvirna izdaja: Stanford, CA: Stanford University Press, 1987, 321 p.

1. Mnogi novejši dogodki, čeprav ambivalentni, jasno opozarjajo na pomen demokracije. Po eni strani se tako v »starih« demokracijah srečujemo z zlorabo oblasti in težavami pri kontroli ključnih področij oblikovanja politike; problematika t. i. vpliva denarja v politiki in apatičnosti volilcev pa se še povečuje. Po drugi strani pa se z osupljivo hitrostjo v zadnjem času, posebej v nekaterih socialističnih državah, obnavlja ideja ustavnega sistema, ki zagotavlja varovanje pravic posameznika, neosebno vladavino zakonov, odgovornost izvoljenih za sprejete odločitve, tekmovanje kandidatov na volitvah itd. Medtem ko se v prvem primeru razumljivo soočamo z alternativnimi zahtevami po participativni demokraciji ali demokratičnem socializmu, pa skoraj univerzalno razočaranje v obstoječi socializem v drugem primeru prispeva k obrambi stare liberalne demokracije.

Glede na številne nejasnosti in pomanjkljivosti – tako demokracije, še bolj pa socializma – je razumljiva potreba po novem in ponovnem premisleku bistva dejansko obstoječe demokracije. Realističen okvir demokratične teorije in prakse je edino poroštvo za moralno in politično obnovo socializma, pri čemer glavne ovire ne predstavljajo t. i. neuspele zgodovinske predpostavke, ampak prej za ortodoksni marksizem značilen prezir do »meščanske« demokracije.

Ni torej naključje, če smo v novejšem času priče globokim premislekom v razpravah v demokraciji. Knjiga Davida Helda *Modeli demokracije* je sicer samo eden od novejših poskusov, ki z intelektualnim ozadjem v marksistični tradiciji ponovno premišljajo socializem v okviru demokratične teorije,¹ vendar pa zagotovo eden boljših, tako da je prevod smiseln tudi z aktualnega vidika procesov demokratizacije pri nas (ob pomanjkanju tovrstne literature). Hkrati pa je zanimivo, da so nekatere na videz nepremostljive težave stare (liberalne) demokracije potisnile nekatere njene dolgotrajne zagovornike v kritičen odnos, ki je presenetljivo blizu nekdanjim socialističnim nasprotnikom. Tako je Robert Dahl, ki so mu dolgo časa očitali mnogi marksisti in socialisti, da ni uspel spoznati »oblasti elite«

¹ Frank Cunningham, *Democratic Theory and Socialism* (New York: Cambridge University Press, 1987), Christopher Pierson, *Marxist Theory and Democratic Politics* (Cambridge; Polity Press, 1986).

v demokratični politiki, zdaj napisal odlično študijo v zagovor »ekonomske demokracije«. ² Dramatična oživitev zanimanja za temelje liberalne demokratične misli, ki ne kaže nikakršnih znakov pojemanja, kar potrjujejo tudi vse zgoraj navedene knjige, predstavlja tudi določeno konvergenco sicer različnih trendov. Odgovora, kaj to pomeni v praksi za levo usmerjene stranke, sicer ne bi tvegali, vsekakor pa lahko ugotovimo, da vse navedene knjige nudijo nove teoretične možnosti in pristop, ki je zanje velikega pomena.

Če je bila teoretična utemeljitev še pred tremi desetletji nesporna, proučevanje liberalne demokracije pa predvsem empirično, je izbruh političnega radikalizma v 60. letih izpostavil vprašanje stabilnega konsenza in razprave o »koncu ideologije«. Hkrati s političnim delovanjem so se polarizirane diagnoze o vidni krizi demokracije, nestrinjanje pa je bilo osredotočeno predvsem okoli vprašanja enakosti. Nekateri so bili mnenja, da pretirane zahteve po enakosti in pravičnosti preobremenjujejo demokratični sistem, pa so drugi trdili, da nepravičnost kapitalizma ovira uresničevanje resnične demokracije in slabi preobrazbene sposobnosti demokratičnega gibanja. Kakorkoli že, demokracija je oživela kot predmet teoretičnih razprav in hkrati znova dobila svoje normativno obeležje. Če je bil v 60. in 70. letih osrednji interes na »predpostavki enakosti«, pa je v 80. letih narastla pozornost za »predpostavko svobode« v demokraciji. Razlog za takšen premik v pojmovanju demokracije sicer ni vedno razumljiv, vendar po marsikaj dolguje povečanemu vplivu konzervativnih političnih strank in umiku političnega marksizma. Naraščajoči konzervativizem je povzdignil zahteve po klasičnih liberalnih svobodah in usmeril razpravo k upravičenosti ekonomske svobode in slabostim »države blagostanja«. Zaradi psihološke in moralne izčrpanosti liberalne demokratične teorije (in prakse) oživlja religiozna kritika posvetne družbe.

Izpričani vzpon Nove desnice je spremljalo kontinuirano upadanje sklicevanja na ortodoksn marksizem. Mnogi začno poudarjati pomen javne razprave, vlogo razuma v demokratični politiki itd. Ukvarjanje z možnostjo »komunikativne racionalnosti« je dopolnjeno z novo pozornostjo, naravnano k tradicionalnim liberalnim elementom demokratične teorije – individualni svobodi, proceduralni pravičnosti, toleranci do manjšinskih stališč, nevtralni državi in razpravi kot osnovi politike. Ponovna ocena liberalizma, prevladujoča v 80. letih, ustreza različnim skupinam: liberalcem, socialnim demokratom, razočaranim marksistom, ki vsi iščejo vodilo v tem »postmodernem« svetu. Liberalna demokracija ima danes resne zagovornike, politične teoretike in filozofe, tako v kontinentalni kot v analitični tradiciji. Proučevanje tovrstne literature je nujno iz študijskih in vse bolj praktičnih razlogov.

2. Ustrezno osvetlitev liberalne demokracije z novo močjo predstavlja knjiga G. Sartorija, razširjena in obnovljena verzija njegove »Demokratične teorije«, prvič objavljene leta 1965. Kot prva tudi ta novejša izdaja v dveh delih nudi strastno, eruditično, široko obrambo liberalne predstavniške demokracije, okrepjeno z novejšimi dognanji. Čeprav vsebuje koherentno vizijo z bogatimi zgodovinskimi primeri, so digresije včasih tudi dolgovezne in moteče ob akademskem stilu, kar lahko odvrne bralca od te knjige.

Glavno izhodišče v knjigi je, da je liberalno poroštvo – omejitev arbitrarne države (oblasti) z vladavino zakona – bistvo civilizacije v modernih družbenih

² Robert Dahl, *A Preface to Economic Democracy* (Berkeley: University of California Press, 1985), Benjamin R. Barber, *Strong Democracy: Participatory Politics for a New Age* (Berkeley, University of California Press, 1984), *Economy and Democracy* (ed. by R.C.O. Matthews, Mac Millan, 1985).

pogojih. Težavo predstavlja cepljenje dinamičnih sil, enakosti in demokracije, na to dediščino. V tipično Tocquevillovi maniri Sartori vidi te sile kot potencialne vire novega despotizma. Enakost je nevarna, ker plodi svoje lastne zahteve. Politika enakosti je preko enakosti dostopa predvsem politika redistribucije in razlastitve. Ideal demokratične samo-vladavine je potencialno destruktiven, ker njegovo zagovarjanje pelje k neodgovornemu hiperidealizmu. Sartorijeva rešitev je namerano zaupanje v trg (spontano koordinacijo) in volilno demokracijo (vlada svobodno izvoljena manjšina, bolj ali manj odgovorna avtonomnemu javnemu mnenju). Takšna elitistična teorija demokracije, h kateri se Sartori močno nagiba, pa ni zgolj empirična. Vse teorije politike so po njegovem mnenju tako deskriptivne kot preskriptivne. Zato pravilno poudarja implicitno normativno dimenzijo v svojem stališču: konceptu »vertikalne demokracije«, v kateri so voditelji zaslužni, državljanji pa samoomejeni.

Pravi jezik politike je zato po njegovem mnenju ponižan do nespoznavnosti, in to v primeru participativne teorije, marksizma, pogodbene teorije itd. Glavni ugovor Sartorija proti participativni teoriji demokracije je neustrezna konceptualizacija premika oz. prenosa od »mikrodemokracije« (kjer je participacija možna) k »makrodemokraciji« (raven predstavniške vlade). Ta ugotovitev pa bi bila bolj učinkovita, če bi Sartori resno soočil argumente, ne pa da jo zgolj zavrača kot neumestno in utopično. Veliko omadeževanje političnega diskurza predstavlja povezovanje marksizma in analitične filozofije, marksisti pa so grajani, ker uvrščajo teorijo liberalne demokracije pod generični pojem ideologije, tako da njene veljavnosti ni mogoče oceniti z objektivnimi merili. Sartorijevemu konceptu demokracije je moč ugovarjati tako z diskurzivnih kot praktičnih vidikov.

Veliko nasprotje Sartorijevi perspektivi predstavlja knjiga Keitha Grahama »Boj za demokracijo«. To je teoretična razlaga (z novejšo britansko in ameriško filozofsko podlago) temeljev demokracije, t. j. interesov, svobode in enakosti, ki se zaključí z zahtevo po ponovni proučitvi ugotovitev marksizma, da bi ponudili bolj koherentno razlago teh temeljev. Je lucidna, dobro napisana knjiga, z izvirnimi argumenti za posamezne zaključke, tako na ravni čiste teorije kot praktičnih odgovorov nanjo v stvarnem svetu. Novo osvetlitev daje pomenu avtonomije in kolektivnosti za demokratično teorijo.

S premišljenim sklicevanjem na Rawlsa in Dworkina Graham ugotavlja, da ideali demokracije ne morejo biti ustrezno zajeti z argumentom interesov, zato morajo vsebovati zavezanost racionalni avtonomiji posameznikov. Bolj tehtno kot drugi se Graham zavzema za »integriran« pogled na svobodo, ki ne priznava kakršnihkoli sovisnih razlogov za strogo razlikovanje negativne od pozitivne svobode. Ovire racionalne avtonomije (kot npr. politična prisila, ekonomske okoliščine, nekompetentnost itd.) lahko povzročijo človekovo nesvobodo. Svoboščine so zato tesno povezane z racionalnim delovanjem. Takšno pojmovanje svobode vodi Grahama k Marxu, ki poudarja preveč »teoretično« razlago družbenih in ekonomskih ovir na poti k svobodi.

Čeprav je najbolj dosledna upodobitev demokratičnega ideala racionalna avtonomija samovladajočih posameznikov, pa za ustrezno teorijo demokratičnega odločanja ne zadostujejo zgolj individualistične premise. Za razumevanje dejanskega vedenja posameznikov je nujno potrebna tudi perspektiva ontološke kolektivnosti, kajti posamezniki se oblikujejo tudi z identifikacijo z različnimi skupinami, njihovo delovanje kot članov skupine pa je mogoče opisati samo na podlagi njihovega prispevka h kolektivni akciji. Vendar pa je to odpiranje h kolektivni analizi relativno skromno. Pričakovali bi tudi večjo pozornost za pluralizem in

morda različne variante participativne teorije. Graham pa se bolj usmerja k domnevi, da je takšna realnost kolektivitet argument za identifikacijo s »kolektivom kot celoto«, zato je nujen podroben premislek Marxa.

Graham ponuja dva razloga za zaželenost »neke velike demokratične skupnosti«, ki pa ne merita na (pri)silo. Najprej ugotavlja, da identifikacija z majhnimi skupinami otežuje soglasje na societalni ravni, nato pa predpostavlja, da so ugovori proti takšni identifikaciji s celoto zgolj praktični. Zdrav razum ugovarja, da obseg, kompleksnost in pomanjkanje integracije v moderni družbi onemogočajo ljudem kot celoti, da bi neposredno vladali. Temu zoperstavlja Graham moderno tehnologijo, ki lahko reši problem participacije in vzajemne soodvisnosti; z javnimi mediji je mogoče zagotoviti temelj nove kolektivne identitete. Pri tem pa pozablja, da povezanost v skupnosti kot celoti ni posebej atraktiven ideal. Soglasje naj bi omogočilo, da se v družbi izognemo prisili, vendar pa Graham ne raziše vseh težav in stroškov konsenzualne politike.

Kakršenkoli že je njun prispevek, pa je relevantnost Sartorijeve in Grahamove teorije demokracije za sodobne tokove tudi do neke mere omejena. Sartori je običal v starih razpravah, Grahamovi argumenti pa se zdijo često samo dobre želje. Posebno težavo predstavlja tudi negotovost, ali so določena liberalna načela sama po sebi zadostno vodilo k politiki svobode.

3. Nekaterim pomanjkljivostim se je izognila Carol Gould s svojo temeljito koncepcijo pozitivne svobode kot samorazvoja, konstrukcijo družbene ontologije posameznika – v – odnosu kot temelju za pozitivno svobodo in demokracijo, zgrajeno na Kantovem idealu avtonomije in Habermasovem razumevanju nepoplačene komunikacije, distributivni pravičnosti, človekovih pravicah, možnostih demokratične kontrole tehnologije in dolžnosti spodbujanja individualnega samorazvoja s podporo človekovim pravicam v mednarodnih razmerah. Ta knjiga je zanimiv prispevek k razumevanju svobode in njenih posledic za demokracijo v sodobnem družbenem in političnem življenju in izziv za liberalce z njihovim konceptom nevmešavanja. Gouldova nudi normativne temelje za demokratično participacijo v družbenih, ekonomskih in kulturnih institucijah, za delavsko samoupravljanje v tovarnah, skratka za razširitev demokratične participacije na vse, ki delajo v katerikoli družbeni instituciji. Kljub vsemu pa se Gouldova ni mogla izogniti vsem čerem na tej poti, ki je zaznamovana z izolirano svobodo liberalnega individualizma na eni in avtoritarnim holističnim socializmom na drugi strani.

4. S knjigo Davida Helda »Modeli demokracije« smo dobili uvod v osrednje modele demokracije in predvsem v modele demokracije zahodne tradicije, od stare Grčije do današnjih dni, da bi se sploh lahko lotili vprašanja, ki je neposredno zastavljeno proti koncu knjige, t. j.: Kaj bi morala danes pomeniti demokracija? Kritičen prikaz sosledja demokratičnih idej na podlagi natančne proučitve sodobne literature je zelo primeren za študij tovrstne problematike. Razvrstitev, ki jo ponuja Held, sicer dolguje nekatere momente C. B. Mac Phersonu, vendar je mnogo bolj skrbno izdelana in tudi uporabna. V knjigi, ki ima tako širok okvir, je moral avtor pogosto izraziti stališča o zadevah zelo kompetitivnih interpretacij, vendar je predstavitev jasna, izvajanje argumentov na splošno natančno in kritičnost umestna.

Kot vsak uvod, ki je hkrati »interpretacijski esej«, nujen proučuje svoj predmet zgolj iz posebne perspektive znotraj kompleksnega in dobro preišljenega polja. Vendar pa to pomeni tudi v Heldovem primeru nekatere senčne plati, ki so bolj vidne v prvem delu knjige kot pa v drugem. Poglavlja 1–4 nudijo splošen pregled politične misli od starih Grkov do Marxa, s poudarkom na razumevanju »vladavi-

ne ljudstva« v misli »velikanov« politične teorije. Modeli demokracije poskušajo zgodovinsko umestiti te mislece, razložiti njihove teorije, vpeljati bralca končno tudi v sekundarno literaturo in osvoboditi nekatere druge teoretike, ki se zdijo bolj pomembni za sodobnost (npr. Wollstonecraft). To je verjetno preveč ambiciozen projekt za samo 138 strani teksta, tako da nujno ostane vsaj deloma površen. Zanimiva pa je interpretacija marksističnega modela z vidika konca politike po analogiji z A. J. Polanom (*Lenin and the End of Politics*).

Drugi del knjige je v nasprotju s tem zagotovo več kot zgolj nekakšen pregled. Heldov pogled je izostren tu z ocenjevanjem zaželenosti in možnosti liberalne socialne demokracije. V tem delu knjige nas Held inteligentno vodi skozi sodobne različice demokracije – rivalski elitizem, pluralizem, korporativizem, neopluralizem, neomarksistične teorije države in primerno razreševanje krize demokracije (od preobremenjenosti do legitimnosti). Posebej velja izpostaviti ugotovitev, da imajo npr. neopluralisti, kot Dahl in Lindblom, in pluralisti marksisti, kot Claus Offe, določen obseg skupnih splošnih teoretičnih osnov. Ta del knjige sklene Held z obravnavo nove polarizacije demokratičnih idealov med Novo desnico in Novo levico, kar mu v zaključnem delu knjige služi za postavljanje obrisov novega modela »demokratične avtonomije«. Udejanjanje tega načela avtonomije človeka predpostavlja premislek demokracije kot dvostranskega fenomena – po eni strani gre za reformo državne oblasti, po drugi pa za prestrukturiranje civilne družbe. V zelo rudimentarni obliki so tu obdelani še nekateri problemi uveljavljanja ljudi v njihovi »državljski razsežnosti«, kot je npr. participacija: obveznost, politika in zasebnost, enakost, svoboda, legitimnost itd. To pa so verjetno tudi vprašanja, ki bodo prevladovala v razpravah o liberalni demokraciji v doglednem času.

ANTON GRIZOLD

Znanstvena dejavnost in obramba

13. in 14. aprila 1989 se je v Dubrovniku dogajalo prvo jugoslovansko znanstveno posvetovanje o znanstveni dejavnosti in obrambi. Pobudo zanj je – menda leta 1987 – dal Sektor za obrambne priprave civilnih družbenih struktur v Zveznem sekretariatu za ljudsko obrambo. V ZSLO so takrat ocenili: kljub splošno sprejetim stališčem (vsebovanim tudi v Strategiji SLO in DS), da je znanstveno raziskovalno in razvojno delo temeljni dejavnik obrambne moči jugoslovanske družbe in kljub dejstvu, da je znanstveno raziskovalno delo v okviru oboroženih sil »relativno dobro organiziran in produktiven del celote obrambnih prizadevanj družbe«, pa stvar ni tako jasna glede priprav in uporabe znanstveno raziskovalnega dela v obrambnih pripravah Jugoslavije. Organizatorja posvetovanja sta bila ZSLO in Republiški komite za znanost, tehnologijo in informatiko Hrvatske. V pripravah in pa pri izvedbi posvetovanja so poleg omenjenih institucij sodelovali še predstavniki vseh republiških in pokrajinskih sekretariatov za ljudsko obrambo, republiških komitejev za znanost in tehnologijo, predstavniki Zveze republiških in pokrajinskih skupnosti za znanstvene dejavnosti ter znanstveno raziskovalnih organizacij (civilnih in vojaških) iz vse Jugoslavije. Vseh udeležencev je bilo 221.

Namen posvetovanja je bila kritična presoja obstoječih jugoslovanskih obrambnih konceptijskih in doktrinarnih izkušenj glede teoretične in normativno-pravne opredeljenosti »znanosti« v obrambnih pripravah globalne družbe, zlasti še organiziranosti in pripravljnosti znanstveno-raziskovalnih organizacij v naši civilni družbi za delovanje v različnih izjemnih družbenih razmerah (npr. v vojni idr.). Pri tem so izhajali iz

naslednje izhodiščne hipoteze: produktivna in učinkovita uporaba znanstveno raziskovalne dejavnosti v obrambno-zaščitnih pripravah jugoslovanske družbe je naslednik znanstveno zasnovanega modela ter s tem odnosa in vključenosti vseh subjektov vodenja in izvajanja obrambe v družbi.

Posvetovanje so sestavljali štirje tematski sklopi, in sicer:

1. Znanost, vojaška moč in obramba;
2. Sistem upravljanja znanosti in priprave znanstveno-raziskovalne dejavnosti ter znanstvenih institucij za obrambo;
3. Obrambne potrebe in znanstvena dognanja, načrtovanje in organizacija znanstvenih raziskovanj in znanstvenega dela;
4. Razvoj in usposobljenost znanstvenih zmogljivosti za zadovoljevanje obrambno-zaščitnih potreb, oboroženega boja in drugih oblik upiranja napadalca.

Na posvetovanju je bilo v dneh dnevih slišati množstvo različnih (tudi nasprotnih) stališč, idej, pogledov, izkušenj, v zvezi s stanjem in vlogo znanstveno raziskovalnega dela v obrambni dejavnosti Jugoslavije. Največ je bilo opisovanja stanja te dejavnosti (organiziranosti, usposobljenosti in opremljenosti raziskovalnega kadra idr.) v posameznih republikah in pokrajinah. Bilo je tudi veliko deklarativnega izjavljanja – tako predstavnikov vojaške organizacije kot predstavnikov civilne družbe – o pomenu »znanosti« za raziskovanje in razvoj naše obrambne dejavnosti kot posebnega področja znotraj uveljavljenih dejavnosti jugoslovanske globalne družbe. Zato je razumljivo, da kljub zanimivosti in aktualnosti (zlasti nekaterih) izkušenj v zvezi s to problematiko v posameznih okoljih v Jugoslaviji posvetovanje iz različnih razlogov ni preseglo svoje informativne in »vzgojne« funkcije. Nekatere – po našem mnenju najresnejše – ovire za to so bile:

1. Izhodišče pri organiziranju tega posvetovanja je bilo za raven znanstvene razprave preozko in tudi metodološko (bistveno) pomanjkljivo. Organizatorji so široko

zastavljeno temo utemeljili na prepričanjih, da

a) je vsebinsko možno in racionalno izpustiti in razprave o obrambni dejavnosti in njenem znanstvenem raziskovanju v Jugoslaviji celotno problematiko družbene samozашčite;

b) naj bi v razpravi šlo za identifikacijo stanja in problemov glede vključenosti »znanosti« v obrambne priprave naše družbe. Pri tem so »znanost« omejili le na »civilne« panoge (družbene, naravoslovno-matematične in tehnično-tehnološke, medicinsko-biološke idr.), izpustili pa so obramboslovje in vojaške znanosti. To pa še ni najhujše! S tem so (hote ali nehote?) celotno razpravo omejili le na govorjenje o civilnem delu sicer obsežnega obrambno-zaščitnega sistema Jugoslavije ter o njegovem raziskovanju. Oborožene sile kot pomemben element našega obrambnega sistema so bile iz razprave že poprej izvzete kot predmet debate, prav tako se ni izvedelo skoraj nič o raziskovanju znotraj oboroženih sil. Zlasti predstavniki ZSLO so namreč prepričani, da se raziskovanje, organizirano znotraj OS, izvaja v »sistemu znanstveno-raziskovalnega dela za njihove potrebe in deluje v skladu z materialnimi in kadrovskimi zmogljivostmi ter stopnjo razvoja znanosti v Jugoslaviji«.

Tako se je na posvetovanju govorilo o premajhni vključenosti »znanosti« (civilne) v obrambne priprave Jugoslavije; o nesposobnosti nekaterih vodilnih organov v republikah in pokrajinah ter v federaciji, da posredujejo »znanosti« v obravnavo konkretne zadeve in probleme v zvezi z obrambnimi pripravami posameznega družbenega okolja; o nepripravljenosti in nestrokovnosti znanstveno-raziskovalnih delavcev, ki naj bi identificirali za obrambne priprave aktualne teme, itd. O pripravljenosti in vključenosti oboroženih sil v obrambno-zaščitni sistem oziroma o potrebi po preučitvi mehanizmov za tovrstno povezavo in sistemsko delovanje celote obrambne dejavnosti pa ni bilo niti besede. Zato se strinjamo s tistimi na posvetovanju (predstavnik vojne mornarice), ki so trdili, da je raziskovanje obrambne dejavnosti za družbo življenjsko pomembno. Pri tem pa pojmuemo obrambno dejavnost kot organizirano pripravljeno za zaščito in obrambo pred procesi in pojavi v naravi in družbi, ki ogrožajo posameznika in globalno družbeno skupnost.

Na ravni globalne družbe je obrambna dejavnost sestavni del uveljavljene družbene delitve dela in potemtakem vključuje tudi vojaško dejavnost kot posebno dejavnost v družbi, ki jo opravlja vojaška organizacija. Izraz tega je obstoj celovitega in razvejane obrambno-zaščitnega sistema v Jugoslaviji, ki poleg OS vključuje še druge sestavine, npr. civilno zaščito, opazovanje in obveščanje, družbeno zaščito itd. Za znanstveno korektno preučitev obstoja in delovanja obrambno-zaščitnega sistema je potrebno v analizo vključiti vse njegove sestavine.

2. Vsebinska obsežnost zastavljene teme je vodila k temu, da je bila večina razprav na ravni splošnega, zanemarjena pa je bila konkretna (akcijska) orientacija (npr. o uporabi in razvoju novih, specifičnih metod pri raziskovanju obrambne dejavnosti sploh ni bilo govora, spoznanja nekaterih dosedanjih raziskav, povezanih z obrabno dejavnostjo v Jugoslaviji, so bila predstavljena zelo splošno, ne pa kot konkretna izhodišča za sistemske spremembe na tem področju itn.). V tem smislu nihče izmed razpravljalcev ni pojasnil vsebine velikokrat izrečene besedne zveze »prispevek civilnih znanosti k: obrambni moči, obrambni sposobnosti Jugoslavije«. Zato verjetno tudi ni moglo priti do razprave o vsebini vojaške sile na današnji stopnji razvoja jugoslovanske družbe ter njej ustrezni obliki organiziranja, pripravljanja in izvajanja obrambno-zaščitnih funkcij. Razmišljanja v tej smeri bi prav gotovo dala relevantna izhodišča za oceno obstoječe prakse na področju organizacije in delovanja obrambne dejavnosti pri nas. Pokazalo bi se, npr., koliko je obstoječa obrambna organizacija racionalna z vidika porabe družbenogospodarskih zmogljivosti, učinkovita glede na obstoječe vire ogrožanja posameznika in družbe, humana in demokratična z vidika splošnih, posebnih in posameznih interesov itd. S tem bi bili dani razlogi za znanstveno raziskovanje različnih vidikov obstoja in delovanja obrambno-zaščitne organizacije. Slednje je nujno vsaj iz dveh razlogov:

a) Spoznanja iz nekaterih raziskav pri nas kažejo, da obstoječa obrambno-zaščitna organizacija (izvzete so oborožene sile) ne spodbuja pripravljenosti ljudi za optimalno vključevanje in delovanje v njej (gre za vprašanja t.i. motivacijskih mehanizmov za vključevanje vanjo).

b) Dejstvo je, da je splošni družbeno ekonomski razvoj danes občutno razširil tudi vsebino vojaške sile, ki ni le vojaška organizacija, instrument državnega aparata za izvajanje nasilja ali protinasilja, pač pa jo, tako pri nas kot tudi v drugih državah, poleg vojaških zmogljivosti sestavljajo še: demografski in gospodarski viri (človeške in naravne zmogljivosti, industrija, poljedelstvo, transport, komunikacije itd.); znanstveno-tehnološke zmogljivosti (stopnja razvoja znanstvene misli, njene sposobnosti za hitro in učinkovito reševanje problemov družbenega razvoja in s tem prispevek k razvoju različnih sestavin obrambnozaščitne organizacije); sposobnost in pripravljenost ljudi za vključevanje v obrambne priprave in prenašanje različnih »omejitvev«, povezanih s tem.

Vse to kaže, da je potrebno vsebino obrambne moči Jugoslavije iskati v njenih naravnih, družbenogospodarskih in še zlasti človeških zmogljivostih, znanstveno raziskovanje obrambne dejavnosti pa naj da teoretična izhodišča za optimalno usklajevanje splošnih, posebnih in posamičnih interesov tudi na tem področju.

3. Velika pestrost znanstveno-raziskovalnih usmeritev udeležencev posvetovanja (od predstavnikov vojaških znanosti, družboslovcev ter v okviru njih obramboslovcev, naravoslovnih in drugih strokovnjakov) je bila neredko razlog za njihovo nezainteresiranost in nepripravljenost za razprave in replike. Poleg tega je prihajalo tudi do poročanja o nekaterih spoznanjih aplikativnih raziskav, ki so jih naročile oborožene sile (npr. razvoj semena žitaric, ki naj bi uspevale na višjih nadmorskih višinah, itd.). Samo v sedanjem srednjeročnem obdobju je npr. za potrebe OS izvajalo 242 civilnih raziskovalnih organizacij 1800 raziskovalnih in razvojnih programov.

4. Sedanje čustveno napeto in sploh neugodno družbeno-politično vzdušje v Jugoslaviji je po svoje odmevalo tudi na tem posvetovanju. Konkretno se je to izrazilo v – milo rečeno – nekorektnem in grobem repliciranju dveh razpravljalcev na stališča oziroma predstavitev modela razvoja raziskovalnega kadra v Sloveniji za področje obrambne dejavnosti. Eden izmed njih je dejal, da pomeni ta slovenski model »razbijanje enotnosti Jugoslavije«. To navajamo predvsem zato, da opozorimo na dejstvo, da

ima obrambna dejavnost Jugoslavije, pa tudi drugih sodobnih držav, immanentne mednarodne razsežnosti, in obratno (mednarodne okoliščine in procesi determinirajo obrambno dejavnost držav). Zato je komparativno proučevanje te dejavnosti na globalni ravni eden od temeljnih pogojev za konkretno reševanje zadev in problemov v zvezi s to dejavnostjo držav, ki imajo globalni pomen (vojaški izdatki in oboroževanje, usmerjanje razvoja družbe v smislu vojaških prioritet, militarizacije idr.).

Naj svoj osebni pogled na vsebino in potek posvetovanja Znanstvena dejavnost in obramba sklenem s temile ugotovitvami:

1. Prispevek in koristnost posvetovanja vidim že v tem, da je bilo v omenjeni sestavi sploh izvedeno.

2. Predstavljena so bila različna stališča do znanstveno-raziskovalne dejavnosti v službi obrambnih priprav, izoblikovana v posameznih delih Jugoslavije; do izraza so prišle konkretne sugestije in predlogi za preseganje neustreznega stanja na tem področju. Morda velja opozoriti na predloge republiškega sekretariata za LO iz Srbije, za takojšnje multidisciplinarno raziskovanje naslednjih tematskih sklopov znotraj družboslovja:

- obstoječa organizacija obrambne dejavnosti v Jugoslaviji z vidika učinkovitosti;

- vpliv neenotnosti v politični strukturi (državni aparat, partija) na obrambno sposobnost Jugoslavije;

- nemotiviranost mladine za služenje vojaškega roka;

- vpliv dogajanj na Kosovu na obrambno sposobnost Jugoslavije;

- gospodarsko stanje v Jugoslaviji z vidika minimalnih sredstev, ki naj se v sedanjih razmerah dajejo za obrambno dejavnost in glede na določitev prioritet vlaganj v to dejavnost itd.

3. Odprla so se številna, doslej javno manj obdelana vprašanja raziskovanja obrambne dejavnosti v Jugoslaviji v okviru različnih civilnih ved, objavljanja rezultatov tovrstnega raziskovanja, strategije znanstvene dejavnosti v Jugoslaviji, vprašanja zaščite informacijskih sistemov na tem področju itd.

4. Morda je simptomatično, da je visok predstavnik vojaške organizacije v svojem razmišljanju o obrambi kot immanentnem delu vseh človekovih dejavnosti izrekel tudi misel, da je varnost *danes planetarni pro-*

blem in da je kot taka najprej gospodarsko-razvojni, politični, znanstveno-tehnološki, ekološki in šele nato vojaški problem. Iz tega je izpeljal sklep, da je temelj t. i. integralne varnosti Jugoslavije in današnjega sveta razvoj. Čeprav je to dejstvo mnogim v svetu že

zelo dolgo znano (nanj je med drugim opozoril tudi nekdanji civilni šef ameriških oboroženih sil Robert Mac Namara, in sicer v drugi polovici 60. let), pa je v vojaškem razmišljanju o problemu t. i. integralne varnosti pri nas še vedno aktualno in napredno.

BOŠTJAN MARKIČ, DRAGO ZAJC,
FRANC GRAD

Politični referendumi – sredstvo manipulacije ali demokracije?

(Komunist, Ljubljana 1989)

V zbirki Knjižica osnovne organizacije ZKS se je šestim naslovom pridružil še najzgečkljivejši. Avtorji v naslovu obljublajo obravnavo ne kakršnegakoli, temveč ravno *političnega* referenduma – in sicer ne zgolj kot sredstva demokracije, temveč tudi kot sredstva *manipulacije*. Naslov je zelo vabljev in na moč obetaven.

Knjižica je nastala kot plod raziskovalnega dela pod naslovom Uporaba referendumov v družbenopolitičnih skupnostih (MC CK ZKS).

Temelnjim vsebinskim sklopom je napisal predgovor mag. Stane Vlaj, ki je povzel ključne misli treh avtorjev o političnem referendumu, tako da je njegov uvod lahko dobra bližnjica študijsko nezaganim aktivistom, da se seznanijo z abecedo pričujoče študije.

Dr. Boštjan Markič je svojo analitsko pozornost namenil razmerju med referendumom in politično kulturo. Problem referenduma je uvedel s temo o institucijah in njihovi dvoplatni dialektiki. Izpostaviti velja njegovo uvodno misel, da je demokratična vrednost referenduma odvisna od narave družbenopolitičnih odnosov in splošnega družbenega ozračja, ne pa od formalne logike političnih načel v danem sistemu. K postavljanju okvira nadaljnji razpravi pa sodi tudi ugotovitev, da se ravno v instituciji referenduma zgoščajo značilnosti družbenopolitičnega trenutka.

Referendume je Markič razdelil na refe-

rendume v družbenopolitičnih skupnostih ali politične referendume. Glede zahteve po odpravi samoprispevkovnih referendumov je izrazil stališče, da so takšne zahteve premalo argumentirane in preuranjene. V nadaljevanju se je dotaknil naslovne teme z ugotovitvijo, da imajo referendumi tudi bonapartistično izročilo in da so često izvedeni iz makiavelističnih pobud. Kljub temu se njegova sklepna trditev glasi, da je politični referendum *civilizacijska pridobitev* političnih sistemov. V jugoslovanski praksi politični referendum niso našli pravega mesta predvsem iz ideoloških razlogov, po drugi strani pa je tudi njim izrazito nenaklonjena etatiistična politična kultura še vedno zelo prisotna. Politični referendum lahko prispeva k razkrajanju etatiistične in k oblikovanju samoupravne politične kulture, ki se opira na človekovo znanje, ustvarjalnost in iniciativnost. Prostor za politično manipuliranje se bo zmanjševal z organiziranjem državljanov v družbenopolitično iniciativno celoto.

Mag. Drago Zajc se je v svojem prispevku namenil razgrniti razmerje med (ne)posredno demokracijo in referendumom. Po premisleku razmerja med neposredno in posredno demokracijo je ugotovil, da v sodobnih državah ni možno govoriti o neposredni demokraciji, je pa evidentno, da številni politični sistemi posredno demokracijo dopolnjujejo z referendumom in državljsko iniciativo kot elementoma neposredne demokracije. Zajc ugotavlja, da je v socialističnih deželah ključna ovira za to, da se politični referendum ne uporablja, leninistično instrumentalno gledanje na državo in njeno vlogo v prehodnem obdobju. Po njegovem mnenju je potrebno razpravo o političnem referendumu nujno postaviti v okvir razprave o novi identiteti socializma. Pri tem naj bi bila funkcija referenduma tudi nadzor države (tudi skupščine) in zagotavljanje legitimnosti oblasti. Zato bi bilo potrebno predvideti obvezen razpis referenduma o vprašanih, ki so ključnega pomena za razvoj celotne skupnosti, in v primeru, ko referendum predlaga določeno število ljudi ali javno mnenje.

Dr. Anton Grad se je lotil uporabe referendum-duma v ustavnorevidzijskem postopku. V preglednem in sistematičnem prikazu je najprej opredelil kriterije za določanje zvrsti referendumov. Ti kriteriji so vsebina (ustavni, zakonodajni in referendum o drugih vprašanih), obveznost uporabe (obvezni in fakultativni), območje uporabe (splošni in lokalni) in čas uporabe referenduma (prehodni in naknadni). Nato je opozoril na vprašanje iniciatorja referenduma, odločevalca o referendumu, opredelitve potreb večine za uspeh referenduma in rokov pri izvedbi referenduma.

Grad ugotavlja, da so v svetu v veljavi trije modeli sprejemanja in revizije ustave: sprejemanje z referendumom, sprejemanje na ustavodajni skupščini in sprejemanje na rednem parlamentu praviloma z dvotretjinsko večino. Po Gradovem mnenju je sprejemanje ustave z referendumom najbolj demokratičen postopek, vendar je v praksi v sprejemanje praviloma vključeno tudi predstavniško telo.

V komparativni analizi ustavnorevidzijskih postopkov se je Grad omejil na Avstrijo, Francijo in Italijo. V poglavju o spreminjanju ustave v federalni državi Grad zastopa stališče, da morajo imeti federalne enote v tem postopku posebno vlogo: njihova volja mora biti upoštevana ne glede na število volilcev v posamezni enoti. V postopku spreminjanja ustave SFRJ bi po njegovem mnenju prišel v poštev na ravni federalnih enot referendum o predlogu za spremembo ustave in o končnem predlogu besedila ustave oz. sprememb, ki jih sprejema zvezni zbor. Glede na diktirano ustavno člena, ki opredeljuje uporabo referenduma, je po njegovem mnenju lažje zagovarjati predhodni referendum v ustavnorevidzijskem postopku, čeprav ta možnost ni eksplicitno opredeljena. Glede spremembe Ustave SRS pa Grad ugotavlja, da je v sedanji ustavi referendum v postopku revizije ustave samo fakultativen, skupščina kot edini iniciator pa se lahko odloči za predhodni ali naknadni referendum. Njegov predlog je, naj nova ustava opredeli vlogo referendumu v ustavnorevidzijskem postopku.

Mag. Drago Zajc v četrtem poglavju knjižice obravnava razmerja med neposrednimi in predstavniškimi oblikami odločanja s stališča stabilnosti političnega sistema. Pomembna je njegova ugotovitev, da so neposredne plebiscitarne oblike izražanje politične volje prej vsebina politične kultu-

re, kot pa zgolj rezultat razmerja političnih sil. Politične sisteme je razvrstil na sisteme z zaprto obliko reprezentativne vladavine (npr. ZRN), sisteme z razvito referendumsko kulturo (npr. Švica) in sisteme, ki vključujejo oba elementa. Po njegovem mnenju je v jugoslovanski politični sistem potrebno uvesti referendume zato, da bi razbremenili in olajšali delo predstavniškimi organom in preobrnili razmerje sil v korist decentralizacije. Referendum je tudi pomemben kanal za pozitivno sproščanje nakopičenih frustracij ljudi. Tako imajo mehanizmi neposredne demokracije tudi vlogo stabilizatorja političnega sistema in povečujejo njegovo učinkovitost.

Knjižica je prva obsežnejša razprava o političnem referendumu po vojni na Slovenskem. Glede na to, da so prispevki avtorjev zajeli številne vidike referendumskega odločanja v svetu in pri nas ter predstavili svoje predloge za nadaljnjo uporabo zlasti političnega referenduma, je knjižica dobrodošla pridobitev ne le za bralstvo, na katerega se zbirka obrača, temveč tudi za študente in strokovno javnost.

Igor Lukšič

MILAN PODUNAVAC

Politična legitimnost

(M. Podunavac: Politički legitimitet, izd. »Rad«, Beograd, 1988)

Fenomen politične legitimnosti, ki mu Podunavac posveča celotno študijo, je izjemno pomemben ne samo za politične sisteme, marveč tudi za teoretske discipline, kot so npr. sociologija, politična sociologija in teorija politike. Vendar pa to ni le fenomen, ki raziskovalcu lahko nakoplje določene težave (»Prenevarno se je ukvarjati s temelji države« – kot bi dejal E. Burke), pač pa zanj tudi ni mogoče dati enoznačne opredelitve. Toda če na vprašanje o legitimnosti, kot trdi H. Laski, »... nobena filozofija doslej ni dala celovitega odgovora«, to nikakor ne pomeni, da popolnejših odgovo-

rov sploh ni. Fenomen legitimnosti so doslej analizirali mnogi teoretiki politike iz različnih teoretskih kotov ter s tem pravzaprav prispevali k izoblikovanju popolnejše predstave o politični legitimnosti.

Milan Podunavac je v svoji knjigi *Politična legitimnost* predstavil zelo širok presek različnih teorij, od katerih bomo v tem prikazu nanizali tiste nazore, ki se, razen z nekaterimi občimi, ukvarjajo tudi s posebnimi vprašanji legitimizacije politične oblasti v socializmu.

Preden pa se lotimo nekaterih vidikov politične legitimnosti v socializmu, moramo spoznati nekaj ključnih kategorij in pojmov, s katerimi se avtor v svoji knjigi posebej ukvarja; to so npr. kvazilegitimnost, ilegitimnost, predlegitimnost, legitimnost. Pojem »kvazilegitimnost« je zelo težavno natančneje opredeliti, ker je tudi samo stanje kvazilegitimnosti težko identificirati. Podunavac povzema Ferrerovo oznako stanja kvazilegitimnosti: »Cele generacije so lahko poslušne tovrstni vladavini, ne da bi posumile v njeno stvarno naravo, v prepričanju, da je drugačna, kot dejansko je.« V opredelitvi pojma »ilegitimnost« izhaja Podunavac iz Tacitovega opisa razmer v nekem obdobju rimskega principata: »Ni bilo niti osebnosti, ne morale, ne prava.« Grška politična teorija je takšno politično stanje opredeljevala s pojmom »anomia« in »pleonexia«. Ta pojma se ne nanašata samo na uvajanje nepravičnih zakonov oz. zakonov, ki niso utemeljeni na pravičnosti, marveč tudi na stanje, v katerem pravne norme in družbene vrednote nimajo avtoritete. Po mnenju F. Guizota je ilegitimna vladavina personalizirana vladavina človeka, ne pa zakona in politične institucije. Pojem »ilegitimnost« se nanaša na razmere, za katere ljudje pravijo, da ni več pravice, da ni več ne sistema ne države. Glede na doslej nakazane nazore Podunavac omenja Constantinov naravnopravni nazor, poudarjajoč, da imajo državljani neke določene pravice, v katere ni mogoče posegati, in da je vsaka oblast, ki te pravice ruši, v bistvu nelegitimna. Lahko bi dejali – tudi totalitarna.

Še nek pojem priteguje posebno teoretsko pozornost. Ta pojem je »predlegitimnost«. Ta pojem zajema proces vzpostavljanja novega tipa legitimnosti, ki nadomesti dotodanjo obliko legitimitete. Stanje predlegimitete je »začasno« in »izredno stanje«, in

v tem pomenu Podunavac sprejema Talle-yrandovo tezo, da je predlegitimnost najbolj nevarno stanje, v katerem se ljudstvo privaja na nov tip in nove principe politične vladavine. Predlegitimnost je »legitimnost v plenicah« (Ferrero), to stanje »ravnodušnosti« do legitimnosti pa so v tradiciji socializma zelo ilustrativno opisovali Lenin, Radek in Kamenjev. Leta 1919 je Lenin zatrjeval: »Mi ne priznavamo niti svobode niti enakosti niti delovne demokracije, če nasprotujejo stviri emancipacije dela in zatiranju kapitala.« Radek je leta 1921 to povsem jasno povedal: »Delavci nas ne podpirajo, vendar ne smemo poklekniti, moramo jim vsiliti našo voljo«; Kamenjev pa je istega leta dejal: »Kajti če danes govorijo – dajmo več demokracije v partiji, bodo jutri rekli, dajmo več demokracije sindikatom, naslednji dan pa bodo delavci, ki niso v partiji, dejali – dajte tudi nam demokracijo... in potem tudi večino kmetov ne bi nič omejevalo v zahtevah po demokraciji.«

Kar zadeva odnos med političnim sistemom in politično legitimnostjo je treba povedati, da uporabljajo politični sistemi različne elemente, tehnike in predpostavke legitimiranja politične oblasti (*instrumenti regni*). Težnja po legitimnosti je pogoj politične vladavine, posedovanja legitimnosti pa odlika »dobre vladavine«. Če pa hoče biti politična oblast pravična, mora biti *legitimna* in *legalna*. V nasprotnem primeru pride do krize legitimnosti, ki se manifestira prav tedaj, kadar je neka politična vladavina »majava« in ko ji »gre slabo«, kadar je »slaba« in je ni mogoče zagovarjati, kadar obstaja sum v njeno legitimnost in kadar zgublja zaupanje. Krizo legitimnosti oz. stanje dvoma v politično vladavino označuje Konfucij takole: »Ljudstvo mora imeti dovolj dobro vojsko in mora vladarju tudi zaupati. Ljudstvo se ne bo pokoravalo tistemu, kar ne vzbuja zaupanja.«

Sleherni politični sistem si prizadeva legitimirati svojo politično vladavino ter pri tem uporablja različna sredstva, kot so npr.: nasilje, strah, zakoni, »mnenje ljudstva«, ideologija, religija, miti, običaji, javno mnenje, propaganda, simboli, vrednote itn. Ko je govor o odnosu med marksizmom, socializmom in politično legitimnostjo, lahko ugotovimo mnoge nejasnosti, kontroverze in tudi pomanjkljivosti. Mnogi avtorji poudarjajo, da so v pogledu fenomena legiti-

mitete v marksizmu evidentne pomanjkljivosti. Pravzaprav zatrjujejo, da je glede na to, da ne obstaja marksistična teorija države, marksistična teorija politike in marksistična teorija demokracije, povsem logično, da ne more biti tudi ustrezne analize problema konsenza in razmerja med posameznikom in politično skupnostjo. Lucio Coletti manjko marksistične teorije politike celo povezuje s konsekvantnim totalitarizmom socialističnih družb. »Pogosto sem govoril, da ne obstaja marksistična teorija politike. Marksizem ne pozna teorije politične oblasti, potemtako tudi ne potrebe po kontroli te oblasti«.

Četudi ne obstaja koherentna marksistična teorija politike, se vendarle priznava, da obstajajo tudi v okviru marksističnih izvorov pomembna teoretska razmišljanja. Ena od teh, ki jim daje Podunavac posebno težo, so Gramscijeva, se pravi tista, ki analizo politične legitimnosti speljuje iz kategorije hegemonija. Koncept Gramscijeve hegemonije je v opreki s hegemonističnim (se pravi tudi z Leninovim) pojmovanjem države in politične vladavine kot diktature in dominacije. Hegemonija je »moralno in intelektualno prednjačenje« ali kulturna in politična strategija pridobivanja *konsenza* množice in s tem *legitimiranja* določenih oblik politične vladavine prek institucij »civilne družbe«. Toda ko teče beseda o legitimiranju političnih vladavin v avtoritarnem socializmu, navaja Podunavac različne poglede, med katerimi posebej izpostavljamo tistega, ki povzdiguje »dominacijo tako imenovane »politične družbe« nad »civilno družbo«.

Razmerje med strukturo in superstrukturo je v socialističnih družbah spremenjeno, posledica tega pa je tudi preobrat v odnosu med družbo in državo. Država odigra »vlogo« družbe: družba je s političnim subjektom proizvedeni objekt. Posledica prevlade politike nad ekonomijo in države nad družbo se v socialističnih družbah izteka v ukinjanje »civilne družbe«, kar se spet – na področju politične legitimnosti – razkriva v naslednjih pojavih: v primatu države in partije nad vsemi ostalimi institucijami; v indoktrinaciji in politizaciji vseh področij družbe, še posebej pa gospodarstva in kulture; v podrejenosti kulture in znanosti (v nekaterih družbah imajo večjo avtoriteto politiki in generali kot znanstveniki in umetniki); v zoževanju demokracije in omejevanju demokratične

legitimnosti; v repolitizaciji, ki si navzema formo postvarjenja; v atomizaciji in pasivizaciji individua; v prisiljeni integraciji, v pomanjkanju tolerantnosti do pobud, ki se porajajo neodvisno od politične oblasti; v predsodkih in rigidnosti v odnosu do reform, do alternativ in kritične misli ter občutljivosti do protestov, ki se doživljajo kot pretnja stabilnosti sistema in ki jih je treba zaradi tega odpravljati z represivnimi sredstvi; v »diktaturi nad potrebami«, v reprodukciji potreb individua, ki jih določa avtoritarna država in v možnosti njihovega zadovoljevanja za pasivno poslušnost nasproti državi; v kolonizaciji »vsakdanjega življenja«, v avtoritarni in podaniški politični kulturi ter negaciji pravic in svoboščin individua. Sistem legitimiranja politične moči temelji na represiji, zato mnogi avtorji poudarjajo, da je ta pravzaprav ilegitimen. Tak sistem politične legitimacije nazorno zarisuje Ota Šik: »V tem sistemu . . . je moč v rokah zgodovinsko nastale politične birokracije, ki je ločena od ljudstva in motivirana, da se ravna le po lastnih političnih interesih, se pravi po potrebah notranje in zunanje konsolidacije politične moči«.

V socialistični družbi je vse podrejeno politični moči in njenemu dominantnemu političnemu subjektu, kar na teritorialni ravni prispeva k formiranju teze o anomiji in ilegitimnosti politične oblasti v socialističnih družbah. Ni niti upanja, da se bodo stvari bistveno spremenile – in kot je svojčas dejal P. Lewis, »... so ostala pričakovanja, da se bo komunistična legitimnost institucionalizirala, v glavnem neuresničena, v osemdesetih letih (pa) ima ilegitimnost mnogo širše perspektive«.

Knjiga Milana Podunavca *Politična legitimnost* sodi v vrsto potrebnih in kvalitetnih knjig, ki se ukvarjajo z bistvenimi problemi politične moči. Njena posebna odlika je v tem, da problema politične legitimnosti ne obravnava le na obče teoretski ravni, pač pa ga analizira tudi na posebni (socializem) in posamični ravni (»jugoslovansko izkustvo«). V prispevku smo poskusili vsaj delno predstaviti predvsem prvo in drugo raven avtorjeve analize, kajti za analizo tretje ravni bi potrebovali mnogo več prostora, ki presega meje, določene za tovrstno informacijo o novih knjigah.

Braco Kovačević

Kam vodi ta pot?

Družbene posledice druge industrijske revolucije (Globus, Zagreb 1989, 151 str.)

Naslov te knjige je nesporno paradigmatsko zanimiv. Avtor obravnava v posebnih poglavjih posledice nove znanstveno-tehnične revolucije, predpostavke vseh treh znanstveno-tehničnih revolucij, spremembe v ekonomski, socialni, politični in kulturni formaciji družbe. Posebno pozornost posveti stanju dežel Tretjega sveta. V drugem delu pa obravnava položaj posameznika v informacijski družbi, in to na antropološko poglobljen način. Knjiga vsebuje tudi predgovor Alexandra Kinga, sedanjega predsednika Rimskega kluba, pogovor in podatke o Adamu Schaffu in o Rinskem klubu.

V uvodu piše Aleksander King, da gre za novo letno poročilo Rimskega kluba, ki se navezuje na poročilo, ki sta ga leta 1982 izdala Schaff in Günther Friedrichs v knjigi »elektronika in družba v dobro ali zlo?«. V pogovoru k tej knjigi je Schaff pisal o daljnoročnih socialnih vplivih nove tehnologije na zaposlitev, prosti čas in izobraževanje. Poudarjen je izreden pomen nove tehnologije za blagostanje, hkrati pa je tudi opozorjeno na težave, zaradi katerih je potrebno radikalno spremeniti družbo. Nastanek tega poročila je motiviran z upom in strahom pred informacijsko družbo. Schaff je optimist in predpostavlja, da ne bo prišlo do atomske katastrofe. Manuelno delo bi utegnilo izginiti v 20–30 letih. Materialno bogastvo bi po prerazdelitvi lahko postalo opij za ljudstvo. Po izginjanju razrednih razlik se bo pojavilo novo razslojevanje na tiste, ki vedo, in na tiste, ki ne bodo imeli znanja. Država bo pa še nadalje obstajala – ne zaradi oblasti nad ljudmi, ampak zaradi oblasti nad stvarmi. Vprašanje je, ali bodo z negacijo klasičnega proletariata izginili tudi razredi, saj avtor sam pravi, da bo skušala buržoazija svoje pozicije zadržati.

Razvoj mikroelektronike bo (verjetno) omogočal razvoj demokracije s široko distribucijo moči in odločitev, z decentralizacijo proizvodnje in rastjo individualne odgovornosti in svobode. Hkrati pa bo to odprlo vra-

ta za nastajanje novih diktatur v stilu Velikega brata. Seveda bo informacijska družba odprla tudi vprašanje smisla in vrednot nove kvalitete življenja.

Schaff se vprašuje po pozitivnem smislu nastajajočih sprememb. Če je smisel prve industrijske revolucije v tem, da človeka razbremeni težkega manualnega dela, je pa smisel druge v tem, da mu z avtomatizacijo dopolni umsko delo. Že Marx je predvideval avtomatizacijo proizvodnje in nastajanje čutil – teoretikov. Informacijska tehnologija pomeni gotovo napredek umetnih teoretičnih čutov. To bo omogočilo večanje človekovih umskih sposobnosti. Prva industrijska revolucija je omogočila povečanje človekove fizične moči nad naravo s podaljškom človekovih telesnih čutil v smislu mehanskih strojev. Vprašanje je, katera institucija naj nadomesti tradicionalno prekletstvo dela. V 21. stoletju vidi Schaff dominacijo mikrobiologije v smislu genetskega inženiringa, mikroelektronike in nuklearne energije. Schaff se moti, ko piše, da bodo socialistične države lažje reševale krizo brezposelnosti, ker nimajo in ne bodo imele privatne lastnine. Družbo prihodnosti, ki po dosedanjih predstavah ne bo niti kapitalistična niti socialistična, Schaff imenuje po njeni kolektivistično-ekonomski osnovi, vključno s privatno iniciativo.

Družbeni razred pomeni interakcijsko povezanost medsebojnih odnosov med ljudmi, ki izhajajo iz lastništva nad proizvodjalnimi sredstvi. Ukinitve dela še ne pomeni ukinitve dejavnosti. Razlog za nastop novega razreda znanstvenikov, tehnikov, managerjev je v tem, da je znanost že danes proizvodjalna sila. Gre za preseganje protislovja (ki ga Schaff raje označuje z razliko) med manuelnim in umskim delom, kar je star sen, ki je še vedno aktualen. Schaff meni, da bo znanstveno-tehnična revolucija dajala možnosti za razvoj družbe tako v smeri demokracije kot totalitarizma. Schaff meni podobno kot Bloch, da socialistične države danes nimajo razvite demokracije, ker niso prevzele in obogatile dediščine meščanske revolucije. Izvor tehnološkega zaostajanja za kapitalističnimi državami pa vidi v pomanjkanju svobode mišljenja in znanstvenih diskusij. Avtor se ukvarja tudi z vprašanjem, kakšna je pot od nacionalnih k univerzalni kulturi. S kulturo razume celoto človekovih materialnih in duhovnih pro-

duktov. Kultura je nacionalna in nadnacionalna. Informacijska družba omogoča človeku kozmopolitsko stališče – meščana sveta; vsak lahko komunicira z vsakim, kajti komunikacije niso več lokalno vezane, vendar se z njimi spreminja tudi folklorna kultura. Bistveno je vprašanje, ali se bo v teh procesih izginevanja dosedanjih stereotipov obogatila človekova individualnost. Že pri Frommu so stereotipi sestavina družbenega značaja, ki omogoča razumevanja individualnega vedenja. Le-to je kvazinstinktivno, ker je pogojeno s posebnimi mehanizmi (avtomatizirano), uveljavljanjem družbenih norm. Z usklajevanjem genetskega in družbenega koda je individuum naravno in družbeno bitje.

V drugem delu knjige se Schaff podrobneje ukvarja z vprašanjem polivalentnega posameznika, ki ni le determiniran, ampak je tudi indeterminiran. Individuum postane to, kar je, prek jezika, sistema vrednot, ki jih dobi z vzgojo, in družbenih norm, ki so povezane s stereotipi. Posameznik bo v informacijski družbi bolj družben in bolj osamljen kot doslej. Po svojem materialnem bogastvu bodo ljudje neodvisni drug od drugega. Schaff proučuje nezaposlenost kot ekonomski, politični in psihološki fenomen. Pri iskanju smisla življenja se naslanja na logoterapijo, kakor jo je razvil dunajski psihiater Victor Frankl v smislu izpolnjevanja eksistencialne praznine življenja. Podobno kot Günther Anders v delu Zastarelost človeka (1984) tudi Schaff ugotavlja, da prinaša osvobajanje od dela kot dolžnosti s seboj tudi negativno stran. Z delom kot načinom pridobivanja bogastva, ki ga bo družba nudila na drug način, bodo ljudje izgubljali smisel življenja. »Delo pomeni simbol samostojnosti, polnost družbene pomembnosti in sredstvo za pridobitev socialnega statusa« (Schaff, 1989; 104). Brezposelni ne bo imel želje po učenju, nakar bo zavladal dolgčas. Brezposelnost je lahko izvor patoloških pojavov, ki se že sedaj izražajo v odvisnosti od drog in alkoholizmu, kriminalu. Medtem ko je Aristotel v splošnem brezdelju videl le nepotrebnost odnosa med gospodarji in sužnji, pa je F. M. Dostojevski predvideval popoln kulturni genocid. Negativne posledice brezdelja opozarjajo na nevarnost »upora proti delu«. Šešić opozarja na to, da je kapitalistično izkoriščanje delovne sile delavca sicer funkcionalno smiselno, vrednotno pa nesmiselno (Šešić, 1977:189).

Vendar Schaff ne napoveduje za prihodnost popolnega izginotja vseh dosedanjih oblik dela. Področja ustvarjalnega dela se bodo še razvijala kot tudi oblike socialnega in kontrolnoupornega dela. Čim več bo prostega časa, tem več bo moralo biti strokovnjakov za oblikovanje njegove vsebine. Poljedelstvo in živinoreja spadata med nenadomestljivi panogi človekove dejavnosti. Avtor meni, da se bo gotovo vaško prebivalstvo v prihodnje zaradi avtomatizacije še zmanjševalo. Nastajale bodo še nove panoge, v katerih se bodo ljudje zaposlovali. Med nadomestne dejavnosti za nezaposlene šteje Schaff permanentno izobraževanje, ki naj bi bilo obvezno kot je danes osnovna šola. Le novi učeči človek bo univerzalen. Zanimivo je, da Schaff postavlja permanentno izobraževanje, ki je bilo pri Platonu v vlogi političnega odločanja, v funkcijo informacijske družbe. Manuelno delo bo obstajalo v vlogi ohranjanja zdravega načina življenja, ne pa več v socialno-ekonomski vlogi. Avtomatizacija in robotizacija bosta omogočili, da bo tradicionalno delo »spremenilo svojo obliko, ali pa bo ohranilo staro z elementi ustvarjalnega dela« (Schaff, 116). To pomeni, da se bosta spremenili mesta in vloge dela, s tem pa tudi njegov ethos in stil individualnega življenja. Delo bo spremenilo svoj značaj v korist človeka. Posamezniki bodo delo opravljali z veseljem, ker jim bo kot redka dobrina potrebno. Možno je, da bodo ljudje v informacijski družbi srečnejši. V svobodnem času bo prevladovala igra. Avtor napoveduje, da bo v informacijski družbi namesto današnjega potrošnega, prevladoval bivanjski tip človeka (Fromm). Vloga religije bo večja kot je danes.

Vprašanje smisla dela je globlje kot smo si ga zastavljali doslej. Ne gre samo za družbeno skrb za ustvarjalno delo, skrb za kadre, za organizacijo svobodnega (prostega) časa.¹ Gre za spremembo mišljenjskih obrazcev. Schaff v poročilu zastopa enako stališče, kot ga je izpovedal že v knjigi »Mikroelektronika in družba – v dobro ali zlo«. »Mikroelektronska revolucija bo resnično revolucionarna le, če ji bo uspelo ustvariti družbo enakosti z visoko stopnjo industrijske demokracije in z možnostjo ustvarjalne samouresničitve večine . . . Status quo politika in linearno raz-

¹ O smislu dela glej Šešić, Bogdan: Čovjek, smisao i besmisao, Rad, Beograd 1977, str. 299–304.

mišljanje ne bodo prodrli k novi družbi, ki je načelno mogoča« (Friedrichs-Schaff 1983:255). Ključ za rešitev zgodovinske alternative, ali bo mikroelektronska (r)evolucija samo podaljšek obstoječe industrializacije ali pa radikalna novost, je v človeku samem.

Bogomir Novak

Centralizing and Decentralizing Trends in Federal States

(C. Lloyd Brown-John, ed. Lanham, Maryland: University Press of America, 1988, str. 406)

Knjiga Centralistične in decentralistične težnje v federativnih državah ima svoj začetek v zbirki referatov, predstavljenih 1982. leta na svetovnem kongresu IPSE v Rio de Janeiru. Knjiga je tako rezultat dalj časa trajajočega projekta, ki naj bi odgovoril predvsem na vprašanje aktualnih tendenc v posameznih federalnih državah, vendar pa avtorji (skupno jih je 31) največkrat ne odgovarjajo direktno, ali pa se celo ne približajo temi, vendar se zdi, da to ne moti, čeprav bi lahko rekli, da so ostali dolžni jasnejšega odgovora.

Prvi del knjige z naslovom »Primerjalni federalizem« proučuje zgodovinski razvoj tega področja in uporabo (ali zlorabo) komparativne metodologije. Ostalih sedem delov razsvetljuje ravnotežje centripetalnih in centrifugalnih sil v 15 državah. Nedvomno je teoretično-metodološki uvod boljši del knjige, komparativna metodologija pa tudi za nas vse bolj zanimiva, ko se na sodobne težnje sklicujejo tako pristaši krepitve centralizma kot njegovi nasprotniki.

V knjigi najdemo zelo različne poudarke in vrednostna izhodišča. V njej je zbran in razvrščen zares impresiven obseg podatkov. Zanimivo je, da avtorji vseh 27 prispevkov v tem zborniku federalizem obravnavajo kot evolutivni proces. Poudarek ni na ustavnih

oblikah, tako da so politološka izhodišča evidentna.

Tradicionalno so ZDA, in v nadaljevanju Avstralija in Kanada, postavljene kot model federalizma (kar se veže na klasična dela K. C. Wheara, ki se v zborniku pogosto citira). Za ravnotežje tej pristranosti so v knjigi obsežnejši prispevki, ki obravnavajo razvijajoči se svet (Indijo, Nigerijo), ZSSR (Jugoslavija je vključena v njeno sfero) in Zahodno Evropo (Belgijo, Nizozemsko, Švico, ZRN in Avstrijo). Pričakovali bi, da bo večja pozornost posvečena Južni Ameriki in posebej Braziliji. Zelo kratek prispevek obravnava Venezuelo in upravno decentralizacijo v njej, vendar brez poskusa širših primerjav z drugimi deželami Latinske Amerike.

Paradoksalno je, da je prav pomanjkanje primerjav glavna omejitev in slabost te knjige. Večina avtorjev (z izjemo Dale Krane in Earla H. Frya) namreč obravnava problematiko federalizma v eni, ali največ dveh ali treh državah. Takšen pristop se danes smatra zastarel, se pa presenetljivo uporablja prav v tem primerjalnem zborniku. Drugo, kot v mnogih podobnih zbornikih, so tudi tu prispevki zelo neizenačeni, tako po obsegu in še bolj po kvaliteti. Vendar pa je mogoče naslednje šteti za zelo dobre in jih velja pohvaliti; to so: Michael Burges (Can Comparative Federalism Really be Comparative?), Alain Gagnon (Federalism in Multi-Community Countries: A Theoretical and Comparative Analysis), Dale Krane (The Evolutionary Patterns of Federal States), David E. Smith (Prairie Political Cultures and Canadian Federalism), Roberta Mc Kown (Federalism in Africa) in John Yin (Soviet Federalism Re-Identified). Kljub solidni izdaji pa so v knjigi tudi nekatere napake (manjkajo opombe in pod.).

Še največji prispevek knjige *Centralizing and Decentralizing Trends in Federal States* je obseg zbranih podatkov, medtem ko je novih idej in nakazanih perspektiv bistveno manj. Nedvomno pa bo knjiga služila kot dober pregled stanja na področju primerjalnega federalizma. Povezanost teh teženj – centralizacije in decentralizacije v federalnih državah z (ne)demokratizacijo je v nekaterih prispevkih premalo razvidna.

Marjan Brezovšek

Savremenost (Novi Sad)
št. 5-6/1989

Tema zvezka: Kmetijstvo v svetu – stanje in perspektive; **DANILO TOMIĆ:** Kmetijstvo v svetu in njegove perspektive; **V. O. RANINGEN, P. M. DIXIT, R. SE-ELEY:** Predvidevanje stanja kmetijstva leta 2000 – nekatere alternative; **GLEN L. JOHNSON:** Institucionalna reforma: dosežki in nezadovoljene potrebe na Kitajskem, v novo industrializiranih deželah Azije, v ZSSR in vzhodni Evropi ter v nerazviti deželah; **U. LELE, J. W. MELLOR:** Rast kmetijstva, njegove determinante in razmerje do svetovnega razvoja; **LUTHER TWEETEN:** Nove usmeritve kmetijske politike ZDA? **R. L. MEYER, D. E. HAHN:** Kooperativne farme: perspektive v ZDA; **GEORGE L. BRINKMAN:** Konkurenčnost kanadskega kmetijstva; **SKUPINA AVTORJEV:** Nacionalna politika in trgovina s kmetijskimi proizvodi v Avstraliji; **CORNELIUS L. J. VAN DER MEER:** Razvoj kmetijstva v Evropski skupnosti in učinki skupne kmetijske politike; **MICHEL PETIT:** Evropska skupnost: temeljna načela in prihodnost skupne agrarne politike; **CSABA CHAKI:** Države SEV-a in svetovna trgovina s prehrano in kmetijskimi proizvodi; **KARL-EUGEN WÄDEKIN:** Struktura agrara in agrarna politika ZSSR, Kitajske in Madžarske – primerjalna študija; **ROMEO M. BAUTISTA:** Spodbujanje kmetijske proizvodnje in makroekonomske povezave v Aziji; **T. ADEMOLA OYE-IDE:** Makroekonomske povezave in kmetijstvo: afriško izkustvo; **JORGE GARCIA GARCIA:** Vplivi trgovske in makroekonomske politike na kmetijstvo Latinske Amerike.

Socijalizam (Beograd)
št. 5-6/1989

Članki, razprave: **PERKO VUKOTIĆ:** Stanje na Kosovu in naloge ZKJ; **NAJDAN**

PAŠIĆ: Kriza in reforma; **RADOJICA SAVKOVIĆ:** Odkod kontroverze med kategorijami; **ZORAN TRPUTEK:** Kakšno odprto gospodarstvo želimo; **DRAGUTIN MARSENIĆ:** Gospodarska reforma in družbeni položaj ZKJ; **DIMITAR MIRČEV:** Kontroverze politične in socialne biti ZKJ: vzroki zaostajanja – smeri deblokade; *Tribuna:* Vodenje in upravljanje; *Prevod:* **MANFRED BANASAŠAK:** Kontinuiteta in obnova na naši poti; *Prikazi.*

Gledišta (Beograd)
št. 1-2/1989

Tema zvezka: Perestrojka – stanje, problemi, perspektive; **BORIS KAGARLITSKI:** Perestrojka – dialektika sprememb; **ALEKSANDAR JAKOVLJEV:** Perestrojka je izbrala humanizem; **TATJANA ZASLAVSKAJA:** O strategiji upravljanja z družbo; **LEONID JONIN:** Sindrom konservatizma; **ANDRONIK MIGRANJAN:** Družba in država; *Dogodki:* Sovjetska družba in perestrojka (Okrogla miza v beograjskem Študentskem kulturnem centru); *Dosje:* **ANDREJ SAHAROV:** Beizogibnost perestrojke; **BORIS NIKOLAJEVIČ JELJCIN:** Govor na kongresu narodnih deputatov; **I. DEVJATKO, S. ŠVEDOV:** Knjiga in branje v ZSSR; *Intervju:* Obnova perspektive socializma (pogovor s Contanzo Preveom); *Polemika:* **MILAN KANGRGA:** Namerne ukane ali teoretska kritika; *Prikazi.*

Opredeljenja (Sarajevo)
št. 5/1989

ZKJ – tradicija, vrednote, reformiranje; **IVAN CVITKOVIĆ:** Sedemdeset let KPJ/ZKJ; **STOJAN TOMIĆ:** Komunistična avantgarda med organizacijo in asociacijo – Titove, druge in drugačne koncepcije; **DUŠAN VASIĆ:** Ideja pluralizma – od programa ZKJ do temeljnih smeri preobrazbe

ZKJ; DRAGO BOROVČANIN: Politika komunistične partije BiH na področju izobraževanja in kulture v času 1945–1950; *Procesi demokratizacije v ZKJ in v družbi*: HASAN HADŽIOMEROVIĆ: Vprašanje o dometu demokratizacije; MIHAMED FILIPOVIĆ: Demokratizacija v ZKJ in v družbi; MITAR MILJANOVIĆ: Demokratizacija od zgoraj in demokratizacija od spodaj (»visoke položaje so doslej opravičili le dimnikarji«); MILAN PUCAR: Demokratizacija in možni izhodi ZKJ iz krize; *Študije in članki*: RISTE LJUBOTENSKI: Posameznik in reforma; HALIM MULA-IBRAHIMOVIĆ: Marxovo kritično pojmovanje birokracije v luči sprememb in razvoja sodobne kapitalistične in socialistične družbe; NEDO MILIČEVIĆ: Spremembe v organizaciji in delovanju državne uprave; *Raziskave*: VESNA TERZIĆ: Demokristjanska partija Italije.

Marksistička misao (Beograd)

št. 3–4/1989

Tema številke: Jugoslavija in sosedne države; PEKO ARSOVIĆ: Stanje v jugoslovansko-albanskih odnosih; ŠKELJZEN MALIĆ: Albanski kulturni prostor kot determinanta jugoslovansko-albanskih odnosov; ROZITA LEVI: Jugoslovansko-albanski odnosi v času 1948–1950; MIRKO STOJČEVIĆ: Gospodarska gibanja v Albaniji; MOMIR STOJKOVIĆ: Albanska politika asimilacije jugoslovanskih nacionalnih manjšin; BEHLJUK BEČAJ: Perspektiva jugoslovansko-albanskih odnosov; RADE BOGDANOVIĆ: Nekatera vprašanja odnosov s sosedi; MILAN ŠAHOVIĆ: Mednarodno pravo in nacionalne manjšine;

EDITA STOJIC: Položaj manjšin na Madžarskem; VLADIMIR GREČIĆ: Srbska manjšina v Romuniji in vloga Srbske pravoslavne cerkve v njeni nacionalni identiteti; *Članki*: DRAGANA AVRAMOV: Dva populacijska problema v Jugoslaviji; MILENKO A. PEROVIĆ: Partija in oportunistem; DEJAN JELOVAC: Metafizično razmerje do časa (3); *Okrogla miza*: Religija v vsakdanjem življenju; ESAD ČIMIĆ: Teze za razpravo; NIKOLA SKLEDAR: Možnosti religije v sodobni družbi; PRVOSLAV RALIĆ: Religiozna zavest in družbena kriza; VITOMIR UNKOVIĆ: Religija v političnem življenju; LJUBIŠA RAJIĆ: Cerkev in država danes in pri nas; DRAGOLJUB ĐORĐEVIĆ: Nacionalizem in religija – religija in načrtovanje družine; DAŠAN PAJIN: O drami teizacije; DRAGAN SUBOTIĆ: Sedem tez o religiji in naciji v socializmu; ESAD ČIMIĆ: K sociološkemu premišljanju fenomena religije in ateizma v naši sodobnosti; *Raziskave*: MILAN RANKOVIĆ: Odprtost kulture Beograda; *Študija*: SEWERYN BIALER: Gorbačovljev program sprememb: izvori, značaj in perspektive; *Esej*: LJUBOMIR PALIGORIĆ: Dekolonizacija kulture kot vsebina emancipacije »tretjega sveta«; IVICA STOJANOVIĆ: Prispevek k diskusiji o možnosti konstituiranja politične ekonomije socializma; *Prevod*: JOHN ARNASON MORGAN: Dogovorni socializem; *Pogledi*: DRAGANA KANDIĆ: Dialektični materializem Leva Trockega; BOGDAN DRUKULIĆ: »Zvijacnost uma« pri Kantu, Heglu in Marxu; MILOJE PETROVIĆ: Odnos Hannah Arendt do Marxa; MILANKO GOVEDARICA: Problem človekove integritete; *Prikazi*.

bibliografija knjig in člankov

Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice Jožeta Goričarja

I. SOCIOLOGIJA

- DRUŽBOSLOVJE na Slovenskem: Stanje, vloga in razvojne perspektive družbenih znanosti na Slovenskem. Gradivo s posveta, 5. in 6. januar 1989. Ljubljana: MC CK ZKS, 1989
- EMPLOI et destins sociaux. Revue Française de sociologie, 30(1989)1 (tematska številka)
- FEMINISMUS in der Frauenforschung. Argument, 31(1989)177 (tematska številka)
- FLEXIBLE Individuen. Prokla, 19(1989)3 (tematska številka)
- MATHEMATICAL Sociology in Japan. Journal of Mathematical Sociology, 14(1989)4 (tematska številka)
- METROPOLI: le liberta difficili. Democrazia e diritto, 29(1989)4-5 (tematska številka)
- PERSPEKTIVEN der Soziologielehre: Tagung und Enquete zur Soziologielehre 1986. Opladen: Leske und Budrich, 1987
- SOCIOLOGIE de la Chine et sociologie chinoise. Cahiers Vilfredo Pareto, 27(1989)84 (tematska številka)
- SOCIOLOGY in Britain. British Journal of Sociology, 40(1989)3 (tematska številka)
- SYMPOSIUM on Weber's The Protestant Ethic. Recent Literature on Weber. Telos, (1989)78 (tematska številka)
- THE PRESENT State of Sociology in Italy. Current Sociology, 37(1989)2 (tematska številka)
- ZUKUNFT denken. Muenchen: Verlag Vorigaenge, 1987

II. POLITIČNE VEDE

- BIROKRATIJA i socijalizam (I). Marksizam u svetu, 16(1989)3-5 (tematska številka)
- ČOVJEK po mjeri »realnog socijalizma«. Naše teme, 33(1989)6 (tematska številka)
- DRŽAVLJANSKA nepokorščina. Nova revija, 8(1989)85-86 (tematska številka)
- IL. DILEMMI della violenza. Democrazia e diritto, 29(1989)3 (tematska številka)
- JUŽNIČ Stane: Politična kultura. Maribor: Obzorja, 1989
- KONTEKST ljubljanskega procesa; Kolokvij pravnikov o procesu zoper četverico. Časopis za kritiko znanosti, (1989)119-120 (tematska številka)
- LUMIERES, utopies, revolutions: esperance de la Democratie. Cahiers Vilfredo Pareto, 27(1989)85 (tematska številka)
- MODERNA tumačenja dijalektike. Treči program, (1988)77-78 (tematska številka)
- PARTECIPAZIONE e nuovi poteri dei cittadini: La dimensione regionale e locale. Democrazia e diritto, 29(1989) spl. 15 (tematska številka)
- PARTY Systems. Journal of Theoretical Politics, 1(1989)3 (tematska številka)

- REFORME: Drugi korak - Mađarska, Poljska, Bugarska. Beograd: Institut za međunarodni radnički pokret; Institut za međunarodnu politiku i privredu, 1988
- REINHOLD Otto: Die Gestaltung unserer Gesellschaft: Die theoretische Konzeption der entwickelten sozialistischen Gesellschaft und die Gesellschaftsstrategie der SED. Berlin: Dietz Verlag, 1988
- TARGETING by the States: The Basic Issues. Publius, 19(1989)2 (tematska številka)

III. POLITIČNI SISTEM SFRJ

- POPOVIĆ Milan: Dileme političkog pluralizma. Nikšić: Univerzitetska riječ, 1988
- SKJ - tradicija - vrijednosti - reformisanje; Procesi demokratizacije u SKJ i društvu. Opredjeljenja, 2(1989)5 (tematska številka)
- SKJ u novom ustavu. Naše teme, 33(1989)5 (tematska številka)

IV. MEDNARODNI ODNOSI, MEDNARODNI SISTEM

- GORBACHEV'S Era of New Thinking. Journal of International Affairs, 42(1989)2 (tematska številka)
- JUGOSLAVIJA i susedne zemlje - položaj naših nacionalnih manjina u njima. Marksistička misao, (1989)3-4 (tematska številka)
- LE REAGANISME a l'oeuvre. Revue Française de science politique, 39(1989)4 (tematska številka)
- OESTERREICH und Europa. Oesterreichische Zeitschrift fuer Politikwissenschaft, (1989)3 (tematska številka)
- PERESTROIKA in Eastern Europe. Telos, (1989)79 (tematska številka)

V. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO

- SOCIOLOGY of Information. Media, Culture and Society, 11(1989)3 (tematska številka)

VI. METODOLOGIJA

- ANDRICH David: Rasch Models for Measurement. Newbury Park; London: Sage, 1988
- ARABIE Phipps, Carroll Douglas J., DeSarbo Wayne S.: Three-Way Scaling and Clustering. Newbury Park; London: Sage, 1987
- CONVERSE Jean M., Presser Stanley: Survey Questions: Handcrafting the Standardized Questionnaire. Newbury Park; London, 1988

- DUNTEMAN George H.: *Principal Components Analysis*. Newbury Park; London: Sage, 1989
- LEE Eun Sul, Forthofer Ronald N., Lorimor Ronald J.: *Analysing Complex Survey Data*. Newbury Park; London: Sage, 1989
- LOUVIERE Jordan L.: *Analyzing Decision Making: Metric Conjoint Analysis*. Newbury Park; London: Sage, 1988
- MACCUTCHEON Allan L.: *Laten Class Analysis*. Newbury Park; London: Sage, 1987
- MACKEOWN Bruce, Thomas Dan: *Q Methodology*. Newbury Park; London: Sage, 1988
- SAYRS Lois W.: *Pooled Time Series Analysis*. Newbury Park; London: Sage, 1989
- SOCIOLOGICAL Theory and Cognitive Science. *Journal of Mathematical Sociology*, 14(1989)2-3 (tematska številka)

VII. FILOZOFIJA

- HEGEL-STUDIEN: In Verbindung mit der Hegel-Kommission der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften. Bonn: Bouvier Verlag Herbert Grundmann, 1988
- JONAS Hans: *Macht oder Ohnmacht der Subjektivität?: Das Leib-Seele-Problem im Vorfeld des Prinzips Verantwortung*. Frankfurt: Suhrkamp, 1987
- KREIML Josef: *Zwei Auffassungen des Ethischen bei Heidegger: Ein Vergleich von »Sein und Zeit« mit dem »Brief ueber den Humanismus«*. Regensburg: Roderer, 1987
- PHILOSOPHY of Economics. *Erkenntnis*, 30(1989)1-2 (tematska številka)
- PUČNIK Jože: *Kultura, družba in tehnologija*. Maribor: Obzorja, 1988
- STARA kitajska modrost: Mengzi, Zhongyong, Daxue. Ljubljana: Paralele, 1988

VIII. MARKSIZEM

- REVOLUTION. *Argument*, 31(1989)176 (tematska številka)

IX. PSIHOLOGIJA

- THE IMAGE of the Enemy: U. S. Views of the Soviet Union. *Journal of Social Issues*, 45(1989)2 (tematska številka)

X. PRAVO

- IL GIUDICE di pace. *Democrazia e diritto*, 29(1989) spl. 14 (tematska številka)
- RESHAPING Civil Liberties. *Political Quarterly*, 60(1989)3 (tematska številka)

XI. EKONOMIJA

- ADIZES Ichak: *Kako riješiti krizu upravljanja*. Zagreb: Globus, 1989
- EKONOMSKI federalizam. *Kulturni radnik*, 42(1989)3 (tematska številka)
- OSCHLIES Wolf: *Schwefelstaub auf Rosenblueten: Umweltsorgen in Bulgarien*. Koeln: Boehlau, 1987
- THE STATE of the International Political Economy. *Journal of International Affairs*, 42(1989)1 (tematska številka)
- THE WAYS Out of the Economic Crisis. *Socialist Thought and Practice*, 29(1989)1-2 (tematska številka)

XIII. ZNANOST, TEHNOLOGIJA, EKOLOGIJA

- BULGARIAN and American Perspectives on Regional Analysis. *Socio-Economic Planning Sciences*, 23(1989)1-2 (tematska številka)
- DRUŠTVO i ekološka kriza: *Zbornik radova*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske, 1988
- EKOLOGIJA: more. *Pogledi-Split*, 19(1989)1 (tematska številka)
- SYMPOSIUM on Biotechnology, Agriculture, and Public Policy. *Policy Studies Journal*, 17(1988)1 (tematska številka)
- TECHNIKBEWERTUNG: *Philosophische und psychologische Perspektiven*. Frankfurt: Suhrkamp, 1988

XIV. UMETNOST, KULTURA, JEZIK

- BILINGUAL Education and Language Planning in Indigenous Latin America. *International Journal of the Sociology of Language*, (1989)77 (tematska številka)
- DIE UNWIRKLICHKEIT der Staedte: *Grossstadtdarstellungen zwischen Moderne und Postmoderne*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag, 1988
- ITALIAN Sociolinguistics: Trends and Issues. *International Journal of the Sociology of Language*, (1989)76 (tematska številka)
- KERMAUNER Taras: *Vračanje mita v sodobni slovenski dramatici*. Ljubljana: Partizanska knjiga, 1988
- MASOVNA kultura i masmediji. *Marksizam u svetu*, (1989)1-2 (tematska številka)
- SOCIOLINGUISTICS IN POLAND. *International Journal of the Sociology of Language*, (1989)78 (tematska številka)
- SPECIAL Issue on Minorities in German Culture. *New German Critique*, 16(1989)46 (tematska številka)

XVI. ZDRAVSTVO, SOCIALNA POLITIKA

- AIDS - Policies and Prospects. *Public Interest*, (1989)96 (tematska številka)
- POLITICAL economy of the people's welfare. *European Journal of Political Research*, 17(1989)4 (tematska številka)
- SERVICE Economy. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 9(1989)2-3 (tematska številka)

XVII. RELIGIJA

- NOVAKOVIĆ Dragutin: Božanstvenost društva: Sociologija religije Emilea Durkehima i francuske sociološke škole. Zagreb: Radne zajednice republičke konferencije Saveza socijalističke omladine Hrvatske, 1988
- PILGRIMAGE and Modernity. Social Compass, 36(1989)2 (tematska številka)
- RELIGIJA u svakodnevnom životu. Marksistička misao (1989)3-4 (tematska številka)
- TIBUSEK Juergen: Die Neue religioese Kultur: New Age: Personen, Organisationen, Zitate. Giessen: Brunnen, 1988

XVIII. ANTROPOLOGIJA

- DOUGLAS Mary: Reinheit und Gefaehrdung: Eine Studie zu Vorstellungen von Verunreinigung und Tabu. Frankfurt: Suhrkamp, 1988
- JEZIČNA politika u Jugoslaviji. Naše teme, 33(1989)4 (tematska številka)
- SOCIAL Anthroopogy and the Politics of Language. Sociological Review, (1989)36 (tematska številka)

XIX. ZGODOVINA

- HITT Philip K.: Istorija Arapa od najstarijih vremena do danas. Sarajevo: Veselin Masleša, 1988

**ŽUPANOV, dr. Josip: Self-Management Socialism – the End of a Utopia
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No 11–12, p. 1387–1399**

A critical analysis of selfmanagement Socialism in Yugoslavia as well as of the thesis, according to which: the project itself is good, even perfect, but it did not have yet the chance to live up to its implementation. The main failure in the 'construction' of the self-management project is, according to the author, in the fact that it was not derived from social practice and real social relations; therefore it can not be 'implemented'. As for the three organizational levels of self-management: the micro level (autonomous working groups), the mezzo level (enterprise or working organization) and the macro level (global society), the author claims, self-management has failed to bring to life, particularly, the first level, where workers have the best possibility to be informed and motivated. After a critical and detailed analysis of the role of management (which was set up on wrong foundation), social tensions, i. e. conflicts, motivation factors and environment (ideological, economic, political and cultural) in which self-management should be implemented, some other 'constuction' failures of the system, are exposed by the author. While rejecting the utopian project, it would be extremely harmful to reject the idea of self-management itself, since this is considered by the author to be a great emancipative idea and a valuable achievement of our civilization. To do this would be a crucial set-back.

UDC 32.001.5

**GOATI, dr. Vladimir: Political Pluralism and Elections
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No 11–12, p. 1440–1408**

There exists a sharp discrepancy between verbal adherence to political pluralism and a persistence in monistic institutional problem solving and practice in our country, is the conclusion the author comes to. Though the official politics has abandoned its earlier extremely negative attitude toward political pluralism and what is more, has even transformed itself into its advocate, the change is only a verbal one; while accepting the principle of political democracy, it rejects its crucially inherent aspects: legal right to autonomous political organizing, the citizen's possibility to choose among several possible candidates on free elections, as well as the right to exercise political power with the support of the people, expressed in periodical democratic elections. In analysing different election systems in our and other countries, the author stresses their importance for the (indispensible) legitimacy of regimes, based on the trust citizens express to the ruling groups in the society. As for the Election Act, its exceptionality – in comparison with other Acts – is according to the author, in its defining by which and what kind of people's representatives the laws and legal acts will be passed in the future.

UDK 323.72:331.107.8

ŽUPANOV, dr. Josip: Samoupravni socializem – konec neke utopije
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 11–12, str. 1387–1399

Avtor v svojem prispevku opravi temeljito kritično analizo samoupravnega socializma v Jugoslaviji in obračuna tudi s tezo, da je projekt dober oz. celo popoln, ni pa še uspel zaživeti v praksi. Poglavitno »konstrukcijsko« napako samoupravnega projekta vidi v tem, da ni vzniknil iz družbene prakse in realnih družbenih odnosov, zato se tudi ne more »realizirati«. Glede treh možnih organizacijskih ravni samoupravljanja: mikro ravni (avtonomne delovne skupine), mezo ravni (podjetje oz. delovna organizacija) in makro ravni (globalna družba) – je avtor mnenja, da samoupravljanje ni zaživel predvsem na prvi ravni, na kateri je možnost informiranja in motiviranja delavcev največja. Po kritičnem pretresu vloge managementa (ki je bil postavljen na napačne temelje), socialnih napetosti oz. konfliktov, motivacijskih dejavnikov ter okolja, v katerem se samoupravljanje uveljavlja (ideološko, ekonomsko, politično, kulturno okolje), ugotovi še druge »konstrukcijske« napake sistema. Svojo razpravo zaključí z mislijo, da bi bilo skrajno škodljivo skupaj z utopičnim projektom zavreči samo misel samoupravljanja, ki je zagotovo velika emancipacijska ideja in civilizacijski dosežek; to bi bil usoden korak nazaj.

UDK 32.001.5

GOATI, dr. Vladimir: Politični pluralizem in volitve
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 11–12, str. 1440–1408

Avtor ugotavlja, da obstaja pri nas oster kontrast med verbalnim pristajanjem na politični pluralizem ter vztrajanjem pri monističnih institucionalnih rešitvah in praksi. Uradna politika je sicer opustila poprej izrazito odklonilno stališče do političnega pluralizma ter se v enem letu sprevrgla v njegovega zagovornika. Vendar gre pretežno le za verbalni zasuk: sprejema načelo politične demokracije, hkrati pa odklanja in spodbija njene ključne vsebinske vidike: legalizacijo pravice do avtonomnega političnega organiziranja, možnost državljanov, da se na svobodnih volitvah odločajo med več možnimi kandidati – ter da je pravica do izvajanja politične oblasti trdno povezana s stopnjo podpore, izkazane na periodičnih demokratičnih volitvah. Ko analizira različne volilne sisteme v svetu in pri nas, posebej poudari njihov pomen za (neizogibno) legitimiteto režimov, katere temelj je zaupanje državljanov v vladajoče skupine v družbi. Kar pa zadeva volilni zakon, vidi avtor njegovo izjemnost – v primerjavi z drugimi zakoni – v tem, da se s tem zakonom določa, kateri in kakšni predstavniki ljudstva bodo v prihodnosti sprejemali nove zakone.

MILBRATH, dr. Lester W.: The Emerging Worldwids Environmental Movement
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No 11-12, p. 1438-1443

Environmental movements are best understood as efforts to facilitate social learning about emerging problems of the relationship between society and its environment. Most of this learning has been forced by becoming victims of the consequences of our own shortsighted actions. We learn the easy and obvious things first, only later moving from recognition of concrete problems to abstract understanding of how they are embedded in complex systems. Typically, most societies respond by first trying technical fixes; usually they find that is not sufficient and must turn to changes in thinking and lifestyle. Most environmental movements start locally, later develop a national perspective, and now find that they must perceive and act globally – a global perspective can only be achieved by abstract, holistic, and futures thinking. By just doing better and better those things we have always done, we are experiencing spurts in world population, consumption, resource depletion, pollution, deforestation, carbon dioxide levels, species extinction, and environmental insults to our own health. Now we are beginning to change the way biospheric systems work. In most developed countries the environmental movement is sufficiently mature to recognize these systemic, deep, long-range, global consequences; they recognize that society itself must be transformed. They must now convince their publics and political leaders, who still take a technical fix perspective, of the urgency of social transformation – in this, nature will be our most powerful teacher.

BREJC, dr. Miha: Information Technology, Organization Science and Public Administration
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, Vol. XXVI, No 11-12, p. 1530-1535

Information technology is becoming more and more an indispensable compound of working processes in public administration. In a working environment which is not adopted to modern technology, this causes considerable changes. In this paper particular attention is paid to changes occurring in: organizational structure, in decision making processes and in the structure of cadres as well as in the organization of the administration work itself. Information technology is only one, though necessary, compound part of efficient administration. Its true value becomes apparent only when qualified workers, information technology and other material factors, as information data etc. become a whole, bound together with an efficient organization of work. Although in this paper the main emphasis is on information technology, the necessity of the employment of organizational science in public administration, is one of the most important conclusions the author came to.

**MILBRATH, dr. Lester W.: Svetovno ekološko gibanje v nastajanju
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 11–12, str. 1438–1443**

Ekološko gibanje najlaže razumemo kot poskus pospeševanja družbenega učenja o porajajočih problemih v odnosih med družbo in njenim okoljem. Glavnina tega učenja je bila vsiljenega, ko smo postali žrtve posledic naših lastnih kratkovidnih dejanj. Najprej si zapomnimo preproste in očitne stvari, šele nato napredujemo, od spoznanja o konkretnih problemih do abstraktnega razumevanja o tem, kako so stekani v kompleksne sisteme. Značilno je, da se večina družb najprej odzove tako, da iščejo izhod v tehniki; ponavadi odkrijejo, da to ne zadostuje in so nato primorani zatekati se k spremembam v mišljenju in življenjskem stilu. Večina ekoloških gibanj na začetku deluje lokalno, razvija kasneje nacionalno perspektivo, da bi danes odkrivala, da morajo gledati in delovati globalno – globalna perspektiva bo lahko uresničena le z abstraktnim, holističnim in v bodočnost usmerjenim razmišljanjem. S tem, da le še bolje počnemo stvari, ki smo jih počeli do sedaj, bomo doživljali skoke v rasti svetovnega prebivalstva, potrošnji, izčrpanju surovin, onesnaževanju, deforestaciji, povečanih nivojih ogljikovega dioksida, izumrtju živalskih vrst in grožnjah okolja za naše zdravje. Sedaj pa začnemo vplivati na to, kako deluje sistem biosfere. V večini razvitih držav je ekološko gibanje dovolj zrelo, da se zaveda teh sistemskih, globjih, dolgoročnih, globalnih posledic; zavedajo se, da se mora spremeniti sama družba. Sedaj morajo prepričati javne in politične voditelje, ki se še vedno oprijemajo tehnološke perspektive o nujnosti družbenih sprememb – pri tem bo narava naš najbolj strog učitelj.

**BREJC, dr. Miha: Informacijska tehnologija, organizacijske znanosti in javna (državna) uprava
Teorija in praksa, Ljubljana 1989, let. XXVI, št. 11–12, str. 1530–1535**

Informacijska tehnologija postaja vse običajnejša sestavina delovnih procesov v javni upravi. V delovnem okolju, ki ni prilagojeno večjemu obsegu tehničnih sredstev, povzroča precejšnje spremembe. V tem sestavku omenjamo zlasti spremembe v organizacijski strukturi, v procesih odločanja, v kadrovski strukturi in organizaciji upravnega dela. Informacijska tehnologija je le ena izmed kakovostnih osnov dobre uprave. Njena prava vrednost se pokaže šele tedaj, kadar usposobljene delavce, informacijsko tehnologijo in druge materialne dejavnike, informacije itd. povežemo z dobro organizacijo dela. Čeprav smo v sestavku namenili glavno pozornost informacijski tehnologiji, je vendarle eno izmed pomembnih spoznanj zahteva po večji uveljavitvi organizacijske znanosti v upravi.

CONTENTS

ARTICLES, DISCUSSIONS

- JOSIP ŽUPANOV: Self-Managerial Socialism –
The End of an Utopia 1387
- VLADIMIR GOAT: Political Pluralism and
Elections 1400
- KÁLMÁN KULCZÁR: The Rule of Law,
Constitutionalism and Human Rights 1409
- WALTER B. WRISTON: Technology and
Sovereignty 1422

ENVIRONMENTAL SOCIOLOGY

- DRAGO KOS: "The Green Internationalism" 1429
- ZDRAVKO MLINAR: Sociological Responses
to Problems of Environment 1433
- LESTER W. MILBRATH: The Emergence of the
World Ecological Movement 1438

THE INTERVIEW

- MAJDA ŠLAJMER-JAPELJ: Existence and
Health in The (Critical) Eye of a Sociologist 1444

CONSTITUTIONAL CHANGES

- ZDRAVKO TOMAC: Socialism According to
man's Needs 1455

POLITICAL PLURALISM

- JOVAN TEOKAROVIĆ: Hungary
between 'Democrature' and Democracy 1463
- BORUT ŠUKLJE: The Conquering of Power 1476
- VESNA VUK-GODINA: The Dogma of Pluralism
and Pluralism of Dogma 1480

STRAIGHTFORWARD

- SLAVKO SPLICHAL: Democratic Principles
in Practice 1483
- DRAGO ZAJC: Democratic Community of Citizens 1485

POLITICAL DIALOGUE

- VLADIMIR ŠTAMBUK: Pluralism in the
Yugoslav League of Communists 1487
- BORUT PAHOR: A Replication to
Dr. Štambuk's Pluralism 1494

DOCUMENTS OF THE TIME

- BOŽO REPE: Sparks from the Not so Remote
1962 (1) 1498

VIEWS, COMMENTS

- MARKO KOS: Basic Characteristics of the
Innovative Small-Scale Enterprises 1512
- NADA SVILIGOJ: An Analysis of Principle Causes
and Possible Way-Outs of the Economic Crisis 1519
- MIHA BREJC: Information Technology,
Organization Science and Public Administration 1530

SOCIAL RESEARCH

- IVAN ŠIBER: Social Structure and
Structure of Consciousness 1536
- RUDI KOCJANČIĆ: Marx's Conception of Labour
in the Past and Present 1545

SCHOOL, SCIENCE, VALUES

- MARKO KERŠEVAN: State and Religion:
Marxisms and Religions in Yugoslav Schools 1552
- JANEZ JUSTIN: Alternatives in the Conception of
Social Science Education and the Problem of
International Standards 1560

DISPUTES ON ENTREPRENEURISM

- ALENKA ŽNIDARŠIČ-KRANJC: Disintegration
of Enterprises in Theory and Practice: in the World
and in Our Country 1569

STUDENTS' STUDIES

- MELITA POLER: A Media Construction of Reality 1578

REFORM OF THE STUDY-PROGRAM AT THE FACULTY FOR SOCIOLOGY, POLITICAL SCIENCE AND JOURNALISM

- Editorial Note 1584
- STANE JUŽNIĆ: Enlistment for Discussion 1585
- BOGDAN KAVČIĆ: Whatfor the Reform of the
Study-Program at FSPN? 1587
- NADA SVILIGOJ: Some Views on the Reform
of the Study-Program at FSPN 1591
- SMILJA AMON: The Up-side-down Pyramid of the
Study of Journalism 1595

PHILOSOPHICAL ESSAY

- LEO ŠEŠERKO: Drastic Metaphors in Structuralism 1599

DEMOCRACY AND FREEDOM: CONVERGENCE IN THEORY

- MARJAN BREZOVŠEK: Shifts in the
Perception of Democracy 1608

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS

- ANTON GRIZOLD: Scientific Work and Defense 1613

REVIEWS, NOTES

- BOŠTJAN MARKIČ, DRAGO ZAJC, FRANČ GRAD:
Political Referendum: a Means of Democracy
or Manipulation? (Igor Lukšič) 1617
- MILAN PODUNAVAC: Political Legitimacy
(Braco Kovačević) 1618
- ADAM SCHAFF: Where Does this Path lead?
(Bogomir Novak) 1621
- Centralizing and Decentralizing Trends in Federal
States (Marjan Brezovšek) 1623
- FROM DOMESTIC REVIEWS 1624
- BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES 1626
- AUTHORS' SYNOPSES 1629

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

PETER KLINAR: Medetnični in mednacionalni konflikti v Jugoslaviji

ANTON BEBLER: Oborožene sile, politični sistemi in družbe v evropskih socialističnih državah

FRANCE VREG: Komunikacijski pluralizem in sodobna družba

DANKO PLEVNİK: Informacijski sistemi – od ideologov k znanju

POGOVOR za okroglo mizo: Na poti v informacijsko družbo

BOŽO REPE: Utrinki iz bližnjega leta 1962 (nadaljevanje in konec)

JAN MAKAROVIC: Podobnost in različnost ter logika družbenega razvoja

HENRY TEUNE: Novi lokalizem: implikacije politike okolja

JANEZ STREHOVEC: Tendence umetnosti v postindustrialni družbi

CRAIG CALHOUN: Javni diskurz, komunikacijski mediji in globalna družbena integracija